

**ТИМОФІЙ
СТРОКАЧ**

**НАШ
позивний-
СВОБОДА**

**Літературний запис
ПАВЛА АВТОМОНОВА**

**РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ—1966**

Про героїчну боротьбу славних українських партизанів і підпільників, про розгортання великої народної війни проти гітлерівських загарбників розповідає в своїй книзі «Наш позивний — Свобода» колишній начальник Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенант Тимофій Амвросійович Строкач.

Вже самою назвою книги автор хотів підкреслити, що для радянських людей свобода і незалежність рідної Батьківщини були девізом і ключем у боротьбі з фашизмом.

Перша книга твору охоплює період партизанської війни на Україні з червня 1941 року до пізньої осені 1943 року, коли радянські війська при допомозі партизанських з'єднань і загонів вийшли на плацдарми правого берега Дніпра.

Смерть раптово обірвала життя Тимофія Амвросійовича. Зараз читач зможе познайомитись з першою книгою з тих двох томів, над якими Строкач працював протягом останніх років разом з письменником Павлом Автомоновим.

Ще під час роботи над рукописом Тимофій Амвросійович Строкач висловлював сердечну подяку колишнім командирам партизанських з'єднань, загонів і підпільних організацій, керівникам і офіцерам УШПР, рядовим партизанам і підпільникам, працівникам обласних партархівів, усім товаришам, які своїми матеріалами допомагали в написанні цієї книги.

*Партизани — наша слава,
наша гордість. Партизани —
це ті сини України, перед
якими скинуть шапки цілі
століття, якими пишати-
муться цілі покоління і скла-
датимуть про них думи і піс-
ні. Це невмирущий символ
безсмертя нашого доброго і
чесного народу.*

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

ЧАСТИНА ПЕРША КИЇВСЬКІ КОМУНІСТИЧНІ

Розділ перший

1

Свіжий весняний вітер шарпав стебла й сухі султани торішніх очеретів. За заростями плескався повноводий Прут. Був туман, і начальник застави лейтенант Тужлов, звертаючись до мене, сказав:

— Тяжко стояти прикордонникові в секреті в таку погоду.

Раптом вигук:

— Сій! Хто йде?

Лейтенант назвав перші слова пароля.

— Свобода! — долинуло у відповідь. — Єфрейтор Макаров і боєць Тельонков на охороні державного кордону Союзу РСР...

— Гаразд, — не дослухав рапорт Тужлов. — Зі мною полковник Строкач.

— Як самопочуття в наряді? — запитав я у прикордонника.

— Як і належить, товаришу полковник. Слухаю обома. Дивлюся обома. Зброю теж...

— Теж... міцно тримаєте гвинтівку, — додав я.

— Другого січня я з цієї гвинтівки, а Тельонков з ручного кулемета поклали дюжину провокаторів, які переправилися через Прут. Вірю у свою зброю, товаришу полковник!

— Добре.

• Ми з лейтенантом одійшли від берега. Тужлов розповідав:

— Макаров у нас на заставі ще й поваром. Того ж другого січня, коли наш берег атакували провокатори, на кожного нашого бійця в бою припадало по п'ятнадцять їхніх. Так що у нас і повари мусять бути і розвідниками, і кулеметниками, і снайперами. А кулеметів у нас до норми не вистачає, товаришу полковник. І мінометів нема. А обстановка, я б сказав, на кордоні з перчиком.

— Гадаєте, війна буде скоро?

— Кожен день протягом трьох років я бачив їхніх на правому березі Дністра, а згодом на правому березі Пруту і був спокійний до другого січня. Коли ж ми побилися з двома полками, я подумав, що бути скоро війні. Гітлер недаремно штовхав на нас білофіннів. То була німецька розвідка боєм. А ото взимку спустив з цепу й королівських всяк.

Ми помовчали. Потім лейтенант Тужлов продовжив заклопотано:

— А люди у нас гарні. Дати б їм техніку, од якої жарко було б порушникам кордону.

— А от єфрейтор Макаров задоволений своєю гвинтівкою, — сказав я.

— Ніхто не вчить наш «гвинтар». Але ж трьохлінійці в нинішньому тисяча дев'ясот сорок першому мінає п'ятдесят років. З нею воювали діди, батьки... Ви задоволені перевіркою, товаришу полковник? — раптом змінив розмову лейтенант Тужлов.

— А ви?

— Я вірю своїм бійцям, як і вони мені. Вважаю, що це головне в усякому ділі.

— Якихось серйозних зауважень у мене нема,— сказав я, подумавши.

— Готовий вислухати й дрібні, товаришу полковник.

— Про них вам щодня говорять інші командири. Я ж востаннє завітав на нашу заставу. Приїхав попрощатися. А завтра до Києва, на нову роботу. Жаль покидати вас усіх. Чотири роки я в цьому загоні. Здається, лейтенанте, оті двісті кілометрів прикордонної лінії, що лежать на плечах нашого загону, я знаю як стежку від рідного дому до криниці. А люди? Де ще є в армії такий одностайний народ, як прикордонники?

— Хіба ви вже не будете прикордонником?

— Буду. Але нова посада не те, що нинішня. Тут я при живому ділі. Вісімнадцять років на кордонах. А тепер доведеться командувати прикордонними військами з столиці України.

Завивав вітер понад берегом. Він наче знову доніс слово пароля, що діяв цієї квітневої ночі.

— Це ви назначили пароль на сьогодні?

— Я. Набридло — «патрон — приклад». Хочеться, щоб якесь більш людське слово служило паролем. Що? Не по статуту?

Було темно, і я не бачив обличчя лейтенанта, але відчув, що він усміхається.

— Пароль у вас — мов бойове знамено. З таким паролем можна не тільки боронити дільницю на Пруті,— відповів задумливо.

А наступного дня я покинув заставу в Молдавії, де служив начальником 25-го Молдавського прикордонного загону.

Поїзд рушив без скрипу й ривків, відчалив, неначе човен од пристані.

Я стояв у тамбурі й дивився назад, тримаючись за поручні. Бачив проводжаючих командирів-прикордонників. Скоро їх вже не можна було розпізнати.

Поїзд хутко віддалявся, набирав швидкість. Колеса такали, немов вистукували якусь знайому мелодію. Невеселу, звичайно. Бо прощання, розлука завжди навіюють смуток.

Мелькали телеграфні стовпи. Одні втікали у далину,

інші рівнялися з вагоном, щоб знову зникнути десь позаду. Ці стовпи здалися мені віхами прожитого. Думи перенеслися за тисячі кілометрів, на Далекий Схід. Там минули моє дитинство, моя юність...

Наша сім'я до 1899 року жила на Україні, а потім через Одесу відпливла пароплавом до Владивостока. Звідти проїхали по залізниці до Никольська, а далі добиралися пішки, несучи з собою плуга з України. В червні зорали цим плугом дві десятини і як потомствені гречкосії засіяли ту землю гречкою.

Село Астраханка, де зупинився батько з трьома старшими братами і матір'ю, не дуже привітно прийняло переселенців. Сім'я жила по людях — у сінях, у хлівах. До зими с'як-так побудували хатину. Старожили тут багаті, але на їхню поміч важко було надіятися: психологія розбагатілого власника відома. Рятувала риба, якою кишіло озеро.

У 1903 році сім'я жила вже на станції Пограничній. Батько і брати працювали на будівництві Китайсько-Східної залізниці. На цій станції я й народився. Так що я ніби уроджений прикордонник. Може, тому люблю і краї прикордонні, і людей, які служать і живуть на кордоні.

В 1906 році ми переїхали в село Білу Церкву. Батько й старші брати працювали на залізниці і на лісопильному заводі. Я жив у Білій Церкві, пас чужих коней, полював у тайзі.

Восени і взимку ходив до школи, брав у вчителя читати книги. А влітку вивчав у непролазних хащах навколо Білої Церкви закони тайги.

Ліс ставав рідним домом для мене. Я любив полювати. Мені не сиділося дома ще й тому, що поблизу села на лісорозробках працювали люди в кайданах, в арештантському одягу. Це політкаторжани-більшовики, вислані сюди царизмом. Годинами я слухав їхні розповіді.

Додолу з тріском валилися вікові кедрі, піхта, а мені вчувалися постріли гармат «Потьомкіна», стрілянина на Дворцовій площі 9 січня 1905 року і залпи царських солдатів на Ленських копальнях в 1912 році. Я багато читав, але очі на світ мені відкрили зіслані у тайгу більшовики.

Якось повернувся з німецького фронту на відпочинок брат Андрій. Він запитав:

— Тимку! А скажи, що ти читаєш?

— Достоевського. «Преступление и наказание».

— Достоевського? Що ж. Тільки зараз важливіше для

тебе і для нас читати книжки, на яких зверху написано «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Брат Андрій був у залізничному батальйоні на Західному фронті, у Білорусії, там вступив у більшовицьку партію. Додому повернувся у 1918-му, після демобілізації. В тому ж році батько разом з Андрієм, Пилипом, Микитю і Василем пішли під Спаськ з частиною Червоної гвардії. Мене батько й брати не взяли з собою, і я з матір'ю і меншою сестричкою залишився дома.

Після боїв під Спаськом батько з чотирма синами повернулися у Білу Церкву. Андрій став організовувати партизанський загін, бо знову запахло порохом у наших краях. У ті дні я й став розвідником і зв'язківцем партизанського загону, де билися мої старші брати і батько.

Біла Церква довгий час була центром партизанського Спаського району, оспіваного в піснях. В нашій хаті стояв штаб партизанів. Ще юнаком я зустрічався з хоробрими партизанами-більшовиками, які згодом стали видатними людьми, гордістю нашого народу. Це такі люди, як Постишев, майбутній видатний письменник Олександр Фадеев, Певзнер, командуючий партизанськими силами Спаського району Борисов. Я бував у розвідці, у групах по доставці зброї, боєприпасів і продовольства.

Війна на Далекому Сході закінчилась восени 1922 року, коли вигнали геть інтервентів. Тоді ж Далекосхідна Республіка, яка була створена у 20-му році, щоб уникнути конфлікту між Радянською Росією і Японією, за волею робітничого класу і народних мас ліквідувалася і увійшла в склад РРФСР.

Війни не було, але в тайзі снували зграї хунхузів, банди уссурійських куркулів-козаків. В цей час я вступив до комсомолу. Мене обрали секретарем осередку в Білій Церкві. Майже всі наші комсомольці стали бійцями загону особливого призначення. Вдень ми ремонтували колію, заміняли шпали і рейки. А вночі підіймалися по тривозі битися з бандитами, які раз у раз проривалися з Маньчжурії на нашу землю.

Центральний Комітет партії звернувся до всіх комсомольців добровільно піти на службу в прикордонні війська. Кордон мусить бути закритий міцно, надійно не лише для крупних бандитських загонів, а й для окремих ворожих лазутчиків. Я пішов добровольцем в окремий кавалерійський полк.

У травні 1924 року мій взвод знищив велику групу бандитів у горах і лісах Ракитинської долини. Ми вбили й отамана, колишнього царського офіцера Даренського, хитрого й жорстокого, на рахунку якого були десятки розстріляних людей.

Я завжди пам'ятаю той бій. Мій друг і товариш по службі Петро Первушин сказав на мітингу після розгрому банди:

— Ось бачиш, ми з тобою таки не дарма носимо нашу прикордонну форму...

А тим часом у Білій Церкві батько і брати організують комуну. Та без крові й там не обійшлося. У двадцять п'ятому році комунари привезли з поля тата з простріленою головою. Від куркульської кулі він загинув на новій комунівській землі. На місце Амвросія Федосійовича Строкача був обраний головою комуну, а потім колгоспу його син Андрій...

Немало років минуло відтоді, а я й зараз чую голос батька, бачу його лагідні, добрі очі. Мені й зараз ввижається скиба свіжої землі, піднята плугом з далекого села Сидорів Великополовецького району, і батькова кров на ріллі й на плугові...

Летять телеграфні стовпи, відлічуючи роки. Вистукують колеса, мов постріли.

Постріли. Вони весь час супроводжували мою молодість. З Благовещенська в село Нововоскреснівку, де була наша застава, я плыв пароплавом по широкому Амуру з своєю дружиною Поліною, вчителькою того ж села. У Полі на руках малесенька донька — Люсенька. Їй лише один місяць від роду. І раптом постріли. Наш пароплав обстрілювали білокитайські війська з протилежного берега Амуру. Стріляли з кулеметів, гвинтівок. Це було у 1929 році. Бідна Поля! Скільки їй довелось пережити, постійно чуючи постріли поблизу кордону, після яких хтось не вертався з нашої застави, не вертався із загону, що пішов на бандитів. Бідне дитя, Лялечка! Ти ще не з'явилася на світ, а вже здригалася з матір'ю від тих пострілів. Ти народилася під кулеметну тріскотню на кордоні. На твоєму личку посмішка й в цей сонячний день коло крутих берегів Амуру, а поруч твоєї матері дзижчать кулі тих, хто провокував війну з Китаєм. Що б я тільки віддав у той день за те, аби наші діти не чули кулеметного тріскотіння, не бачили, як німіють від страху за них, малих, матері, ладні

собою прикрити дитину од смерті!.. Всю кров, весь свій хист, усе життя до останку віддав би я, щоб діти не чули гармат, щоб діти не знали боїв.

Миготять стовпи з дротами... А постріли продовжують-ся. Тепер уже на західному кордоні, на Пруті. Щось нахабно поводять себе королівські вояки. Безперечно, за своєю спиною вони відчувають силу німецьких дивізій, що вже пройшли по багатьох країнах Європи.

А за вікном вагона на полях зеленіє озимина. Колгоспники сіють ярові. То там, то там повзуть трактори. Від недавнього дощу над степом стояли випари. Хтось із сусідів по купе сказав, що пройшов «золотий дощ».

— Правда. Такий дощ для хліборобів — справжній скарб! — ствердив інший чоловік.— Гарний буде врожай.

Я зітхнув. У пам'яті постала вчорашня ніч на п'ятій заставі і вигук прикордонника, що був у секреті: «Свобода — наш пароль».

2

Минали дні, місяці.

Час завжди поспішає, коли треба багато встигнути. У прикордонників же роботи, як кажуть, непочатий край. Треба споруджувати на новому кордоні блокгаузи, доти, дзоти, рити ходи сполучення, траншеї. Треба створювати оборонну смугу. А часу мало, коли зважати на те, що діялось по той бік демаркаційної лінії, за Бугом, в «сфері державних інтересів Німеччини», і за Прутом, в Румунії.

На оперативній карті, що висить у моєму кабінеті, щодня відзначаю нові й нові номери полків, дивізій вермахту, які підтягуються до нашого західного державного кордону. За вісімнадцять років служби у прикордонних військах не пам'ятаю ще такого напруженого становища на кордоні, яке створилося. За останні шість місяців прикордонники вилучили сотні німецько-фашистських агентів, які закидалися на нашу територію. В агентів були радіостанції, вони користувалися шифрами, способами тайнопису і вибуховими речовинами.

У західних областях України, нещодавно звільнених з-під гніту польських поміщиків і капіталістів, активізувалися банди й агентура українських буржуазних націоналістів. Німецькі фашисти забезпечували своїх найманців зброєю, диверсійними засобами і радіозв'язком.

Гітлерівські авіатори раз у раз вторгалися в повітряний простір Радянського Союзу. Важко уявити, яке невдоволення викликало серед прикордонників розпорядження — ні за яких обставин не відкривати вогню по німецьких літаках. Прикордонники мали лише фіксувати порушення, стежити за повітряними порушниками і доповідати по інстанції.

Повітряні бандити, відчуваючи себе у нашій прикордонній смузі безкарними, розперезалися. 20 червня три німецьких розвідувальних літаки «фокке-вувльф» серед дня приземлилися на полі коло Бродів Львівської області. Пілоти вийшли з літаків і стали затівати розмову з селянами, прагнучи від них узяти відомості військового характеру.

Сюди підскочили прикордонники і бійці військової частини. Вони затримали й обеззброїли нахаб-зальотників.

Я дав розпорядження привезти пілотів до Києва, як пролунав дзвінок.

— Самоуправством займаєтесь! Панікери! Так. Ви там всі панікери! Негайно звільніть льотчиків і передайте їх німецькому командуванню. Ніяких обшуків! Яка ще там фотоплівка! Збилися з курсу і все. Не чіпати. Хай летять назад. Не давати ніякої підстави для образ і скарг! Все... — наказували зверху.

Наша розвідка, затримана німецька агентура, люди, які втікали від фашистського окупаційного режиму з Польщі, з Румунії, — всі стверджували одне: на кордонах з Радянським Союзом скупчені величезні сили німецької армії, на озброєнні якої була чимала кількість танків, артилерії, авіації. Готувався наступ, кидок вермахту через наш кордон.

Про все це ми доповідали письмово й усно в наркомат. Але на це не реагували. Іноді мені здавалося, що наші повідомлення про становище на західному кордоні десь губляться, безслідно зникають у канцеляріях і не доходять до Генерального штабу. Здавалося часом, що якісь люди навмисне дезінформують Генеральний штаб.

В ці напружені на кордоні дні — 14 червня 1941 року — ТАРС опублікував у «Правде» і «Известиях» заспокійливе повідомлення: «...По данным СССР, Германия неуклонно соблюдает условия Советско-Германского пакта о ненападении, как и Советский Союз, ввиду чего по мнению советских кругов слухи о намерении Германии порвать акт и предпринять нападение на СССР лишены всякой почвы».

Та ми дали вказівку ще пильніше охороняти західний кордон, підіймали на навчання бійців протиповітряної оборони, бо так підказували обстановка, життя.

3

На світанку 22 червня 1941 року гітлерівська Німеччина, не оголошуючи війни, кинула на нашу країну багатомільйонну, озброєну до зубів армію.

Війна.

У перші хвилини, коли в Київ дійшли повідомлення від прикордонних військ, ще не вірилося, що новий день є початком важкого, чорного дня у житті держави, народу, ще цього тихого недільного ранку на західних рубежах уже гасало полум'я найстрахотливішої, найкровопролитнішої з воєн, які лише знала історія.

Війна.

Того ранку вона увірвалася вихором в Київ. О четвертій ворожі літаки скинули бомби на станцію Пост-Волинський, на аеродроми. А через кілька годин чорнохресті літаки бомбардували житлові квартали й заводи Жовтневого району.

Київ став прифронтовим містом, і бійці МППО вийшли вже не на навчання, а на бойову роботу.

Чуючи гуркіт, вибухи і лунки постріли зенітних батарей, які розколювали на шмаття ще годину тому тихе передсвітання, я згадав про прикордонників.

Пригадав квітневу ніч і лейтенанта Тужлова, з яким ходив перевіряти бійців у секреті. Як вони там зараз, у ці перші хвилини війни?

Викликав по телефону 25-й Молдавський прикордонний загін військ НКВС, зв'язався з п'ятою заставою. Мені відповіли: «Знищуємо їхні човни. Знищуємо їхніх солдатів. Уже перебили по десятку на брата. Стоїмо, товаришу командуючий!» Такі ж повідомлення надходили з Львівської області. «Тяжко. Б'ємося. Стоїмо. Ждемо основних сил Червоної Армії».

«Тяжко. Стоїмо...»

О 4-й німецько-фашистські бандити зненацька ударили по заставі кулеметним і мінометним вогнем, а потім кинулись на човнах на лівий берег. Лейтенант Кузьма Ветчинкін, черговий по 5-й заставі, повів бійців в укриття.

Прикордонники зайняли окопи і з ручних кулеметів та гвинтівок стали стріляти по солдатах, що встигли прослизнути через міст.

Поки ворог перегруповувався, маневрували й прикордонники. Їх мало, і треба було створити видимість численних сил. Було б ще вдосталь кулеметів, були б автомати і міномети... Але й з трьохлінійками, з малим числом кулеметів Дегтярьова і гранатами воювати можна! Стріляли у ворожих солдатів зблизька, кидали гранати на відстань десяти кроків. Часом осколки від своїх же гранат долітали до прикордонників.

«Тяжко. Стоїмо...»

На лівому фланзі застави ніс службу в секреті єфрейтор Макаров і рядовий Тельонков. Вони завжди разом. У бій вступили першими, ще за десять хвилин до четвертої години. Три човни з солдатами, які наблизились до очеретів, вони закидали гранатами. Але за першими човнами пливли ще і ще. На одному було встановлено міномет. Осколок уткнувся в ногу Макарову. Та боець не покинув свого рубежа.

Друзі знищили ще два човни. Два інші повернули назад.

Бій тривав. Противник знову на лівому березі. Двадцять солдатів і два офіцери проти двох прикордонників. Сили надто нерівні. Але двоє поранених бійців перебили майже всіх, які йшли на них. Макаров ходив ще одинадцять разів в атаку, аж поки куля не поклала його на землю...

Я знав старшого політрука Бойка. Він умів добре виступати з лекціями, його завжди слухали. В ту ніч він сидів довго над конспектом доповіді. А ранком Бойко повів групу бійців на ворога, який вже захопив будівлі застави, й відігнав противника до річки.

Інші два прикордонники Ісаєв і Хомов чинили опір, поки руки могли тримати зброю. Червоноармієць Лісний, виконуючи наказ лейтенанта Тужлова, закидав противника, що засів у блокгаузі, гранатами. Наші бійці звідти ще чотири дні продовжували чинити опір великим силам ворога.

Командир відділення Михальков з групою старшого лейтенанта Константинова тричі пробирався через бойові порядки ворога, щоб знищити міст. Тричі запалювався бікфордів шнур, і тричі ворог гасив його. І все ж на

четвертий раз стався вибух. Залізничний міст через Прут повалився у воду...

«Тяжко. Стоїмо...»

Так воювали прикордонники колишнього мого загону, прикордонники застави лейтенанта Тужлова, який в ту квітневу ніч дав секретові пароль «Свобода!». І ця нерівна, кривава сутичка на кордоні тривала дев'ять днів. Ворог дев'ять днів не міг пройти через прикордонні рубежі на тій ділянці.

За мужність і героїзм в перших боях з ворогом велика група бійців і командирів 25-го прикордонного загону Указом Президії Верховної Ради СРСР була нагороджена орденами й медалями. Старшому лейтенанту Константинову, лейтенанту Ветчинкіну, сержанту Михалькову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Повар застави ефрейтор Макаров нагороджений орденом Леніна. Цією найвищою нагородою були відзначені ефрейтор Ворона, лейтенант Луценко, старший політрук Яценко. Начальник п'ятої застави лейтенант Тужлов — орденом Бойового Червоного Прапора, а старший політрук Бойко — орденом Червоної Зірки.

«Тяжко... Стоїмо...»

Так, люди, котрі обрали своїм девізом клич — с в о б о д а ! — стоять за Вітчизну на смерть і переможуть, хоч як тяжко буде в тій битві.

Розділ другий

1

30 червня група відповідальних працівників апарату ЦК КП(б)У і Ради Міністрів Української РСР була запрошена на засідання Політбюро ЦК КП(б)У.

На цьому засіданні члени Політбюро і викликані товариші були проінформовані про директивні вказівки Центрального Комітету ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР від 29 червня, в яких була викладена програма боротьби народу і армії проти німецько-фашистських загарбників.

Серед багатьох практичних заходів, спрямованих на активні дії проти загарбників у районах, захоплених про-

тивником, говорилося про створення партизанських загонів, підпілля і диверсійних груп.

Я слухав секретарів ЦК і навіть гадки не мав, що з часом моє місце якраз і буде на партизанських рубежах, що декому з нас доведеться займатися саме партизанським рухом на Україні.

5 липня 1941 року ЦК КП(б)У прийняв рішення про організацію масового партизанського руху і партійного підпілля в окупованих районах республіки. Для практичного здійснення заходів по партизанській і підпільній боротьбі була створена оперативна група ЦК КП(б) України на чолі з Бурмистенком Михайлом Олексійовичем. Членами були: Зленко Андрій Никифорович, Дрожжин Леонід Петрович, Костенко Василь Семенович, Кузнецов Микола Антонович і Співак Мусій Семенович. Затверджені також оперативні групи в обкомах партії. Згодом ще було створено Республіканське управління по керівництву партизанськими загонами, диверсійними групами і винищувальними загонами. У серпні 1941 року при всіх Військових Радах фронтів і армій стали діяти 7-і відділи, які повинні були створювати партизанські загони в тилу ворога у смузі цих фронтів і армій.

ЦК КП(б)У в перші ж дні розробив заходи по підготовці й розгортанню партизанської боротьби і створив оперативні органи для керівництва.

А тим часом у кореспонденціях з фронту журналісти все частіше писали про випадки єдиноборства червоноармійців з ворожими танками. Бійці кидали на танки гранати і пляшки з запалювальною сумішшю. Оперативна група ЦК вирішила створити спеціальні курси для вивчення гранатної справи. Товариш Бурмистенко підтримав цю ініціативу і додав, що курсів замало. Треба створити школу з широкою програмою для підготовки організаторів партизанського руху.

4 липня ми склали програму, в яку включалися такі предмети, як тактичні прийоми боротьби в тилу ворога, стрілецька справа, знайомство партизанів з трофейною зброєю, засоби боротьби проти бойової техніки ворога з застосуванням сучасних мінно-підричних знарядь, партійно-політична робота серед населення окупованої ворогом території, історія партизанської боротьби народів у визвольних війнах минулого, традиція партизанського руху в 1918—1922 роках.

Ця спецшкола почала свою роботу в середині липня 1941 року у Пуща-Водиці. Викладачами були працівники апарату ЦК, військові спеціалісти. Мінно-підривному справу вели військові інженери.

Через тиждень після початку занять у школу прибув товариш Бурмистенко. В цей час проходили підготовку партизани кількох загонів і груп, які згодом діятимуть на території Київської та Житомирської областей.

Заняття в розпалі. На полігоні стріляли по мішенях. У класах йшли теоретичні заняття. Одна група тренувалася у знищенні ворожих танків. Цим «танком» служив кузов розбитого грузовика, якому інструктори намагалися надати вигляду танка.

До танка якраз повз один боєць з в'язкою дерев'яних гранат і порожньою пляшкою.

Ще кілька кроків — і партизан кинув гранати й пляшку. Інструктор сказав, що той виконав вправи на четвірку.

Михайло Олексійович поглянув на бійців, інструкторів і спитав у майора, який його супроводжував:

— Скажіть, товаришу майор, чим вони все-таки займаються? — кивнув секретар ЦК на бійців, розбитий кузов і скалки порожньої пляшки.

— Вони студіюють, відточують вправи по знищенню ворожих танків з застосуванням ручних гранат і запально-вальної рідини, — чітко доповів майор і додав: — Звичайно, все це умовно.

— Умовно! — задумливо промовив Бурмистенко. — Отже, вони не знають, як кидати справжні гранати і пляшки з сумішшю? Це ж так, раз ви самі кажете, що умовно. До речі, коли оці «винищувачі» танків кінчають курс вашої науки?

— Через чотири дні.

— Так все це вони роблять умовно, товаришу майор? — знову перепитав Бурмистенко.

— Так.

Чуючи розмову секретаря ЦК КП(б) України з майором, велика група курсантів підійшла ближче й оточила Михайла Олексійовича Бурмистенка.

— Я вам, товариші, розповім про один випадок, теж про умовність. Це було до війни на маневрах Червоної Армії. Взвод піхоти у лісі здійснював завдання по тактиці, і, звичайно, товаришу майор, умовно, як і ви оце навчаєте партизанів. А після бою командир взводу вирішив таки пере-

вірити бойові дані свого пістолета і не умовно, а по-справжньому. Він вистрілив у кущі і вбив наповал корову, що було підвернулася. Корова ця була лісникова. Хазяїн, звичайно, здійняв галас, став лаятися з командиром взводу. А той нічого іншого не міг сказати лісникові, як став доводити, що корову він убив умовно. Розмова ця кінчилася тим, що лісник отримав гарантію від інтендантів, що за корову йому заплатить військова частина, і заспокоївся. З корови лісник зідрав шкуру і приготував вечерю. На вечерю був запрошений весь взвод. Кожен червоноармієць смакував великим і свіжим куском м'яса. Лиш на тарілці командира взводу м'яса не було. «Ви, певне, забули? А мені?» — не витримав командир взводу, позираючи то на лісника, то на своїх бійців, які уплітали яловичину. Лісник відповів: «Ви не звертайте уваги на них, товаришу командир! Їжте м'ясо умовно!..» Давно це було, товариші, у мирні часи. А зараз, коли через три-чотири дні партизанам доведеться кидати гранати у справжні, а не умовні танки, умовність ця може дорого обійтися... Я вам допоможу, — пообіцяв на прощання Бурмистенко.

І наступного дня в партизанську школу тягачем прибуксували два підбитих німецьких танки. З того часу партизани стали вчитися не умовно, а кидали бойові гранати по справжніх німецьких танках.

Секретарі ЦК КП(б) України в перевантажені роботою дні знаходили час займатися партизанськими справами. Вони цікавилися роботою обкомів партії по формуванню партизанських загонів, вони особисто бесідували з багатьма командирами цих загонів. ЦК КП(б) України передбачав загрозу вторгнення німецьких армій на Лівобережну Україну й дав директиву обкомам цих областей заздалегідь приступити до створення партизанських загонів. Тому школи по підготовці майбутніх партизанів були не лише в Києві, а і в Чернігові, Полтаві, Харкові, Сумах, Донецьку і Луганську.

2

10 липня бойові дії військ фронту розгорнулися по лінії Сарни, Житомир, Бердичів, Любар, на схід від Старокосятинівки і Проскурова. Вороже угруповання армії «Південь» перевищувало тоді війська Південно-Західного і Південного фронтів Радянської Армії по кількості людей у

дивізіях майже вдвічі, по кількості артилерії теж удвічі. Літаків у ворога було більше в півтора раза. Найвигідніше співвідношення сил ворог мав у смузі нашого Південно-Західного фронту.

У липні і на початку серпня основні події на Правобережній Україні розгорнулися на Київському і Уманському напрямках. Незважаючи на величезні втрати, ворог продовжував нарощувати свої сили, кидаючи в бій нові резерви, рвався до дніпровських переправ. На далеких і близьких підступах до столиці України розгорнулися жорстокі, кровопролитні бої.

Враховуючи обстановку на фронті й необхідність подання допомоги частинам Червоної Армії, ЦК КП(б) України прийняв рішення сформувати й направити кілька партизанських загонів і диверсійних груп, щоб ті завдали удару по комунікаціях, базах противника, який вів наступ на Уманському і Київському напрямках. Центральний Комітет партії України доручив мені як заступникові наркома внутрішніх справ і генералові Петрову зайнятися створенням двох партизанських полків.

Командирами цих полків, вважав я, повинні бути прикордонники. У них уже є досвід боротьби з фашистськими військовими частинами, вони знають військову справу. А у відданості цих людей Батьківщині я не сумнівався. Першим я бесідував з командиром-прикордонником Чеховим Омеляном Карповичем.

— А чого ви мене запитуєте? — здивувався Чехов. — Я піду, куди тільки накаже ЦК, народ. От тільки до командира полку я ще не доріс.

— Ми знаємо вас, Омеляне Карповичу, по боях на кордоні. Доросли. Та й відомо — не святі горшки ліплять! — відповів я цьому відважному прикордонникові.

Так само трохи здивувався й кандидат на командира 2-го партизанського полку прикордонник Щедрін.

— В армії є наказ. І його мусиш виконати, щоб там не було, — відповів капітан Щедрін.

— Але ж ваш полк не звичайний армійський, а партизанський. Він піде в тил ворога. І у вас там не буде вищого командування, не буде сусідів зліва й справа. Буде ворог, якого треба бити.

— І ви, товаришу Строкач, запитуватимете у всіх, чи згоден кожен піти у партизани, чи тільки у командирів, комісарів і начштабів? — запитав Щедрін.

— Ми вирішили запитати кожного. У партизанські полки йтимуть добровольці.

— Що ж, з добровольцями можна і в тил,— обізвався Чехов.— Дякую за довіря...

— Я теж! — заявив Щедрін і додав жартома:— Не соромимо, товаришу Строкач, своїх прізвищ, бо ж вони не лише наші, а й прізвища великого Чехова і великого Щедріна...

Перед закінченням робочого дня генерал Петров, я і командири майбутніх партизанських полків Чехов і Щедрін зайшли в наркомат. В залі зібралось понад сто працівників.

Виступи генерала Петрова і мій були недовгими. У партизанські полки треба добровольців. Хто хоче іти в партизани, нехай підводить руку й записується. Ось і вся розмова.

— Туди треба людей з міцним здоров'ям. Санчастини там не буде. Госпіталю теж,— сказав котрийсь з присутніх.

— Неодмінно треба мати міцне здоров'я,— підтвердив я.

— А ще міцніший дух,— додав Щедрін.

Люди є люди. Були тут і з кволим здоров'ям. Були тут і з кволим духом. Були тут і такі, котрі вважали, що за сімейних обставин їм ще рано іти у німецький тил, та й не обов'язково у тил, коли є ще й фронт.

Зала то гула, то замовкала. Іноді ставало так тихо, немов усім присутнім перехопило подих.

Та ось звелася перша рука.

— Комісар центрального оборонного сектора Києва Іван Євминов. Йду у партизанський полк.

— Ми так і гадали, що ви підете, товаришу Євминов,— відповів я.— Ми хотіли запропонувати вам стати комісаром Першого Київського партизанського полку. А як ви взагалі себе почуваете?

— Добре.

— Кулик, працівник МППО,— підвівся у залі товариш.

— Ілляшевич і Гребченко. Теж з МППО,— назвалися ще два.

— Марія Сапотинська.

— Василь Бегляков...

З ста присутніх понад п'ятдесят виявили бажання піти воювати в тил ворога. Бачачи, як вони товпляться біля товариша, який записував, генерал Петров не витримав і вигукнув:

— Так це ж справжні герої! З такими можна подолати будь-якого ворога.

Так почалося формування партизанських полків. Наступного дня їхні лави зросли за рахунок київських робітників, студентів, працівників міліції, МППО. В партизанські полки записувалися також товариші із західних областей, евакуйовані до Києва, з Житомирської області. Більшість бійців і командирів цих полків були комуністами й комсомольцями, тому полки стали називатися партизанськими комуністичними полками.

Формування партизанських полків, загонів і диверсійних груп відбувалося на стадіоні «Динамо», в будинку № 3 на Хрещатику, в гуртожитку Інституту харчової промисловості на Тарасівській вулиці, у середній школі № 47 на Печерську та в інших місцях. Бійцями невеликих загонів і груп були переважно комсомольці і молодь Донбасу, Харківщини й Полтавщини, які прибули на заклик ЦК ЛКСМУ, щоб взяти участь у боях за Київ. Кожен такий загін налічував по 150—200 бійців. Щоб ворожі лазутчики не засікли дислокацію великих партизанських загонів, їх формування було розгорнуто у лісових масивах Броварського району і в Пуща-Водиці.

Над Броварським лісом стали подовгу кружляти фашистські літаки. Та нічого не помітивши, гітлерівські авіатори набирали висоту і, супроводжувані спалахами зенітних батарей, перелітали Дніпро, прямуючи на захід.

Коли ж гуркіт змовкав і в небі танули хмаринки від вибухів снарядів, ліс оживав. Він шумів од тихого людського гомону, від ділової суєти. На просіках з'явилися групи бійців, у яких на пілотках поруч з зірочкою пломеніли червоні стрічки. Це й були бійці двох київських партизанських полків, які закінчували бойове навчання.

Ранком 24 липня група товаришів з оперативної групи ЦК прибула в розташування полків. Разом з командуванням партизанських полків ми повинні були вирішити низку невідкладних питань, бо формування цих бойових одиниць наближалось до кінця. Вже був наказ про вихід полків у тил ворога, і партизани чекали на приїзд героя громадянської війни командуючого Південно-Західним напрямком Маршала Радянського Союзу Семена Михайловича Будьонного.

Серед бійців були і літні, сивоволосі, які принесли на своїх плечах перемогу з вогню революції і громадянської

війни. Були тут і бійці, котрим того літа минало вісімнадцять років. Як і всюди, так і в цих полках люди різні характером і вдачею. Одне спільне у них — готовність іти в бій за свободу й незалежність Радянської Батьківщини.

Хтось тихо наспівував «По долинам и по взгорьям». Ця пісня народилася в моїх рідних краях, у Спаському районі в незабутні роки, коли мені було стільки років, скільки зараз наймолодшим бійцям партизанських полків і диверсійних партизанських груп.

И останутся как в сказке,
Как маячные огни.
Штурмовые ночи Спасска,
Волочаевские дни...

Як по-сучасному лунають ці слова й через двадцять років після боїв під Волочаївкою, Спаськом. В пам'яті зринають могутні постаті Постишева, Лазо, Певзнера, Борисова, Баранова, мрійного і відчайдушного гімназиста Фадеева. Наші походи. Наші бої і вбитий куркулями батько. «Как маячные огни...» Так. Було б добре, коли б вогні боїв громадянської війни світили й зараз і старим і молодим, особливо бійцям-партизанам Великої Вітчизняної війни, ясною зорею, маяком, щоб подвиги Лазо, Будьонного, їхня воля і їхня відданість народові були взірцем для кожного бійця і командира нових полків, перших партизанських загонів у цій війні.

Та ось до нас примчав мотоцикліст-зв'язківець. Він доповів про те, що до табору наближаються легкові машини.

Роти вишикувались. Лунає команда «струнко». Командири Першого і Другого Київських партизанських полків Чехов і Щедрін крокують назустріч командуючому товаришеві Будьонному.

Прийнявши рапорт, Будьонний пройшов вздовж шеренги бійців і привітався з кожним батальйоном.

Мітинг відкриває секретар Київського обкому партії товариш Сердюк. Виступає Семен Михайлович Будьонний.

Його слова западають в душу кожного. Велика загроза нависла над нашою країною. Гітлерівська Німеччина довго й ретельно готувалася до цього удару. Вона хоче знищити наш лад, нашу державу. Але радянські люди, виховані партією, піднялися одностайно на захист Батьківщини. Труднощі будуть великі. Випробування тяжкі. Зусилля треба титанічні, щоб подолати ворога. І армія, й народ знайдуть в собі сили, щоб перемогти.

— Ваші партизанські полки,— говорив уславлений героєм громадянської війни Будьонний,— сьогодні є першим авангардом народної боротьби в тилу ворога. Слідом за цим авангардом на клич Партії і Радянського уряду на Україні підіймаються й будуть підійматися нові й нові тисячі полум'яних патріотів нашої Вітчизни. Ваша поява в тилу ворога повинна надати організованості боротьбі радянських патріотів, яка почалася з німецькими загарбниками на окупованій ними території.

Семен Михайлович Будьонний нагадав партизанам про роки громадянської війни, коли народ піднявся на захист завоювань соціалістичної революції і в умовах голоду, розрухи не лише витримав шалений натиск контрреволюції й інтервенції, а й розгромив їх.

— Так буде й гітлерівським головорізом, що увірвалися в наш мирний дім,— сказав маршал Будьонний.— Ще вам пораду використувати в боях не лише свою, а й ворожу трофейну зброю. Обзаводьтесь, товариші партизани, кіньми. Обзаводьтесь і бережіть коней,— додав він на закінчення.

Мітинг закінчився. Над партизанськими ротами зринула пісня, велична, лунка, як сурми, що кличуть на смертний бій проти гнобителів, завойовників. Ми співали «Інтернаціонал». Здавалося, ця мелодія відлунювалася аж за Дніпром, куди завтра вирушать у похід перші полки.

Кияни спали неспокойним, тривожним сном прифронтового міста, а з вулиці Кірова на Хрещатик вийшла довга колона автомашин. У кузовах сиділи бійці. Лець поблискували сталеві леза багнетів, примкнутих до стволів гвинтівок. Колона автомашин повернула на бульвар Шевченка.

Я був у машині разом з командиром полку Чеховим, комісаром Євминовим. Говорили тихим голосом і мало, ніби товариші вже були не в Києві, а по той бік фронту. Ця тиша викликана не тому, що все вже переговорено і не було що сказати кому-небудь з нас.

Ця незвична тиша панувала зараз тому, що кожен думав про своє.

Силуети гінких тополь раптом розступилися зліва, в прогалині між кленами й каштанами виринула на зоряному небі бронзова постать. Не лише екіпаж нашої машини, я певен: всі тисяча сто сімдесят бійців Першого Київського партизанського комуністичного полку повернули голови наліво, немов була подана команда: «Рівняйсь на великого Кобзаря!»

— Ідемо, Тарасе, на захід,— сказав задумливо хтось.—
Бити людоїдів лихих...— І тихо прочитав:

Борітеся — поборете!..

Переселяючись в Уссурійську тайгу, батько захопив з України і «Кобзаря» Тараса Григоровича Шевченка. Зимовими вечорами мати просила брата Андрія, а згодом і мене уголос чигати «Катерину» або «Наймичку» чи «Причинну». А коли батько тихо починав співати «Думи мої, думи мої», тужачи за рідним краєм, мені малому здавалося, що Тарас Шевченко склав цю пісню для переселенців, для нашого роду Строкачів, неначе Кобзар знав батькові мрії, його горе, його турботи. І ось тепер я не малий і, слухаючи партизана, серцем відчуваю, що великий співець пригноблених звертався не лише до гірських народів Кавказу, а й до нас самих, праправнуків своїх. Тарас Григорович наче знав, що настане грізний час випробувань, неймовірної битви між його праправнуками і чорним німецьким фашизмом.

І пригадуючи засмучену, задумливу матінку, що слухала «Катерину», й тужливі «Думи», які співав батько, поглядаючи на бійців, що були в кузові першої машини, я подумав: «Тупоголові й задавакуваті німецькі фашисти! Хіба можна побороти, знищити народ Тараса Шевченка, народ, який першим своїм партизанським полком дав ім'я комуністичних?!»

На другій лаві біля лівого борту сиділа молода жінка. Це була Марія Сапотинська. Я запитав у неї, як вона себе почуває.

— Як і всі... Упевнено. Буду з товаришами Гончаром, Мелешком, Міщенком у розвідці. Вже метикуємо, плануємо, як діяти.

— Обставини покажуть,— сказав задумливо один з розвідників.

Досвіду в більшості бійців, крім прикордонників, які були у боях, бракує. Так хочеться вірити, що з Сапотинської, Гончара, Москаленка, Мелешка й Міщенка будуть кмітливі розвідники. У них є бажання стати ними. Нехай же щастить їм!..

Біля заводу «Більшовик» автоколона зупинилася. Я прощаюся з Чеховим, з комісаром полку Євминовим, з начальником штабу, з командирами батальйонів. На заході темно-темно. На сході небо світліше, укралене зорями. З-за тополь на бульварі Шевченка визирає серп місяця.

— До побачення! — потискував я руку командирові полку.— Не бійтеся радіозв'язку, як бояться його прикордонники і у лінійних частинах. Без радіо ви сліпі. А наші частини без ваших повідомлень теж як без вух і без очей. Пам'ятайте, ви йдете не просто громити ворожі тили, а взаємодіяти з армією, і тому радіо мусить бути у вас на висоті.

— Єсть, товаришу Строкач.

Минуло небагато часу, й останній грузовик з партизанами зник у сіро-темній нічній імлі. Гуркіт моторів, що ще довгенько стояв на Брест-Литовському шосе, вщух. Настала тиша. Неначе й не було війни. Але темні будівлі, темні вулиці, протитанкові іжаки на тротуарах нагадували, що місто жило напруженим бойовим життям.

«Борітеся — поборете...» Тільки в упертій, самопожертвеній боротьбі можна зламати хребет фашистській потворі. У цьому зараз весь смисл життя кожного з нас. Тільки йдучи на смерть за свободу, можна вигнати такого хижого, такого сильного ворога з рідної землі і розбити його.

Це розумів кожен командир, кожен боєць перших партизанських полків. В цьому сила перших партизанів України.

3

Перший Київський партизанський полк пересік лінію фронту в напрямку Овруч — Білокоровичі. 25 і 26 липня у батальйонах полку відбулися збори. Кожен прийняв партизанську присягу.

Полк рухався в тил ворога чотирма колонами. Перша йшла за маршрутом Білокоровичі — Журбовичі — Зольня — Голиші. Друга на Білокоровичі — Зубковичі — Рудня Іванівська — Мала Глумча — Липино. Третя — Білокоровичі — Осівка. Четверта група просувалася разом з третьою і звертала на Ємільчине.

Командування полку велику увагу приділяло розвідці як для свого полку, так і для потреб штабу Червоної Армії. Штабом полку створено кілька розвідувальних груп, які діяли в районах Олевська, Городниці, Новограда-Волинського. Розвідники висилалися також і в Житомир, Коростень. Розвідувальні відомості передавалися по радіо в Київ.

У напрямку Ємільчине — Новоград-Волинський діяла група розвідників, серед яких була і Марія Сапотинська.

Переодягнені у звичайну селянську одержу, розвідники Гончар, Мелешко й Москаленко разом з Марією підійшли до розташування штабу німецької військової частини. Розвідники удавали, що збирають у лісі ягоди. Їх затримали німецькі солдати.

— Чого ви тут вештаєтесь?

— А що ж нам... У нас нема де жити. Втекли з чернігівської тюрми і оце бродимо од села до села,— сказала Марія.

— Ви краще напиляйте нам дров. Солдати наші зайняті,— звернувся інтендант до мужчин.— А ти допоможеш на кухні. Треба мити казани, чистити картоплю...

І розвідники «найнялися» на роботу до німців у госпчастину. А через кілька днів Гончар, Мелешко, Москаленко і Марія Сапотинська викрали з штабу цінні оперативні документи. Незабаром ці документи були передані зв'язківцем за лінію фронту і доставлені в штаб з'єднання Червоної Армії.

У перші дні діяльності партизанського полку німці не підозрівали, що в їхньому тилу знаходяться організовані й досить крупні партизанські формування. Розвідувальні операції і сутички на ґрунтових і шосейних дорогах ворог відносив на рахунок дрібних груп місцевих партизанів. Та засади на автоколони, на обози з продовольством, фуражем, на техніку, що рухалася шляхами на схід, відбувалися часто і в багатьох пунктах, і німці занепокоїлись.

29 липня батальйон в складі ста чоловік на світанку безшумно наблизився до німецької танкової і мотострілецької частини. Солдати й танкісти спали. Вони не чули, як партизанські розвідники прикінчили ударами ножів вартових.

Кожен взвод, кожна група бійців знала, що їй треба робити і біля танків, і біля автомашин. Та ось і бойовий клич:

— Вперед!

Перелякані танкісти, шофери і мотоциклісти метушилися по галявині, немов очманілі. Ті солдати, які утікали, знищувалися з кулеметів. Під танками вибухали в'язки гранат і пляшки з запалювальною сумішшю. Ось де хлопцям пригодилася не умовна, а реальна наука знищувати танки, про яку говорив курсантам-партизанам керівник оперативної групи ЦК Бурмистенко на полігоні у Пуща-Водиці! Танки палали, мов копиці сіна.

— Вперед!

Партизанський батальйон знищив вісім танків, два бронетранспортери, багато мотоциклів і понад сто фашистських солдат. Втрати у партизанів невеликі. Розгромивши вороже розташування, загін зник.

У цьому бою командир користувався чисто партизанською тактикою: після доброї розвідки всіх підступів до ворожого табору — таємне зосередження своїх сил і раптовий, навальний удар по ворогові.

Незабаром партизанський батальйон прямо-таки став спеціалізуватися на німецьких танках. Партизани знищили два десятки ворожих танків. Багато автомашин з боеприпасами залякли на дорогах і згоріли від вибухів гранат.

Партизанський загін Семенова діяв в пунктах Лугини — Путиловичі. Ним було зруйновано два залізничних мости, пошкоджено десятки кілометрів телеграфного й телефонного зв'язку. Біля села Купище спалено три танки і двадцять автомашин з боеприпасами.

Кілометрів двадцять п'ять на захід від Коростеня була оточена фашистами червоноармійська частина. Про це партизанів сповістили місцеві селяни. Двоє їх прийшло до командира Семенова і комісара Беглякова.

— Другий день там точиться бій. Сили не рівні. Німці можуть перебити всіх червоноармійців,— говорили селяни.

— Ми сказали їм, що поблизу є партизани. І тепер червоноармійці живуть надією, що ви прийдете їм на поміч,— додав другий.

— Спробуємо допомогти,— пообіцяв комісар Бегляков.

— От тільки...— якесь «тільки» хвилювало командира.— От тільки вам зараз додому йти не доведеться. Підете після бою. Ви нас повинні зрозуміти...

— Ще б... Війна є війна,— сказав один.— Ми теж думали про це і додому вирішили не йти! — Він обернувся й свиснув.

На цей сигнал з кушів стали виходити люди. Їх було чоловік п'ятнадцять.

— Оце, товаришу командире і комісару комуністичного загону, приймайте поповнення. Правда, у наших не в усіх є зброя, та й більшість з нас люди позапартійні. Але всі волеємо бути у вашому загоні.

Семенов презирнувся з комісаром. «Як їм бути? Прийняти цих людей? Чи відмовити, бо зараз полк не має розпорядження з Києва про набір поповнення».

- Ви нам не вірите?
- Віримо. Але ж наша робота, самі бачите...
- Знаємо. Зараз, мабуть, нема потрібнішої роботи, ніж бити фашистів. Прийміть.

Це було перше поповнення 1-го партизанського полку.

Допомога червоноармійцям надійшла, коли ті пережили найкритичніші хвилини. Але навіть у цій ситуації дії партизанів і бійців армійської частини були скоординовані з допомогою місцевих розвідників. Удар по німецькому кільцю стався одночасно з двох напрямків. Червоноармійці й партизани в бою знищили близько чотирьохсот німецьких солдатів і офіцерів.

Чотири рази поранений був комісар Бегляков. Навіть не маючи змоги тримати зброю руками, Бегляков водив бійців в атаку. Коли ж його поранило і в ногу, комісар став повзти, кличучи партизанів вперед на з'єднання з червоноармійцями.

На початку серпня фашисти стали освоювати глибинні райони Житомирської області. Освоювали дороги й партизани 1-го Київського полку. Протягом кількох днів по дорозі Олевськ — Ємільчине було знищено двадцять грузовиків з солдатами й технікою, розгромлено кілька продовольчих обозів. В пунктах Підлубин, Зольня, Мала Глумча партизани перебили групи німецьких солдатів, які вели заготівлю продуктів, худоби. Дільниця залізниці Білороровичі — Олевськ була зруйнована. Всі мости, які мали якесь значення на дорогах, були пошкоджені.

Полк, батальйони були певний час невлимі, невидимі для ворога. В цьому велика заслуга командирів, які мали досвід у боях і множили цей досвід в нових операціях.

Вже говорилося вище, що в полку були всі добровольці. Ця обставина змушувала командування полку не захоплюватися поповненням, кількісним ростом полку. І все ж комісар Євминов не міг відмовити ні тій групі, яка приєдналася до батальйону Семенова і Беглякова під Коростенем, ні ще групі з сорока чоловік, ні третій групі патріотів у складі вісімдесяти чоловік...

Фашистське командування вирішило на 1-й Київський партизанський полк кинути військові частини. Спалахнув небачений по впертості бій партизанського полку, який мав на озброєнні легку зброю, з танками, артилерією і мінометами.

Це була жорстока битва, в якій кожен боєць був героєм, бо стояв проти десяти, проти могутньої техніки.

Назустріч танкам кидалися бійці з в'язками гранат, падали танки й гинули самі під їхніми гусеницями. А в місцях, де через оборонну позицію полку прорвалися ворожі піхотинці, партизани йшли в рукопашну.

Втрати у ворога були великі. Танули з години на годину й лави партизанів. Убитий був командир полку Омелян Чехов.

В ці дні з Києва була передана радіограма в штаб 1-го партизанського полку залишити в районі Полісся окремі партизанські групи для дальших дій, а частині бійців і командирів з пораненими й фізично слабими вийти на з'єднання з фронтом під Чернігів.

Групи були залишені в районах Середня Рудня, Усове, Скородне й Словечне. А штаб полку з пораненими партизанам, яких було близько ста чоловік, вийшов у перших днях вересня біля Михайло-Коцюбинського і з'єднався з частинами Червоної Армії.

Мужні дії партизанів 1-го Київського полку були високо оцінені Головним командуванням Червоної Армії. 26 серпня 32 партизани були нагороджені орденами Радянського Союзу. Серед них командир полку Омелян Чехов, комісар Іван Євминов, Василь Бегляков, Марія Сапотинська, Катерина Абрамова...

4

Тим часом 2-й Київський партизанський полк під командуванням капітана Василя Щедрина діяв у районі Корсунь-Шевченківського, Городища і Цвіткового.

Батальйони завдавали відчутних ударів по німецьких комунікаціях. Противник вів наступ на Черкаси, а в його тилу палали склади з боєприпасами, інтендантським та інженерним майном, рухнули у воду два залізничних мости. Партизанські диверсійні групи на дільниці Сердюківка — Капітонівка знищили два військових ешелони ворога. На цьому ж перегоні через два дні геть звалилося з насипу від вибуху два царовози. В Ротмистрівському районі біля села Ташлик німці обмолочували колгоспний хліб. Тут партизани знищили два локомотиви, дві молотарки й спалили скирти, Рейдуючи у південних районах Київської області,

загони 2-го полку розгромили кілька гарнізонів противника і поліцейських станів.

Відважно боролися партизани батальйону комбата Шведова. Сміливими розвідницями були Ганна Собко, Поля Суходольська, Броніслава Айзенберг, Валентина Куліш, Тамара Лебедева.

Біля села Сердюківка начальник штабу полку Балашов Григорій Володимирович дав Тамарі Лебедеві завдання провести розвідку підходів до залізничного мосту і знайти на колії такі місця, де було б найзручніше пустити ешелон під укіс. Колія і міст уже охоронялися, і пройти було неможливо без бою.

Тамара Лебедева знайшла вихід.

— Григорію Володимировичу, — звернулася розвідниця до Балашова. — Якщо затримають, я скажу, що дружина поліцая, іду до своєї свекрухи.

— А як запитають, де зараз поліцай-чоловік?

— Це вірно. Скажу, що я вдова поліцая.

І Тамара Лебедева пішла на завдання. Фашисти пропустили її через міст, повірили, що вона дружина загиблого поліцая. Розвідниця йшла вздовж колії. До війни Тамара працювала художницею. Тож вона зробила швидко кілька точних зарисовок місцевості і моста.

Але пройти назад не так легко. Тепер фашистський патруль вже не пустить «вдову», та ще й з малюнками. І Тамара майже п'ять кілометрів повзла до своїх. Вона пообдирала коліна, позбивала лікті. Наступного дня підричники зірвали міст і ешелон з живою силою і технікою...

В той час на Черкащині, Смілянщині діяли й інші партизанські загони. Серед них загін братів Феодосія та Івана Савченків, загін Дмитра Коновалова, загін Тамбоки.

Партизани Київського полку були змушені перейти до оборони, притиснуті з двох боків частинами противника. З тилу на партизанів насадили підрозділи, виділені для боротьби з партизанами, з фронту їх брали в кліщі частини, що знаходилися в оперативному резерві.

Після відходу червоних частин на лівий берег, 2-й Київський полк залишився один на один з переважаючими й досить грізними силами ворога. Не одну атаку, не один наступ довелося витримати партизанам. Командування прийняло рішення переправитися на лівий берег. Але це зробити було неймовірно тяжко. Ворог висів на плечах.

І знову бої. Бої...

Фашистське командування зняло з фронту мотострілецьку бригаду, кинуло на партизанів два полки резерву і кілька охоронних батальйонів. Це був, мабуть, чи не найперший крупний каральний загін фашистів, який вийшов на бойову операцію, ніби перед ним була велика частина регулярної Червоної Армії.

У взаємовідносинах з партизанами командування наших армійських частин виявило погане розуміння партизанської тактики.

Наші командири дивізій використовували партизанів, як заслони для відходу радянських частин. Замість того, щоб йти у глибокий тил противника і там маневрувати, руйнувати комунікації ворога, партизанам була дана команда бути у ближчих оперативних тилах противника, де велика концентрація фашистських військ і відсутні умови для партизанської боротьби.

...Одна з груп партизанського полку з урочища Вовча Гать відходила до Мліївської дослідної станції. Боєприпасів не вистачало. Партизани були виснажені безперервними боями, голодні, в порваних черевиках, в які ледве влізали розпухлі від голоду ноги, у блазенькій одежі. А зима того року випала рання і холодна.

Завивала віхола. Але й хуртовина не могла замести партизанських слідів, по яких йшли карателі.

Наші люди знали, що порятунку їм уже не буде. Спроба пробитися на лівий берег Дніпра не вдалася. Туди просочилися тільки окремі невеличкі групи партизан. Решта бійців залишилася тепер віч-на-віч з лютим ворогом, який невідступно їх переслідував.

Голод. Холод. Поранені... Партизани вмирали в бою. Багатьох карателі захопили в полон.

Тамара Лебедева з одним пораненим партизаном сховалася у селянському хліві. Вони чекали, поки з Свідівка вийдуть карателі. Сім днів вони просиділи у соломі, нічого не ївши, крім снігу, який брали пригорщами, виходячи на хвилинку з хліва вночі. В шлунку нестерпні болі. Але карателі ще рискають по селу, стріляють, виловлюючи партизанів. Вони знайшли і знесилену Тамару та її пораненого друга.

Полонених кинули до черкаської тюрми. Кати розстрілювали партизанів. Вони вбили Ганну Собко, Броніславу Айзенберг, Поліну Суходольську, Валентину Куліш. Підійшли вони й до Тамари Лебедевої.

Але жінка не могла встати: почалися роди...

— Не убивайте її! Не убивайте дитя, іроди! — закричали, затужили жінки, які були в камері.

— Не дамо!

Кілька їх затулило собою Тамару від націлених цівок автоматів.

— Не дамо!

Тамара Лебедева народила дочку. Жінки нарекли дівчинку таким незвичайним для війни і страхітливого життя у фашистській катівні ім'ям — Людмилою. Люди віддавали свій останній шматочок хліба, все, що могли, молодій матері.

— Щоб було молоко... Щоб жило твоє дитя, Тамаро, — говорили в'язні своїй подрузі по нещастю, своїй відважній партизанці, матері дитини, якій треба жити, щоб ненавидіти фашизм, щоб любити людей.

У Черкасах був розстріляний і командир полку Щедрін. Рештки полку розійшлися в усіх напрямках. Частина їх, в тому числі начальник штабу Балашов, вийшла за лінію фронту, частина продовжувала боротьбу у підпіллі...

Така коротка, але героїчна історія 2-го Київського партизанського полку...

Розділ третій

1

Під час оборони Києва слідом за першими двома Київськими партизанськими полками готувалися переходити лінію фронту нові партизанські загони, створені як в Києві, так і в Донецьку, Харкові, Полтаві.

Всі ці загони мали завдання діяти на Правобережжі України.

З Донбасу прибув загін комсомольців-шахтарів. Член оперативної групи ЦК Дрожжин Леонід Петрович до війни працював у відділі кадрів Центрального Комітету, партії і добре знав людей, особливо в Донбасі, де працював з юних років. Він і став підшукувати для Донецького комсомольського партизанського загону керівні кадри. Командиром був призначений Боровик Іван Федорович, комуніст, учасник громадянської війни, кадровий офіцер Червоної

Армії. Комісаром затверджено старшого політрука Волкова і начальником штабу курсанта Харківського піхотного училища Василя Ушакова. Дрожжин не помилився, рекомендуючи цих людей. Вони виявилися сміливими і здібними партизанськими ватажками молодіжного загону.

У перші дні серпня до Києва прибуло ще два партизанських загони з Харкова. Першим загonom командували Пашков і комісар Брауде, другим — Ковальов і комісар Кубанець. Полтавським партизанським загonom командував Дзюба.

Наступного дня командири, комісари і начальники штабів нових партизанських загонів прибули на нараду в ЦК КП(б) України. Тут були присутні працівники оперативної групи ЦК. Нараду проводили секретарі ЦК КП(б)У.

Михайло Олексійович Бурмистенко охарактеризував становище на фронті і в районах, окупованих ворогом. Потім командири й комісари доповідали про готовність партизанських загонів до бойових походів. Секретарі ЦК цікавились озброєнням, боєприпасами, продовольством, засобами медичної допомоги, наявністю карт, способами зв'язку.

Бурмистенко зачекав, поки скінчать розмову командири з членами оперативної групи, а потім сказав:

— Вам, товариші, доведеться боротися за тяжких обставин, які склалися в ході боїв на Південно-Західному фронті. Війська фронту виявляють мужність, стримують шалений натиск ворожих полчищ, ведуть кровопролитні жорстокі бої на підступах до Києва, до дніпровських переправ. В цій обстановці дуже важлива й необхідна допомога армії з боку партизанів. Ось чому переправитися через лінію фронту ви повинні негайно і там розпочати війну проти комунікацій, баз і установ противника. Важке це завдання. Вам доведеться зустрічатися не лише з частинами противника, які ведуть наступ на фронті, а й з його резервними частинами, що знаходяться в оперативній глибині. Тож треба мати на увазі, що командування фашистських військ у відповідь на ваші дії прийме контрзаходи.

У таких умовах з вашого боку повинна бути виявлена виняткова гнучкість і партизанське мистецтво нападу на ворога. При цьому намагайтеся не лише завдавати раптового удару по ворогові, а й, уміло маневруючи, самі уникайте його ударів. Звичайно, зараз нелегко визначити характер ваших дій. Але досвід громадянської війни вчить, що гнучкість маневру, рухливість і нанесення удару, звідки

ворог найменше його чекає,— незмінно приносили бойові успіхи партизанам.

Не забувайте й ще одне, найголовніше у вашій боротьбі в тилу ворога. Ви завжди будете сильнішими од ворога, хоч якими б військовими частинами він там не оперував. За вами народ. В ньому клекоче незборима ніякими ворогами сила і могутність, невичерпний резерв росту партизанського руху. Згадайте громадянську війну. На допомогу Червоній Армії народ наш розгорнув партизанський рух. В безсилій люті і ненависті до народу білогвардійці, інтервенти, люто ненавидячи Радянську владу, вдавалися до жорстоких, до крайніх заходів, прагнучи погасити полум'я народної боротьби. Та це їм не удавалось. Воно розгорялося все дужче і дужче, охопивши тоді Україну, Білорусію, Сибір і Далекий Схід. Так буде й тепер...

Звертаючись до комісарів загонів, Бурмистенко нагадав їм, що вони у загонах є представниками нашої партії і на них лягає величезна відповідальність моральна і політична за чистоту народного партизанського руху.

— Ви — комісари й комуністи партизанських загонів,— говорив Бурмистенко,— солдати великої партії Леніна. Всю пристрасть більшовицького слова і дії ви повинні спрямовувати на роз'яснення радянським людям окупованої місцевості, яку страшно загрозу нашій країні, її народам несе фашизм. Тому боротьба народу в тилу ворога в усіх його видах, формах повинна стати кровним завданням, і на чолі цієї боротьби мусите стояти ви — комуністи...

На цій нараді, скликаній ЦК КП(б) України, було висвітлено питання партизанської тактики в умовах оборонних боїв Червоної Армії, питання взаємодії партизанів з армією, питання взаємин партизанів з місцевим населенням, питання ролі й місця радянських партизанів в нинішній війні. Ці глибокі думки були згодом взяті на озброєння Українським штабом партизанського руху в його діяльності по керівництву партизанською боротьбою і на Україні, і за межами нашої держави, де також діяли десятки й десятки українських партизанських загонів в період 1944—1945 років...

Загін комсомольців-гірників з допомогою розвідників 5-ї армії перейшов лінію фронту й зосередився у лісах Малинського району Житомирської області.

9 серпня загін здійснив першу операцію біля села Янів-ка, розгромивши автоколонну, яка зупинилася на ніч. Загін захопив трофеї і одійшов без втрат. Через два дні розвідники загону вбили чотирьох офіцерів і десять солдатів, захопили польову радіостанцію. Через два дні партизани в селі Макалевичі розбили штаб німецького полку, знищивши півсотні штабних офіцерів і солдатів.

Боровик погоджував свої дії з частинами Червоної Армії на цій ділянці фронту. Так було до часу, аж поки війська Південно-Західного фронту за наказом Головного командування не залишили Київ і лінія фронту посунулася далеко на схід.

Важкі часи тоді настали для Донецького партизанського загону. Безпосередній зв'язок з Червоною Армією порвався. Боеприпаси вичерпалися. Запасів продовольства не було, бо ж загін не місцевий і не створював собі продовольчих баз. Надходила осінь. Бійці не мали теплої одежі.

І от у цих умовах командування загону прийняло рішення залишити Малинські ліси і почати рейдові операції, перебазовуючись в інші райони, де б можна було на певний час спертися на підтримку іншого загону.

Так почався перший рейд в історії партизанського руху на Україні. Це було в середині жовтня 1941 року. За два місяці рейду шахтарський комсомольський загін з боями пройшов сімсот кілометрів по території Житомирської, Київської, Чернігівської і Гомельської областей. На своєму шляху партизани захоплювали й самі наводили переправи через Прип'ять, Дніпро, Десну. Загін вступав у сутички з військовими частинами, які були виділені фашистами для переслідування партизанського загону.

Молоді партизани, вірні традиціям своїх дідів, батьків, долаючи труднощі, голод, холод, руйнували тилкові бази ворога, поповнювали свої сили за рахунок місцевої молоді.

В середині грудня Донецький загін увійшов у Брянські ліси...

2

3 серпня 1941 року в район Макарів — Кодри Київської області вступили партизанські загони Кузьмицинського і Дзюби. Довелося перебороти немало труднощів, поки дійшли до місця. Одразу ж розпочали бойові операції. Кузьмицинський писав у політвідділ 5-ї армії:

«9 серпня колона німецьких середніх танків з дванадцяти машин з'явилася в селі Королівка, по дорозі між Макаровом і Кодрами. Екіпажі повисовувалися з люків і награвали марші на губних гармоніях.

Раптом з одної хати вискочив старий колгоспник.

— Смерть німецьким фашистам! — вигукнув він і кинув під гусеницю головного танка гранату.

Це був непередбачений нами, партизанами, сигнал до бою. З-за тинів, із дворів полетіли в'язки гранат і пляшки з сумішшю під гусениці, на моторну частину танків. Танкістів, які виглядали з одкритих люків, в упор розстрілювали партизани.

В бою підбито три танки і спалено два. Решта дала газу й помчала геть з села...»

Загін Кузьмищинського звершив немало операцій, діючи на Житомирщині. Наприкінці 1942 року загін влився в партизанське з'єднання Сидора Артемовича Ковпака, яке на той час прийшло туди з Сумщини.

Інший загін гірників під командуванням Ковальова й комісара Кубанця розгорнув дії в районі Тетерева. Партизани вивели з оточення до Окунівської переправи на Дніпрі підрозділи 28-ї гірсько-стрілецької дивізії, здійснювали диверсійні операції. У запеклих і нерівних боях загін Ковальова і Кубанця втратив більшу частину бійців, а потім влився в склад 5-ї армії й там продовжував свій бойовий шлях.

Харківський партизанський загін Пашкова і Брауде діяв у Макарівському районі. В селі Козинці партизани потрапили під удар німецьких військових частин. Бій тривав чотири години. Група партизанів Харківського загону на чолі з комісаром Брауде пішла в контратаку і загинула смертю хоробрих.

Рештки загону харків'ян переправилися на лівий берег і відходили на схід разом з частинами Червоної Армії.

3

Осечкін мав досвід партизанської війни ще в роки громадянської війни. Тоді він був нагороджений орденом Червоного Прапора. Перед війною працював керуючим конторою «Укрмаслопрому». Київський міськком партії рекомендував його на командира загону. Карнаух родом з

Вінничини, з бідняцької сім'ї. До призначення комісаром був секретарем Уманського міськкому партії. Ці два комуністи й очолили загін «Перемога або смерть».

Цей загін створювався так, як і інші. Але на відміну, скажімо, загону гірників, яким командував Боровик, де бійці були народження 1917—1923 років, у новому формуванні три чверті людей — учасники громадянської війни. Ядро загону складали ветерани героїчного повстання на «Арсеналі», солдати першої світової і громадянської воєн. Була тут чимала група партійних, комсомольських і господарських працівників, працівники науки, культури й мистецтва.

І от триста сімдесят п'ять партизанів пішли у ворожий тил.

Противник намагався перетнути залізницю Коростень — Київ, одрізати деякі підрозділи нашої 5-ї армії від дніпрового берега. Партизани Осечкіна і Карнауха мали зірвати цей задум.

На шосе стали з'являтися взводи ворожих солдатів. Їхні багнети виблискували в променях ранкового сонця. Перші шеренги вже наблизилися до партизанської засади на півтора метрів.

Осечкін вистрілив з ракетниці. Залп гвинтівок і довгі кулеметні черги повалили на землю десятки фашистів. Але ті солдати, що були далі, отямилися й зайняли бойовий порядок. Розпочався впертий бій.

Ветерани арсенальського повстання, як і в буремні дні революційних боїв, і тут показали, як треба стояти в обороні. Кілька разів ворог кидався на партизанів. Але щоразу був відкинутий. Комсомолка Галя Зуєва знищила з гвинтівки вісімнадцять гітлерівців. Олександр Пашенко убив чотирнадцять фашистів, які хотіли взяти його в полон.

Бій точився шість годин. Ворожі солдати змушені одійти, багато трупів залишилося на дорозі й у придорожніх канавах.

Загибло немало й партизанів. Серед убитих були Галя Зуєва і медсестра Леся Тищенко, котра під вогнем ворога подавала допомогу пораненим.

Наступного дня фашисти стали переслідувати загін «Перемога або смерть», послали навіть бронемашини і кавалеристів.

Коли бронемашини підійшли зовсім близько, гранатометальники підбили дві машини. Кавалеристів же

партизани зустріли шквальним вогнем з кулеметів і гвинтівок. Ворог втратив ще п'ятдесят солдатів і одійшов.

Бійці і командири виявилися гідними грізної й крилатої назви свого загону — «Перемога або смерть». Так. Третього бути не може для Радянської держави, для її синів у час навали іноземних зайд. І в цьому нерівному бою партизани перемогли, бо кожен з них стояв на смерть, бо кожен був готовий вмерти за перемогу, за народ. Дух революції, подвигу народу в минулій громадянській війні витав над партизанами. А це велика сила в бою. Такої сили немає у жодної армії, яка прийшла на чужу землю, щоб панувати, щоб обернути в рабство завойовані народи. Про все це говорив бійцям комісар Карнаух перед боем.

Та бій був виграний не лише стійкістю бійців. Командування зуміло і організувати бій, і керувати ним.

Здійснюючи операції у лісах правого берега Дніпра, партизанський загін «Перемога або смерть» вів політичну роботу серед населення окупованих ворогом районів. Випускалася газета «Перемога за нами», яка розповсюджувалася у селах. Це була одна з перших газет у партизанському русі на Україні.

У середині серпня загін «Перемога або смерть» вийшов у район доріг Чорнобиль — Київ, Чорнобиль — Остер — Чернігів. Командування Червоної Армії дало партизанам наказ осідлати ці дороги, перешкодити противникові нормально постачати свої передові частини.

Командири й комісари старанно вивчили обстановку і по карті, і на місцевості, визначили місця для засідок, спостережних пунктів, домовилися про шляхи відходу і місце зустрічі окремих груп після бою.

На допомогу київським партизанам прийшли розвідники місцевого партизанського загону і колгоспник Захар Кіт. Він показав партизанам, де закладати бази, вчив їх освоюватися з лісом.

Незабаром розвідники загону підтвердили передбачення командування, що на правому фланзі 5-ї армії противник збирається форсувати Дніпро в районі Димера, а Десну в районі Остра. Ворог мав намір обійти Київ, стягував техніку й військові частини. Партизани загону «Перемога або смерть» до 10 вересня провели два десятки бойових операцій по знищенню ворожих транспортів, обозів, автоколон, охоронних груп. Розгромлено було 16 автоколон, вбито понад 800 ворожих солдатів. В цих боях відзначилися хороб-

рістю і винахідливістю групи командирів Чижовського, Коваленка, Харченка і політруків Поліщука, Цимбалюка.

Одною з важливих операцій в цей період було знищення гужового наплавного моста через Дніпро в районі Ошиток.

Цей міст був пошкоджений нашою авіацією, але німці швидко відбудували його і обороняли посиленими нарядами й танками. Міст мав велике значення для ворожих військ. Тому командування нашого Південно-Західного фронту й дало завдання партизанському загоні зруйнувати його.

Знищення моста — складна операція. Вона вимагає кропіткої підготовки, бо такі об'єкти пильно охоронялися. Ця підготовка вимагала часу й від диверсантів загону «Перемога або смерть». Було встановлено постійне спостереження за рухом і системою охорони як на мосту, так і біля його підступів, що дало командуванню загону цінний матеріал для розробки плану операції.

Розвідники встановили, коли змінюється варта, помітили, що патрулі вночі, надіючись на танки, які стояли по обох берегах, по мосту не ходять, а лише час від часу освітлюють міст і підступи ракетами.

Нарешті вирішальна ніч настала. Група мінерів-підривників тихо одчалала на човнах від берега й попливла униз по течії. Загін же був розділений на дві групи і нижче моста з обох берегів річки утворив засаду.

Хвилини чекання. Напружені до краю нерви. Та ось і сигнал. Штурмові групи з найодчайдушніших партизанів зненацька опинилися біля танків і закидали їх гранатами. Решта бійців відкрила вогонь по охороні.

В цей час мінери вже досягли на човнах мосту. Вони заклали вибухівку. І через кілька хвилин величезної сили вибух зробив своє. Міст перестав існувати.

Загін прикривав відхід підривників-мінерів і вийшов у межиріччя Дніпра й Десни. У селі Сувод удосвіта партизани вчинили напад на резервну частину німців. Тут стояв мотострілецький батальйон противника. Солдати, зачувши стрілянину, стали розбігатися. Та втекти вдалося не всім. Багато зброї залишилося після цієї партизанської операції. У бою відзначилися Кіт, Бобко, Чугаєв і китаєць, прізвища якого ніхто не знав, а всі звали Ванею.

Після півторамісячного рейдування в північно-західних районах Київщини і на заході Чернігівщини партизанський загін «Перемога або смерть» 13 вересня 1941 року з'єднався з частинами 27-го корпусу генерала Артеменка і 41-ю стрі-

лецького дивізією. Командування корпусу й дивізії за мужність, за самовіддану допомогу армії представило до нагороди командира партизанського загону Осечкіна, комісара Карнауха, начштабу Вапнова, командирів груп Чижевського, Полішука, Цимбалюка, Харченка, Коваленка, партизанів Гончара, Кота, Бабка, Тищенко, Шапіро, Білиша, Чугаєва, Філімонова, Єльсена.

Цього ж дня партизанський загін разом з підрозділами 41-ї дивізії взяв участь у бою з великим десантом ворога на лівому березі Десни. Після знищення десанту партизанський загін одержав завдання — осідлати дороги до Києва зі сходу.

Біля Остра партизани зустрілися з групою партизанів Остерського району, якою командував секретар райкому Клочко. Командири обмінялися адресами баз, в яких було озброєння і продовольство. Загін «Перемога або смерть» пішов у район Басанських лісів.

Виконуючи завдання штабу оборони Києва і 5-ї армії, загін рухався по тилах ворога вздовж залізниці Київ — Брянськ, знищуючи лінії зв'язку, автотранспорт і окремі гарнізони ворога. Ними був підірваний залізничний міст на річці Трубіж.

25 вересня розвідка з села Русанів принесла звістку про те, що на станції Березань загін неждано вступив у бій. Партизани підбили два танки, дві бронемашини і визволили 150 чоловік селян, яких узяли карателі як заложників.

Зосередившись в Березанському лісі в ніч на 27 вересня, «Перемога або смерть» почав штурм станції Березань. Бій був упертий. Часто виникали рукопашні сутички. На ранок партизани увірвалися на станцію і визволили полонених, які, взявши трофейну зброю, приєдналися до партизанів і стали переслідувати ворога.

Але приєднання до партизанського загону великої кількості червоноармійців і матросів Дніпровської флотилії порушило керування загоном. Червоноармійці і матроси, а за ними й партизани не зважили на команду Осечкіна і Карнауха відійти до лісу. Вони захопилися переслідуванням противника і на світанку опинилися серед степу, одрізані з трьох напрямків кулеметним і мінометним вогнем фашистів. Німецьке командування поспішно підкинуло крупний підрозділ з Яготина і Переяслава.

Партизани залягли на полі, між скиртами, коло стогів

соломи. Ураганим вогнем фашисти підпалили скирти, а потім пішли в атаку.

Рострілявши останні патрони, партизани кинулися назустріч ворогові. Тепер вони діяли багнетами, гранатами, саперними лопатами, всім, чим можна було бити ворога або колоти.

Голодні, змучені спрагою, зранені кулями й осколками, партизани трималися вже четверту годину. А фашисти все підкидали свіжі сили, стріляли з мінометів, крупнокаліберних кулеметів, гармат.

Од диму небо стало чорним. Горіли скирти, стерня. Здавалось, палала вся земля.

Це був трагічний день 28 вересня 1941 року для партизанів загону «Перемога або смерть». Смертю хоробрих загинуло понад чотириста партизанів, червоноармійців і матросів. Був убитий командир загону Осечкін. У рукопашному бою загинули командири груп Величко, Поліщук, партизани-орденоносці Пархоменко, Тищенко, Андреев, Шапіро... Тяжко поранені були комісар Карнаух, начальник штабу Вапнов, командири груп Коваленко, Бойко, Білиш.

На кінець п'ятої години бою з усього загону залишилося поранених дванадцять і тринадцять живих. І тринадцять партизанів, які могли триматися ще на ногах, прикриваючись димом, що клубочився на полі, просочилися з пораненими крізь німецькі заслони. Тринадцять винесли дванадцятьох!

Поранених залишили у селян, у лісників, де можна було підлікуватися. А тринадцять пішли на північний схід, до Сумських лісів. Згодом ці тринадцять із загону «Перемога або смерть» вступили до місцевих підпільних груп і там продовжували вести боротьбу з ненависним ворогом. Тринадцять мстили за вбитих побратимів у нерівному бою.

Партизанський загін «Перемога або смерть» в окремі періоди налічував до шестисот чоловік. Вірний своєму девізу — перемога або смерть, загін загинув у жорстокому бою на полях Яготинського району, але виконав з честю свій обов'язок перед Батьківщиною, подавши неоціниму допомогу військовим частинам Червоної Армії під час оборони Києва. Подвиг партизанів і партизанок Київського загону «Перемога або смерть» величний, бо ті, хто приймає мужньо й нетрепетно смерть в ім'я народу й перемоги, — невмирущі.

Розділ четвертий

1

Понад два місяці на Правобережній Україні тривали запеклі оборонні бої наших військ. Тільки на кінець серпня противникові удалось підійти до Дніпра. Оборона радянських військ на Дніпрі була стійкішою, ніж на західних рубежах, і німецько-фашистські орди затрималися ще днів на 15—20. В упертій боротьбі ворог здобув плацдарми біля Окунівської переправи, а також на північ і південь від Кременчука, коло Дніпропетровська й Каховки.

Німецьке угруповання армій «Південь» застрявало в боях, незважаючи на кількісну перевагу у військах і сконцентровані в окремі кулаки танкові й механізовані сили.

Уповільнене просування німців на півдні примусило їх на західному напрямку перейти до оборони і частину групи армії «Центр» з району Смоленська кинути на південь, у фланг і в тил радянських військ Південно-Західного фронту. Цей удар здійснювали 2-га і 3-тя німецькі танкові групи, всього 25 дивізій, 4 танкові і 2 моторизовані були розгорнуті на рубежах річок Сож і Жлобин. 9 серпня 2-га танкова група розпочала просування на південь.

Цей наступ німецько-фашистських військ різко змінив співвідношення сил на Україні і поставив у тяжке становище війська Південно-Західного і Південного фронтів, які стояли на Дніпрі.

В межиріччі Дніпра й Десни розгорнулася битва, яка тривала до 10 вересня. Однак ударна група 2-ї армії ворога і 2-ї танкової групи продовжувала просуватися на Новгород-Сіверський і Чернігів.

Активні дії радянських Західного і Брянського фронтів хоча й послабили удари ворога, та все ж не зірвали його рух на південь. Наприкінці серпня німецькі війська форсували Десну в її нижній течії, а в середині вересня крупні сили 2-ї танкової групи вийшли в район Прилук і Ромен, утворивши серйозну загрозу військам правого крила Південно-Західного фронту.

У цей же час активізувала свої дії група ворожих військ «Південь». 6-та армія ворога завдала удару в напрямку Чернігова вище од Києва, 17-та армія і 1-ша тан-

кова група розпочали наступ з району Кременчука на Полтаву, інша частина 1-ї танкової групи просувалася на Ромни назустріч 2-й танковій групі.

Боротьба наших військ з цими танковими групами не дала наслідків. 15 вересня війська 1-ї і 2-ї танкових груп противника з'єдналися під Ромнами і завершили обхід головних сил Південно-Західного фронту.

Прорив великих сил противника у тил військ Південно-Західного фронту мав тяжкі наслідки. 20 вересня радянські війська залишили Київ. Війська Південно-Західного фронту з важкими боями пробивалися з оточення, вони виходили на лінію Ворожба, Гадяч, Полтава, Красноград, Голубівка. Одночасно з наступом проти військ Південно-Західного фронту противник спрямував удар з району Каховки по військах Південного фронту. Наші війська на кінець вересня були відведені на рубіж Запоріжжя — Мелітополь. Спалахнули вперті бої на підступах до Криму.

Оцінюючи бої перших шести тижнів, Гудеріан у книзі «Спогади солдата» пише, що «раніше накреслене завдання вийти на лінію Онезького озера, річки Волги тепер вважається непосильним». А генерал Гот у книзі «Танкові операції» говорить: «Тяжче од усіх довелося групі «Південь». Війська противника... скоро отямилися від раптового удару і контратаками своїх резервів і танкових частин, які знаходилися в глибині оборони, зупинили просування німецьких військ. Оперативний прорив 1-ї танкової групи до 28 червня не був здійснений. Контратаки з району на південь від річки Прип'ять примусили замість руху на Київ повернути на північ і втрутитися в бій місцевого значення».

Німці просувалися вперед ціною великих, аж ніяк не передбачених німецьким командуванням, втрат. Потомки середньовічних псів-ридарів виробили блискавичний варіант «дранг нах Остен», розрахований на 8—10 тижнів, і зазнали невдачі. Уперше за час війни в Європі фашистська Німеччина зустріла на просторах Радянського Союзу опір і навіть контратаки.

Але не будемо тішитися висловлюваннями німецьких генералів, які одверто визнали, що плани їхнього «бліц-крігу» провалилися. З нашого боку була ціла низка помилок, які не дозволили нам як слід організувати оборону і дати більш ефективну відсіч німецьким пройдисвітам у перші ж дні війни.

У першій половині 1941 року важливо було дотримання виконання «Договору про ненапад» — з одного боку, і з другого — рішучими й швидкими заходами зміцнювати бойову готовність армії і держави. Такого сполучення, на жаль, у нас не виявилось, хоча ми багато говорили і писали про загрозу нападу фашистської Німеччини. Наш Генштаб своєчасно не надав серйозного значення повідомленням про підготовку німецьких військ до бойових дій проти СРСР. А чимало військових керівників, які були на місцях, теж не бачили безпосередньої загрози, не приймали необхідних заходів.

Була ще одна біда. Це — не зовсім продумана підготовка до війни армії і країни. Звичайно, Сталін хотів відтягти війну і не дати ніякого приводу з нашого боку почати цю війну. Та це побажання набуло невиправданих розмірів. Як уже згадувалося, зенітним батареям заборонялося стріляти по літаках, які перелітали кордон, людей, які пропонували й приймали заходи по підвищенню пильності, боеготовності, називали панікерами.

Тим часом війська біля кордону утримувались на скорочених штатах і у великому недокомплекті. Багато з'єднань і частин, особливо в авіації і мотомехвійськах, були в стадії формування і переозброєння. Застарілі літаки і танки замінялися новими марками. У війська тільки-но стали надходити танки KB і T-34 замість слабих машин крицею і озброєнням T-26, T-28 і BT. Авіація одержала ЯК-1, МІГ-3, ЛАГ-3 замість винищувачів І-6, І-15 («ішаки»), які мали швидкість 462 кілометри, тоді як німецький «месершміт» літав скоріше на сто кілометрів. Наша піхота тільки-но одержувала міномети, автомати і рації.

Все це було в початковій стадії, все це треба було освоїти. Наші кадри переучувалися. А озброєння, спорядження і транспорт надходили повільно, в малій кількості і не планомірно. Заново створені артилерійські протитанкові бригади приймали на озброєння прекрасні 85-міліметрового калібру гармати, але не було тяги, а коли були гармати і тяга до них, то не було снарядів чи засобів керування. Навіть у з'єднаннях фронтового підпорядкування нових танків не було більше 25 процентів. Танки ж старих марок вимагали ремонту, бо запасних деталей війська давно не одержували. Не вистачало транспорту не лише, щоб підняти тил, а й перевозити артилерію. Дуже не доставало інженерної техніки, мін, засобів освітлення, водопостачання, маскування,

засобів переправ через водні рубежі, землерийних машин не було зовсім.

Підготовка військ відставала від вимог часу й обставин. Запланована перебудова у зв'язку з досвідом радянсько-фінської війни ще не дала наслідків. Була недооцінка окремих видів зброї серед деяких керівників Генерального штабу.

Маршал Кулик, наприклад, вважав, що автомат — «зброя для міліціонерів». Незважаючи на те, що танк Т-34 створений у 1939 році, в 40-му цих машин було випущено дуже мало.

Керівництво військами велось погано. Це результат репресій, які відбувалися в 1937—1938 роках, коли багато керівних командирів було заарештовано, а призначені нові ще не освоїли управління військами.

Потрібні були величезні зусилля, щоб досягти бажаної виучки військ, дисциплінованості. А ми тим часом продовжували себе заколисувати тим, що у нас народ чудовий, що у нас є чим воювати.

І от війна гримнула над просторами України, Білорусії, прибалтійських республік якраз у дуже не вигідний для нас час і виграшний для ворога. Наркомат оборони, Генеральний штаб допустили ряд серйозних помилок. Так, пропозиція маршала Шапошникова оборонятися на старому кордоні була, на жаль, відкинута. З укріплених районів зняті були війська і озброєння, порушений зв'язок, водопостачання, а укріплений рубіж на новому кордоні не встигли спорудити. Це йшло, напевне, від того, що в штабах і в Наркоматі оборони були переконані в тому, що удасться одразу ж перенести військові дії на чужу територію в разі війни. Намір не поганий. Але ж збираючись воювати на території нападника, перш за все зміцнюй оборону своїх рубежів, готуйся сам до оборони, та ще коли перед тобою такий противник, як німецький вермахт.

Уже говорилося, що дивізії біля кордону не були укомплектовані, не вистачало транспорту. Зенітні засоби виявились застарілими проти нової техніки ворога. А як формувались нові з'єднання біля кордону? Повільність і неплановість.

Звичайно, раптовий удар має велике значення. Раптовість у собі несе кожна війна, і кожен бій трапляється не лише на початку війни, а в усьому процесі війни. Раптовість удару, з яким навалилися на нашу країну

німецькі орди, мала негативне для нас значення. Але головна причина була, звичайно, у поганій підготовленості до війни. Раптовість там, де нема справжньої пильності, де безвідповідальність.

Ми вже говорили про героїв прикордонників. Мужньо стояли перед ворогом десятки застав на Бузі, на Пруті. Мужньо й уміло билися з ворогом десятки полків, дивізій і окремі корпуси поблизу кордону. Це відомо і нам, і ворогам.

Але вже в перший день війни наші війська втратили багато літаків, танків. Відходячи під тиском великих сил ворога, у наших військах порушилось управління. Між арміями був поганий зв'язок. В результаті у місцях зіткнення армій, дивізій виникали «щілини». Саме в таку «щілину» між 5-ю і 6-ю арміями шириною в 50 кілометрів в перший же день війни ринулися танки ворога.

У нас була слаба і часто плутана інформація через погані засоби зв'язку всередині військ і слабку розвідку. У перший день війни Наркомат оборони спустив директиву, в якій перед Південно-Західним фронтом ставилося завдання силами 5-ї і 6-ї армій та п'ятьма механізованими корпусами спрямувати удар на Люблін, оточити й знищити угруповання противника на кінець дня 24 червня. І це в умовах, коли авіація понесла величезні втрати, коли у танкових військах половина машин вийшла з ладу, коли порушено управління, коли війська відступали, коли механізовані корпуси були розпорошені на величезній території, і, щоб їх зібрати, навіть у звичайних умовах, треба кілька днів.

І все ж самовіддана боротьба наших воїнів зірвала плани німецького командування. Більше того, ставка Гітлера змушена була припинити наступ на Західному фронті й перекинути частину сил на Україну.

Початковий період бойових дій на Україні характеризувався упертістю. Втрати були великі з обох сторін, в техніці особливо. Невдалий початок війни для нас продовжував ще впливати й на дальший хід військових дій.

Комуністична партія в цей грізний час звернулася до народу з закликом піднятися на захист завоювань революції. Комуністична партія послала вірних своїх синів на фронт, у партизани, туди, де було найтяжче, де вирішувалася доля соціалізму, доля держави, майбутнє дітей наших і прийдешніх поколінь.

Грудьми стали на захист рідного міста кияни, посплавши у перші ж дні війни понад 200 тисяч своїх синів на фронт, створивши 19 загонів народного ополчення, в які влилося тридцять тисяч робітників, службовців, студентів. За короткий строк навколо міста кияни спорудили три півкільця оборони, побудувавши майже півтори тисячі дотів, дзотів, викопавши близько ста кілометрів протитанкових ровів, ескарпів, траншей.

28 червня я виїхав на фронт. В цей час противник був на підступах до Бердичева, Проскурова, Кам'янця-Подільського, Шепетівки. Скрізь евакуюють заводи, народне майно, населення.

5 липня повернувся до Києва. Дізнаюся, що моя дружина Поленька і донечка Лялечка евакуйовані в Харків.

Починається справжнє військове бойове життя. Займаюся формуванням винищувальних батальйонів, партизанських полків, а потім партизанських загонів, диверсійних груп. Час летить непомітно. Прийдеш, бувало, на квартиру—порожньо і сумно. Якась лють оволодіває тобою, і знову за роботу.

Мабуть, такий настрої був у тисяч киян у ці дні. Кожна чесна людина готова була зробити все, аби розбити, аби знищити ворога. Хто не міг взяти участь у боях, просився, щоб прийняли його в партизанські загони, у винищувальні батальйони.

10 липня противник підійшов до річки Ірпінь. Наші військові частини протягом трьох днів відбивали атаки ворожих дивізій і втримали оборонний рубіж. В цей час наша 5-та армія в районі Коростеня і 6-та в районі Бердичева завдали удару по флангах противника, який рвався до Києва. Упертий опір наших військ під Києвом і контрудари 5-ї та 6-ї армій примусили німецьке командування припинити наступ на Київ.

Це був перший великий успіх оборонців Києва. Час, поки ворог перегруповував свої сили й чекав резервів, кияни і бійці армії та ополчення використали для посилення лінії оборони. На вулицях — рогатки, мішки з піском, завали. З'явилися бійниці для кулеметів, гармат на Брест-Литовському шосе, на Червоноармійській вулиці та інших.

30 липня противник силою двох армійських корпусів з п'яти піхотних дивізій підійшов з півдня до переднього

краю оборони Києва. Але наші війська на рубежі Холодівка — Білогородка відбили наступ цих дивізій. Та бої на південь від Києва не припиняються. Населені пункти Хотів, Лісники по кілька разів переходять з рук у руки. Стійко бореться 3-й повітряно-десантний корпус генерал-лейтенанта Глазунова. Добре діє авіація.

Ворог кидає в район Телички нову дивізію, прагне пройти до мостів через Дніпро. Наше командування посилає в контратаку 206-ту стрілецьку дивізію і 6-ту десантну бригаду. Ворог відкинутий.

Але напружене становище, яке створилося на цей час, продовжує залишатися. Гітлерівці захопили Пирогів, Голосіївський ліс і горби сільськогосподарської академії. На деяких ділянках противник прорвав другу смугу оборони Києва. В цих боях небачену хоробрість показали бійці народного ополчення і 5-ї повітряно-десантної бригади, які вибили гітлерівців із Голосіївського лісу. Це була велика перемога захисників Києва.

Наступного дня в бій іде ще 212-та бригада десантників, яка разом з Дніпровською флотилією та екіпажем бронепοїзда, збудованого київськими робітниками, зупиняють просування противника. Але становище залишається напружене.

Головнокомандування Південно-Західним напрямком уважно стежило за ходом боїв у районі Києва. 10 серпня воно доповіло у Ставку Верховного Головнокомандування про необхідність посилення оборони міста за рахунок резерву Ставки.

В район Києва було послано дві дивізії. Одна з них 284-та вступила в бій біля села Мишоловки. Ворог був зупинений на рубежі Совки — Жуляни — Мишоловка.

Фашистські генерали лютували. Такий «горіх» їм доводиться «розкушувати» уперше за час другої світової війни. Генерал артилерії Бранд просив вище командування дати йому 16 ешелонів снарядів, щоб зруйнувати Київ.

В ці тяжкі дні тисячі бійців армії ополчення подавали заяви в більшовицьку партію. Захисники Києва хотіли йти в бій комуністами. Підприємства працювали для потреб фронту. Кращим військовим частинам вручені червоні знамена. Червоний прапор був вручений 3-му повітряно-десантному корпусу.

Наприкінці серпня становище в обороні Києва погір-

шало. Противникові вдалося вийти до Дніпра на південь від Києва.

В ці дні на Центральному фронті гітлерівці захопили Смоленськ. Створилася загроза для удару по наших військах з півночі. Гітлерівське командування стало переглядати план війни. Воно вирішило тимчасово зупинити наступ на Західному фронті в напрямку Москви і допомогти своїй групі армій «Південь», яка затрималася під Києвом. Тепер німці вже не могли вести наступ всюди. Фельдмаршал Браухіч доводив Гітлеру, що треба продовжувати наступ на Москву. Але німецьке командування прийняло рішення Гітлера вести наступ далі на Україну, на Кавказ. За рахунок групи «Центр» було виділено 2-гу армію і 2-гу танкову групу, всього 25 дивізій. Цьому угрупованню поставлене завдання нанести поразку радянській групі військ Південно-Західного фронту в районі Києва.

І ось в серпні 1-а армія і 2-а танкова група противника з району Могильова, Рославля пішла в наступ в південному напрямку на Україну. Командування Південно-Західного напрямку своєчасно розгадало намір ворога і 16 серпня перед Ставкою поставило питання про передислокацію 5-ї армії і 27-го корпусу за Дніпром, щоб по Дніпру й Десні зайняти оборону і посилити тим самим наше угруповання в Києві.

21 серпня почався відхід частин 5-ї армії і 27-го корпусу.

Але трапилася неприємність. Противник на плечах наших військ форсував Дніпро в районі села Окуніново, у 60 кілометрах на північ від Києва, і став просуватися в напрямку Остра. В цей же час на півночі ворог вийшов до Конотопа. А 9 вересня противник прорвав фронт наших частин на Десні і став просуватися в тил нашого київського угруповання. Резервів у нас в тому районі не було. Зупинити міцний кулак ворога було нічим.

12 вересня перейшли в наступ війська 17-ї гітлерівської армії і 1-ї тилової групи, які форсували Дніпро в районі Кременчука і спрямували удар на Лубни, на з'єднання з північним своїм угрупованням. 15 вересня біля Лохвиці північна і південна група фашистських військ з'єдналися, одрізавши шлях на схід чималим силам нашого Південно-Західного фронту.

Це була велика неприємність для військ, які обороняли Київ.

Але так сталося, і війська, і ополчення продовжували захищати славний Київ. Ми в Києві ще й 17 вересня не знали про те, що 15-го біля Лохвиці з'єдналися німецькі війська. Все-таки дивний у нас був зв'язок! Соромно за такий зв'язок батьківщині Попова, батьківщині радіо!

Тільки о 23 годині 40 хвилин 17 вересня начальник Генерального штабу Шапошников від імені Ставки дав наказ залишити київський укріплений район і місто Київ і переправити війська на лівий берег Дніпра. Але час для організованого відходу був уже втрачений.

В цій надзвичайно тяжкій для нас обстановці гітлерівці, зібравши всі свої сили, знову спробували захопити Київ. І знову (вже котрий раз!) ми відбили їхні атаки.

18—20 вересня війська 37-ї армії, виконуючи запізнілий наказ Ставки, залишили місто. І тільки після цього гітлерівські загарбники могли вступити в Київ. Війська Південно-Західного фронту опинилися в оточенні і з важкими боями стали пробиватися на схід і північний схід.

На кінець вересня з частин, які вийшли з київського оточення, і резервів, що підійшли, був створений оборонний фронт на рубежі Білопілля — Лебедин — Полтава.

Оборона Києва являє собою одну з славних сторінок історії боротьби радянського народу з гітлерівськими загарбниками і має надзвичайно важливе значення у зриві плану «блискавичної» війни фашистських орд проти Радянського Союзу.

Вісімдесят три дні точилися жорстокі бої на київській дільниці фронту. Під стінами Києва уперше фашистський звір був серйозно поранений. Київська оборона зіграла чималу роль в дальшому ході війни. Бої під Києвом затримали на два місяці наступ німецьких військ на Москву, і цю паузу наше командування використало для посилення оборони Західного фронту і Москви. Вплив оборони Києва на провал генерального наступу на Москву визнавали і сам Гітлер, і його генерали. Начальник генштабу німецької армії генерал-полковник Гальдер назвав битву під Києвом «величезною стратегічною помилкою у східному поході». Інший генерал Бутлер писав: «Через неї (київську операцію) німці втратили кілька тижнів для підготовки й проведення наступу на Москву, що дуже сприяло провалові цього наступу».

Говорячи про значення київської оборони, треба мати на увазі також той факт, що утримання мостів через

Дніпро дозволило евакуювати населення, промислове устаткування з західних районів республіки, війська.

Досвід оборонних боїв під Києвом послужив наукою під час оборони Москви і Сталінграда *. Тут, під Києвом, фашистська легенда про «непереможність німецької армії» розвіялася. Тут уперше був виявлений героїзм бійців Червоної Армії і населення в боротьбі з переважаючими силами ворога. Тут, під стінами Києва, з усією силою проявилася дружба народів нашої соціалістичної Батьківщини. Захисниками української столиці були росіяни, українці, білоруси, грузини, вірмени, кабардинці, латиші, воїни багатьох інших національностей. Під час оборони Києва велику організаційну, політичну й військову роботу провів Центральний Комітет КП(б) України.

Під стінами стародавнього і славного Києва, що є гордістю нашої історії, знайшли собі могили 100 тисяч гітлерівських солдатів і офіцерів, було розтощено сотні ворожих літаків і танків...

І я горджуся, що був одним з тих тисяч і тисяч захисників нашого Києва в ту тяжку пору літа і ранньої осені 1941 року...

3

З Києва група керівників Наркомату внутрішніх справ відходила разом із збірним полком НКВС. Надвечір 19 вересня наш полк з'єднався біля села Вовчків Переяславського району Київської області з частинами 26-ї армії. У селі скупчилося багато автогужового транспорту полків 26-ї, 37-ї та 5-ї армій. Німецька авіація раз у раз бомбардувала це скупчення.

У Вовчків все прибували дрібні підрозділи наших військ. Група командирів утворила «військову раду», щоб формувати військові групи, що прибувають, і керувати виходом з оточення, бо зв'язку з штабом фронту уже не було. Від НКВС в цю раду був введений і я.

Було вирішено прорватися біля села Гайшин і піти далі в район Гребінки — Пирятин — Лубни. Під селом Гайшин розпочався бій з німецькими частинами. Бій тривав 12 годин, але наші бійці так і не могли прорватися. Полк НКВС біля Харківців був оточений фашистами.

* З 1961 року Волгоград.

Весь день 20 вересня ми намагалися відкинути противника і тільки, коли смеркло, змогли просочитися з оточення, залишивши на полі багато убитих. Ворог великими силами перекрив нам шлях на північний схід. Тоді ми вирішили йти на північ, до Баришівки, форсувати річку Трубіж і прямувати далі на схід.

Кожен населений пункт чекісти разом з частинами 301-ї дивізії брали з боєм. 21 вересня ми чотири рази ходили в контратаки, відкидаючи ворога.

Після одної з атак я сказав своїм бійцям:

— Нам усім треба зараз усвідомити одне — тільки сила зброї і нервів вирішує: або нас чекає життя, здобуте, врятоване боєм, або смерть на полі бою.

— Ми це розуміємо, товаришу полковник, — промовив червоноармієць з простріленою рукою. — Я вже не раз ходив в атаку, відколи почалася війна. Ось і з вами вже тричі сьогодні...

Складність обстановки я усвідомлював усім еством, кожною клітинкою мозку. Фашисти знали, що мають справу з полком НКВС, і ще більше затягували «петлю» навколо нас. Перед кожною атакою я вдивлявся в обличчя багатьох товаришів і думав: «Багатьом з них залишилося жити останні години, останні дні, бо кожен бій немислимий без жертв. А скільки ще попереду таких нерівних боїв!»

Так і було. Багато загинуло моїх товаришів, бойових чекістів і прикордонників під Баришівкою у битві за міст через річку Трубіж, який ми захопили. Але всі у бою тримали себе з гідністю, як і личить справжнім чекістам. Я не пам'ятаю у тих нерівних, жорстоких боях жодного випадку боягузтва серед товаришів нашого полку. А це приємне і горде почуття, навіть коли доводиться дуже туго.

Ніна Іванівна Якубовська, опинившись у безвихідному становищі, розстріляла по фашистах усі патрони. Їй загрожував полон. Останньою кулею вона вбила себе. Мужньо, не поступаючись чоловікам, стояли в боях під Харківцями, під селом Борщі, під Баришівкою й інші жінки нашого полку. В складній обстановці показав себе хоробрим і розсудливим командир полку Косарев. Виходячи з оточення під покровом ночі, наші бійці забирали з собою поранених...

Захоплена нами переправа через Трубіж допомогла частинам 301-ї стрілецької дивізії перекинути чимало тех-

ніки. Але безперервні нальоти німецьких «юнкерсів» і «месершмітів», артилерійсько-мінометний обстріл ворога зводив нанівець наші прагнення зберегти техніку.

Далі рухатися величезною колоною було неможливо. Ворожа авіація гарцювала просто по наших головах. Було вирішено пробиватися з оточення окремими колонами в складі полка, батальйону. Наш полк пішов окремим загоном. 23 вересня провели кілька боїв з противником. Йти далі разом — значить загубити усіх людей. А до лінії фронту вже понад 200 кілометрів. І полк розчленився на групи по 20—30 чоловік кожна. Групи повинні йти самостійно в напрямку на схід, як і йшло багато частин армії, пробиваючись до фронту з ворожого тилу.

Удосвіта 23 вересня група оперативного складу наркомату продовжувала вихід маленьким загоном. В селі Рокитне Новобасанського району група, в якій був і я, встановила зв'язок з підпільним районним комітетом КП(б)У, з його секретарями Шинкаренком і Коломійцем.

— До лінії фронту вам не пройти, товаришу Строкач.

Шинкаренко і Коломієць були, звичайно, праві. Вечором вони прийшли до нас з головою Рокитнянської сільради Ревицьким.

— Ці люди — члени Радянського уряду, — сказав Шинкаренко, звертаючись до голови сільради і показуючи на мене і мого супутника. — І тобі, Ревицький, як комуністу, ми доручаємо охороняти цих людей, охороняти кожен їхній крок, поки вони будуть у вас. І щоб про те, хто вони, не знала жодна жива душа, крім нас трьох. Вони ж тим часом нам допоможуть порадами у створенні підпілля і партизанського загону.

— Я виконаю це завдання, — сказав Ревицький.

Він виміняв в односельчан для всіх нас одягу. Ми ж дали їхній групі два автомати, пістолет, два маузери. Такої скорострільної зброї, звичайно, у них ще не було. Ми проінструктували молодих партизанів, як вони повинні діяти, об'єднавши свої групи в загін. Признаюся, що мені хотілося тут і залишитися, щоб зайнятися партизанською боротьбою у тилу ворога.

Одного вечора разом з Шинкаренком ми зайшли до Стригуна Гаврила Ілліча трохи обігрітися, випити чаю. Дружина Стригуна Євдокія Панасівна поставила самовар. Ми випили по чашці чаю, коли це в село з'явилася група німецьких солдатів з сусіднього радгоспу. Вони ходили

чомось по хатах і зараз прямували до Стригуна. Ми вирішили взятись до зброї в крайньому випадку. Як тільки до хати зайшли два солдати, Євдокія Панасівна раптом здійняла такий лемент, що ми аж очима закліпали. Вона штурхала одного в спину, другому давала стусана під бік, на мене теж налетіла з кулаками:

— Ох! Бачите, які робітнички! Ледацюги! Все чаюють, а робота стоїть. Погріб ще не викопаний!

Німці постояли, не без здивування позираючи на розгнівану жінку, й пішли собі далі. Кмітливості Євдокії Стригун може позаздрити навіть досвідчений підпільник.

В ці дні гестапівці вже пронюхали дещо про наше перебування в цих районах і оцінили кожну нашу голову у 50 тисяч карбованців і наділом землі. Оголошення ці були зірвані в той же вечір підпільниками села Рокитне. Замість німецьких були наклеєні об'яви з новим текстом: «Не знайти вам і не бачити їх, як своїх вух».

Місцеві партизани дали нам провідника дідуса Архипа Антовича Вишару, який мав вивести групу до Макарівського переїзду біля станції Бобровиця і показати нам дорогу до Кобиських лісів...

І ми, група чекістів, переодягнених у цивільний одяг, йшли все далі на північний схід. Шлях далекий і небезпечний.

Мені здається, що найбільшою бідою була та, що ми не знали жодного пароля, жодної явки підпільників в будь-якому з районів, де ми побували. Примха долі. Я був поставлений Центральним Комітетом партії республіки для організації партизанських загонів і не знав пароля, хоча б для зв'язку з однією районною організацією на Сумщині. Правда, мало хто думав з учасників оборони Києва ще 17 вересня, що їм доведеться одмірювати групами і поодиноці сотні кілометрів, щоб пробитися до лінії фронту, щоб вийти в радянський тил. І, звичайно, ніхто з тих мужніх солдатів Києва не гадав, що тисячі їх через тиждень можуть потрапити в страшну бідв.

Ми йшли далі. Писати про цю дорогу можна багато... Вона пролягла від місць боїв нашого полку і далі Харківцями, Борщами, Баришівкою на Київщині, до Новобасані й Рокитного на Чернігівщині, потім — Мокрець — Лерин — Вертіївка — Прохори — Городище цієї ж області. Кролевець — Ямпіль — Хутір-Михайлівський Сумської області, потім Курщина, Орловщина — Севськ — Остапо-

ве — Воронеж і, нарешті, місто Малоархангельськ, наш фініш. Тут ми вийшли в тил радянських військ, пройшовши за п'ять тижнів спершу з боями, а потім з такими супутниками, як голод, холод, як загроза потрапити в кігті поліцаїв і гестапівців, цілковита невідомість, де наші. Але одне мені було відомо в ті тижні, одне я знав, що скільки б не довелося йти, я б все одно дійшов до своїх, щоб згодом повернутися з своєю армією назад, на захід, виганяючи геть фашистські полчища. Одне я знав, що у тилу окупантів уже назріває партизанська війна, а це означало, що народ непереможений, хоч його землю і топтала ворожа армія.

Тож тепер знову за роботу, яку доручив мені Центральний Комітет КП(б) України і яка була перервана в силу обставин! А роботи тої — непочатий край. Нам треба спрямувати партизанську боротьбу, що народжувалася, в організоване русло, щоб вона стала надійним союзником нашої армії в битві проти гітлерівських військ. Треба розгорнути допомогу партизанським формуванням в їхній тяжкій і благородній боротьбі.

Треба...

ЧАСТИНА ДРУГА А ЛІСИ ШУМІЛИ

Розділ перший

У

1

нашій уяві восени ліс шумить тихо і тоскно, по-осінньому. Взимку ліс заповнений і закутий глибокими снігами, неначе причайся. А навесні, розбурханий свіжими вітрами, ясным сонцем і пташиними голосами, ліс шумить мрійно, мов пісню співає під високим синім небом і білими хмарами.

Є щось схоже в лісовому шумовинні з партизанською долею у північних областях України і прилеглих до них

районах Росії та Білорусії. Спершу партизанський ліс шумів тихо, а дедалі суворіше, грізніше.

22 вересня 1941 року Сидір Артемович Ковпак у Спідшанському лісі видав свій наказ № 1. У цьому наказі загін був поділений на чотири бойові групи, до яких увійшли колгоспні активісти, партійні й радянські працівники, червоноармійці, які потрапили в оточення і хотіли продовжувати боротьбу на окупованій ворогом території.

Заснувавши штаб у будинку лісника, партизани приступили до бойової роботи.

Насамперед мінери почали знімати міни з поля, що було недалеко від лісу. Ці міни поставлені мінерами Червоної Армії. І ось тепер путивльські партизани хотіли їх використати проти фашистів. Не пропадати ж такому добру, та ще коли вибухівки у молодому загоні не було! Робота ризикована, кропітка. Вона вимагала витримки, кмітливості й мужності, бо ж люди у підривній справі зналися ледь-ледь. І все ж міни перенесені в табір.

Та ось пролунали й перші вибухи. Ворожі машини перекидалися й спалахували на дорогах. Заявка на серйозну війну з окупантами зроблена. Треба чекати удару-відповіді від німців. І Ковпак звернувся до бійців з промовою:

— Я зараз скликав загін для того, щоб сказати вам ось що. Якщо хтось прийшов у ліс, щоб пересидіти до кращих часів, щоб відсидітися, якщо у кого нерви не витримують шуму, а він хоче жити тихо-мирно чи, може, ще й збирати гриби та горіхи,— то хай він зараз зарубає собі на носі, що не в той ліс він потрапив. У нас йому тут робити нема чого, і нехай скоріше йде геть. Наш ліс шумітиме партизанами.

Через тиждень група партизанів вийшла на засаду в село Сафонівку, куди примчали німецькі заготівельники. В цій операції брали участь і ті партизани, які не мали гвинтівок. Двох солдатів було поранено. Решта втекли. А на дорогах з Путівля на Глухів і Рильськ летіли шкереберть вантажні машини. Через місяць на партизанських мінах зірвалися дві легкові автомашини з двома генералами.

Партизани Сидора Артемовича Ковпака налагодили зв'язок з групою Конотопського загону, з Шалигінським і Глухівським загонами. Керівники трьох загонів стали замислюватися над тим, чи не варто об'єднатися, щоб не тільки ставити міни на дорогах, спалювати мости, а й громити німецькі гарнізони.

Незабаром у Ковпака відбулася зустріч з «вусачами», як звали партизанів Руднева Семена Васильовича і Базиму Григорія Яковича. Ці загони об'єдналися в один Путивльський, командиром якого став С. А. Ковпак, комісаром С. В. Руднев, начальником штабу Г. Я. Базима, помічником начштабу білорус М. М. Курс.

Тепер загін нараховував 57 бійців, сорок дев'ять гвинтівків, шість автоматів і один ручний кулемет.

Путивльському об'єднаному загоні довелося витримати суворий іспит. В розташування табору увірвалися два танки — важкий і середній. Середній танк загруз у болоті, а важкий натрапив на партизанську міну і згорів разом з екіпажем і зрадником, який привів танкістів у ліс.

Наступного дня з Путивля було послано на партизанів Ковпака і Руднева шість танків і чотирнадцять автомашин з піхотою. І в цій операції хитрість і розсудливість підричників узяли верх. Міни були поставлені якраз у тих місцях, куди карателі спрямували свої удари. Після перших вибухів піхотинці кинулися назад. Підірвався один танк. На другому фланзі сталося те ж саме. Підбиту машину довелося відбуксувати назад. Карателі одійшли і люто почали гатити по лісові з усіх видів зброї. Загримів ліс. Здавалось, що тут проходить лінія фронту й точаться запеклі бої.

Так тривало з ранку до полудня. Нарешті гуркіт стих. Карателі повернулися до Путивля... Півста партизанів Ковпака вистояли, перемогли навіть танки. Хіба ж не славний цей бій для осені 1941 року?

А ліс шумів... Першого секретаря Чернігівського підпільного обкому партії Олексія Федоровича Федорова люди назвали «генералом Орленком». Цей псевдонім був символічним і водночас по-народному характеризував Федорова як ватажка партизанів.

Ще в листопаді 1941 року, щоб нагнати страху на озброєних до зубів німецьких заготівельників, які забирали по селах хліб, м'ясо, картоплю, підпільний обком партії вирішив видати «Наказ командуючого партизанським рухом на Чернігівщині генерал-лейтенанта Орленка», в якому населення закликалося до саботажу. Після цього наказу, який був розповсюджений по багатьох селах, фашистські заготівельники геть повійжджали, побоюючись нападу «генерал-лейтенанта Орленка», а на їхнє місце стали прибувати каральні загони, розшукуючи невлучимого партизанського генерала.

Олексій Федорович Федоров разом з третім секретарем обкому, а в тилу ворога своїм найближчим соратником Миколою Микитовичем Попудренком, членами обкому Василем Омеляновичем Яременком, Михайлом Семеновичем Новиковим розгортають організаторську роботу по створенню партизанських груп. Ці групи починають діяти.

Попудренко проводить Понорницьку операцію. Це не легкий бій вже тому, що більшість партизанів була в бою уперше. Понорницька поліція була розгромлена. 2 грудня 1941 року чернігівські партизани у Погорільцях знищили близько півтори сотні солдатів ворога, дві автомашини, склад з паливом. В цьому селі партизанам довелося вступити в сутичку з німецько-мадьярським каральним загonom. Сутичка переросла в затяжну, шестиденну нерівну битву. І в цьому оборонному бою було знищено понад сто карателів.

Загін чернігівських партизанів поповнювався в районах Чернігівщини, Орловщини та Гомельської області. Люди на хуторах, у селах зустрічали партизанів Федорова, як своїх рідних братів, спроможних бити фашистів та їх запродавців, здатних захистити місцеве населення від свавілля німецько-фашистських окупаційних властей.

9 січня 1942 року командир об'єднаного загону чернігівських партизанів Олексій Федорович Федоров в одній із перших своїх радіограм на Велику Землю повідомляв ЦК КП(б) України: «Обком діє. При обкомі загін з 490 чоловік».

У грудні 1941 року Путивльський загін під командуванням Сидора Артемовича Ковпака здійснив рейд із Спадщанського до Хінельського лісу. Цей похід відроджував партизанські групи, загони, які в силу обставин припинили свої дії. Ковпаківці допомогли Севському загону під командуванням Хохлова. Активніше став діяти загін Гудзенка. Розгортав бойову роботу Ямпільський загін Гнибиди і Красняка. Командування Путивльського загону допомогло Хомутовському партизанському загону, де командиром був Панков, а комісаром Зайцев, налагодити зв'язок з партизанами Червоного загону, і з ходу разом був учинений наліт на райцентр Есмань (Червоне). Партизани знищили комендатуру, приміщення поліції і вузол зв'язку.

В ті дні для командування Путивльського загону все ясніше вимальовувалася тактика партизанської боротьби.

Ковпак і Руднев вважали, що ця тактика повинна будуватися на взаємодії самостійних груп і загонів, які повинні підкорятися одному штабові. Таким чином Путивльський загін міг залишитися таким же порівняно невеликим маневреним загonom, а водночас, об'єднуючи навколо себе інші партизанські загоны, мав можливість проводити крупні операції. Це було нове у партизанській тактиці. Об'єднуючись, Ковпак і Руднев не підкоряли під своє командування інші загоны і навіть групи. Якщо така група приходила з одної місцевості, їй давали змогу вирости у загін, а потім це формування вважалося окремою самостійною одиницею з своїм командуванням, яке мало зв'язок з Путивльським загonom тільки оперативним підкоренням.

Так створювалося з'єднання, яке називалося Путивльським об'єднаним загonom, а потім групою партизанських загонів Сумської області, з'єднання, якому судилося вписати в історію партизанської боротьби немале славних сторінок від стародавнього Путивля до синіх Карпат. Так виникло з'єднання, бійців якого можна охарактеризувати словами комісара Семена Васильовича Руднева: «Чудові у нас люди. Це не народ, а золото».

У листопаді 1941 року секретар Чернігівського підпільного обкому партії Федоров, підписуючись у наказав генералом Орленком, звичайно, не думав, що через півтора року йому Постановою Ради Народних Комісарів СРСР буде присвоєно за бойові заслуги в розвитку партизанського руху звання генерал-майора. Цією ж постановою 9 березня 1943 року звання генерал-майора було присвоєно Ковпаку Сидору Артемовичу, Рудневу Семену Васильовичу, Сабурову Олександрові Миколайовичу, Бегмі Василю Андрійовичу, Наумову Михайлу Івановичу. Президія Верховної Ради СРСР командирам великих з'єднань Ковпаку С. А., Федорову О. Ф., Рудневу С. В., Сабурову О. М., Наумову М. І. вже до весни 1943 року присвоїла високе й почесне звання Героїв Радянського Союзу.

Після Великої Вітчизняної війни в нашій літературі з'явилось немало художніх мемуарних творів про партизанів України. Це книги «Підпільний обком діє» О. Ф. Федорова, «Від Путивля до Карпат» С. А. Ковпака, «Люди з чистою совістю» П. П. Вершигори, «Слідами великого рейду» Г. Я. Базими, «Хінельські походи» і «Степовий рейд» М. І. Наумова, «Шляхи нескорених» В. А. Бегми і Л. Є. Кизи, «По той бік фронту», «Таємничий капітан»

О. М. Сабурова, «У тилу ворога» А. З. Богатиря, комісара Сабуровського з'єднання.

Ці книги уже відомі широкому читачеві в нашій країні, як відомими усьому народу є автори цих творів. Тож у своїх записках я не збираюсь докладно зупинятися на діяльності тих великих партизанських з'єднань і загонів, які вже знайшли своє висвітлення в опублікованих спогадах і мемуарах. Авторам уже відомих книг і тих, які ще пишуться, краще знати своїх людей, свої бойові діла, успіхи й тривоги. В них є більша можливість достовірніше і ґрунтовніше все описати, аніж може про це сказати начальник Українського штабу партизанського руху чи й група працівників УШПР. Хочеться якнайменше повторюватися із згаданими вище авторами вже й тому, що донині про деякі сторони боротьби на тимчасово окупованій території України замовчано або говорить скоромовкою й по шаблону, що деякі корінні операції українських партизанів ще ждуть своїх і авторів-мемуаристів, і авторів-істориків.

2

Партизанська боротьба на тимчасово окупованій ворогом території була виявом гніву народу до фашистських загарбників, виявом відданості радянських людей своїй соціалістичній Батьківщині.

Уже наприкінці червня 1941 року Радянське Інформаційне Бюро сповістило про партизанські дії у західних областях України.

В районі Бродів Львівської області розпочав діяти партизанський загін з місцевих жителів. Командиром загону був Ярослав Саганюк, учитель, комісаром — теж учитель Микола Ярчук. В загоні було 45 бійців. Як свідчить політвідділ 8-го мотомеханізованого корпусу, партизани Саганюка і Ярчука знищили півста ворожих солдатів, три грузовики, легкову машину, захопили дві автоцистерни з паливом. Це паливо й було передане танкістам 8-го мотомехкорпусу.

Біля Рави-Руської невеликий загін під командуванням офіцера-прикордонника Миколаєнка за десять днів знищив близько сотні фашистських солдатів і офіцерів, вивів з ладу три бронетранспортери і розгромив обоз з двадцяти підвід. В районі Дубно лейтенант Чуйко утворив загін

з військовослужбовців 4-го і 8-го мотомехкорпусів, які потрапили в оточення. До червоноармійців приєдналися місцеві жителі. Загін діяв на шосе Броди — Дубно. В районі Золочева (львівського) загін партизанів в 200 бійців розбився на маленькі групи й розпочав боротьбу вже на третій день після приходу німецьких окупантів.

В цей час став діяти партизанський загін з військовослужбовців під командуванням бригадного комісара Попеля. Героїчні сторінки цього загону добре висвітлені в нашій мемуарній літературі.

У ряді районів Ровенщини, Волинської і Чернівецької областей теж спалахнули вогники партизанської боротьби. Діям цих сміливців вторили народні месники Закарпаття. Закарпатська Україна тоді не входила до складу СРСР, але населення з перших же днів війни стало на бік Червоної Армії. 14 липня закарпатці писали радянському народові:

«Починаючи з того ганебного вступу Угорщини у війну проти СРСР, нашими партизанами знищено на аеродромах Закарпатської України 27 німецьких літаків, спалено 9 бензоскладів, знищено кілька поїздів з боєприпасами і військом. Ми створимо фашистам тут нестерпні умови, примусимо їх забратися геть з нашої країни».

Відомо, що в західних областях України обкоми партії ще не встигли подбати за організоване підпілля і партизанські загони, бо наша армія скоро покинула ці райони. Це була одна з причин труднощів партизанської боротьби. У західних областях швидко підняли голови поплічники німецького фашизму українські буржуазні націоналісти. Вони з перших же днів кинулись знищувати радянський місцевий актив і партизанські групи. І все ж, незважаючи на ці специфічні умови та інші утруднюючі обставини, партизанська боротьба тут точилася весь час.

Радянська влада на землях західних областей була лиш неповних два роки. Але й цього часу вистачило, щоб населення стало вважати Радянську владу своєю рідною, народною владою.

Ще в першій половині липня Львівським, Ровенським, Волинським, Чернівецьким, Станіславським і Тернопільським обкомами КП(б) України було сформовано і споряджено через лінію фронту багато організаторських груп. Ці групи згодом стали ядром партизанських загонів, диверсійних груп, підпільних організацій, які в складних умовах вели самовіддану боротьбу проти фашистських загарбни-

ків, спираючись на допомогу й підтримку місцевого населення.

Велику роботу по здійсненню директив ЦК КП(б) України про розгортання партизанської війни і діяльності підпілля в тих районах провели перший секретар Ровенського обкому партії Бегма, який пізніше був відкликаний з фронту і посланий у Ровенську область секретарем підпільного обкому партії і командиром з'єднання партизанських загонів, секретарі Чернівецького обкому КП(б)У Грушецький і Зеленюк, секретарі Дрогобицького обкому партії Хижняк і Марсик, котрі загинули в боях.

Партизанська боротьба розгорталася в міру просування ворожих військ на схід. Влітку і восени 1941 року в південних, південно-західних і східних областях України боролися сотні партизанських загонів. У степовій частині України, де, здавалося, майже неможливо було розгорнути дії, теж оперували загонами. У Запорізькій області їх було шістдесят, стільки ж у Кіровоградській, у Донецькій діяло півтораєста загонів.

На Херсонщині організувалися партизанські загонами під керівництвом Гирського, Павловського, Купрія і Височина.

Омелян Юхимович Гирський користувався заслуженим авторитетом у Херсоні і в районах області, де доводилося йому працювати. Гирський народився в Таврії, у бідняцькій сім'ї. В роки громадянської війни він був червоним партизаном, в мирні дні секретарював у партосередку першої на Херсонщині комуни. Перед початком Вітчизняної війни Гирський був заступником голови Херсонської міської Ради депутатів трудящих. Начальником штабу цього загону став голова міськвиконкому Ладичук.

Для партизанів Гирського і Ладичука партійні організації Цюрупинська заготували бази.

Діяльність загону припала на ті дні, коли німецькі війська форсували Дніпро й повели наступ в напрямку Мелітополя й Сивашів. 11 вересня коло села Костогризове загін вступив у бій з гітлерівським підрозділом і завдав йому втрат. Через кілька днів партизани Гирського і Ладичука пошкодили телеграфну й телефонну лінії між Костогризове — Малі Копані — Раденське. Партизанські розвідники захопили машину з офіцером, влаштували успішну засаду на кілька автомашин противника.

На околиці Херсона партизани Гирського вчинили напад на склад з паливом, перебили охорону й підпалили

дев'ять цистерн. Про цю операцію повідомляло Радінформбюро від 19 вересня 1941 року. Інша група партизанів Гирського проникла в ресторан, в якому обідали офіцери. Вибухом гранат п'ятеро офіцерів було вбито й шість поранено. Партизани розстріляли шестеро гітлерівців, які знущалися над жінкою.

Загін діяв у степу, майже при повній відсутності лісових масивів. Такі умови, звичайно, дуже ускладнювали операції, полегшували фашистам здійснювати каральні дії. Наявність автотранспорту, густого телефонного і радіозв'язку між гарнізонами і комендатурами ставили загін Гирського щоденно в критичне становище.

А фронт все відходив на схід. Втратився регулярний зв'язок з радянськими й партійними органами. Ускладнилось постачання боеприпасами й продовольством. Великою проблемою перед степовими партизанами стала проблема поранених. Треба було шукати нову тактику боротьби. І партизани Гирського її шукали. Почали створювати невеликі групи для диверсій і розвідки. Та у боях, нав'язаних ворогом, загін втрачав людей.

У жовтні 1941 року військові частини німців оточили групу партизанів біля села Мала Андронівка Скадовського району. В бою загинули командир Гирський, начальник штабу Ладичук. Група, яка вирвалася з оточення, продовжувала бойові дії аж до січня 1942 року. Взимку й цю групу фашисти розгромили.

Одночасно з Гирським розгорнув бойові дії партизанський загін Михайла Івановича Павловського, директора Бериславського зернорадгоспу, учасника громадянської війни. У загоні було тридцять комуністів. У серпні партизани знищували німецькі склади, взаємодіяли з частинами 9-ї армії радянських військ. Загін створив бойові групи у дніпровських плавнях. Німці пронюхали місцеперебування партизанів і нав'язали їм бій. Партизани вбили багато гітлерівців, захопили дві радіостанції, кулемети, кілька тисяч патронів. Підійшли нові сили фашистів, і кільце навколо загону все ущільнялося. Та партизанам все-таки вдалося вирватися з лещат.

Після цього бою Павловський вирішив з групою бійців йти в сумські ліси. Там, біля Путивля, пізньої осені 1941 року Павловський і його партизани продовжили бойовий шлях у з'єднанні Ковпака.

Ще довше, аж до літа 1942 року, протримався у степах Таврії загін секретаря Нижньосірогозького райкому партії Височина і Купрія.

Можна уявити, якими мужніми були люди у Гирського, Павловського, Височина і Купрія, щоб воювати, щоб триматися у степах в час такої війни. Але не меншу мужність мали й люди у селах, чабани, колгоспники, які підтримували своїх месників, допомагали партизанам, чим тільки могли.

«Є підозріння, що особи, які мають зв'язок з червоними партизанами, подають замасковані телеграфні знаки та світлову азбуку Морзе. Оголошується, що передача будь-яких телеграфних знаків, особливо в районі берега, і світлових з настанням темряви негайно викличе вогонь німецьких гармат. Особи, запідозрені в зносинах з радянськими військами або партизанами, будуть розстріляні».

Ось які оголошення й накази видавало фашистське командування після окупації Херсона.

На жаль, у наших партизанів, учорашніх робітників, колгоспників, учителів і старшокласників, не було досвіду боротьби з ворогом в умовах степу. Навіть партизани, які воювали в цих краях в роки громадянської війни, не могли одразу виробити свою тактику. Степові загони зіткнулися з ворогом, який володів сучасними засобами ведення маневреної війни. Противник мав досить численний автотранспорт, що давало йому в період літа і сухої осені невичерпні можливості блискавичного перекидання своїх контингентів з району в район. У противника був налагоджений радіозв'язок як між військами і штабами, так і між польовими частинами й комендатурами. Нарешті, на озброєнні ворог мав велику кількість автоматів, мінометів, що надзвичайно посилювало вогневу спроможність каральних загонів.

Всі ці особливості дуже утруднювали боротьбу сотень партизанських загонів на півдні і в середній смузі України. Крім того, відхід радянських військ на тривалий час дав фашистам новий козир в боротьбі проти партизанських загонів, які залишилися в їхньому глибокому тилу, серед степу, віч-на-віч з підступним ворогом. Багато загонів було розвіяно в тих нерівних боях восени 1941 року. Багато бійців-партизанів полягло смертю у цьому кривавому поєдинку. Але боротьба не припинялася. З розгромлених

загонів патріоти йшли в інші, ставали підпільниками, мужніли, загартовувалися, готуючись до нових битв з ненависним фашизмом.

3

Час, коли два ворожих угруповання з'єдналися в районі Лохвиці, був тяжким для багатьох частин нашої армії. У ці вересневі і жовтневі дні 1941 року тільки-но створені партизанські загони Київщини, Полтавщини й Сумщини подавали посильну допомогу регулярним частинам, які залишилися на захід від лінії фронту.

В Комишнянському районі об'єднаний загін Безпалька і Сушенка подав допомогу групі радянських військ, яка опинилася в тилу ворожих військ. У цій групі був генерал-майор Ковальов з трьомастами бійців, полковник Навроцький з штабом та інші старші офіцери з великою кількістю наших бійців. Командир партизанського загону Безпалько отримав завдання від генерала Белова провести розвідку, щоб виявити місцезнаходження наших військових частин, які ще були в тилу ворога разом з секретарем ЦК КП(б)У Бурмистенком і генералом Кирпоносом. На жаль, партизанам не пощастило знайти товаришів Бурмистенка і Кирпоноса. Але ще біля трьохсот червоноармійців партизани вивели з ворожого тилу.

Миргородський загін діяв у складі чотирьох груп по тридцять бійців у кожній. У вересні партизани разом з частинами 54-го кавалерійського корпусу брали участь у запеклому триденному бою. 27 вересня командування корпусу поставило перед партизанами завдання знищити у Великих Сорочинцях міст через річку Псьол, щоб затримати просування німецьких танків. Це завдання виконали підричники. Коли ж противник повів наступ через хутір Кошовий, партизани висадили в повітря і другий міст.

У запасному таборі партизанського загону щодня готувалася їжа на 100—150 чоловік, бо щодня партизани приводили групи червоноармійців, які потрапили в оточення і яких треба було перевести за лінію фронту. Пораненим подавалася медична допомога.

Партизани Петрово-Роменського району постачали підрозділ харчами, організовували таємну переправу через Хорол і малоходженими стежками вивели у гадяцькі ліси до лінії фронту три тисячі червоноармійців.

Такі ж завдання виконували загін Героя Радянського Союзу Івана Копенкіна, Харківський партизанський загін Погорелова. А Лебединський загін Сумської області, допомагаючи червоноармійцям 100-ї дивізії вийти за лінію фронту, взяв участь у розгромі ворожої автоколони з шістдесяти машин.

Зважаючи на те, що у війні, яка точиться на сотні кілометрів углиб і на тисячу в ширину, в якій беруть участь великі танкові, моторизовані частини та повітряні десанти, окремі підрозділи і навіть армії можуть бути одрізаними від основних сил і свого тилу, такі дії партизанів і є однією з форм боротьби партизанських загонів проти ворожої армії.

4

А ліс шумів партизанами.

У північних і північно-західних районах Сумщини після окупації області гітлерівськими військами утворювалися все нові партизанські групи і загони з місцевих комуністів, безпартійних патріотів, з недавніх солдатів і командирів та комісарів армійських частин, які опинилися на захід від лінії фронту, з бійців, що втекли з фашистського полону. Такі загони були створені в Конотопському, Кролевецькому, Путивльському, Глухівському, Червоному, Ямпільському, Шосткинському і Середино-Будському районах.

Члени Червоного підпільного райкому партії Куманюк, Копа і Бондаренко організували досить сильний і впливовий на території сусідніх районів загін. В Ямпільському районі заснувалася група командира Красняка і комісара Гнібиди. У Середино-Буді невеликий партизанський загін організували Федоров Іван Пилипович і директор Середино-Будської школи Сень Йосип Дмитрович.

В Севському і Хомутовському районах Курщини існували партизанські загони під командуванням капітана Гудзенка і старшого лейтенанта Покровського. У Суземському районі Орловської області (тепер Брянської) в листопаді діяла група комісара Сабурова Олександра Миколайовича. У Брянських лісах були ще й інші партизанські групи.

На Чернігівщині в Остерському районі заснував загін учитель Збанацький. Досить міцне підпілля Носівського району, яким керував секретар райкому Стратилат, теж народжувало партизанський загін. Після невдалого походу

на схід об'єднувалися у загін імені Щорса патріоти Новобасанського району. Серед бійців цього загону був і голова Рокитнянської сільради Дмитро Ревидцький, який так багато зробив для групи чекістів з наркомату, коли ми були в їхньому районі. Командиром цього загону став Олександр Кривець, сміливістю й винахідливістю якого не раз були вражені окупаційні власті і війська...

Я б узявся за непосильний труд (та й навряд чи він потрібен у такій книзі), коли б вирішив назвати усіх командирів і комісарів перших партизанських груп і загонів в окупованих ворогом районах нашої республіки. Але не можу не підкреслити ту важливу обставину, що населення цих районів, не лякаючись репресій з боку фашистського командування і адміністрації, стало з перших же днів окупації на бік радянських партизанів.

Патріоти в селах і містечках здійснювали розвідку ворожих сил, постачали партизанів продовольством, добували для партизанів зброю, яку знаходили на полях і навіть під водою. Ця зброя залишилась під час відступу радянських військ.

Однією з форм зв'язку населення з партизанськими загонами були групи самооборони, які обороняли свої села і прилеглі до них райони від проникнення ворожих груп і шпигунів у зону дії партизанських загонів. Сітка таких груп і партизанські загони нерідко забезпечували контроль над чималою територією, яку стали згодом називати «партизанським краєм». Така територія охоплювала й північні райони Сумської та прилеглі до них райони Орловської області.

Групи самооборони досить часто давали партизанам своїх провідників, які добре знали ліси й болота, знали, де шукати зброю.

Колишній голова колгоспу селища Челюскін Сумської області Григорій Іванович Коротченко і його дванадцятирічний онук Ванько не лише показували партизанам, де можна узяти гвинтівки, затоплені міномети, кулемети, а й ремонтували вдвох знайдену зброю, самі випробовували її і аж після такого «відділу технічного контролю» зброю передавали партизанам.

Так сила партизанського руху ставала силою народу.

«Саме тому німецька вояччина і не може задушити партизанський рух, як не можна задушити народ, підтримкою і любов'ю якого оточені партизани»,— говорив товариш

Шверник на масовому мітингу в Лондоні на початку 1942 року.

Шумів ліс народними месниками й на правому березі Дніпра — на Ровенщині. Біля Висоцька в листопаді 1941 року місцевий житель, недавній дільничний міліціонер Максим Місюра, створив партизанську групу. До Місюри приєдналися підпільники сіл Сварицевичі і Серники. Створилося ядро майбутнього партизанського загону, якому судилося стати відомим у тому краї.

У Морочнянському районі з'явився невеличкий, але досить бойовий і невловимий загін старшого сержанта Червоної Армії Дмитра Попова. Бійці Попова палили поміщицькі фільварки, знищували мости через Дніпро-Бузький канал, розбили поліцейські дільниці у селі Невелі й на Дольських хуторах, спалили спиртовий завод, убили два десятки карателів, допомогли населенню забрати додому награбоване фашистами продовольство, «перекинули» з насипу паротяг, бо толу не було. А всього бійців у Дмитра Попова було на той час — вісім.

В межиріччі Стиру й Стоходу розпочала підривну роботу проти німецьких загарбників група «Макса» — Йосипа Максимовича Собесяка, поляка за національністю, директора Ковельської МТС. В цій групі були і поляки, й українці. Група виросла поступово у загін, а ще згодом у крупне з'єднання польських партизанів. В цих же місцях з'явилася група політрука Михайла Корчева, що входила в загін батальйонного комісара Антона Петровича Бринського. А в південному Межиріцькому районі діяла партизанська група — сім'я Струтинських, якою керував Микола Струтинський. Ці партизани згодом влилися у загін спеціального призначення полковника Дмитра Миколайовича Медведєва. Мабуть, ніякій області в нашій мемуарній літературі так не повезло, як Ровенській. Про народних месників, які діяли на Волині, вже написано не менше десяти книг, авторами яких є такі організатори боротьби, як Медведєв Д. М., Бринський А. П., Бегма В. А., Кизя Л. Є., Новак Т. Ф. Бойові побратими Героїв Радянського Союзу полковника Медведєва і прославленого розвідника Миколи Івановича Кузнецова Лукін, Струтинський, Гнидюк, Цесарський виступили з творами, в яких розповідають про ратні подвиги бійців свого спецзагону.

Так, на Ровенщині грізно шумів ліс від радянських патріотів.

Розділ другий

1

Поки партизанські загони і групи в лісах Сумщини, Чернігівщини, Київщини, Житомирщини та Волині об'єднувалися, формуючись у боєздатні одиниці, поки шукали вони й відточували тактичні прийоми і методи боротьби з фашистськими загарбниками у їхньому глибокому тилу; в цю ж саму пору тисяча дев'ятсот сорок першого року билися з ворогом у степах України партизанські загони Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Харківської і Донецької областей.

З перших днів окупації партизанською боротьбою на Кіровоградщині керує підпільний обком партії на чолі з третім секретарем обкому Михайлом Михайловичем Скирдою. В серпні місяці створюються загони під командуванням учасника громадянської війни Івана Івановича Нечаєва, Семена Довженка, Івана Щученка, Андрія Куценка. Під Знамянкою партизани висадили в повітря нафтосклад, знищили фашистську розвідку. В селі Кам'янка месники розгромили штаб військової частини. Цінні документи партизани переслали командуванню Червоної Армії на лівий берег Дніпра. Разом з партизанами Смілянського району загін імені Ворошилова у вересні тисяча дев'ятсот сорок першого року розгромив німецькі гарнізони в селах Мельники, Осота. В цих боях ворог втратив понад сотню солдат і офіцерів.

Німецьке командування було занепокоєне цими операціями і послало партизанам ультиматум. Німці обіцяли життя партизанам, а командирів і комісарів загону навіть грошову винагороду. У відповідь на цю вимогу народні месники розгромили ворожий гарнізон у селі Мотронівка. Тоді фашисти відкликали з фронту частину СС і кинули її на Грушівський ліс. Але партизани вчасно перейшли у Смілянський і Білозерський ліси й звідти продовжували боротьбу. За півтора місяця загін імені Ворошилова під командуванням Куценка здійснив п'ятдесят операцій проти гітлерівців.

Кіровоградським партизанам доводилося базуватися у невеликих лісових масивах. Карателі мали змогу часто навіязувати партизанам нерівні бої. Один з таких боїв спалахнув у Чутянському лісі. Загін Івана Нечаєва відстрілювався до останнього подиху. Але сили були дуже нерівні.

Усі партизани та їхній командир Іван Іванович Нечаєв загинули смертю героїв.

Ще з осені тисяча дев'ятсот сорок першого року гестапо почало полювати на секретаря обкому партії Скирду. Фашисти обіцяли за голову Скирди багато грошей, земельні наділи. Гітлерівські пропагандисти у своїх плакатах і листівках малювали цього середнього на зріст чоловіка велетнем. Михайло Скирда в очах окупаційної влади справді був велетнем, який громить фашистів і якого не вдається зловити.

Скирда народився у Знам'янському районі, там і працював залізничником, а згодом, коли став на партійну роботу, добре познайомився з людьми всієї області. Ось чому в дні окупації і в Кіровограді, і в Кам'янці, і в Новоархангельську, і в Чигирині, і в Малій Висці він був своєю людиною. Майже в кожному селі, яке знаходилося недалеко від Чорного лісу, у Скирди була конспіративна квартира. Земляки ще до війни знали Скирду як скромну і чуйну людину, а в роки окупації Скирда постав перед ними як сміливий партизанський командир і організатор, як людина великої мужності. Свою партизанську діяльність Скирда закінчив як командир об'єднаних партизанських загонів, які разом з частинами Червоної Армії оволоділи в грудні тисяча дев'ятсот сорок третього року Знам'янкою. Про цю блискучу операцію ми ще будемо говорити згодом.

Один з господарів конспіративної квартири Григорій Гаркуша з села Топила Знам'янського району писав про ті незабутні дні:

Танки й гармати. Ідуть окупанти.
Суне фашистська орда.
Хтось потихеньку постукав у двері —
Входить до мене Михайло Скирда.

«Здрастуй, товариш! — Мишко промовля,
Братом мене назива.—
Я ненадовго, прийшов відпочити,
Суток на трое зайшов».

Жінка у сльози. Звісно, як мати.
Думала, син наш з походу прийшов.
Тихо у хаті промовив Михайло:
«Лампу не треба світити.
Скоро година настане: ворога будемо бити».

Од Чорного лісу до річки до Росі
Ешелон за ешеленом летять під укоси,
Тікає фашистська орда,
Бо турить їх в шию Михайло Скирда.

Цей нехитрий вірш, складений сімдесятирічним Гаркушею, одним з тих партизанів і підпільників, з якими в дні окупації Скирда ділив і горе, і останній шматок хліба, краще, як мені здається, за офіційний звіт говорить про секретаря Кіровоградського обкому як людину мужню, сердечну, як справжнього партизанського командира...

Форми організації і бойової діяльності у промислових і степових районах були продиктовані безпосередньою близькістю цих загонів до лінії фронту. Вони діяли у прифронтовій смузі. Нерідко базою для них був радянський тил.

Партизанські загони цих районів взаємодіяли з частинами Червоної Армії, допомагали армійським штабам вести розвідку, організовували диверсії на прифронтових комунікаціях ворога. Досить часто партизани разом з військовими частинами утримували ділянку фронту або брали участь у боях за звільнення населених пунктів від німецько-фашистських військ.

Партизанський загін Кіровського району Дніпропетровська під командуванням Масалигіна, а також партизанські групи Жеченка і Шахновича у жовтні 1941 року здійснили диверсійні операції на шосе Новомосковськ — Павлоград, знищили два залізничних мости між Дніпропетровськом і Красноградом.

Загін з міста Марганець на Дніпрі обстріляв німецький катер і захопив полонених, яких тут же передали штабу 296-ї стрілецької дивізії. Група партизанів загону під командуванням командира відділення Люльки по завданню армійського штабу пішла у тил противника, знищила взвод солдатів, відбивши у ворога дві тисячі голів худоби.

Партизани загону з міста Марганець разом з армійськими частинами брали участь в оборонних боях. У Луганську цей загін був реорганізований і знову відряджений у тил, у район Марганця.

Це був довгий шлях між містами й селами, в яких осіли німецькі гарнізони, через численні водні рубежі. Загін з сорока чоловік раз у раз устрявав у запеклі бої.

Така сутічка сталася біля села Благовіщенки Василівського району Запорізької області. Було втрачено третину загону. Тяжко поранений командир пристрелив себе, щоб не бути тягарем для товаришів. Командування загоном прийняв Олександр Люлька, командир відділення.

Наприкінці грудня Марганецький загін з допомогою рибалок форсував Дніпро. На правому березі вони зустрі-

лися з групами поліції, з карателями. Знову втрати. Але загін сміливців продовжував йти туди, куди їх послало командування й політвідділ 18-ї армії.

Недалеко від свого рідного міста партизанський загін витримав ще один бій. Був тяжко поранений командир Люлька. Він потрапив у полон. Люлька привезли в місто. Вороги вимагали, щоб він виказав товаришів, виказав намір, з яким прийшов сюди партизанський загін. Відповідь у Олександра Люльки була короткою: «Ніколи й нізащо не скажу!» Тоді на партизана фашисти нацькували голодних псів-вівчарок. Вони розшматували тіло патріота.

Минуло ще кілька днів, і майже весь загін був знищений на землі, звідки він здійснив шлях на схід і куди повернувся наприкінці року.

Після героїчної загибелі марганецьких партизанів, їх місце зайняли члени підпільного комітету — Іванов, Жегет, Клиценко, Осадчий, Штонда. Вони продовжили справу загиблих земляків.

Глибокий рейд Марганецького партизанського загону у тил противника, як і відомий рейд загону донецьких шахтарів Боровика з Житомирщини до Брянського лісу, є одним з перших у партизанському русі на Україні.

Нікопольський партизанський загін весь час здійснював розвідку правого берега Дніпра для радянських частин. Загін Солонянського району у вересні 1941 року разом з регулярними частинами приймав участь у ліквідації одного з плацдармів німецьких загарбників на лівому березі Дніпра. П'ятихатський загін вів розвідку на островах, захоплених фашистами. На одному з островів партизани знищили двадцять солдатів і дві гармати. Коли ж вороги форсували Дніпро, загін у районі Кременчука одійшов з ротою червоноармійців і тримав оборону на північний захід від Старого Орлика.

Якимівський партизанський загін Запорізької області забезпечив провідниками стрілецькі полки 218-ї і 196-ї стрілецьких дивізій і 25-го Молдавського прикордонного загону, яким у свій час командував я і який залишиться незабутнім у моєму житті. В цьому прикордонному загоні я виріс як офіцер Радянської Армії. У цьому загоні мене обрали депутатом Верховної Ради СРСР.

24 вересня диверсійні групи Якимівського партизанського загону після відходу наших військ висадили в повітря

міст між селищем і станцією Якимівка. А Запорізький партизанський загін в ніч на 3 жовтня біля станції Мокра знищив залізничний міст. Загін Кам'янського району затопив пором, затримавши противника, який намірювався ударити по флангу частин Червоної Армії.

Армія відходила, а партизани Придніпров'я продовжували війну з фашистськими гарнізонами, групами патрулів на залізницях, шосейних дорогах. Боротьба ця точилася в районах Павлограда, Котовська, Новомосковська.

Складні були умови для партизанів. Труднощі поглибила рання й дуже холодна зима. Цю обставину вирішило використати німецьке військове командування, щоб знищити партизанські загоны в своєму тилу в Придніпров'ї.

24 грудня два полки СС і кілька сотень поліцаїв заблокували Новомосковський ліс. Десять днів точилася битва з фашистськими карателями. У бою героїчно загинув командир Жовтневого партизанського загону міста Дніпропетровська Шахнович і комісар Вишняцький, загинула більшість бійців.

5 січня партизани, які залишилися живими, дрібними групами стали виходити з лісу. Згодом вони влилися у підпільні організації Дніпропетровщини. Частина партизанів перейшла лінію фронту.

В час деякої стабілізації лінії фронту пізньої осені 1941 року на території Харківщини, Дніпропетровщини і Донбасу тактика невеликих партизанських загонів характеризувалася масовою, майже повсюдною взаємодією цих загонів з нашими військами.

Партизанська розвідгрупа Старосалтівського загону разом з червоноармійцями розгромила штаб гітлерівців у селі Плєскачі, знищила штаб у селі Мартове. Старосалтівський партизанський загін під командуванням Яковлева багато разів виводив військові підрозділи стежками в обхід фашистів. Під час одного з таких ударів по селу Новодонівка противник втратив понад двісті солдатів і офіцерів.

Подібні бойові операції провадили партизанські загоны Савинського, Липецького, Балаклієвського, Сахновщанського, Старовірівського, Зміївського та Ізюмського районів.

Ізюмський загін здійснив вісімнадцять атак на ближні тили ворога, а Олексіївський загін Гутарова під час розвідки ворожого тилу організував аварію військового ешелону, вчинив наліт на переправу через Дінець.

Про ефективність дій партизанів Харківщини свідчать подяки командирів радянських військових частин. В одній з таких подяк Барвенківському партизанському загону говорилося: «У своїй роботі партизанський загін подавав полку велику допомогу: брав участь у розвідці, приносив цінні дані про ворога: його живі засоби і розташування, разом з бійцями завдавав дошкульних ударів по німецьких загарбниках. Загін виявив хоробрість, рішучість і сміливість у бойових діях».

Говорячи про загони Харківщини і Донбасу, треба мати на увазі обставини, характерні для партизанської боротьби цієї зони. Боездатність багатьох загонів з перших днів обумовлювалася тим, що організації, які займалися формуванням партизанських загонів, мали більше часу. Діяльність загонів цього періоду у Донбасі й на Харківщині не схожа на боротьбу тих загонів, які знаходилися у глибокому тилу ворога. Вони діяли разом з військовими частинами, були розвідниками, бойовим резервом для армійських підрозділів.

Та інакше й бути не могло, бо доля війни вирішувалася на фронті, а партизани для того й існували, щоб якнайефективніше допомагати Червоній Армії.

Це були напружені сторінки в історії партизанської війни, і вони ще ждуть свого висвітлення.

2

Оперативний уповноважений міліції Іван Йосипович Копенкін служив у прикордонному місті і в ніч на 22 червня разом з пікетом прикордонників зловив німецького лазутчика, в якого була ракетниця з ракетами. Допитати затриманого не довелося. О четвертій годині ранку кордон порушили німецько-фашистські війська. З того часу група міліціонерів і прикордонників з боями почала відходити на схід. В районі Києва вони брали участь в оборонних боях, потім прибули до Харкова, куди на той час переїхав Наркомат внутрішніх справ.

Копенкін написав заяву з проханням послати його у ворожий тил як партизана. Заява ця була розглянута й схвалена. Саме таких, обпалених у боях товаришів, як Копенкін, ми й готові були посилати на партизанську роботу. Рапорти від прикордонників і міліціонерів були передані

в обком партії. Часу було обмаль, і тому майбутні партизани навчалися за ущільненим розкладом. Вони знайомилися з підривною справою, вивчали свою і трофейну стрілецьку зброю. Молодший політрук застави Микола Подкоритов, з яким ми ще зустрінемося, готувався в розвідку й тому добре вивчав топографічну карту Харківщини і Полтавщини. Машиніст паровоза Ткаченко й спав біля «максима». Всюди встигали побувати на заняттях командир партизанської групи Іван Копенкін і комісар Дмитро Колокольцев. Товариші, які готували партизанів, теж були задоволені.

Іван Копенкін сидів над паперами, затуливши малесеньку настільну лампу газетою, щоб не било в очі товаришам, які спочивали. До нього підійшов молодший політрук Подкоритов.

— Завтра виходимо, Миколо,— сказав Копенкін.— Тяжка штукавина війна. Німець-лазутчик, якого ми схопили за годину до початку війни, сміявся недарма. Він знав, що їхня армія сильніша, ніж ми про неї думали ще першого травня, коли слухали по радіо репортаж про парад у Москві. Та нічого. Сміється той, хто сміється останнім, кажуть у народі.

— Ти матері написав? — спитав Подкоритов.

— Можеш прочитати.

— З твого дозволу,— відповів молодший політрук.

«Дорога мамо!

Міцно цілую тебе і передаю свій синовній привіт. Живу як і раніше. Все на колесах. Робота непогана. Турбот багато. Зараз готуємось в дорогу. Там роботи вистачить до кінця війни. За мене не турбуйся. Все буде в порядку. Якщо до тебе приїде Стеша з дітьми, поцілуй їх за мене, приголуб їх. Вони евакуювалися, а куди занесла їх доленька, ще не знаю. А хочеться знати, як там Стеша себе почуває.

Бачиш, матусю, війна — справ багато. Постараюся тебе не образити й бути гідним сином. Якщо довго не буде листів, то знай, що я поїхав у тривале відрадження. Слідкуйте за газетами. Можливо, про нас щось та й напишуть. Ось тоді ви і будете знати, де і чим я займався.

Міцно цілую, дорога мамо.

Твій син *Іван Копенкін*».

— Я і прикордонник Сашко Юдін теж написали учора додому, в Свердловську область,— промовив Подкоритов.— А от нашим товаришам Середі, Ткаченку, Панченку, Опанасенку, Петренку вже нема куди писати. Їхні рідні місця окуповані фашистськими військами.

— Боляче й думати про це. Я рязанський, а Україну люблю, як свій рідний край. Я вірю, Миколо, що народ Данила Галицького, Богдана Хмельницького, Щорса і Боженка й на цей раз геть відрубає загарбницькі лапи іноземцям. Відрубаємо! І отой німецький лазучик, якого ми зловили з ракетницею, ще побачить день, коли сконає фашизм, бо той шпигун тепер в полоні, відвоювався, і він буде свідком нашої перемоги... Ну, а з нас не всі доживуть до того дня, бо ворог підходить вже до Харкова, до Ростова і ще не зупиняється...

Лінію фронту партизанський загін імені Будьонного під командуванням Копенкіна і комісара Колокольцева перейшов з допомогою армійських розвідників.

Крізь ліси і переліски, одягнені в шати золотої осені, крізь фруктові сади Харківщини загін ішов на захід у тил фашистських військ. Все тихше і тихше чулися за спинами кулеметні черги. А скоро не стало чути й артилерійської стрілянини на лінії фронту.

Так в районах Харківщини, Полтавщини почав діяти партизанський загін Івана Копенкіна. В перші дні перебування в тилу ворога партизани змушені були не лише влаштовувати засади на шосейних дорогах, по яких противник підкидав війська до фронту, а й допомагати великим і меншим групам радянських бійців і офіцерів, які залишилися в оточенні, вийти за лінію фронту. З другого жовтня по перше листопада тисяча дев'ясот сорок першого року загін Копенкіна разом з партизанами Миргородського, Комишнянського і Зіньківського районів вивів з оточення понад три тисячі бійців і командирів армійських частин. Це, як ми вже згадували, була одна з форм взаємодії партизанів з регулярними військами, які потрапили в біду, опинившись відрізаними від фронту.

Загін Копенкіна весь час знаходився в рейді, завдавав удари по комунікаціях, учиняв напади на склади, дрібні гарнізони по селах і райцентрах. На той час, мабуть, ще ні за ким з партизанських командирів фашисти так не ганялися, як за Іваном Копенкіним. Якщо зважити на те, що ліси на Полтавщині перетяті степами і бійці Копенкіна

часто днювали в якомусь яру серед степу або навіть в фруктових садках, що вони знаходилися в другому ешелоні німецьких військ, то стане зрозумілою складність обставин, в яких боровся цей героїчний загін.

Іван Копенкін був душею й улюбленцем усіх бійців. Сміливість, чуйне ставлення до кожного, вимогливість — ось його основні риси як командира. Одного разу до нього прибіг розвідник Денисенко і доповів:

— Карателі прямо на носі...

Копенкін усміхнувся, пригадавши бійцям епізод з часів першої вітчизняної війни. Один солдат прибіг до князя Багратіона і сказав: «Головнокомандуючий наказав доповісти вашому сіятельству, що неприятель у нас на носі і просив негайно відступити». Тоді Багратіон, у якого був довгий ніс, відповів: «На чиєму носі противник? Якщо на твоєму, тоді він справді близько. Якщо на моєму, то ми ще встигнемо перекусити». Копенкін звернувся до розвідника Денисенка:

— Ось так, Митю, і в нас. Якщо карателі на комісаровому носі, то ми ще встигнемо з'їсти пшоняної каші перед боєм.— І тут же Копенкін дав наказ групам готуватися до оборони.

Жарт перед боєм підняв дух бійців. Вони зустріли карателів таким дружним вогнем, показали таку організованість у бою, що карателі змушені були одійти, залишивши десятки убитих на лісовій галявині.

Перемога над каральним загonom ще більше піднесла авторитет Копенкіна перед іншими партизанськими загонами і групами. Ці загони тягнулися до нього, як до бойового, розумного, тактично грамотного командира.

В грудні тисяча дев'ятсот сорок першого року за ініціативою Полтавського обкому партії, який очолював третій секретар Кондратенко, відбулася нарада секретарів підпільних райкомів партії, командирів і комісарів партизанських загонів. На нараді обговорювалися підсумки партизанської боротьби і обмін досвідом діяльності загонів. Становище на фронті було таке, що розраховувати на швидкий прихід Червоної Армії не доводилося. Партизанські загони були в тяжких природних умовах. Фашисти послали концентрацію військ проти партизанів. Наступила зима. Розрізаним групам неможливо вистояти проти до зубів озброєних карателів. Треба об'єднатися. Деякі командири висловили думку, що слід тимчасово розпустити загони до

нових, кращих умов, враховуючи надзвичайно тяжку обстановку. Секретар Миргородського райкому партії Іващенко виступив проти таких пропозицій.

— Нам треба об'єднатися й продовжувати боротьбу. З Полтавщини я нікуди не піду. Якщо треба, помру тут, але не відступлю!

Пристрасний виступ Іващенко схвилював Копенкіна, і він сказав:

— Я підтримую товариша Іващенко. Боротися у нас є можливості. Ми створимо об'єднаний загін, зробимо все, щоб організувати кругову оборону. Така наша тактика, коли нас притиснуть карателі. І в той же час ми будемо посилати невеликі групи партизанів на диверсії, у засади. Ось такими диверсійними й ударними групами будемо діяти. Це наша тактика в наступі.

На цій нараді Копенкін показав себе гнучким партизанським тактиком. Восени загін імені Будьонного здійснював стрімкі рейдові операції. Коли ж випав сніг і фашисти послали концентрацію військ на захід від Харкова, Копенкін запропонував тактику дрібних диверсійних груп, пов'язуючи дії з продуманою системою оборони партизанського табору об'єднаних загонів.

Нарада одноголосно обрала командиром об'єднаного загону полтавських партизан Копенкіна, а комісаром секретаря Миргородського райкому партії Іващенко.

Об'єднаний загін протягом місяця з грудня до середини січня тисяча дев'яност сорок другого року провів десять крупних операцій проти фашистських військ на території Миргородського, Комишнянського, Гадяцького і Зіньківського районів. Німецькі військові були дуже розлючені діями полтавських партизанів і стали приймати ще крутіші заходи до їх знищення.

Одного холодного зимового дня розвідник Сергій Хуринів доповів Копенкіну, що ранком ворог почне велику каральну експедицію. Карателі прийдуть в село Мала Обухівка. Копенкін вирішив нав'язати фашистам бій із засади й переплутати їхні карти. Він особисто готував бійців і командирів до бою, розставив сили, проінструктував усіх кулеметників і бійців, які були озброєні німецькими автоматами «шмайсер» і нашими ППД, турбуючись про вогневу спроможність загону.

Кулеметників Ткаченка і Терещенка розташував на горбочках під вітряками. З східної сторони позиції зайняла

велика група бійців на чолі з комісаром Івашенком. Тут також були кулементники Андреев, Вовк, Петренко. Сам Копенкін був у центрі. Свої рубежі партизани зайняли ще до світанку.

Ранком ворог не затримався. Величезна колона рухалася по дорозі з Миргорода до Малої Обухівки. Засада вимагає витримки. Треба підпустити противника на таку віддадь, щоб бити по ньому нищівним вогнем.

Ворожий розвідувальний взвод уже пройшов повз один вітряк, другий, прямуючи в село. За розвідниками пішли інші взводи, обоз. Коли ж відрізок дороги, на який були націлені партизанські кулемети, автомати і гвинтівки, весь заповнили фашисти, Копенкін подав команду:

— Вогонь!

Карателі потрапили під кинджальний вогонь кулеметів. Партизани били по ворогові з усіх видів зброї, і вже через кілька хвилин бою сніг почорнів від трупів фашистських солдат. Залишки великої колони утікали з дороги, кидаючи коней, зброю. Партизани не забарилися вийти за трофеями. Їм дуже потрібні були коні в цю люту зиму не так для боротьби, як для їжі, а ще потрібніша зброя.

Копенкін лежав поруч з Подкоритовим і сказав:

— Ще німцю, якого ми зловили з ракетницею в ніч перед війною, я сказав, коли він зареготав, почувши постріли німецьких гармат з того боку кордону: «Рано смієшся. Не забувай, що, йдучи по чужу голову, носи й свою!» А ось сьогодні фашистські карателі йшли тільки по наші партизанські голови...

Та скоро розвідники повідомили, що обстановка ускладнюється. За першою колоною, виявилось, ще йшло біля полку піхоти. Зараз та піхота зайняла бойові порядки й розгорнулася до активних дій. Справді, на партизанів полетіли десятки мін. Бій ставав затяжним. Але партизани вистояли до вечора. Коли смеркло, Копенкін одвів своїх бійців від Малої Обухівки. Про цю партизанську операцію в ті дні писала газета «Правда»:

«Партизанський загін під командуванням «К» провів крупну операцію на Полтавщині під селом Мала Обухівка».

Копенкін не помилився, пишучи листа матері, щоб вона слідкувала за газетами, може, в них щось буде написано й про нього. В листі до матері він обіцяв бути гідним її сином. Іван Йосипович Копенкін справді був вірним сином соціалістичної Вітчизни.

Дедалі умови ускладнювалися. У бійців не вистачало набоїв, не було хліба, м'яса. Всі села захоплені німецькими гарнізонами. У копенкінців не було навіть таких лісів, де можна розвести вогнища й обігрітися. Голод і холод стали такими ж запеклими ворогами, як і фашистські карателі, війська, гарнізони, яких тут було багато, зважаючи на близькість фронту.

Все це разом узятє примусило командування об'єднаного загону прийняти рішення покинути табір під селом Соколівкою і продовжувати боротьбу тактикою маневрування.

Загін імені Будьонного знову пішов у тяжкий рейд по засніжених степах і перелісках. Такому б снігові радіти хліборобові. Але цей сніг теж був ворогом, бо на ньому залишалися сліди, по яких невідступно, немов мисливці, йшли карателі.

Яку витримку, силу волі виявили в цьому рейдові наші партизани та їхній командир Копенкін! Ось тільки перелік боїв у ці січневі — лютневі дні тисяча дев'ятсот сорок другого року — бій біля станції Ков'яги, біля Водолаги, під Старовірівкою, на хуторі Михайлівка Зміївського району на Харківщині. В цих боях партизани Копенкіна знищили біля півтисячі ворожих солдатів.

В лютому тисяча дев'ятсот сорок другого року загін імені Будьонного пересік лінію фронту і увійшов в розташування наших військових частин. Партизани відпочивали в Луганську. На моє запитання, які плани надалі, Копенкін відповів:

— Трохи відпочинемо і знову в тил, товаришу Строкач.

— Тільки давайте побільше патронів, — додав Микола Подкоритов, колишній молодший політрук застави. — Я й пуд патронів понесу.

Подкоритов був невисокий на зріст, і я, усміхнувшись, сказав:

— А не забагато?

— Патрони для нас хліб і сало, — відповів він.

— Це вірно.

— Іване Йосиповичу, — звернувся я до Копенкіна. —

Тепер ми дамо вам радіостанцію, і ви триматимете з нами зв'язок. Товариші з оперативної групи назвуть адреси підпільників, які допоможуть у районах, через які йтиме загін. Ви там матимете зв'язок з місцевими партизанськими групами через нашого представника Івана Григоровича

Крюченка. Він піде з вами. Ще в тил іде Володимир Іванович Бурхач, а заступником начштабу — лейтенант Михайло Кузь. Бачите, ваш командний склад поповнився. Зима кінчилась. Весною стане легше. А там, можливо, командування Південно-Західного напрямку порадує нас...

— Воювати в тилу ворога треба і коли справи на фронті радують, і коли печалють, — відповів Копенкін.

— Це правда, — погодився я. — Та як хочеться нам усім, щоб відступ більше не повторився.

Вже перед виходом через лінію фронту ми в Луганську привітали Івана Копенкіна з присвоєнням йому високого звання Героя Радянського Союзу. Були нагороджені орденами й бойові побратими Копенкіна — Дмитро Колокольцев, Микола Подкоритов, Василь Коминяр, Іван Скрипка, Дмитро Денисенко, Яків Макогон.

Як уже говорилося, загін був переформований, і комісаром тепер став колишній кулеметник Петро Петренко, начштабу Микола Подкоритов, а його заступником Михайло Кузь. Я був радий і гордий за таких партизанів, як Копенкін і його бойові товариші.

Другий похід партизанського загону імені Будьонного у німецький тил припадає якраз на дні, коли створився Український штаб партизанського руху, і про це можна було б розповісти згодом.

Але, на жаль, третього походу у ворожий тил Героя Радянського Союзу Івана Йосиповича Копенкіна не буде, і мені доведеться довести до кінця оповідання про нього.

У травні копенкінці перейшли лінію фронту. Перші два тижні боротьби були успішними. Наша армія на схід від Харкова вела активні дії, у тилу ворога партизанам загону імені Будьонного допомагали групи місцевих патріотів, вони були розвідниками, провідниками, регулярно тримав зв'язок з ними радист копенкінців.

Та ось просування радянських частин було зупинено. Німецьке командування розпочало контрнаступ. Величезні сили, які Гітлер стягнув сюди, користуючись відсутністю другого фронту в Європі, ударили по нашому угрупованню в районі Харкова, Барвенкового, Ізюма. Наша армія стала відступати. Багато бійців потрапило в полон. Табори полонених німці будували тут же, надіючись пройти далеко на схід. На один з таких таборів і вчинив напад загін Івана Копенкіна. Охорона була перебита, а всі полонені визволені. Після цієї операції Копенкіна почала переслідувати

крупна військова частина. В бою був убитий радист. Загін залишився без зв'язку з Великою Землею.

Раннім липневим ранком у Синициному Яру Копенкін зібрав партизанську раду.

— Бою нам не уникнути,— говорив він.— Допомоги нема звідки чекати. Я візьму ось цей напрямок, комісар Петренко керуватиме обороною в центрі, а Володимир Іванович Бурхач з Сашком Юдіним візьмуть лівий фланг. Якщо ми витримаємо бій, то вночі трохи одірвемося від противника.

Ворог кинув на Копенкіна частину, яка мала йти до Волги. Проти партизанів виступила піхота під прикриттям броньовиків. Одна машина була підбита з ПТР. Зупинена і друга. Але на дільницю, яку обороняла група комісара Петренка, фашисти підтягли артилерійську батарею і почали бити по наших прямою наводкою. Становище там було загрозливим. Тоді на допомогу комісарові підняв свою групу командир Копенкін.

— В атаку! Вперед, на батарею!

І сталося несподіване для німецьких артилеристів. Прямо на них бігли партизани. Копенкін був поранений в ліву руку. Але його клич, мов знамено, витав над бійцями.

— Вперед!

Удар був несподіваний, сміливий. Фашистські артилеристи утекли з позицій, покинувши гармати.

— Гармати розвернути на сто вісімдесят градусів! — подав команду Копенкін.— Шрапнеллю!

І батарея, кулемети з двох захоплених броньовиків стали бити по величезному ланцюгові ворожих солдат. З колони партизани зробили місиво. Такого зухвальства вже ніяк не чекали німецькі солдати від радянських партизанів. Та незабаром вороже командування перегрупувало сили й кинуло проти партизанів чотири танки й загін піхоти. В цьому бою загинуло тридцять партизанів. Втрати були великі. Боєприпаси кінчалися. Багато було поранених. І все-таки копенкінці протрималися до вечора.

І знову зібралася рада. Обстановка надзвичайно тяжка. Ніякого зв'язку з Великою Землею. Пробитися з оточення усім загоном неможливо. Треба виходити окремими групами. На цьому й порішили. Старшими груп призначені Копенкін, Петренко, Подкоритов, Бурхач.

Трагічно склалася доля партизанів, які виходили з оточення разом з своїм командиром Іваном Йосиповичем Копенкіним. Змучені, поранені, партизани зупинилися

недалеко від Ізюма на день спочити. Вони розташувалися в саду на околиці хутора.

Незабаром до них підійшли люди в червоноармійській одежі. З ними переговорити вийшли Михайло Кузь і Дмитро Денисенко.

— Ви хто такі? — запитали.

— Партизани.

— З якого загону?

Ті відповіли.

— Щось не чули, щоб тут діяв такий загін.

Та ось наблизилися ще люди в червоноармійській одежі.

— Ми шукаємо партизан. Вашого командира. Йдемо з оточення, відстали від своєї частини, — сказали тільки-но прибулі «оточенці».

Та це були не партизани і не червоноармійці. Це були розвідники великого карального загону, який вже оточив хутір. Фашисти ще раніше розгадали маневр партизанів, зрозуміли, що вони виходять з оточення окремими групами. От чому німецьке командування вирішило із своїх солдат та поліцейських створити команди шукачів. Ці команди діяли поблизу основних сил карателів, прочісуючи ліси, хутори, видаючи себе перед населенням за «оточенців». Ця хитрість не завжди вчасно розгадувалася, і вони натрапляли на сліди партизанів.

Коли Кузь, Денисенко, Хуринов і сам Копенкін впевнилися, що до них прийшли вороги в червоноармійському одязі, було вже пізно. Спалахнув нерівний, короткий бій. Патронів у партизан було мало, а сили ворога переважали сили партизанів у двадцять разів. Так поранений Копенкін потрапив з своїми товаришами в полон.

У барвенківському таборі військовополонених Копенкін і його бійці стали називати себе червоноармійцями, а не партизанами, бо, як відомо, фашисти не визнавали партизан, вважали їх бандитами і знищували, як людей, на захист яких не може стати ніяка міжнародна конвенція. Але начальство табору не вірило, що Копенкін армійський старшина, а його товариші з військових частин. Копенкінців тримали під особливим наглядом. Командир попереджав своїх, щоб вони побоювалися зрадників, яких підсиляли до них. Все ж знайшлися покидьки й серед полонених, які сказали, що Копенкін — командир партизанського загону та ще й Герой Радянського Союзу. Цей донос німці

одержали якраз тоді, коли копенкінці уже підготувалися до втечі.

Так на «гарячому» й були схоплені наші партизани.

Йх викликали на допит по одному в приміщення вахти. Допит чергувався з катуваннями. Коли Сергія Хуринова привели до гестапівців, Іван Копенкін лежав на підлозі в калюжі крові. Та командир навіть не стогнав. Його очі з сумом дивилися на чисте липнєве небо, яке зазірало через похмуре вікно. Можливо, в оці хвилини Іван Йосипович думав не лише про матір, дружину, дітей, а й про того німця, якого взяв у полон 22 червня тисяча дев'ятсот сорок першого року. Але тоді з полоненим лазутчиком наші поступили як з людиною. А ось з ним, Копенкіним, вони поводяться як безжалісні кати. В його очах був жаль, що так мало довелось провоювати з цим звіром — фашизмом, а час же тільки воювати й воювати, бо ворожі орди вдерлися в Приволзькі степи, на Кубань...

Гестапівець запитав Хуринова:

— Це Копенкін? Герой Союзу? Він убив командира каральної експедиції ще взимку під хутором Новий Миргород? А що Копенкін вчинив біля Малої Обухівки? А недавно ваш Копенкін з наших гармат убив сотні солдат фюрера. Нам все відомо, — говорив офіцер, показуючи на карті місце боїв, що далися взнаки гітлерівцям.

Сергій Хуринов мовчки дивився на лежачого командира, в його очі. В них були спокій і впевненість. Та ось ті очі стали згасати, мов зорі перед ранком.

А гестапівський офіцер все продовжував виливати свою лють на полтавських, харківських партизан, якими командував Герой Радянського Союзу Копенкін. Офіцер кричав:

— Це важливо для нас! Копенкін це чи ні?

— Ні, пане офіцер. Це тепер не важливо, — відповів Сергій Хуринов. — Людина, яку ви вважаєте Героем Радянського Союзу Іваном Копенкіним, померла...

Іван Йосипович лежав з відкритими очима. І в тих очах Сергій Хуринов побачив усі свої партизанські походи в славному загоні імені Будьонного, всі бої, перемоги, все, що мало зв'язок з цією винятковою людиною, якій судилося провоювати лише один рік до липня тисяча дев'ятсот сорок другого року, але провоювати по-справжньому, гідно і славно.

Через кілька днів кати барвенківського табору військовополонених стратили Сергія Хуринова, Михайла Кузя, Дмитра Денисенка та інших партизанів.

Фашисти вбили полоненого Копенкіна в дні, коли партизанська боротьба знаходилася в стадії розгортання, коли Червона Армія і країна переживали найкритичніші дні в своїй історії. І саме тому один з перших партизанів Вітчизняної війни Герой Радянського Союзу Іван Йосипович Копенкін постає перед нами як видатний партизанський командир, талановитий організатор, хоробрий воїн і легендарна людина, яка до останнього биття свого мужнього і доброго серця високо несла звання сина російської матері, сина рідної радянської землі.

Ми зупинилися більш детально на бойовому житті Копенкіна ще й тому, що у нас донині майже нічого не написано про нього, а згадується тільки прізвище.

Частина бійців-партизанів і командирів загону імені Будьонного вийшла з оточення, з'єдналась з нашими військами. Партизани Копенкіна продовжували бути в перших лавах на фронті, у ворожому тилу. Начальник штабу загону Микола Подкоритов незабаром став комісаром нового партизанського загону, яким командував прикордонник Андрій Михайлович Грабчак. З ними ще зустрінемося в цій книзі.

Володимир Іванович Бурхач також вилетів у ворожий тил, у партизанський загін одного з кращих, сміливих командирів Якова Сиворонова, який діяв у степах Донбасу в серпні — грудні цього тяжкого тисяча дев'ятсот сорок другого року. Де б не були бойові побратими славного Копенкіна, — всюди він був для них символом мужності, стійкості і сердечної вірності справі радянського народу.

3

Німецькі орди рвалися до серця Батьківщини — Москви. Фашистське командування прагнуло в цей період скувати дії наших військ на всіх ділянках фронту. Перед радянськими частинами Південно-Західного й Південного фронтів стояло завдання не давати спокою німецьким військам Клейста, які протягом двох місяців продовжували наступ від меж Запорізької і Дніпропетровської областей на схід і південний схід і які були зупинені на початку листопада.

Десять партизанських загонів займали позиції вздовж залізниці Яма—Красний Лиман—Святогорськ—Ізюм. Сім загонів вели операції навколо Дебальцівського залізничного вузла. П'ять загонів було в Лисичанському, Кременському, Ямському районах. На окремих дільницях Південно-Західного й Південного фронтів бойові позиції займали більше двадцяти партизанських загонів.

Командиром Слов'янського партизанського загону був призначений Михайло Іванович Карнаухов, ушлявлений партизан громадянської війни, командир червоного бронепоїзда, шахтар, людина мужня й сердечна. Загін Карнаухова наводив жах на командування найближчих до фронту ворожих розташувань.

З листопада проти Слов'янського партизанського загону гітлерівське командування кинуло великий каральний загін. Фашистів вів зрадник-лісник, який добре знав урочище «Пасіка», де розташувалися партизани.

Розпочався бій. 350 фашистських солдатів півкільцем охопили партизанські позиції. Лівим крилом оборони командував комісар загону Ходаков. Молодий комісар з'являвся в найзагрозливіших місцях. Він був прикладом для рядових бійців. Навіть пораненим, він знаходився у строю, керував своїм флангом.

Фашисти, затіваючи похід, були упевнені в перемозі. Вони знали, що партизанів лише шістьдесят, знали їхнє розташування. У цьому їм допоміг лісник, їхній розвідник і провідник. Командування тому вирішило, що для завершення цієї операції вистачить і 350 солдатів, тобто шестиразової кількісної переваги, не говорячи вже про озброєння. Та ворог не врахував морального духу наших партизанів! Кільце, яке повинне замкнутися навколо тих, які оборонялися, не з'єдналося ні на другу, ні на третю, ні на четверту годину бою. Були хвилини, коли карателі ось-ось зйдуться. Але партизанська хвиля знову розсікала їхній ланцюг.

Старий партизан Іван Циба влучно посилав свої кулі. Він стріляв з-за дуба, примовляючи:

— Йди, йди. Я тебе оце з 1918-го жду...

Чотирьох Циба убив. Трьох фашистських солдатів поранив.

Карателі втратили вбитими більше сотні чоловік, залишили на полі бою два кулемети, багато інших трофеїв і подались геть з урочища.

Партизани не стали чекати нового походу карателів. Не стали й перебазовуватися. Разом з Артемівським партизанським загonom, яким командував Іван Чаплін, слов'янські месники розстрожили гарнізони ворога в селах Маяк і Пришиб.

Через кілька днів партизани цих загонів написали листа до Москви. Радянське Інформаційне Бюро 8 грудня 1941 року повідомляло:

«У прифронтових районах Донбасу, захоплених німецькими окупантами, успішно діють партизанські загани. Нещодавно партизани прислали лист про свої бойові діла. Наводимо уривки з цього листа.

«8 листопада. Очистили ліс від банди, посланої фашистами для знищення партизанів.

9 листопада. Учинили наліт на село П. (Платівку), де знищили сорок фашистів.

14 листопада. Здійснили наліт на село Б. (Бондарне).

15 листопада. Після обстрілу радянськими артилеристами німецької колони, ми ударили з тилу по ворогові і захопили дві повозки штабу 176-го артилерійського полка фашистів, кулемет, автомат, карти й інші документи.

16 листопада. Повторили наступ на село Б. (Бондарне), де німці вели підготовку до наступу. У цьому бою ми знищили до сотні німецьких солдат і офіцерів.

18 листопада. Вдарили по німцях з тилу в той момент, коли вони зупинили один з підрозділів Червоної Армії, завдали німцям великих втрат, забрали кулемет, міномет і одну протитанкову гармату».

Фашистське командування за таких партизанських командирів, як Чаплін, Карнаухов, оголосило «премію». Їхні голови оцінювалися 25 000 карбованців, коровою і великою кількістю землі.

З 14 по 18 січня 1942 року партизанський загін Михайла Карнаухова під Слов'янськом розбив ворожий обоз і захопив цінні документи, які й були передані політвідділу 9-ї армії. Потім Слов'янський загін одбив у фашистського підрозділу село Сидорове. Радянське командування доручило оборону цього села тримати партизанами. Ворог підтягнув до Сидорового чималі сили. Тоді на допомогу Слов'янському загоні прийшли ще кілька партизанських загонів.

Оборона партизанами Сидорового, що тривала понад п'ять місяців,— славна сторінка в історії партизанської вій-

ни, красномовне свідчення про силу й витримку наших партизанів у боях з регулярними частинами гітлерівської армії.

11 лютого 1942 року під час зустрічі з керівниками партизанських загонів командування й Військова Рада Південно-Західного фронту оголосили подяку партизанам за мужність, виявлену в боях з німецько-фашистськими окупантами.

За далеко не повними відомостями, з жовтня 1941 року по липень 1942 року партизанські загони тільки Донецької області знищили кілька тисяч солдатів і офіцерів противника, підірвали дев'ятнадцять мостів.

Так діяли партизанські загони промислових районів в період, коли основним завданням Червоної Армії було оснащення, знекровлення кращих сил ворога, виграш часу, необхідного нашій країні для перебудови народного господарства на воєнний лад, для створення резервів, щоб вести затяжну війну з сильним, досвідченим ворогом. Партизанські загони цього краю виконували пряму вказівку Центрального Комітету партії про максимальну допомогу партизанів військовим частинам Радянської Армії.

Партизани східних степових областей, незважаючи на велику маневреність каральних сил ворога і широке використання ним танків, автомашин, авіації, на відсутність умов для оперативного маневрування самих загонів, не обмежували дії районом формування загону. Ці дії продовжувалися й після відходу фронту на схід, куди також йшли партизани разом з військовими частинами.

Але не можна прирівнювати партизанський загін, який діяв на лінії фронту і у близькому ворожому тилу, до розвідувального чи іншого армійського підрозділу. Партизан добре знає місцевість, через яку проходить фронт, легко орієнтується в ній за будь-яких умов вночі і вдень. Партизан має міцний зв'язок з населенням, знає людей свого району, знає, кому можна довіритися, кого варто остерігатися. Партизанові легше використати на завданні місцевих людей, ніж армійському розвідникові. Нарешті партизан морально підготовлений до дій у ворожому тилу, він менше, ніж армійський розвідник, боїться залишитися на тривалий строк на окупованій території, бо він має свою економічну базу. Всі ці обставини дають можливість партизанові провести розвідку сил противника детальніше.

Однак перевага використання партизанських загонів як розвідників регулярних частин аж ніяк не дає право ствер-

джувати про найефективніше використання їх саме в розвідувальних цілях, а не для дій у глибокому тилу ворога. Якщо взяти наступальний момент наших військових частин, то перевага партизанських загонів, які базуються на лінії фронту чи в радянському тилу, втрачається, бо вони у ворожому тилу не встигають налагодити зв'язок з населенням, не встигають узнати про противника, скільки знали вони під час відходу наших частин. В цьому випадку незрівняно підвищується значення партизанських загонів, які базуються у ворожому тилу, які мають зв'язок з населенням, які знають і щодня бачать противника.

Загонові, залишеному у степовій малолісистой місцевості, на нелегальне становище у підпілля переходити тяжко й ризиковано, бо ворожа контррозвідка за період активних бойових дій встигла уже зібрати відомості про бійців. Такому загонові доводиться лише маневрувати.

Основною умовою для забезпечення маневрування є створення значної кількості матеріальних баз, розташованих одна від одної на порівняно значній віддалі.

У степових і лісостепових районах використання партизан для здійснення допомоги військовим частинам варто організувати обдумано. Треба розділити склад загону на дві групи. До першої увійде та частина партизанів, яка менш за все може викликати підозру в німецької контррозвідки. Ця група повинна діяти методами підпільно-диверсійних груп, які, в залежності від умов, можуть об'єднуватися в більші одиниці для проведення бойових операцій. В період проходження через цю місцевість лінії фронту ця група не бере участі у боях, не взаємодіє з військовими частинами і намагається нічим не викрити себе. Друга група складається з тих людей, які можуть викликати підозру ворога, коли залишаться на окупованій території. Партизанські загоони з бійців цієї категорії треба використовувати під час взаємодії з регулярними частинами на лінії фронту. Навіть при відході наших частин ці групи треба використовувати як розвідників, бо вони вже мають досвід, якщо й не завжди знають нову місцевість.

У степових умовах на лінії фронту, використовуючи партизанські загоони, командуванню треба завжди враховувати можливість виходу їх у тил ворога, в райони, які мають природні укриття.

В усіх випадках боротьба партизанського загону мусить бути міцно пов'язана з партійним підпіллям.

Такими партизанськими формуваннями, що були послані через лінію фронту на виконання завдання з виходом в район лісів, були два Харківські загони, створені за вказівкою Центрального Комітету Комуністичної партії України. Першим загonom командували Погорелов і комісар Сперанський, загін імені Котовського очолили колишній кавалерист бригади Григорія Івановича Котовського Воронцов і комісар Гутаров.

Перший рейд Харківські загони з району Лозової здійснили до П'ятихаток Дніпропетровської області, потім повернулися у тил радянських військ.

11 вересня 1941 року обидва загони пересікли лінію фронту в Сумській області.

Серед партизанів були диверсійні групи, підготовлені в партизанських школах у Харкові. Бійці несли з собою вибухівку. Загони мали завдання розпочати підривні дії на комунікаціях ворога, що є одним з найважливіших завдань у партизанській боротьбі.

Ще у кожному загоні було по два бійці з новою для партизанів спеціальністю. Це — радисти. Перший Харківський загін обслуговували Олександр Хабло і Павло Бурій, а загін імені Котовського — Петро Коломієць і Сергій Мельниченко. Саме ці чотири юнаки й увійшли в історію партизанського руху як піонери радіозв'язку з Великою Землею.

13 вересня Хабло і Бурій викопали глибоку яму для генератора, щоб не було чути його туркоту, і стали розгортати радіо «Волга». Вона мала дві упаковки. У першій — приймач, передавач, телеграфний ключ, антена, живлення для приймача з сухих батарей. У другій — генератор з ручним приводом, з допомогою якого подавали струм на передавач.

Радисти хвилювалися. Вони намагалися навіть не поглядати на своїх товаришів-партизанів, які в ці хвилини з нетерпінням чекали, що ж проспівася їм оця «музика» у двох брезентових мішках.

Павло Бурій закидає на сосну десятиметрову антену, другий кінець дроту натягує над землею. Хлопці все роблять по інструкції. Адже у них ще нема досвіду зв'язку на таку відстань, та ще й з ворожого тилу. Хаблові здається, що та лінія фронту здатна зупинити хвилі його радіопере-

давача, біля якого він так ретельно порається. Нарешті він киває хлопцям, що стоять у ямі біля ручного привода.

— Крутіть!

Загудів генератор. Хабло вмикає радіопередавач і з завмиранням серця натискує пальцем на головку телеграфного ключа. Перший сигнал партизанської радіостанції з тилу німецько-фашистських військ полетів в ефір. Це сталося о 16 годині 20 хвилин за московським часом.

Хабло працює «під німців», даними їхньої військової і польової сітки на тих же хвилях. Так безпечніше. Так ворогові важче засікти партизанську радіостанцію, в роботу якої, до речі, не дуже вірили в цей час ні рядові партизани, ні навіть командири. Та й не лише у тилу ворога. Радіозв'язку ще побоювалися й на фронті, бо звикли до простішого телефонного зв'язку. В ці перші місяці війни радіо ще не прижилося у військах на велику нашу біду. Ось чому так хвилювалися й перші радисти-партизани.

— Що ти їм ото клював? — запитав один з партизанів у Хабла, коли той скінчив передавати.

— Я сповістив, що ми знаходимося за два кілометри від села Веселого Шалигінського району Сумської області...

Раптом заклопотаний Сашко аж підскочив.

— Є! Є зв'язок! Чують нас відмінно. А ми їх теж. Ось послухайте,— передав навушники радист товаришам.

— Таки пиштить, немов миша.

Радисти обіймалися, немов винахідники, що домоглися свого. Бійці ще здивовано переглядалися.

— Ну, штуковина, ваша музика! П'ять хвилин — і вже перемовився, та ще й на віддалі у дві з половиною сотні кілометрів.

— Не почули б вас німці, бо життя тоді не буде! — застеріг хтось з обережних.

З того дня радисти обох Харківських загонів регулярно тримали зв'язок з Великою Землею.

Ще на початку своєї розповіді я висловив критичні слова на адресу працівників наших багатьох армійських штабів за недооцінку, боязнь радіозв'язку. Потрібні були тяжкі, з великими людськими втратами бої, відступ, щоб більшість командирів нарешті збагнула ту істину, що без добре поставленого радіозв'язку ніякої й мови не може бути про успіх у такій маневреній війні. Так, радіо — основний засіб зв'язку в сучасній війні як на фронті, так і у ворожому тилу особливо, а радисти — бійці передового рубежу.

Ім треба віддати належне. Досить сказати, що за два з половиною роки партизанської війни радіовузол Українського штабу партизанського руху прийняв з ворожого тилу й передав партизанським з'єднанням, окремим загонам і групам понад сімдесят п'ять тисяч радіограм, з загальною кількістю слів понад три з половиною мільйони. І за кожною телеграмою бойова, самовіддана робота наших месників, диверсантів, розвідників, стрілецьких, кулеметних і артилерійських взводів, вся історія партизанської боротьби за тими лаконічними фразами радіограм, яких не вмістити і в сотню томів.

Наприкінці вересня Харківські партизанські загопи через радіостанцію зв'язалися з штабами 533-го і 875-го піхотних полків 2-ї стрілецької дивізії, які опинилися в оточенні у Шалигінському районі. Маючи такі відомості, Перший Харківський загін і Шалигінський партизанський загін допомогли цим полкам вийти з оточення. Через кілька днів Харківський загін знову повернувся у тил німецько-фашистських військ і встановив зв'язок з кількома місцевими партизанськими загонами. Радисти Хабло і Бурій передали за лінію фронту перші повідомлення про існування й бойові операції Путивльського загону Ковпака, Руднева, Глухівського загону Кульбаки, Вогрольського загону Кириленка та інших загонів Сумщини, Курщини, Брянщини.

Розділ третій

1

Дождова, похмура осінь завжди навіває сум. Але похмурішої осені, ніж була у сорок першому, навряд чи можна пригадати за всю історію Радянської держави. Дощі, тумани, пожежі у німецькому тилу, критичне становище наших військ на фронті — все це до глибини душі вразило бійців Харківських партизанських загонів. «Харків наші здали», «У Харкові німці», «Як же це! Майже на одну тисячу кілометрів Харків від кордону, і в ньому зараз іноземні забродили!», «Що ж далі?..»

І в партизанському загоні імені Котовського, який отаборився у Вечорівському лісі, поблизу Ворожби, серед частини бійців запанували нудьга і лють.

А на большаку тріщать мотоцикли. Гурчать танки, автомобілі. Часом здається, що цьому потокові нема ні кінця ні краю. А їх, партизанів, лише тридцять, і вони — мов тріска серед розбурханого, злого моря. Що вони, справді, перед отою силою, що все йде і йде на схід ось уже шостий місяць!?

Погода і сила ворога, його техніка, озброєні людські колони діють на нерви, на психіку. З таким становищем комісару Гутарову ще не доводилося зустрічатись у житті. Не пам'ятає такої «хандри» й бувалий котовець Воронцов. У ці дні він і сам пригнічений.

Бійці доідають останні харчові припаси.

Підривник Василь Яремчук підходить до командира й комісара:

— Я візьму хлопців, і ми знищимо залізничний місток. Вороги залізницею перекидають танки, щоб біля Тьоткіно захопити переправу й одрізати угруповання 40-ї армії...

— Ти вже все встиг узнати? — запитав хтось з бійців.

— Не все, але досить для того, щоб припинити рух на залізниці, — сказав Яремчук. — Ви ж немов ті мокрі кури під дощем. Ганьба!

— Як вийдеш з такими на операцію, коли від багатьох тільки й чути: «Ми все одно тут загинемо. Куди нам вператися з ними?» А коли почули, що наші Харків залишили, то ходять, мов прибиті, — поскаржився командир.

— Деяких навіть не втішають передачі з Москви, — обізвась комісар.

— Значить, нема у вас «ключа» до душ ось таких боягузів, — кивнув Яремчук на кількох. — Радіопередачі зараз їх не втішать, бо наші відступають. На диверсію, на діло треба! — стиснув великі кулаки Яремчук.

— Витратимо тол, а потім?

— А тоді нам скинуть з літака ще.

— Якраз їм до нас, коли вже Харків здали...

Це були тяжкі дні для харків'ян-партизанів, місто яких топтали чоботи гітлерівських загарбників.

Деякі бійці стали висловлювати своє незадоволення одверто. Ці голоси чули і командир, і комісар.

— Чого ми справді сюди приплелися? Нас послали, аби з рук збути!

— Тут нема чого тліти. Що ми робитимемо тут? Що їстимемо? Де житимемо? До своїх на схід!

Воронцов вирішив:

— Оце хникання й безділля до добра не доведе. Треба ставити крапку.

Своїм практичним розумом Воронцов вірно оцінив становище, в якому перебував загін. Треба розрубувати цей «гордіїв вузол». І негайно. Зараз же. Бо через день може бути пізно. Тут нема ні суддів, ні слідчих. Безділля здатне роз'їсти душу. Це страшніший ворог в час, коли противник на фронті має перевагу, коли горланить на весь світ, що Радянському Союзові залишилося існувати лічені тижні.

Воронцов наблизився до гурту.

Партизани сиділи навколо давно погаслого вогнища з похнюпленими головами.

— Щось, хлопці, скоса на мене позираєте. Чув, чув. А хоч одна голова тут подумала про партизанську присягу, яку ми прийняли? Мабуть, ні. Забули ви про присягу бити нещадно фашистів за кров наших дітей, жінок, батьків, сестер і братів... Я чоловік не дуже грамотний і не знаю напам'ять слів присяги. Але вона тут, в моїх грудях. Вона пече вогнем. А ви кислці розвели. А тепер ніяких розгальовувань. Від безділля вас з'їдять воші ще до того, як уб'ють вас ті, що мчать по большаку й по залізниці.

Бійці мовчали. Їхні очі ще невдоволено зиркали на командира, неначе Воронцов винен у тому, що армія донині відходить на схід, що ворог уже в їхньому рідному Харкові.

— У нас є радіостанція. Ми передаємо відомості про війська ворога. У нас ще є вибухівка. Ми повинні битися тут, — продовжував Воронцов. — Нікому з вас я не погрожую, не хапаюсь за пістолет. Мені соромно, товариші бійці. А наш же загін називається іменем славної і сміливої людини — комбрига Григорія Івановича Котовського, — з боєм договорив командир.

Воронцов народився у 1900 році в бідняцькій сім'ї у селі Криворутка Хмельницької області. Рано помер батько. Через рік умерла й мати. Шестирічний Миколка виховувався у діда. Та скоро помер і дідусь. Хлопець пішов у найми, пас чужих свиней, вивозив на чужі поля гній. У наймах Микола пробув вісім років, а у 1918 році добровільно пішов до Червоної гвардії. Ця частина згодом стала бригадою Котовського. Юний Воронцов був у боях з бандами Скоропадського, Петлюри, з білополяками,

Врангелем. Якось після одного бою комбриг Григорій Іванович Котовський запитав у Воронцова:

— Щось я вас ніколи не бачу ні з газетою, ні з книгою, навіть коли випадає часинка передишки!

— Та-а,— переступав з ноги на ногу молодий котовець.

— Що це означає? Малописьменний? Читаєш по складах?

— Ні. Зовсім ні бе ні ме, товаришу комбриг!

— Хм... — замислився на хвилю Котовський.— Що ж, будемо якось, товаришу Воронцов, і воювати, і вчитися...

І Григорій Іванович прикріпив до Воронцова грамотних бійців. Ті й учили його писати і читати.

Коли ж через двадцять три роки Миколі Йосиповичу обком партії запропонував очолити партизанський загін і піти у ворожий тил, Воронцов, не замислюючись, назвав його іменем Котовського Григорія Івановича.

В Комуністичну партію Воронцов вступив у дні по смерті Володимира Ілліча Леніна. У бригаді Котовського служив до 1925 року, потім був на охороні від банд станції Лозової, на дільницях Лозова — Слов'янськ, Синельникове — Мелітополь. У Москві Воронцов учився в школі снайперів, згодом на курсах удосконалення командного складу. З цієї школи Воронцов був посланий у каракумські піски на боротьбу з басмачами командиром взводу. Коли з бандитами було покінчено, Воронцов повернувся в Лозову. Тут у 1937 році його і обрали головою райради Тсоавіахіму, де він і працював, аж поки Харківський обком партії не запропонував йому очолити партизанський загін.

І ось він стоїть перед людьми, що втратили віру в себе, в свою армію, бо так невігідно для держави склалися обставини. А воювати треба!

Надвечір загін з'явився в селі Вечорівка. До школи прийшли діти й жінки. Вони принесли партизанам картоплі, цибулі.

У великому класі затопили грубку. Стало тепло. Обличчя навіть тих, що найбільше занепали духом, просвітліли. І, мабуть, не так від тепла, що струмилося від печі й вареної картоплі з цибулею, як від щирого ставлення селян до партизанів.

Партизани подякували за хліб-сіль, а Яремчук сказав:

— Тепер, по-моєму, усім зрозуміло, нащо нас прислали сюди. Ми повинні захищати од фашистів отих добрих людей, котрі поділилися з нами останнім шматком хліба.

Наступного вечора четверо з Василем Яремчуком пішло до залізниці. Партизани несли в ранцях толові плитки.

Яремчук був ще під впливом вчорашнього інциденту, що стався між групою партизанів і командуванням загону. Перепало в тих перемовках і Василю. Він відчував на собі люті погляди. Але варт йому повернутися лицем до своїх прихованих недругів, як вони починали дивитися униз або кудись убік, тільки не у вічі Яремчукові, бо то були люди слабодухі, сюди вони прийшли, гадаючи, що війна не така вже й складна робота.

Не такими малювалися в уяві Василя Яремчука партизанські будні, коли йому вперше запропонували оцю неждану «посаду» на війні. Це було в серпні. Яремчука, викладача історії, викликали в Лозівський райком партії. Секретар райпарткому Муратов зустрів Василя словами:

— Я ж тобі казав, що не варто писати заяви про відправку на фронт. Війна сьогодні не кінчається. І не всім бути на фронті...

— То за яку провину я оце мушу бити байдики в тилу? — здивувався Яремчук.

— Ти, Василю Максимовичу, правильно сказав про тил. Тільки на війні є два тили — радянський і тил німецько-фашистської армії. За рішенням ЦК КП(б) України й обкому партії з комуністів Лозової і Близнюків ми повинні організувати партизанський загін. Таких загонів обком готує два. Ось ми й підшукуємо добровольців для цих партизанських загонів...

— Кажуть, один Харківський партизанський загін воював за Києвом, — промовив замислено Василь Яремчук.

— Вірно. Харківський загін Пашкова і комісара Брауде діяв у Макарівському районі. Під селом Козинці наших земляків оточили гітлерівці. Комісар Брауде повів взвод в атаку на прорив кільця. У цьому чотиригодинному бою наші загинули майже всі...

Муратов помовчав, а потім додав:

— Я розповів про загін Пашкова і Брауде, щоб ти мав уяву про деякі обставини, в які можна потрапити в тилу противника. Ми підбираємо людей, говоримо з кожним бійцем.

— Що ж, — підвів чубату голову Яремчук. — Одним з них буду я, товаришу Муратов.

— А про спеціальність у партизанах ти думав?

— Ще не встиг. Але роздумувати нема чого. Воювати треба по великому рахункові з фашистами! Я хочу підривником. Трохи знайомий з цією роботою по шахті.

— У Харкові є спеціальна школа. Там готують мінерів.

Так і став Василь Яремчук курсантом школи мінерів. Інструктором підривної справи там був досвідчений інженер-чекіст Кочегаров, ветеран іспанської війни. Підривників в іншій школі вів інженер-полковник Ілля Григорович Старинов, теж учасник війни в Іспанії.

Яремчук полюбив цю ризиковану справу, бо вона мала стати основою основ у партизанській боротьбі... А поки що — перші кроки... Перша диверсійна операція.

Розвідник групи доповів, що на Білопілья мчить дрезина з німецькими солдатами.

— Як бути?

— Зняти їх,— відповів Яремчук.

Пролунав залп. Другий... Два солдати упали на колію. Третій заляк зігнувшись. Потім і цей звалився під колеса дрезини, яка все ще котилася по рейках.

Коли партизани підійшли до мосту, була вже ніч.

Яремчук сказав товаришам, щоб вони розклали толові плитки на мосту, потім він з'єднав шнуром детонатори в кожній плитці і підійшов до партизана Склярова, який лагодив бікфордів шнур.

— У тебе тремтять руки,— тихо промовив Яремчук.

— Як і серце,— зітхнув Скляров.

— А тепер тікаймо,— сказав Яремчук, запаливши бікфордів шнур.

Ніч, здавалось, розкололася від полум'я і гуркоту.

Десь далеко один за одним відлунилися вибухи.

Над мостом, один бік якого упав у воду, червоніли підігріті вогнем хмари.

— Хлопці! Це ж здорово! Нехай міст і невеликий, але днів на три затримаємо фашистів!

Рахунок відкритий...

— Ти задоволений, Василю? — поспитав Скляров.

— Це ще не справжня робота, друже.

— Я примітив: ти любиш вживати це слово і до людей, і до діла. Воно у тебе ніби мірка. Мені здається, що ти свої тридцять два роки прожив, як кажуть, по-справжньому чисто. От і зараз міряєш по-своєму. А у житті всяк трапляється...

Яремчук розсміявся.

— Ти як ворожка. Немов у воду дивишся: так ловко вгадуєш. Я тобі розкажу про свою «рівну», без «вибоїн» і «терену» дорогу житейську...

І Яремчук став розповідати. З того оповідання ми дещо запишемо до цієї книги, бо з Василем Максимовичем Яремчуком нам ще доведеться не раз зустрічатися.

Василь Яремчук народився у селі Гулевичі на Вінниччині. Свій край називав яблуневим. Згадка про нього навіть у сірі осінні дні 1941 року викликає в уяві блакитне небо, ясне сонце і білий цвіт, в якому потонули села.

Василь одним з перших у селі пішов до колгоспу. Його обрали членом правління. В ті тридцять роки країна підіймала індустрію, і комсомол, як і завжди, мав підставити свої молоді, дужі плечі й під цю роботу. А Василь був юнаком високим, широкоплечим, дужим. Його руки були природженими руками сіяча, шахтаря або коваля. І пішов Яремчук на шахту в Червоноармійський район Донбасу. Там він був кріпильником. Працюючи, вчився на робітфаці, мріяв поступити в інститут, бо вже тоді вважав, що будувати соціалізм і жити при соціалізмі треба з доброю освітою.

У 1932 році він поступив до Харківського педагогічного інституту. І ось після двох років навчання Василя виключають з партії за... «зв'язок з контрреволюційними елементами».

Юнак був приголомшений, ошелешений таким висновком інститутських керівників. Який зв'язок може бути у нього з «контрреволюційними елементами», коли на його широму обличчі, в глибоких одвертих очах видно, що ця людина нічого не пошкодує заради справедливості. А соціалізм, за який бореться народ, і є ота правда для трудового людства, сином якого є і Василь Яремчук.

Юнак був правдолюбом, людиною крутого, впертого до неймовір'я характеру. Правду він різав у вічі й без оглядки на будь-кого на повний голос. У цій перепалці Василь не визнавав ні посад, ні чинів. Звичайно, таких студентів не завжди люблять і директори інститутів, і навіть секретарі партосередків.

І от цього їжакуватого, як і його неслухняна чуприна, юнака виключають з партії «за зв'язок з контрреволюційними елементами». На цьому засіданні Василь грюкнув

кулаком по столу так, що чорнильниця підскочила й хлюпнула синім в обличчя одному з тих, що сидів за столом.

— А партквиток не віддам!

— Обережніше! Хуліган!

— Ти виключений і з інституту! Геть такого й з гуртожитку! — гукнув директор і показав рукою на двері.

— Наведіть самі справки про мене на Вінниччині, в Донбасі, бо ж людині вам вірити важко, то хоч паперам повірите. Та й хіба здатні вірити людям отакі хлюпики, як ви?

І Василь Яремчук пішов, затаївши лють на кривду та її носіїв, людей часто зовні звичайних, але з душею слимаків. Його вигнали з гуртожитку. Василь не захотів тривожити навіть друзів. Ще їм пришиють «зв'язок з контрреволюційними елементами». І він пішов ночувати на кладовище. Так щоночі спав між могилами на Толкачівському кладовищі. Він вирішив навіть померти там, серед тих могил, але не йти виправдовуватися, не просити прискорити перевірку.

А час ішов. Справки про минуле двадцятидворічного Василя Яремчука затримувалися, і висновків комісія не могла зробити.

Минув грудень. Минув і січень. Яремчук мав богатирське здоров'я, щоб боротися з холодом і недоїданням. Іноді він прокидався вночі й не міг підвестися. Його блаженська ковдра, а до неї й пальто примерзали до землі.

«Зв'язок з контрою. Син куркуля. Отак заплямувати людину. На все життя заплямувати! — говорив у думці Василь Яремчук. — Я ж перший вступив до колгоспу. А на шахті?..»

А на шахті? Після яблуневої Вінниччини, після повітря, наповненого пахощами садів, — у підземелля. У шахті дим, газ. Задуха. Недавнім селянським хлопцям тяжко. У багатьох не витримало здоров'я. З двохсот двадцяти новобранців з часом залишилося двадцять. І серед них Василь Яремчук.

— Лава робить посадку. Впаде лава — на місяць шахта вийде з ладу. А щодоби ми рубаємо по 120 тонн вугілля. Виручай, кріпильник Яремчук!..

І Василь залишався ще на одну зміну. Треба кріпити лаву. І виходив із шахти, хитаючись, немов п'яний. А ще ж треба вчитися на робітфаці... Не раз на його очах брили вугілля придавлювали товариша. Бувало, що і його самого

клали на носилки і виносили на-гора. О! Тоді були страшні хвилини у Яремчука, бо він не уявляв себе збитим з ніг ні каменем, ні кулаком...

«Зв'язок з контрреволюційними елементами. Це я, виходить, той «елемент». Це після того, як «уколював» на шахті по шістнадцять годин, поки могло витримати моє справді міцне здоров'я? Помру, а не піду до них з похиленою головою».

Повертаючись з міста на кладовище, Яремчук розгрибав сніг і знову укладався спати під зоряним небом. В думці він порівнював себе з полярниками, які відкрили Полюс, де холод набагато жорстокіший від харківського клімату. Згадка про мужніх людей, першовідкривачів полярних островів і морів, додавала йому сили в цій боротьбі з самим собою, і з холодом, й важкими умовами.

Минуло п'ять місяців. Нарешті, у квітні 1935 року, Яремчука викликали в райком партії й сказали:

— Помилка. Хтось набрехав на вас, що ви куркуль, що ви маєте зв'язок з контрреволюційними елементами.

Яремчук уже пішов не до пединституту, а слюсарем на Харківський електромеханічний завод, а восени його призвали до армії. Тут же, в Харкові, в арtpолку, він і служив. У 1937 році демобілізувався і був призначений Харківським об'єднаним викладачем історії в село Новоіванівку під Лозовою. А звідти у партизанський загін імені Котовського.

Захмарене темне небо. От-от хлюпне дощем. Але настрій у бійців вже не схожий на учорашній. Вони знаходять своє місце у боротьбі з німецькими забрдами. А відчувати себе на своєму місці — велике діло. Та ще коли вирішується доля рідної Вітчизни.

3

Ранком Воронцову доповіли, що з ним хоче поговорити якийсь чоловік.

— Добрий день. Я до вас у гості! — привітався стрункий темновусий чоловік у шкірянці. — Я колишній голова Путивльської райради Тсоавіахіму Руднев.

— А я колишній голова Тсоавіахіму Лозівського району, — відповів з посмішкою Микола Йосипович Воронцов і подав руку Семену Васильовичу Рудневу.

— От і добре! — сказав Руднев. — Що збираєтеся робити?

— Та оце клопочуть з хлопцями. Одні хочуть за лінію фронту, інші на свою армію бурчать, — розповів про свої турботи командир Харківського загону.

Руднев запропонував Воронцову піти в Спадщанський ліс, ближче до Путивля.

— У вас нема своїх баз тут. Путивльці вам допоможуть, — сказав Руднев.

— Спасибі...

У Спадщанському лісі харків'яни зустрілися з партизанами Путивльського загону Ковпака. Сидір Артемович, як вірним побратимам, допоміг харківським партизанам одягом, харчами. У путивльців були багаті бази. А в цей час бійці загону імені Котовського терпіли нужду і в одязі, і в продовольстві.

— Хороша штука є у вас, харків'яни. Радіостанція, — замріяно промовив Ковпак. — Нам би таку в загін...

Разом з бійцями Ковпака партизани Харківського загону провели кілька бойових операцій.

Харків'яни разом з Путивльським загonom зустріли 24-ті роковини Жовтневої соціалістичної революції, а вже 8-го листопада загін Воронцова пішов у рейд на захід.

У районі Чортороги партизани зіткнулися з німецькою військовою частиною. Бій тривав дві години. Партизани знищили вісім автомашин, убили вісімдесят ворожих солдатів, а група Яремчука пустила під укіс на залізниці Глухів — Шостка ешелон з боєприпасами з двадцяти двох вагонів.

Це вже був непоганий святковий подарунок партизанів Харківського загону імені Котовського своєму народові й Червоній Армії.

У наступні дні патріоти ще знищили близько сотні ворожих солдатів, десяток офіцерів, взяли документи. Бійці завершилися зовсім мирною операцією на відгодівельному пункті. Там окупанти приготували для себе багато закопчених свиней. Старий сторож слізно благав, щоб партизани його якимось «виручили» перед властями, бо фашисти його уб'ють за таку «пропажу» свинячих тушок. І партизани написали записку: «Беремо м'ясо не ваше, а наше для поповнення продовольством червоноармійської частини».

Командування німецьких загарбників після подій на залізниці Глухів — Шостка і недавніх сутичок, в яких заги-

нуло немало солдатів, гадало, що тут в оточенні блудить регулярна частина червоних. Записка партизанів, у якій говорилося, що м'ясо забрали для «червоноармійської частини», остаточно переконала ворогів, що вони мають справу з військовою частиною.

Ось чому в ліс під селами Подивним і Ситним командування німецької частини послало селянина з листом, у якому писалося, що червоноармійці оточені і приречені на загибель і що зайве кровопролиття непотрібне. Червоноармійцям пропонували здатися. Життя гарантується. Виходити з лісу треба по два чоловіки...

Парламентер був бородатий дідусь років за шістьдесят п'ять. Прізвище його Матросов.

— По двоє, значить, виходити? — перепитав командир Воронцов.

— Щось фашисти щедрі на умови,— зауважив хтось з бійців.

— Щедрі! Якби вони знали, що ви партизани, то перебили б вас, як мух,— сказав селянин Матросов з Подивного.

— Пропонують вийти? — спитав знову командир.— А як ти вважаєш? Вийшов би ти сам, коли б був на нашому місці?

— Що я?.. У мене два сини в матросах служать. Один ось на вашого Яремчука, що привів мене до вас, схожий...

— Вважай, що зараз перед тобою не Яремчук, а син твій,— вів своєї Воронцов.— Що б ти йому порадив?

— Що...— дивився на партизанів старий батько синів-моряків.— Не здавайтесь, сини мої! Бо хто ж тоді воюватиме з проклятими супостатами, коли наші хлопці підіймуть руки?

— І ми так думаємо. От тільки вирватися з кільця нам важко. Можна усіх покласти, а з лісу так і не вийдеш...

Старий мовчав довго, а потім сказав:

— Це теж правда. Коли зараз усі вмеремо, то хто ж тоді його виганятиме з нашої землі? Я виведу вас звідси. Покажу стежку.

21 листопада обидва Харківських і Шосткинський загони вступили у бій з каральними військами якраз в ті хвилини, коли радисти розгортали свою апаратуру для роботи з «Центром». Есесівці вже стріляли з мінометів, і радистам довелося поспішати, щоб сховати радіостанції.

Вибухом міні радіоприймач Сашка Хабла був пошкоджений.

Радисти встигли сховати упаковки за деревами, прикрити їх мохом, потім зайняли свої місця в обороні. Під час одної з ворожих атак був убитий радист Петро Коломієць із загону Воронцова.

Хоча в карателів була велика перевага у людях і в озброєнні, а партизани мали лише три ручних кулемети і гвинтівки, все ж наші витримали до вечора.

Це вже була перемога. Бійці кричали:

— Можна! Можна й есесівців бити!

— Тікають і вони. Ще й як!..

Цей оборонний і переможний для партизанів бій 21 листопада ще більше зміцнив моральний стан бійців. Тепер всі знали й бачили, що фашистських солдатів, навіть добірних есесівців, які приймали участь у каральному поході, бити можна навіть у 1941 році, у їхньому тилу. Висновок з цього бою не мудрий, але важливий. Фашистів не лише можна, але й треба бити і якнайдошкульніше.

Обидва Харківські загони пішли далі до Брянського лісу. У них уже був обоз. Була одежа, були харчі. У нових сутичках з ворогом їхні припаси поповнювалися. На одній з доріг ще в шосткинських лісах партизани зустріли грузовик з прицепом. Прицеп був весь завантажений різними консервами. Консерви бійці переклали на партизанські вози, а машину й прицеп висадили в повітря.

В один з грудневих днів розвідка Харківських загонів виявила, що німецька частина СС переслідує в напрямку до Трубчевська якихось партизанів. Командування вирішило допомогти невідомому загоні. Підричники знищили 9 автомашин ворога і на якийсь час припинили рух есесівців, що насадили на партизанів, і ті одірвалися від переслідування.

Та ось обидва Харківські загони досягли Суземського району. Вони зупинилися в кількох кілометрах від сіл Чернь, Требухівка.

Тут почали копати землянки. На цій роботі бійці пролили три поти, розгрібаючи сніг і риючи промерзлу майже на метр землю. Кілька чоловік і серед них радист Сергій Мельниченко захворіли грипом. Хворим допомагали товариші.

Так був заснований зимовий табір харківських партизанів у лісі.

Ранком до табору Харківського загону прибуло з тридцять обірваних і змучених партизанів Донецького комсомольського загону під командуванням Боровика, комісара Волкова і начальника штабу Василя Ушакова.

Ще в липні командирів цього загону приймали в Києві секретарі Центрального Комітету КП(б) України. Одразу ж після наради в ЦК загін донецьких комсомольців під командуванням Боровика, Волкова і Ушакова перейшов лінію фронту. Незабаром партизани розгромили німецьку автоколонну. В численних нерівних боях донецькі партизани стояли мужньо, до останнього.

Настали холоди. Партизани були в блаженській одежі, без запасів продовольства. І загін донецьких комсомольців почав рейдові операції, перебазовуючись в райони, де б можна зіпертися на допомогу іншого загону, в якого була база.

Це був тривалий партизанський рейд, неймовірно тяжкий, бо загін весь час переслідувався ворогом і доводилося встрявати в не вигідні для партизанів бої. Багато було перебито фашистських солдатів, офіцерів, знищено автомашин. Але за два місяці виснажливих боїв втратили й партизани понад двісті бійців, подолавши шестисоткілометрову відстань.

Це була героїчна сторінка в історії партизанської війни 1941 року.

І ось тридцять голодних, змучених донецьких бійців з натертими, примороженими ногами, у дірявому взутті й блаженській одежі зустрілися у Брянському лісі з партизанами Харківського загону.

— Прокляті есесівці прямо-таки слід у слід йшли за нами, — розповідав начальник штабу Василь Ушаков. — Правда, нам хтось допоміг. Кілька днів тому знищив ворожу колону машин...

— То наші підривники й розвідники, — відповів новим друзям командир Воронцов. — Будьте як дома. Наші хлопці потісняться у землянках, а їсти у нас є що...

Це була незабутня зустріч донецьких і харківських партизанів, які ще в 1941 році вели розмову з ворогом по великому рахунку, знищивши, за даними на той час, гітлерівців більше ніж по четверо на одну партизанську душу.

Недалеко від Червоної Слободи, у хижі лісника, командування обох Харківських і Донецького загонів зустрілося з представниками групи комісара Сабурова.

Коли Пашкевич, бойовий побратим Сабурова, сповістив йому, що у харків'ян є радіозв'язок з Великою Землею, Олександр Миколайович просто розгубився від такої нежданої і радісної звістки. Пізніше Сабуров про ці хвилини згадує у своїй книзі «За лінією фронту»:

«Пам'ятаю, це було так несподівано, що я не одразу опам'ятався. Хотілося рухатися, співати, обняти цього довгов'язого радиста. Потім уже Пашкевич, сміючись, запевняв, що начебто я безглуздо ходив з кутка в куток і усміхався. Можливо...

— З ким тримаєте зв'язок? — запитую у Хабла.

— З товаришем Строкачем... За дорученням ЦК КП(б) України Строкач командує партизанськими загонами на Україні.

Ну, це вже така удача, немов у казці!..

Складаю текст радіограми: «Організували партизанський загін, діємо у південній частині Брянського лісу, ждемо вказівок...»

В цю хвилину високочоле обличчя Сабурова ясніло від усмішки. Постаць стала неначе ще вищою, а його розумні, трохи примружені очі дивилися кудись за стіни цієї лісної хижі.

В уяві Сабурова малювалися картини широкої партизанської битви з фашистськими загарбниками. Сабуров думав про великий, навіть величезний кількісно загін, об'єднання, здатне контролювати села, цілий район на окупованій території.

Перемовившись про це з своїми командирами, Олександр Хабло відповів Сабурову:

— Гаразд. Сьогодні ж передам...

Командири Харківських і Донецького загонів розказали Сабурову і його товаришам про свої бойові походи, диверсії, операції. Боровик розповів про тяжкий рейд з Малинських лісів до Брянських. Сабуровці познайомили про дії своєї групи.

Сабуров звернувся до присутніх:

— Давайте, товариші, створимо штаб по координації дій усіх загонів, розширимо зону нашого впливу, розгор-

немо активніше дії наших загонів. Перейдемо на другий, трохи вищий щабель діяльності... Ми тут домовилися скликати своєрідну партизанську конференцію. Запрошуємо і вас, командирів Харківських і Донецького загонів, взяти в ній участь...

— Згода! — відповіли представники першого Харківського загону Погорелов і Сперанський.

— Ми за! — підтримав Погорелова й Сперанського командир Донецького загону Боровик.

Командир загону імені Котовського Воронцов з хвилину мовчав, а потім відповів:

— Так, значить, конференція?.. Ми будемо на цій нараді... Але в об'єднання не підемо.

— Малими масштабами ви мислите, товаришу Воронцов, — зауважив хтось з присутніх командирів. — Хіба можна по-справжньому розгортати партизанську боротьбу малим загonom?

— Я чоловік не дуже грамотний. Але трохи воював і в громадянську, і в Середній Азії з басмачами, і оце в партизанах. Може, малим масштабом я думаю. Але ми ще не знаємо, як воюватиметься у великих загонах, об'єднаннях. Мабуть, непогано. Але й загonom таким, як наш, якщо у ньому є досвідчена група підривників, є радіостанція, добра розвідка, воювати цілком можна. Це вже доведено на практиці...

— Значить, ви проти об'єднання?

— Я ось порадився з комісаром Гутаровим, з парторгом Склярівим і командиром підривників Яремчуком. Ми думаємо, що найголовнішим і для великих, і для середніх, і малих загонів є одне — побільше набити фашистських солдатів, німецьких ешелонів на одну «партизанську душу», як каже Яремчук... Так що ми не проти конференції, координації дій, але об'єднуватися поспішати не будемо.

— Ми за об'єднання, — сказав начальник штабу Донецького загону Василь Ушаков. — Але ми й за те, щоб у нашій партизанській війні не було якоїсь одної, раз і назавжди створеної форми угруповання, як не може бути однаковою і тактика на весь час війни і на всю територію, окуповану німецькими загарбниками. Тому я проти того, щоб ми засуджували командира Харківського загону імені Котовського Воронцова...

15 грудня 1941 року на роз'їзді Нерусі за ініціативою Олександра Миколайовича Сабурова відбулася нарада командирів і представників партизанських загонів північних районів Сумської області і прилеглих районів Російської Федерації.

Представники загонів підтримали рішення про координацію дій цих загонів, домовились про проведення заходів по розгортанню політично-масової роботи, мобілізації населення на допомогу партизанським загонам, особливо у збиранні зброї і беєприпасів, що залишилися на полях недавно одгримілих баталій або ще були сховані у населення.

Про нараду за лінією фронту сповістили радисти Харківських загонів.

Ініціатива Сабурова і результати наради партизанських командирів були схвалені ЦК КП(б) України і керівництвом партизанськими загонами.

З того дня радисти Хабло і Бурій заснували у загоні Сабурова перший партизанський радіовузол. Тепер радисти обслуговували всю групу загонів, проводячи три сеанси радіозв'язку.

Трудовий день радистів починався о шостій ранку й закінчувався о другій годині ночі. Вранці і вночі радисти працювали при світлі каганця.

Навколо партизанів Олександра Миколайовича Сабурова об'єднувалися все нові й нові партизанські групи й загони. На кінець тисяча дев'ятсот сорок першого року загін імені 24-річчя Червоної Армії виріс до трьохсот бійців. Ветеран загону молода вчителька з Суземського району — розвідниця Марія Кеніна — сміливо пішла в село Денисівку, де працювала до війни у школі, і повернулася в ліс з ста двадцятьма односельчанами. З'єднання Сабурова зростало кількісно з кожною новою бойовою операцією, ставало організованим формуванням.

У лютому тисяча дев'ятсот сорок другого року через радіостанцію з Великою Землею налагодили зв'язок майже всі загони Орловської області, які очолював Ємлютін, повідомлялося про дії українських партизанських загонів Ковпака, Іванова (Червоний загін), Гнибиди (Ямпільський загін), Гудзенка і Покровського (загони Хомутовського району Курщини)...

Ліси України, Брянщини і Білорусії шуміли небаченою ще фашистами новою силою в їхньому тилу. З тих лісів

все вилітали й вилітали орли-партизани. Їх не міг зупинити отой «кордон» між Україною і Росією, між Україною і Білоруссю, за перехід якого, як оголосила горласта фашистська пропаганда, «порушники» каратимуться смертю. У боях за праве діло, за перемогу над ненависним фашизмом пліч-о-пліч стояли сумські і курські партизанські загони, чернігівські і орловські, гомельські, житомирські і пінські, ровенські і брестські. В цих боях ще раз стверджувалася одвічна дружба народів-братів українського білоруського і російського.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ ПО ВЕЛІННЮ СОВІСТІ

Розділ перший

У

1

своїй книзі «Безсмертя юних» кандидат історичних наук Петро Тимофійович Тронько згадує сотні імен молодих радянських патріотів, які були членами підпільних комсомольських організацій під час тимчасової окупації української землі. Тронько до книги додає карту України, на якій позначені крапками і прапорцями підпільні молодіжні організації. Говорячи образно, українська земля була засіяна підпіллям, немов зерном. Якщо ж до тих організацій, про які пише Петро Тронько і які позначив він на карті, додати ще сотні

й сотні підпільних осередків на півдні і на заході республіки, на сході й півночі, про які знають лише люди тих районів, де боролися радянські підпільники, то карта нашої України стане зоряним небом з тисячами зірок, вогників-організацій, які піднялися по велінню совісті на боротьбу з чорним фашизмом в ніч окупаційного режиму.

Про наших підпільників писалися і дисертації, і художні твори. «Молода гвардія» Олександра Фадеева, «Земля гуде» і «Партизанська іскра» (сценарій) Олесь Гончара, «Партизанська іскра» Сергія Полякова, «Хотинці» Віталія Петльованого та інші твори, в яких показано нескоримий дух молоді радянської людини у тяжкій для нашого народу роки німецько-фашистської окупації.

Любов Шевцова, Уля Громова, Олег Кошовий, Сергій Тюленін, лейтенант Іван Земнухов, герої з роману «Молода гвардія», Ляля Убийвовк із «Землі гуде», Парфен Гречаний, Дмитро Попик, Юрій Усаченко, Михайло Кравець, Іван Герасименко із «Партизанської іскри», Кузьма Галкін, Володимир Манченко, Олександр Непомнящий, Микола Салтанчук, Олександр Герасимов, Дмитро Семенчук із повісті «Хотинці», Юрій Канарський, Олександр Міщенко, Надія Забеліна, Микола Атамановський із «Так народжувались зорі» — все це достовірні герої молодіжного підпілля у минулій війні, що стали літературними героями, в яких нашій молоді можна повчитися мужності, витримки і безмежної відданості й любові до нашої соціалістичної Батьківщини.

Одну з таких організацій, про які писав Петро Тронько і які згадані письменниками, створив учень десятого класу 27-ї середньої школи міста Херсона, секретар комсомольської організації цієї школи Ілюша Кулик.

В ядро організації ввійшли товариші Кулика по школі — Володя Зарескін, Андрій Агейко, Женя Пасічник, Михайло Осадченко і Анатолій Колесников. Хлопці свідомо не евакуювалися з міста, бо вважали, що армія скоро повернеться, а вони тим часом боротимуться з фашистськими окупантами.

Зібравши зброю, хлопці стали переправляти її у плавні, на лівий берег Дніпра. Човен, на якому був Ілля Кулик, натрапив на міну. Стався вибух. Пораненого Кулика товариші доставили в херсонську лікарню.

А наступного дня у місто увійшли фашисти.

У січні 1942 року Кулик вийшов з лікарні і поринув

у підпільну роботу. Комісаром загону став утікач з полону Микола Букін, теж недавній випускник середньої школи з міста Кандалакші.

Молодіжна організація визволяла з полону червоноармійців, здійснювала нальоти на склади, збирала зброю. Влітку 1942 року у підпільників було 15 ящиків толу. Хлопці друкували листівки. Ось перша з них:

«Пролетарі усіх країн, єднайтеся!

Брати і сестри в окупованих районах! Вас везуть на каторжні роботи до Німеччини. Вас чекає там голодна смерть і рабство.

Своїми руками ви будете там зміцнювати фронт ворога і посилати снаряди в обличчя тим, хто рве ваші кайдани.

Ідіть до партизанів!

Смерть німецьким загарбникам!»

Кулик їздив до Києва на зв'язок з підпільним центром. Донині невідомо, встановив він такий зв'язок чи ні. Після повернення Кулика підпільна організація зросла до п'ятдесяти чоловік і розгорнула ширше агітаційну і диверсійну роботу. Для підпільників у селі Снігірівці були виготовлені ключі, якими вони розібрали колію на дільниці Галаганівка — Снігірівка. Тут же сталася аварія військового ешелону з шести вагонів. Кулик учинив напад на легкову машину й убив двох офіцерів.

Німецькі каральні органи старанно шукали Кулика. Його голову оцінили у 10 000 карбованців. Його вистежували гестапівці. Будинок на Циганській слобідці, де якраз був Ілля, оточили поліцаї. Захищаючись, юнак убив двох поліцаїв і поранив двох слідчих кримінальної поліції. Скориставшись заминкою, він накинув на себе жіноче пальто й вийшов з оточеної квартири.

Розшуки сміливого підпільника фашисти продовжували. Вони знову його настигли, цього разу на Тягинській вулиці. Гестапівці будь-що прагнули взяти Іллю Кулика живим. Комсомолец одстрілювався до останнього патрона.

— Живим мене не візьмете! За мене й за тисячі убитих вам помститься Червона Армія. За Батьківщину! — вигукнув Ілля Кулик і останню кулю послав собі у висок.

Та він не помер одразу. Тяжко пораненого його привезли до херсонського гестапо.

Кати боялися, що Ілля Кулик, скривавлений і поранений смертельно, може втекти з приміщення гестапо. Та скоріше вони боялися не втечі, а були сповнені звірячої

ненависті до юного ватажка народних месників, коли прикували хлопця до ліжка ланцюгами.

Так, з ланцюгами, що, мов гадини, обвили тіло, прикутим, і помер вісімнадцятирічний Ілля Кулик, український комсомолець.

Згодом гестапівці схопили і комісара підпільників Миколу Букіна. З катівні Букін переслав до своїх побратимів невеличкого листа. В ньому юний комісар писав:

«Якщо вони рватимуть на шмаття моє тіло, то й тоді жодна частинка мого тіла не зрадить вас». Фашисти розстріляли Букіна й ще кількох учасників молодіжного підпілля.

Організація Іллі Кулика виникла без усякого втручання партійних організацій, не так, як, скажімо, утворилися херсонські партизанські загони Гирського, Павловського, про які ми згадували ще в першій частині книги.

Подібно до молодіжної групи Кулика зовсім недалеко, у Цюрупинську, в той же час створився загін з випускників середньої школи № 1 імені Сергія Мироновича Кірова. Свій загін вихованці школи назвали «Юною Армією». Восени 1941 року бійці «Юної Армії» прийняли клятву. «Вступаючи в загін «Юної Армії», клянуся боротися з фашистськими загарбниками до перемоги або вмерти за свободу Батьківщини», — урочисто клялися Олег Бендерський, Сергій Проценко, Сергій Пономаренко, Дмитро Пономаренко, Леонід Сергієнко, Юрій Бабенко, Михайло Ясинський, Валерій Таран, Леонід Зенькович. Юнармійці влаштовували втечі з полону червоноармійців, рвали телеграфну лінію Цюрупинськ — Херсон, Цюрупинськ — Гопри, розповсюдили три сотні листівок з закликem до молоді не їхати в Німеччину. Група учинила кілька диверсій і мала на своєму рахунку спалені автомашини, автобуси і кілька мотоциклів.

«Юна Армія», як і організація Іллі Кулика, теж ніким з парторганів не створювалась. Було подібне підпілля і на острові Карантинному у Херсоні, яке заснували два брати Чернявські — Леонід і Петро, і три брати Запорожчуки — Андрій, Анатолій і Федір. Брати з своїми друзями підпалювали склади з боєприпасами, пошкоджували автомобілі, а 1 травня 1942 року над заводом Комінтерну підняли червоний стяг.

Таких організацій, сильніших і слабших, було й було не лише у Херсоні, а мало не в кожному райцентрі, селі

на Україні. Їх називають стихійними. Назва вірна лише відносно. Стихійні вони тому, що їх не організували плавно, про них не знало часом партійне керівництво, про багато з цих організацій ми не знаємо навіть і зараз.

І все-таки організацію Кулика, «Юну Армію», групу братів Запорожчуків і Чернявських ми не повинні розглядати так, ніби вони з'явилися неждано, як сніг на голову. «Снігом на голову» вони були для фашистських загарбників. Для нас вони — цілком закономірне явище. Це діти нашого народу, вихованці комсомолу, Комуністичної партії. І не стихійно піднялися вони на нерівну боротьбу в найтяжчі місяці для Батьківщини 1941 року, а за велінням серця, совісті, піднялися, бо були відданими ідеям партії, бо безмежно вірили у перемогу нашого ладу над фашизмом, над капіталізмом.

Смерть Ілюші Кулика — це смерть титана. Це безсмертя духу нашого народу, невмирущість комуністичного духу, який не можна ні закувати ланцюгами, ні спопелити вогнем...

2

Олександр Сидорчук народився на Волині. Ще коли Олекса був малим, його батько переїхав до Києва. Батько працював нарядчиком кондукторських бригад на залізниці, і Сашко з ним під час літніх канікул побував у багатьох містах Радянського Союзу. Найбільше враження на хлопця справило море. І у 1933 році Сидорчук йде добровольцем у Тихоокеанський Військово-Морський Флот. Після демобілізації плавав на риболовецьких суднах Чорного моря. Потім визвольний похід Червоної Армії в західні області України. Потім спецшкола в Ленінграді.

І ось 28 червня 1941 року. В цей день Сидорчук в Смольненському райкомі ВКП(б) одержував партійний квиток. Ленін. Смольний. Як не хвилюватися від оцих величких слів молодому комуністові.

Сидорчук дивиться задумливим поглядом на партквиток.

— Ви не встигли, товаришу Сидорчук, сплатити членські внески.

— Нічого не вдієш. Сплачу там, у ворожому тилу...

А незабаром Олександр Сидорчук, киянин Петро Луценко й ще кілька товаришів разом з своїм командиром

майором-чекістом Віктором Олександровичем Лягіним поїхали на південь, на Україну.

Луценко — майстер на всі руки: і слюсар, і тесляр, і механік, і садівник. Для підпільника така різносторонність спеціальностей згодиться.

Коли грузовик зупинявся в селі біля пошти, Лягін встигав написати листа і вкинути конверт у поштову скриньку.

— Це дружині... І синкові... Він ще маленький. А я до нього звертаюся, ніби він уже у восьмому чи десятому класі. Так хочеться, щоб хлопець виріс справжньою людиною, справжнім бійцем нашої партії,— говорив інженер Лягін товаришам.— І ще хочеться, щоб дружина моя вірила, що я люблю тільки її. Тільки одну її. Для мене найбільшою мукою буде те, що я не знатиму нічого про сім'ю, а дружина про мене,— зітхнув тяжко Віктор Олександрович.

— Що вдієш, пане інженер,— сказав Сидорчук.— Я почну вже вас так величати. Коли прийшла на Волинь Червона Армія, то я думав, що з панями у нас покінчено назавжди. А от таке горе змушує навіть лєнінградця, навіть комуніста «паном» називати... Вікторе Олександровичу, зараз тисячі сімей не знають, де їхні сини, де їхні брати, чоловіки й батьки. Якось витримаємо й ми...

— Доля! — заговорив Луценко.— З парашутної школи мене посилали інструктором на Далекий Схід. А я й сказав начальству: «Як же так? Я з України. Хіба роботи не знайдеться для мене там?» А через кілька днів почалася війна. І ось знайшлося місце й на рідній землі інструкторові парашутної справи. Як гадаєте, скільки ще триматиметься Київ?

— Довго,— відповів Сидорчук.— Київ мусить триматися!

— Мені подобається твоя впевненість, Сашо. В ній оптимізм, внутрішня сила душі і навіть ледве помітна хитрувата усмішка. Чи не од запорозьких козаків у тебе ота лукавинка в очах і впевненість?

— Не знаю. Наша земля не може народжувати немічних духом людей,— сказав Олександр.

Та ось Віктор Лягін вже не вкинув у скриньку, а просто віддав начальникові пошти, яка евакуювалася на схід, свій останній конверт. Далі вже їхати не можна. Далі вони підуть до самого міста пішки.

— Не забудьте, Петре і Сашко, що я тепер Корнев, а не Лягін,— нагадав інженер.

— Не забуду, пане Корнев. Ніколи і ні за яких обставин не забуду,— відповів Сидорчук.

— І я,— сказав Луценко.

— А тепер нам треба влаштуватися, поки є час,— сказав Лягін.— Добре, що ми тут нові люди. Треба, щоб кожного з нас знало не більше двох-трьох чоловік. Німці приходять сюди не на три місяці, як думає дехто. Може, не в кожного нерви витримають два чи й три роки. Конспірація — насамперед. Розумний зв'язок. Організація повинна бути міцною не числом, а ділом. А поки що... До побачення,— Лягін міцно потиснув руку Сидорчукові і Луценку...

3

Вже другий день Сидорчук тиняється біля будинку № 12 по Радянській вулиці. Він хоче зустріти дівчину, яка тут живе. Її Сидорчук ще не бачив. Знає лише, що вона німка, що була в комсомолі, що працювала в ідальні місцевого гарнізону. І все... Що б Олекса віддав за те, аби узнати, що на душі у тої дівчини, як сприйме німкена прихід у Миколаїв німецьких військ?

Та ось і вона. Невисока, струнка, білява Адель Кельм.

— Добрий день,— привітався Сидорчук і несміливо потупив додолу очі.

— Добрий день,— відповіла дівчина, трохи розгубившись.— Я вже не раз бачу вас коло цього під'їзду...

— Тут близько... пиво,— сказав Сидорчук.— Я приїхав здалека. І тут теж, як і скрізь,— метушня. Німці скоро прийдуть. А я й не знаю, де жити, де працювати.

— Ви голодні?

— Так,— признався він.

— Якщо хочете, то зайдіть до мене. Їсти у мене є що.

Перед відступом руські багато роздають людям.

— Руські? Хіба ви не росіянка, не українка?

— Ну... не руські, так наші,— зітхнула вона.— А я німка.

— А-а,— ніби не знав Сидорчук.— Радієте, що «свої» прийдуть скоро?

— Нема чого радіти. Радянська влада мене вчила, дала

мені роботу, квартиру. А що зробили для мене німці? Хоча б мій батько? Він колоніст. У цих степах було наше село. Мама рано померла, батько узяв мачуху. Вони обоє знущались наді мною. З п'яти років я була у них мов худобина. Потім втекла з дому,— розповідала Кельм про себе, готуючи вечерю.

— Училася в радянській школі? — запитав Сидорчук.

— Так. У Миколаїв приїхала по путівці комсомолу. Тепер жду, що буде далі.

— Десь треба працювати й при німцях. Жити ж якось треба. Спасибі!.. О! Я навіть не знаю, як звати вас! Правда, поганий з мене кавалер?

— Мое ім'я Адель. Але мене усі звать Галиною.

— А я Олекса Сидорчук. Аж з Волині доля прибила до цього берега. Радий знайомству з вами...

— Заходьте ще.

— Галю! А ви не проти, коли я зайду, може, з своїм приятелем. Він теж бездомний. Але інженер. Не те, що я, чабан, вантажник і чорнороб...

— Заходьте. Якщо у мене хто й буде, то це приятелька Магда Дукерт. Вона теж не з простих, з інтелігентної сім'ї. Але зі мною приятелювала,— говорила про свою подругу Галина Кельм.

— Магда — німкеня?

— Так. З колоністів. Коли маєте бажання, заходьте. Зараз усі люди якісь налякані, приголомшені, і багатьом нема куди дітися в такий час. Заходьте, Сашо,— додала вона тихо.

Через кілька днів Сидорчук завітав до Галини Кельм з Лягіним. Той назвався і сказав, що радий, що у Сидорчука така знайома. Потім він покинув їх, мовляв, у нього якісь справи.

Після перших коротких відвідин Лягін ще приходив разів зо два на квартиру Галини Кельм і Олекси Сидорчука, які одружилися. Галина познайомила інженера з Магдою Дукерт. Магді подобався цей вродливий, з благородним обличчям інженер ще й тому, що його не цікавила ніяка політика. Він весь час торочив про свої майбутні вдосконалення у суднобудуванні. Магда говорила Галіні, що такі люди, як інженер, завжди можуть жити добре за будь-якої влади, бо техніка не визнає політики. Вона була задоволена таким знайомством і скоро представила інженера своїй матері.

Лягін досконало володів німецькою мовою. З першого ж дня прибуття у Миколаїв він сказав Сидорчуку:

— Ти таки схожий на широкоплечого і покладистого характером фермера. Твоя усмішка може полонити найсуворішого «сухаря». Видавай себе за фольксдойча. Вдень і вночі вчи німецьку мову. Галя Кельм тобі допоможе. Учи сам і вимагай від наших, з якими тобі доведеться зустрічатися.

— Вивчу! — пообіцяв Сидорчук.

— Вірю, Сашо. Зустрічатися будемо рідко...

За ці дні Петро Луценко і Микола Улезько закопали тол, міни, капсули, гранати, інше озброєння. Закопали так старанно, що над ямою «виросли» квіти, мов на клумбі.

Луценко став «сином» — єдиним годувальником сімдесятип'ятирічних Телятникових. З перших же днів Петро прибрав у дворі, по-своєму навів порядок у сараї. Він сказав своїм хазяїнам, щоб вони не турбувалися ні про вугілля, ні про дрова. У сараї у нього з'явився ящик з інструментами. «Може, доведеться підробляти», — казав Петро Луценко старим Телятниковим.

Влаштовані вже були як близькі і далекі рідні Олександр Соколов, Саша Наумов-Миколаєнко. Миколу Улезька приютила сім'я інженера суднобудівного заводу, орденоносця Миколи Лисенка. Григорій Гавриленко — зв'язкивець групи — теж доповів Лягіну-Корневу, що про нього можна не турбуватися.

4

16 серпня 1941 року фашистські війська увійшли у Миколаїв.

Корнев вимагав, щоб усі знайшли собі роботу, усі були прописані в домоуправліннях. Влаштування почалося з сестер Олени Свидрової і Ганни, дружини Лисенка, які стали працювати на біржі праці. Вони допомогли своєму квартирантові Миколі Улезьку і Петрові Луценку «примоститися» на макаронну фабрику.

Але група найбільше надії покладала на трудовлаштування Олександра Сидорчука. Саме од того, де буде працювати Сидорчук, залежатиме основна робота підпільників. Сидорчук найнявся вантажником на елеватор. Ходив він туди з Луценком на нічну зміну, і за кілька ночей через

рукава елеватора у Бугський лиман вони випустили сотні центнерів зерна, яке призначалося для німецьких фірм, котрі вже прислали вагони. Лиман глибокий. Сюди ж могли підходити морські судна. Але зерна теж немало. Ос чому Луценко і Сидорчук домовилися з машиністами кількох самохідних барж уночі запускати гвинти. Хвиля од цих гвинтів розганяла зерно по дну, а лушпиння і легеньке зерно, що спливало на поверхню, несла течія у море. З елеватора підпільники зникли вчасно, бо почалися арешти за вчинену диверсію.

Олександра Сидорчука влаштувала робота тільки на великому воєнному об'єкті. І він звернувся до Галини Кельм.

— Галю, ти мусиш влаштуватися у їдальні в німців на аеродромі. У нас завжди будуть харчі. Тебе приймуть. А потім допоможеш і мені. Корневу вже допомогла Магда одержати посаду інженера у самого адмірала Бодеккера, шефа всього чорноморського суднобудування.

— Корнев талановитий інженер. Його, казала Магда, не лише німці, а й американці прийняли б. Золота голова! Так про нього говорить сам Бодеккер. А ти?.. — усміхнулася Галина.

— А я піду кочегаром на аеродром. Осінь уже. Треба ж печі топити для німецьких асів. Допоможи влаштуватися. Разом будемо й там, Галинко.

— Я все зроблю, як ти хочеш,— прошепотіла Галина.— Я люблю тебе. Але не треба від мене критися.

— Та я не криюся! — здивувався Сидорчук.— Але не варто й бути цікавою до всього. Війна ж. Порядки жакливі.

— Я ж комсомолка.

— Слухай, Галю. Ми домовилися. Не будемо про це говорити. В наш час треба мовчати. Хто мовчить, той двох навчить...

— Добре. Я в тебе нічого не запитуватиму.

— Ти молодчина!

Галина-Адель Кельм незабаром стала працювати в їдальні військового аеродрому. Вона там познайомилася з слідчим гестапо Карлом Циммером, з кількома офіцерами, з лікарем гестапо. У неї завжди було гарне вино й коньяк, і ці люди частенько заходили до буфету. Згодом вона своїх «друзів» познайомила й з своїм чоловіком «Алексом».

А ще через кілька днів Сидорчук пішов найматися на роботу на аеродром.

— Яка професія? Інженер? Лікар? — спитали у нього.

— Кочегар. Довгий час працював кочегаром. Міг би і у вас... за трьох...

— О! Ти сильний! За трьох! Гаразд,— пообіцяли німці.

Сидорчук був щирим і товариським. Він знайшов спільну мову з німецькими солдатами і з інженером Моллем, який часто заходив у котельню. Колись Молль був у полоні в росіян і йому, звичайно, було про що згадати.

Адель носила в котельню їсти і випити. І там стали збиратися німецькі солдати, які вважали «Алекса» своїм другом. Деяких з них Сидорчук запрошував на квартиру. І солдати, звичайно, у товаристві німки Адель і «Алекса» відчували себе, як дома. Сидорчук найбільше симпатизував солдатів Геннадієві Кречету, який свідомо допомагав Сидорчукові.

Якось надвечір Сидорчук сказав Галині, щоб та узяла кошик і поклала в нього стару ковдру.

— Нащо це? — спитала вона.

— Ми ж домовилися,— усміхнувся Сидорчук.— Гаразд. Скажу. Нам треба принести деякі папери.

Був дощ. Холодно. У вибалку за інгульським мостом Сидорчук зупинився біля купи бур'яну. Розгорнув бур'ян і витяг мішок. В ньому пачки листівок.

— Тут їх дві тисячі. Деякі пачки підмокли. Ми їх підсушимо дома, а потім передамо кому треба.

На квартирі вони сушили надруковані відозви підпільної організації «Центр», коли пізнім вечором з'явився непроханий гість — гестапівець Циммер.

— Холодно! — сказав він, потираючи руки.

— У нас є чим погрітися,— Сидорчук підійшов до буфета і став пригощати Циммера.

Циммер тут і заснув, перебравши. А в другій кімнаті Галина гладила гарячим утюгом промоклий папір.

Листівки миколаївського «Центру», керованого майором держбезпеки Лягіним (Корневим), Галина Кельм розвозила по селах. Ця жінка була невтомна і смілива. Встигала всюди. Вона була справжньою німкою, бо ненавиділа Гітлера і його фашизм, найбільшого і найпідступнішого ворога всього людства, в тому числі й німецького народу.

Вечором роблящі хлопці Петро Луценко і Микола Улезько заходилися ремонтувати каналізацію у дворі по

Московській, № 7. Ремонт затягся до смерку. Улезько і Луценко взяли з сховища потрібну кількість вибухівки, капсулів. Сидорчук ще ранком на стенді з оголошеннями поставив знак, який означав, що йому потрібні міни. І ці міни були передані Луценком.

У парку імені Петровського, який був перейменований окупаційною адміністрацією на честь небесного супутника землі в «Монд-парк», між деревами стояло багато автомашин. 15 листопада притихлі дерева парку струсонилися од вибуху, гублячи останнє поживкле листя. Грузовики розліталися на тріски, машини горіли. В парку шугало полум'я. Воно й зжерло п'ятнадцять автомашин.

— Це мій перший внесок,— сказав вечором Сидорчук Галині Кельм.

— Який це внесок? — не розуміла вона.

— Членський. Мій партійний внесок. А то ж я заборгував за перші місяці війни...

А зовсім недавно міністр східних земель Альфред Розенберг у своїй промові назвав серед кількох «тихих» міст, де німецькі солдати почувають себе, як дома, Миколаїв. І ось удар у самому центрі «тихого» міста. Розлючені окупанти за цей «злочин» наклали контрибуцію на населення міста в сумі 500 тисяч карбованців.

Пожежа гасилася довго. А ще довше в небі над Бугом стояла заграва. І сяво це — справа рук радянських патріотів підпільної організації «Центр». Воно вселяло у людей окупованого міста віру в перемогу над фашизмом. Воно піднімало людей на боротьбу з фашистами в ту похмуру осінь 1941 року.

Німецька контррозвідка збилася з ніг, шукаючи винуватців диверсії, шукаючи керівників «Центру», листівки якого з'являлись всюди.

Але Корнеєв сидів при адміралі Бодеккеру, і той не міг помилитися не лише у здібностях інженера, а і в його відданості роботі на заводі. І Лягін-Корнеєв користувався довірою адмірала, розробляв «креслення», за якими вибухали котли на суднах у Миколаєві, можливо, в Одесі, куди їздив Лягін на два місяці.

На роботу інженер їздив на фаєтоні. Вечорами на квартирі, де він жив, лунала музика і веселий гомін військових чинів. Все це допомагало майору Лягіну бути непоміченим, бути невловимим і завдавати удару ворогові по його цінних об'єктах.

Петро Луценко готував новий заряд з толових плиток для знищення складів на німецькому авторемонтному заводі і заводі «Дормашина».

План цей був детально розроблений Лягіним. Як стане вибух і загориться склад, треба не дати змоги пожежним автомашинам примчати до місця пожежі. Для цього Луценко з Улезьком у своїй майстерні повинні виготовити спеціальні стрічки з гострими шипами. Якщо ж шипи не допоможуть і скати не спустять, тоді Саша Наумов-Миколаєнко з своїми друзями на одній з вулиць зустрінуть машини кулеметними чергами й гранатами. Але засаду на пожежні автомашини Лягін пропонував як крайній захід, розуміючи, що з кулеметом хлопцям нелегко буде втекти.

Із суднобудівного заводу Луценко і Улезько принесли гострих металевих шпильок з тонкого листового заліза. Потім ці шпильки вмонтували між двома пластинками завдовжки з метр-півтора. Коли загорілися склади, Луценко і Улезько розіклали ці пластинки в шахматному порядку в місцях, де звертатимуть машини. Для більшої певності по колесах ударили ще й з кулемета. Машини не доїхали до місця пожежі.

А Луценко й Улезько встигли прибігти на макаронну фабрику й з робітниками нічної зміни спостерігали пожежу.

— От чорти! Не дають спокійно жити! — голосно говорив Луценко. — То палять, то стріляють, то машини підривають...

На складах було знищено чотири тисячі автомобільних скатів, згоріло вісімнадцять автомашин, які були на ремонті.

В січні місяці Галина Кельм виконала доручення Лягіна. Під виглядом жінки, яка міняє речі на хліб, Галина виїздила у Вознесенськ і Кіровоград на зв'язок з іншими підпільниками. Їй вдавалося уникати обшуків. Інколи і самі коменданти допомагали їй, німкені, а з нею й іншим жінкам усістися на поїзд.

А дома Галина допомагала Олександрю займатися «дослідами». Він палив бікфордів шнур, щось вираховував, заводив годинниковий механізм і знову вираховував. А Галина була на вулиці і чергувала, щоб не забрели зненацька непрохані гості до них на квартиру.

Галина тепер уже здогадувалася, чому Сидорчук так хотів влаштуватися на аеродром. Але вона мовчала, навіть коли у кімнаті з'явилася вибухівка. Мовчала й коли

цю вибухівку довелося переносити на аеродром йому та їй. Тепер Галя Кельм розуміла, чому так старанно Олександр шукав друзів серед німецьких солдатів, інженерів, чому потрібно було напувати гестапівця Циммера. Серцем вона відчувала, що їй Олександр затіває щось страшне на аеродромі, ризиковане і, може, смертельне для себе. Та що могла вдіяти? І вона мовчки допомагала коханому чоловікові.

Одного вечора біля будинку, де мешкали Сидорчук і Кельм, зупинився фаєтон інженера Лягіна-Корнева. Інженер щось сказав кучеру і швидко пішов у під'їзд. Та ось і знайомий стукіт у двері.

Галина відчинила двері.

— Пан Сидорчук дома?

— Заходьте.

У кімнаті Лягін не випускав Сидорчукової руки.

— Як там у тебе, Сашо?

— Затримка за Луценком.

— Треба не спізнитися. Їхня повітряна армія буде перебазовуватися...

— Встигнемо.

— Я вже скучив за тобою, Сашо. Мені так набридло між ними... Та що вдієш? Радий тебе бачити, друже. Я побіг...

І вони міцно потиснули один одному руки.

Сидорчук ще довго стояв посеред кімнати, задумливий і зосереджений.

— Галко! Сходи на Московську і запроси до нас Луценка.

— Зараз, Сашо,— відповіла Галина.

Вона була зв'язківцем між Олександром і Луценком. Без розмов і запитань пішла на Московську вулицю, бо так треба Лягіну, Сидорчукові...

У другій половині дня Луценко завітав до Сидорчука. Він отетерів, побачивши у квартирі німецьких солдатів. Але Галина узяла його за руку й сказала:

— Це друзі Алекса, з аеродрому.

«Друзі» випили по чарці і пішли.

А Сидорчук розсміявся.

— На аеродромі чепа. Я знайшов серед полонених двох наших льотчиків, допоміг влаштуватися «підмітайлами». А німецькі аси, коли виведуть машину на стартову доріжку, мають звичку заправитися шнапсом у ресторан-

чику. Машина заведена і без пілотів... Оце заходили солдати й сказали, що російські полонені не розгубилися. Не встигли офіцери витерти губи од шнапсу й ковбаси, як «юнкерс» уже був у повітрі... Тепер лише б наші їх не збили. Як думаєш, долетять до Ростова?..

— Долетять,— відповів Луценко.

— Я ось чому тебе покликав,— продовжував Сидорчук.

— Здогадуєся...

— Треба перенести... Це буде, Петре, твоя найбільша робота, як сказав Лягін.

— Я розумію. Зроблю...

То була тяжка робота. Тол і капсули треба було викопати з землі, перенести у сарай і сховати там під дрова, у вугілля. Треба було з того толу змонтувати десятків три мін. Роботу цю не зробиш за годину-дві. І Луценко одіслав своїх старих до церкви, а сам заходився лаштувати заряди.

Але найважче було перенести вибухівку через річку Інгулець. На мосту стояла охорона. Луценко знайшов вихід. Плитки толу, обшиті темною матерією, він обкладав дровами, а потім додавав ще й хмизу, ломаччя, що валялося біля берега. Там він і готував ці в'язки.

Коли з Миколаєва поверталися робітники за Інгулець з оберемками дров, кілька разів проходив на той берег і Луценко. Щоб прискорити доставку «дров» за Інгулець, Луценко попросив допомогти Улезька. Той прийшов з сестрами Оленою і Ганною Лисенко, в яких був на квартирі. Погодилася переносити хмиз і Ліда Шеремет з Московської вулиці. Стариків Телятникових запросив Луценко, щоб «замаскувати» їхньою присутністю носіїв. Старі говорили вартовим, що це вся їхня сім'я.

У цій транспортній операції носії, крім Луценка і Улезька, не знали, що між хмизом були плитки толу. Старі Телятникови могли здогадатися, що у хмизові переноситься якийсь «крадений» із заводу вантаж, але, звичайно, не вибухівка. Взагалі група Лягіна дуже продумала систему зв'язку між окремими членами «Центру» і взаємовідносини між собою. Луценко і Улезько на роботі до того «сперечалися» і «лаялися», що не раз їх мирив майстер-німець.

Луценко перед тим, як йти на нічну зміну, завітав до Сидорчука.

— Все уже на тому боці.

— Завтра, Петре. Зустріч у канаві. Ночі зараз темні.

Це була ніч, повна тривоги. Луценко повз по грязюці од талого снігу, через дорогу, через кювет до другої кана-ви, там його чекав Сидорчук. Недалеко проходили патрулі. Перегукувалася варта на аеродромі. Од хвилювання Лу-ценко покусав собі губи.

— Тримайся, Петре — шепотів товаришеві Сидорчук.—
Ще раз. Ще другий. І тоді вже...

І так раз. Вдруге...

— Тепер іди,— сказав полегшено Сидорчук.— Все я сховав у надійне місце...

Луценко помив чоботи, змив грязюку на ліктях піджа-ка водою з розталого калюжі і пішов, ледве переставляючи ноги, пішов з своєї «нічної зміни». У нього був аусвайс, що дозволяв ходити вночі як робітникові макаронної фаб-рики. Та зараз він вже не боявся ні вартових на мосту, ні патрулів. Своє він зробив — тол передав підривному Олександрю Сидорчуку.

Два тижні кочегар Сидорчук готував операцію. Якось надвечір він сказав комендантові аеродрому, що захворів. Температурило, і боліло горло.

— Думаєш, що пройде...— ледве говорив Сидорчук, роз-водячи руками.

— Іди. Лікуйся. Зараз нема морозів.

— Спасибі.

Сидорчук лежав у ліжкові з обмотаним горлом, а по-руч на стільці пляшечки з полосканням, порошки.

— Галю, який сьогодні день?

— 8 березня. Субота.

— Жіноче свято. Я й забув тебе привітати. Ти не йди на роботу завтра. Так треба,— сказав він.— А завтра 9 березня. Вже дев'ять місяців, як почалася війна,— гово-рив Сидорчук, дивлячись замисленими очима на стелю.— Як думаєш, скоро наші прийдуть?.. Запам'ятай. Я дуже хворий. Всі ці дні мене лихоманить. Ти зрозуміла, Галю?

— Так, Сашо.

9 березня 1942 року серед дня весь Миколаїв струсо-нувся, немов від поштовху підземних сил. Люди ще не збагнули, що сталося, як пролунав величезної сили вибух. Вогонь і дим випорснули на аеродромі. Чорна хмара, мов смерч, знялася до неба.

Цілу добу горіло на аеродромі. Вибухи і вогонь знищили два склади і авіамайстерні, бензосховище. Знищено 25 ні-мецьких літаків, 25 авіаmotorів.

А Сидорчук лежав з обмотаною шиєю й все дивився у стелю.

— Ти про що зараз думаєш, Сашо? — спитала Галя.

— Сьогодні я сплатив ще один внесок, — промовив Сидорчук.

Галина дивилась у вікно, думаючи про своє. Раптом вона вся затремтіла.

— Гестапівці. Це до нас!

— У нас же є знайомий Циммер. Та й хіба ми не дружньо жили з службовцями аеродрому? А я ось лежу хворий. Все обійдеться. Не хвилюйся, Галю.

5

Галина зробила все, щоб відкинути підозру гестапівців на її чоловіка. Та Сидорчука заарештували. Він сидів у кримінальній поліції. Там його били. Але він говорив одне: «Я не винуватий. Я й близько там не був тоді».

На побачення до нього приходила Галина, приносила їсти. За тиждень Сидорчук дуже схуд, на обличчі рани, штани подрані.

— Тебе б'ють? — спитала вона в присутності слідчого.

— Що ти? Ніхто мене не б'є. Я випадково... штани на роботі порвав...

— Тебе ще й на роботу посилають?

— Так, — збрехав Сидорчук, аби тільки довести гестапівцям, котрі його допитували, що він не хоче про них говорити поганого їхній співвітчизниці.

— Він же не винуватий! Хіба ви не бачите? — звернулася Галина до Циммера.

— Гаразд. Він прийде додому, — сказав слідчий. — Але за кожен крок його будеш відповідати ти, Адель!

Ніхто й на аеродромі не міг ствердити, що Сидорчук хоча б чимось замішаний в отій великій диверсії. Звичайний собі кочегар, байдужий до всього на світі, хіба що до вина, яким не раз пригощав аеродромних солдатів. Та й жінка ж у нього німка.

Організація «Центр» вже налічувала більше двадцяти підпільних груп у Миколаєві, у Баштанському, Березнегуватському, Новоодеському районах. «Центр» своїми дошкульними акціями просто приголомшив німецьке командування й адміністрацію у Миколаєві, які визначили, що

радянські підпільники-диверсанти завдали вже збитків більше, ніж на сорок мільйонів марок.

Німецькі солдати з Миколаєва писали тривожні листи. Такий лист потрапив до рук наших червоноармійців, коли ті були вже на території Німеччини. Уродженець містечка Маркдорф писав своїй дружині: «Ельза! Якби ти знала: найстрашніше — це партизани. Курт. Березень, 1942 р. м. Миколаїв».

На радість Лягіну і всьому «Центру» Сидорчука випустили. Фашисти так і не довели його причетність до катастрофи за інгульським мостом.

— Куди ж тепер? — спитала Галина у Сидорчука, коли той вийшов на волю.

— Влаштуюся у порт. Робота знайдеться і там.

«Центр» дав Сидорчуку завдання знищити склад пального, привезеного з Плоєшти для німецьких танків, що вели наступ на Волгу, на Кавказ.

Це було незадовго до 25-річчя соціалістичної революції, Сидорчук одягся по-недільному.

— Галю! Я повернуся, і ми з тобою відзначимо свято нашої революції, — сказав Олександр, обіймаючи Галину.

— Повертайся, Сашо! Будь обережним.

— Повернуся. Роботи у мене ще багато. А я жадібний до праці, — усміхнувся Сидорчук.

Незабаром він проник до баків, де вже лежала вибухівка, запалив бікфордів шнур і озирнувся. Недалеко проходили солдати. В темряві вони могли помітити вогник. І Сидорчук прикрив полою плаща палаючий шнур.

Та цього виявилось досить, щоб через випари бензину стався передчасний вибух величезного чана. Полум'я охопило й Сидорчука. Вибухова хвиля геть одкинула його на десяток метрів. Але й там він весь палав, як смолоскип.

Тріщали і вибухали чани. Темний вечір став освітлений червоною, страшною загровою, як і гнів народу. Це був ще один внесок молодого українського комуніста Олександра Петровича Сидорчука, сплечений рідній партії, народові, нашій перемозі.

Сидорчука «погасили» німецькі солдати. Гестапівці примчали машиною швидкої допомоги. Була піднята вся медицина, щоб врятувати життя Сидорчука, який, може, хоч в безпам'ятстві скаже, чому він там був під час вибуху, хто його послав.

Від Сидорчука не відходили гестапівці, лікарі. Привели Галину Кельм.

— Ти пізнаєш свою жінку? — нахилився над Сидорчуком лікар.

Галина помітила щось схоже на посмішку на обпаленому обличчі. Так. Усміхалися і його очі, ніжні, добрі очі. «Ні! Саша не втратив свідомість, хоча на тілі нема живого місця!» — подумала Галина Кельм. І раптом Сидорчук прошепотів лікареві:

— Я шукав бутель вина. Хлопці украли. Сховали в порту. Неділя ж завтра. А тут вибух...— І знову погляд зупинив на своїй вірній подрузі Галині Кельм.

Почувши голос Сидорчука, гестапівці обступили його ліжко. Вони обіцяли багато заплатити лікарям, аби ще заговорив Сидорчук.

Та цього не сталося. У Сидорчука вибухом вирвало живіт, і все тіло було так обпечене, що ніяка людина не могла його врятувати. Одне знали і лікарі, і гестапівці, і Галина Кельм — Сидорчук помер при своїй пам'яті і що слова про бутель вина були останнім «жартом» цієї людини. Він помер мовчки, навіть не застогнавши, як помирають сини рідної землі, що не може не родити таких велетнів, яким був Олекса Сидорчук.

Знали, здогадувалися гестапівці, що «бутель вина» — це останній «сміх» Сидорчука. Але що вони могли ще придумати, аби примусити заговорити його, коли й вогонь, що обпалив тіло до кісток, не заставив Сидорчука навіть стогнати!

— Ви не смієте так поступати з його трупом! Він не винуватий. Я поховаю його! — сказала Галина Кельм гестапівцям і забрала мертве тіло додому.

В день 25-ї річниці Жовтневої революції Галина поховала Олександра на кладовищі... Друзі не могли бути присутніми на похоронах, бо гестапівці й за мертвим Сидорчуком стежили, надіючись, що схоплять його побратимів.

Гестапо знову залишилося без будь-яких доказів, що саме Сидорчук підпалював резервуари з нафтопродуктами. А натрапити на слід вони намагалися будь-що, особливо після нових диверсійних актів у порту і на суднобудівельному заводі.

Фашисти стали шукати людей, які б їм допомогли. І знайшли. Це була Марія Любченко, котра залишилася для підпільної роботи і яку заарештували під час першої ж

«прочіски». Любченко погодилася взамін на «дароване» їй життя послужити гестапівцям, коли випаде така нагода. І от до неї й звернулися, бо не допомагали ні заарештовані, ні розстріляні заложники. «Центром» керувала досить за-конспірована людина. Це добре розуміли гестапівці, вино-шуючи нові плани пошуків.

І Любченко стала шукати зв'язків з підпільниками, з «Центром». Вона мала на це «право». Адже «вона не може сидіти без діла». Ось з такими удаваними намірами й вешталася шпигунка, де тільки пахло порохом, запаленим радянськими патріотами. Зацікавилася вона й інженером Корневим. Познайомилася з Магдою Дукерт, стала бувати у Магди дома. Якось сказала, що вона комуністка.

Про це дізнався і зв'язківець «Центру» — Григорій Гавриленко. На біду, він був непрописаний, і його, як без-робітного, окупанти хотіли вивезти до Німеччини. Гаври-ленко пішов за фіктивною довідкою до лікаря Любченко. Та пообіцяла допомогти, сказала, щоб той прийшов за до-відкою на квартиру.

Це було 5 лютого 1943 року. Гавриленко прийшов, і його заарештували гестапівці. Вони заарештували ще кількох членів «Центру», а серед них і Корнева-Лягіна, на яких упала підозра Любченко.

У червні заарештували й Галину Кельм. Гестапівці її нещадно били. А вона їм говорила:

— Як ви смієте? Я на вас поскаржусь фюреру.

Цій жінці було у кого навчитися витримки і мужно-сті — у Сидорчука.

— Мій чоловік давно в могилі, а в Миколаєві горять склади. Інженер Корнев давно у тюрмі, а листівки «Центр» пише. Хіба винен цей інженер?

Її били ще. А вона їм говорила:

— Я напишу фюреру, як ви знущуєтесь над його під-даною, над німкою!

22 червня Галину Кельм випустили на честь «свята» — дворіччя нападу німців на Радянський Союз. Начальник гестапо сказав їй:

— Не знаю, як ти можеш називатися німкенюю. Тебе треба на все життя вислати на каторгу. Або повісити. Твоє щастя, що у нас нема доказів. Іди. Але я не вірю твоїй від-даності фюреру.

Кельм стала провідувати Корнева і трьох заарештова-них членів «Центру», приносила разом з Оленою Свидро-

вою їм передачі. Їсти жінки приносили в годину, коли в'язні поверталися з роботи й сиділи біля тюрми над річкою, спочиваючи. З ними можна було поговорити.

Цього разу Кельм схвильована. У хлібові принесла п'ять аусвайсів. Чисті бланки паспортів можна використати після втечі з в'язниці. А втекти може трапитися можливість і на роботі, і тут, коли тисяча людей сидить над річкою. Можна непомітно наблизитися до берега й там затриматися чи щезнути. До того ж, Галина була з Корневим, і вартові не так звертатимуть увагу, бо це побачення жінки з близькою людиною.

— Утікайте, Корнев. А потім виїдете звідси,— благала тихим голосом Кельм.— Ось паспорти...

— Ні, Галю! Спасибі тобі за все. Коли я втечу, вони переб'ють усіх, хто в камері. Улезько захворів тифом. Ми втечемо трохи згодом, коли одужає товариш. Вони не мають проти мене прямих доказів. Ми неодмінно втечемо згодом.

У Галини на очах сльози. Вчора на квартиру увірвався Циммер з гестапівцями, коли вона була в ліжкові. Вони учинили обшук. Ще кілька секунд — і гестапівці натрапили б у кишенях пальта на бланки аусвайсів. Та Адель встигла вихопити папери і підсунути під шифон'єр. І ось тепер ці папери, за які вона ледве не віддала свого життя, Віктор Корнев відмовляється брати.

— У мене є якась надія, що можуть випустити. Я ж не винуватий,— криво всміхнувся Корнев.— Якби це розуміла й Магда й постояла за мене, то, може б... Та не будемо говорити про це. Спасибі тобі за все.

Надії на те, що його випустять як «невинуватого», не збулися. Більше їх на роботу не послали.

Гестапівці стали катувати Корневу. Після одного з допитів Корнев вирішив покінчити з собою. Востаннє він перемовився з своїми друзями:

— Сійте до кінця. Відкидайте вину. Говоріть, що провокатор наклепник. Та й знає вона одну краплю з усього.

Віктор Лягін-Корнев перерізав собі вену. Гестапівці встигли підскочити. Його врятували, щоб назавтра переламати під час допиту ногу.

Але кати не зламали дух мужнього чекіста. Незламним Віктор Олександрович Лягін-Корнев і загинув.

Заарештовані члени «Центру» трималися, як справжні герої. Ось що писав дружині Олександр Соколов:

«Зіночко! Прошу тебе мою смерть перенести гордо, без паніки. Я до смерті підготувався, прийму смерть гордо. Підготуй і ти себе до моєї смерті».

Миколаївська підпільна організація «Центр» продовжувала діяльність проти гітлерівських окупантів. «Центром» керували друзі Лягіна — офіцер-парашутист Анатолій Васильович Палаганюк і Андреев, який був висаджений на парашуті з радистом Днищенком ще в травні 1942 року, члени «Центру» В. А. Воробйов, П. А. Комков (Мічений).

Анатолій Палаганюк послав зв'язківців до Москви, у партизанський штаб, коли його радист не міг полагодити пошкоджену рацію. Цими зв'язківцями були піонери Вітя Хоменко і Саша Кобер.

Хлопці пройшли через фронт, пройшли сотні кілометрів з рапортом Палаганюка про роботу «Центру». У Москві вони передали пакет в Український штаб партизанського руху.

Перед тим, як покинути Москву, 25 листопада 1942 року Саша Кобер написав листа своєму дяді Леоніду й тьоті Марцеліні в Архангельську область. Хлопець сповіщав: «Мама з Женею там же. Дідусь, бабка, Клава, Катя поки що живі. А мені знову на роботу».

Яка думка таїться в тому «поки що живі»? Саша покинув своїх в окупованому Миколаєві. «А мені знову на роботу...»

Хлопці повернулися до Миколаєва, повернулися не самі, а з радисткою. Завдання Палаганюка вони виконали з честю.

Але підступне око, рука зрадника показали на хлопців гестапівцям. Фашистські кати стратили юних героїв на площі в Миколаєві. Не станемо шукати помилки, які привели до загибелі таких людей, як Лягін, Соколов, як Саша Кобер і Вітя Хоменко. Помилки ці були. Але засновники «Центру» загинули ще й тому, що надто багато завдали дошкульних ударів по окупантах у Миколаєві, а потім і в Херсоні, куди пішов діяти Комков-Мічений. Проти «Центру» були кинуті всі гестапівські сили. Та й надто довго не приходила у Миколаїв Червона Армія. За цей час важко так активно діяти й бути непоміченими. Отже, на боці фашистів був час, був великий досвід боротьби з підпіллям за минулі десять років. Трудність для підпільників була ще й та, що вони не могли перейти до

партизанського загону, що у них не було радіозв'язку з радянським тилом.

Велика заслуга підпільників у тому, що вони, здавалося, у самій гущі ворогів знайшли друзів, та ще й на таких об'єктах, як аеродром. Цими друзями були Галя-Адель Кельм, яку знають зараз у Миколаєві по прізвиську Галина Лермонтова, як німецький солдат Геннадій Кречет.

Керівники «Центру» Віктор Лягін, а потім Анатолій Палаганюк так розставили своїх товаришів, щоб віддача їхня була найбільш ефективною. Лягін і Воробйов були на суднобудівельному заводі, Луценко, Гавриленко, Наумов, Миколаєнко, Улезько, Комков, Соколов мали свої завдання. Організація використовувала різні форми боротьби в окупованому місті.

Диверсії були не лише на суднобудівному заводі, а й на залізниці. Тут діяла група Васильєва. Під час одної бойової операції загинув і Васильєв. Товариші з «Центру» були й на біржі праці, діставали документи й передавали їх військовополоненим, що утікали з таборів. «Центр» об'єднував понад дві з половиною тисячі підпільників-партизанів.

За німецькими підрахунками підпільники Миколаєва принесли фашистам збитків на суму близько 50 мільйонів марок.

Партизанська діяльність продовжувалася в районах області. «Центр» налагодив зв'язок з чехословацькою військовою частиною, і 175 чехів і словаків створили партизанський загін, який активно діяв, коли підходила Червона Армія.

На прикладі Миколаївського «Центру» бачимо, як може багато зробити організація, коли нею керують досвідчені товариші, керують сміливо, розсудливо і самі є взірцем мужності для всіх членів підпільної організації.

Успішна робота «Центру», й особливо Лягіна, Сидорчука, Луценка, говорить також ще про одну обставину, про яку рідко згадують у нас в літературі. Йдеться про те, що Лягін, Сидорчук, Луценко не місцеві жителі. І це давало їм можливість законспіруватися якнайкраще, бо ніхто в Миколаєві не знав, хто ці люди. Це дало можливість їм влаштуватися там, де можна завдати найдошкульніших ударів. Якщо пригадати, скільки наших підпільників не могли втриматися лише тому, що про них скоро узнало

гестапо, як про місцевих комуністів, активістів, то напрошується думка, що залишати у підпіллі на керівництво місцевих людей у степових районах, у містах не завжди доцільно.

Розділ другий

1

16 жовтня 1941 року наші війська залишили Одесу. На припинці, подзьобані осколками снарядів і бомб, вулиці вступали ворожі солдати.

69 днів Одеса відбивала натиск 18-ти дивізій Гітлера і королівської Румунії. В цих боях 12 дивізій ворога знекровлено. Одеса, її солдати і матроси, її жителі завдали серйозного удару по плану «блискавичної війни», навчили дечому гітлерівських стратегів. Окупанти знали, що «Чорноморська перлина» буде для них колючою, навіть коли на берегах міста не буде червоноармійців, не буде моряків Чорноморського флоту.

Про це свідчить текст найпершого оголошення окупаційних властей того ж 16 жовтня 1941 року.

«Громадяни міста Одеси!

Раджу вам не здійснювати недружелюбних актів по відношенню до армії і чиновників, які будуть керувати містом. Виказуйте тих, котрі мають терористичні, шпигунські або саботажницькі завдання, також і тих, що ховають зброю.

Будьте уважними, підкоряйтеся заходам, прийнятим військовим і цивільним командуванням.

Вважаю своїм обов'язком поставити про все це до вашого відома. Коли ж хто-небудь не буде виконувати розпорядження, видані у наказах, або ті, які будуть видані пізніше, повинен знати, що

БУДЕ ПОКАРАНИЙ РОЗСТРІЛОМ НА МІСЦІ.

Командуючий армією корпусний генерал-ад'ютант

І. Якобич

Начальник штабу генерал *М. Татарану*».

Серед оголошень, наклеєних на стінах будинків, на парканах, було й таке:

«Всі громадяни міста Одеси, які знають про місцеперебування терористів-комуністів, котрі переховуються в

будинках, погребях, катакомбах чи в будь-яких інших сховищах, повинні негайно сповістити про це в районну поліцейську префектуру.

В разі нападу на румунських або німецьких солдатів буде розстріляно 500 комуністів за кожен випадок терористичного акту.

В першу чергу будуть розстріляні сусіди».

Накази підкріплялись ділами. В перші ж години перебування в Одесі окупанти почали обстріл головного входу 1-ї шахти Нерубальських катакомб.

Ворожі артилеристи гатили, так би мовити, авансом, а потім поставили чотири сотні вартових від станції Дачна до Застав Першої і Другої. Цих профілактичних заходів окупантам здалося замало, і вони почали заливати цементом входи у катакомби, пускали у шахти гази, ставили міни біля входів і отруювали воду в колодязях, з яких могли брати воду одеські партизани й підпільники.

Так почалася в окупованій Одесі війна проти радянських патріотів. Цю війну можна назвати безперервною, жорстокою каральною експедицією, що тільки стихала на певний час, щоб знову розгорітися.

Над Нерубальським кладовищем гриміли гармати, як і в минулому, під час боїв під Одесою. А внизу, на глибині півста метрів, у темних і холодних коридорах катакомб в цей час збиралися бійці одного з перших партизанських загонів. Командиром загону був тридцятирічний капітан-чекіст Володимир Олександрович Молодцов (Бадаєв). В минулому Молодцов був робітником, потім інженером. Людина він бувала й освічена.

Останнім у катакомби прийшов зв'язківець Яша Гордієнко. З Яшею капітан познайомився в дні оборони Одеси.

— Останні два наших кораблі зникли з обрію, і дим розвіявся. Коли вони тепер з'являться? — запитав засмученим голосом Яша.

— Море. Небо. Обрій, — сказав і зітхнув тяжко боєць Іван Іванов, колишній механік пароплава. — А тут ні неба, ні обрію. Всюди камінь, пільма. Навіть повітря не вистачає, немов тебе хто душить за горлянку. Тяжким буде у нас «підземний рейс», Яшо.

— Все одно дійдемо до свого берега, — сказав Іван Петренко, командир відділення, викладач стрілецької справи, колишній кавалерист бригади Григорія Івановича Котовського. — Дійдемо.

Командир Бадаєв при світлі ліхтаря «літуча миша» все ще дивився на карту заплутаних лабіринтів. Без знаючих катакомби людей навіть з картою важко орієнтуватися в підземеллі. Такими лоцманами у партизанів стали старі шахтарі. Вони знають місця обвалів, таємні стежки у вузьких коридорах. Без таких людей, як і без світла від ліхтариків «літуча миша», можна потрапити в скрутне становище, од якого до смерті один крок.

— Ще раз нагадаю,— звертається командир до бійців.— Запам'ятовуйте свої знаки, вмійте читати їх на стінах, на підлозі. Вони у нас немов віхи на мілководді для пароплавів. Будьте уважними, товариші. Вартові у нас стоять на перехресті штреків. Біля слухового колодязя теж буде боєць. Всякий тупіт, навіть шелест в степу, ми повинні почути тут, у підземеллі. Повітря тут задушливе, погане. Це відчуває не лише моряк Іванов, а кожен з нас. Людину з катакомб на поверхні одразу можна пізнати. Вона бліда. Кожен, хто виходитиме з шахт, повинен підрумянитися. Натирайте, хлопці, щоки, щоб вони пашіли, мов жар. Це вас не раз урятує від зайвої розмови з патрулями або з жандармами...

— Зрозуміло, товаришу командир.

— Зброю, яка є у нас і яку будемо захоплювати, повинен знати досконало кожен. Стрілецька підготовка на ваших плечах, товаришу Петренко.— Бадаєв змовк, а потім до зв'язківця: — Ти ніби схвильований, Яшо?

— Та...— неохоче мовив юнак.

— Тільки правду,— попередив командир.

— Стояв я за рогом будинку. Коли це два ворожих солдати ведуть під конвоем наших полонених. Яюсь зробилося бридко на душі. Вони ведуть наших, може, на смерть. Я узяв каменюку і жбурнув прямо в голову конвоїрові. Той упав. Другий отетеріло зирк у мій бік. А цьому я лівою так і заліпив грязюкою в очі. Червоноармійці хто куди. Свист. Стрілянина. А я непомітно в один двір. А потім — «ноги на плечі»,— щиро, як було, розповідав Яша Гордієнко командирові.

— Хіба тебе за тим послали в місто?

— Ні. Я розвідник, зв'язківець,— опустив винувато погляд Гордієнко.

— А поводиш себе, як хлопчисько.

— Я більше не буду, товариш командир.

— Гарзд. Запам'ятай, Яшо. У нас серйозна, тяжка

й небезпечна війна. Ми повинні вести її розсудливо, інакше нас переб'ють, переловлять за кілька днів...

Бійці загону Бадаєва розгортали бойову роботу. Вони тримали зв'язок з підпільниками Слобідки, Молдаванки, Пересипу, розповсюджували листівки, повідомлення Радянського Інформаційного Бюро, які щодня приймали по радіо. Листівки ці привозили з Усатово на ринок «молочниці», у бідонах з подвійним дном. Групи Павла Пустомельника, Івана Іванова, Костянтина Зелінського здійснили аварію ешелону з живою силою ворога. Загибло близько 200 фашистських солдатів і офіцерів. На диверсійні завдання виходили не лише підричники Яськов, Митников, Лібенсон, а й дівчата — Тамара Межигурська і Тамара Шестакова. Восени 1941 року партизанський загін Молодцова (Бадаєва) знищив чотири ворожих військових ешелони.

Одного грудневого дня зв'язківець Яшко Гордієнко на перехресті штреків мало не наткнувся на невидимих вартових, так поспішав до штабу. Збуджений, з нетерплячими вогниками в очах він зупинився біля Бадаєва.

— Що? Може, щось накоїв? — натякнув командир на інцидент Яшка з румунськими конвоїрами в перший день окупації.

— Діло є! — потер руки Яшко, немов хотів їх погріти у цих непривітних і холодних катакомбах. — Завтра з Бухареста до Одеси прибуває «люкс-поїзд». «Ми, генерал Іон Антонеску, верховний головнокомандуючий армією», — перекиривляв Яша голос диктора радіо, який читав «декрети» й «накази», — посилаємо до Одеси три сотні титулованих румунських і німецьких правителів. «Новий порядок» уже є, а верховодів не вистачає.

— Точні відомості? — запитав Бадаєв.

— Так. Ось переданий вам графік руху цього поїзда... Територія між Дністром і Бугом, яка на півночі межувала по лінії Могилів — Жмеринка, входила до складу румунської адміністрації. Така була домовленість Гітлера й Антонеску. Ця територія називалася Трансністрією. Антонеску в своєму декреті № 1 від 19 серпня 1941 року, коли ще йшли бої під Одесою, визначив, що в Трансністрії будуть створені дирекції адміністрації і шляхів сполучення, агрокультури й економіки, освіти, культів і пропаганди, фінансова дирекція. Призначені на роботу в Трансністрії чиновники отримуватимуть подвійну зарплату. В «люкс-

поїзді» їхали до Одеси не рядові чиновники, а титуловані й дипломовані.

Бадаєв розмовляв з Гордієнком, схилившись над картою Одеси, аж поки дотліла воскова свічка.

— Так. Ми повинні зустріти цей поїзд за кілька годин до його офіційної зустрічі на Одеському вокзалі.

Коли стемніло, з трьох підземних отворів вийшли групи людей. Вони пішли різними напрямками, щоб зустрітися на 2-й Заставі, у лісосмузі, недалеко від залізничної колії.

Поїзд особливого призначення зупинявся рідко. Чиновники поспішали до Одеси, де їх зустрінуть з музикою. Багато пасажирів прокинулися ще вдосвіта. З газет, довідників і балачок вони вже добре обізнані із багатствами південної перлини України. Заводи, музеї, цінності, а також табуни корів, овець, добірні пшениця й виноградники — все це тепер їхнє. Все це вони спровадять звідси. Заради цього вони їдуть насаджувати колоніальний порядок.

У м'яких, затишних купе дзенькіт чарок, в яких іскрилося вино, вигуки, сміх. Чиновники і офіцери похмеляються...

Поїзд наближався до Застави.

У сутінках бовваніють, немов стовпи, патрульні солдати. Вартовий стоїть і коло тьмяно освітленого пакгаузу. Все дужче вистукують колеса поїзда. Вартовий за цим стукотом не чув людських кроків. Ще мить... Солдат здригається від несподіванки... перед ним троє партизанів. Він підводить угору тремтячі руки, і в цю ж хвилину великої сили вибух струсонув повітря.

З гуркотом охопленій полум'ям «люкс-ешелон» звалився з насипу, хоронячи під уламками три сотні не звичайних пасажирів — майбутніх кровопивців окупованої області.

На станції Одеса-Головна цього ранку духовий оркестр не зіграв маршу. Закоцубленим від холоду духовикам і особам, які прибули зустрічати правителів Трансністрії, комендант вокзалу повідомив, що сталася катастрофа.

Ранком біля Усатового й Нерубальська ворог скупчив військові частини, артилерію. Після обстрілу головного входу карателі з запаленими смолоскипами стали спускати у катакомби.

Офіцери звірили по карті підземні коридори. Солдатам наказано було йти далі. Невідомість лякала їх. Хтось наступив на міну. Пролунав вибух. У ту ж мить з темряви зацокотів партизанський кулемет. То стріляв Петренко.

Солдати кинулись назад, до виходу, натикаючись один на одного.

В цьому бою загинув і матрос Іван Іванов з Куяльника. Товариші поховали його у штреку.

А на поверхні лютували карателі. Вони виганяли жителів селища Усатове з хат і розстрілювали беззахисних людей, вішали стариків і жінок на телеграфних стовпах. Багато трупів фашисти укинули в шахту. Каральна експедиція завершувалася отруєнням колодязів.

2

Фашисти розуміли, що без шпигунів і лазутчиків їм не знищити загін Бадаєва. Вони довго шукали людей, які раніше працювали шахтарями й були обізнані з входами, виходами й розташуванням підземних коридорів. І такі люди знайшлися. Це були агенти «Кіт» і «Король».

У катакомбах вони почували себе, мов риба у воді, і скоро натрапили на слід партизанів. Обслідувані маршрути «Кіт» і «Король» позначали хрестиками на стінах, а часом і своїми підписами. Жителі Куяльника повідомили партизанів Бадаєва про підступні дії шпигунів. Але ті вже встигли зробити багато для своїх хазяїв. За партизанами почалося полювання. Фашисти заблокували майже чотирьох виходів з катакомб. Це була справжня трагедія для партизанського загону. Загін покидав обжиті місця, бази й змушений був щодня переходити по п'ятнадцять, двадцять кілометрів в пошуках нових, ще невідомих для таких обізнаних шпигунів, як «Кіт» і «Король», виходів. Інколи біля виходів виникали сутички. З'явилися поранені. Але шукати щілини на поверхню землі треба.

Змучені, з пораненими товаришами на носилках, ідуть партизани підземним коридором. Попереду старий шахтар. Він прислухається до бодай найменшого шереху, бо ж знає, що й камінь теж говорити може.

— Назад! — раптом гукає партизан з відчаєм у голосі.

Темними коридорами пішла луна. «Назад» відгукнулося-грізно і тривожно. Воно злилося з гуркотом, що застугонів по підземеллі. Каміння сипалося брилами й великим шматтям, скалками. У катакомбах ревіло, немов у вулкані. Люди бігли назад, падали на запліснявілу підлогу коридорів, затуляючи руками голови.

Гуркіт стих. Уляглася й пилюка на стіни. Прохід був завалений. Подбали про це лазутчики чи сліпі сили природи? Відповіді на це запитання нема. Ясно одне: треба звільнити прохід від каміння.

— До роботи, товариші! — сказав командир бійцям.

До роботи. Скільки вже перекидали партизанські руки за ці три місяці перебування в катакомбах каміння! До роботи! І знову руки у кожного у здряпинах, закривавлені. У напруженій шахтарській праці минає година, друга. Минає й півдня. Треба. Позаду засідка фашистів. Попереду гора накиданого каміння. Крізь нього треба якщо не пройти, то пролізти.

Нарешті. Бійці повзуть вузькою стежкою по гострому камінні. На плащ-палатках несуть поранених. Хочеться води. Дихається важко. Багатьом мариться, мов уві сні, життя там, де є повітря, де є небо, де є вода, чиста й холодна.

І все-таки партизани Бадаєва одірвалися від переслідувачів. «Кіт» і «Король» заплуталися в лабіринтах і ледве самі вийшли живими після перестрілки з партизанськими розвідниками.

Та ось знову розвідники помітили в одному з коридорів багато слідів. Хто тут міг бути? Карателі? Чи свої? Бадаєв вирішив на цій стежці, протоптаній невідомими, покласти записку, щоб таки з'ясувати, що за сусіди з'явилися поблизу. Зміст записки короткий: «Хто ви? Нам треба зустрітися».

Наступного дня кілька партизанів разом з капітаном Бадаєвим прийшли до цієї стежки заздалегідь. Там уже лежав лист-відповідь. «Згода. О 18-й за московським часом».

«За московським часом...» У серці Бадаєва зародилася надія. Тут повинні бути друзі, адже вони визначили саме «московський» час. Москва для радянських людей у тилу ворога — символ у боротьбі з фашизмом, пароль. Справдилися б ці надії! Одному загонові важко у катакомбах, коли не тільки біля виходів, біля колодязів, а й в підземних лабіринтах нищпорять лазутчики. Конспірація — річ потрібна, але в таких умовах треба відчувати лікоть друга-сусіда, ділитися з іншими партизанами відомостями про каральні наміри ворога.

Партизани Бадаєва знають, що в Одесі і приміських селищах розповсюджуються тисячі антифашистських листівок, до яких вони непричетні. А численні сутички з

жандармерією, диверсії, про які дізнається бадаєвський загін, коли зв'язківці виходять у місто! Дивним було вважати, що загін капітана Бадаєва один у підземних коридорах серед сотень розгалужень, петель, один на сотню кілометрів катакомб...

Треба з'ясувати, хто ті невідомі. І під час зустрічі бути готовими до всього. Партизани знали, що так думає і друга сторона і прийме всі заходи для своєї безпеки.

Тихо у підземеллі, аж у вухах дзвенить.

— Невже не прийшли? — спитав Бадаєв у партизана, що причаївся біля шершавої стіни.— Уже 18-та...

— Вони, як і ми, певне, давно чекають на нас зі зброєю наготові!

— Гей, там! — не витримав Володимир Олександрович.— Чого ховаєтеся?

Слова ці покотилися луною і відгукнулися разом з іншим голосом:

— Це ви ховаєтеся!

— Ага! Значить, ви на нас двох влаштували засаду! — відповів Бадаєв.— Так знайте — один з нас піде до вас. Але якщо з ним щось скоїться, ми рознесемо вас на клоччя!

— Домовилися. Од нас теж виходить один на переговори!

Капітан зробив крок уперед. Але Павло Пустомельник затримав його.

— Я піду, товаришу командир.

Пустомельник увімкнув електричний ліхтарик і рушив. Назустріч теж людина з ліхтарем «літуха миша».

Зупинилися.

— Ви хто?

— А ви?.. Якщо вас цікавить моє прізвище, можу сказати. Пустомельник.

— Павлуша? От здорово! — почувся голос з-за спини другого парламентаря.— Я ж серцем відчував, що тут свої, що ви наші...

Пустомельнику вийшов назустріч чоловік, і Павло пізнав його. То був секретар Одеського приміського райкому партії Лазарев Семен Федорович. З ним Пустомельник часто зустрічався до війни на нарадах, засіданнях.

— Свої. Наші.

— Ура! — загуділи катакомби.

Партизани обох загонів обіймалися, потискували руки.

— Так ось хто «люкс-поїзд» пустив під укіс! Хе! І духовики на вокзалі врізали замість «Зустрічного» «Похронний марш!» Молодці ви, бадаєвці! — говорив інструктор приміського райкому Горбель, чоловік з міцними руками чорноморського моряка.

— Ми не одні, — сказав капітанові Лазарев. — З нами ще група товаришів з Овідіопольського райкому партії. З ними ми теж зустрілися, як оце й з вами. Знайомтесь.

— Іван Гаврилович, — назвався Іллюхін. — Секретар Овідіопольського райкому, уродженець Орловської області.

— А я народився у Вітебську, а жив і вчився під Рязанню, потім у Москві. Теж корінний росіянин, як і ви, — відповів Молодцов-Бадаєв, потискуючи новому знайомому руку. — Радий бачити земляків в одеських катакомбах поруч з українцями Петренком і Горбелем.

3

Ось так зустрілися партизанські загони Молодцова-Бадаєва, Лазарева та Іллюхіна. Це сталося 16 березня 1942 року. На цей час загони вже були загартованими в боях, мали досвід, мали на своїх рахунках знищені ешелони, грузовики з солдатами, убитих і поранених окупантів.

Одеський обком партії ще в 1941 році створив у Приміському районі для підривної роботи в тилу фашистських загарбників підпільний райком КП(б) України. В склад райкому увійшли Лазарев, перший секретар, Крилевський, другий секретар, члени райкому Щерба, Леонід Горбель та його сестра Ганна Горбель.

Приміський підпільний райком ще до приходу в Одесу окупантів підібрав конспіративні квартири, визначив місця явок, вивчив шифри, одержав канцелярські предмети, портативну друкарню. Майбутні партизани запаслися озброєнням, вибухівкою і шанцевим інструментом. Бійці-райкомівці мали ліхтарі «літуча миша», особливі запальники, що могли горіти кілька годин, гас для ліхтарів, бензин для мотоциклів, куртки-спецівки. Старий одяг партизани одягали під землю, щоб не замазати костюмів, у яких треба виходити в місто. Підпільники узяли в катакомби навіть милиці, щоб зручніше було ходити по низеньких підземних коридорах.

Семен Федорович Лазарев ще в дні битви під Одесою біля входу в Усатівські катакомби мав розмову з командиром 95-ї дивізії. Генерал говорив:

— Врахуйте все до дрібниць.

— Ніби врахували. З розрахунку на рік.

— Не завадило б і на більше,— додав командир дивізії.— Запас їсти не просить. А вам ще доведеться думати про їжу.

У жовтневі дні 1941 року ніхто не міг сказати, на скільки часу Червона Армія залишає Одесу. Не відали про це й підпільники. Вони знали лише одне — треба бити ворога, працювати серед своїх людей на окупованій території.

Кожен борець прийняв урочисту присягу. Ось її текст: «Я, громадянин Радянського Союзу, вірний син героїчного Радянського Союзу, червоний партизан, даю партизанську клятву, що буду рішучим, безжалісним до ворога, не випущу з рук зброї, доки останній фашистський гад на нашій землі не буде знищений.

Не шкодуючи крові й свого життя, за спалені міста і села, за смерть дітей наших, за муки, насильства і знущання над моїм народом — клянусь мстити ворогові жорстоко, нещадно, невтомно.

Кров за кров, смерть за смерть!

Я клянусь: скоріше помру в жорстокому бою з ворогом, чим віддам себе, свою сім'ю, свій радянський народ у рабство кривавому фашизмові».

Партизанський загін Лазарева випустив понад сім тисяч листівок та звернень до населення, молоді, до інтелігенції, до агрономів та інших спеціалістів. В цих листівках райком закликав до саботажу, до всебічної допомоги партизанам у скрутні для них дні. Наводити тексти листівок нема потреби. Варто лише зауважити, що вони були надруковані у підпільній друкарні чималим тиражем. Листівки розносилися десятками людей, жінками, особливо під виглядом продажі молока, обміну одяжі на хліб. Витримка і мужність цих жінок рівна подвигіві. І про них ми ще скажемо слово.

Командир підпільного загону Лазарев мав організаторський хист, був непоганим редактором і любителем поетичного слова. Разом з запасами їжі і зброї у катакомби були однесені сотні томів книг художньої і політичної літератури. У підземній бібліотеці були твори Маркса, Леніна, Некрасова, Шевченка, Гоголя, Маяковського.

Загін жив за суворим, як в армії, розпорядком, починаючи день з фіззарядки. Були у загоні й години бойової підготовки. Бійці училися майстерності стріляти, вивчали трофейний кулемет, міномет. Командир знаходив час писати вірші і пісні. Свого композитора у підпільників не було. Лазарев складав пісні на мотиви широковідомих пісень, маршів. І вони співалися бійцями загону, партизанами інших загонів. Знали ці пісні й на вулицях поневоленої Одеси.

Ось одна з них. Вона написана на мотив «Оружьем на солнце сверкая»:

Пошли мы вперед тернистой дорогой,
Далек оказался наш путь,
Наполнилось сердце тревогой,
Нет сил, невозможно вздохнуть.
Марш вперед, друзья, в поход
В сердце с ленинизмом!
Поведем мы свой народ
На борьбу с фашизмом!

В сырых катакомбах глубоких,
Где воздуха мало порой,
Где много обвалов широких,
Живем мы родною семьей.

В рядах наших нет тех, кто поет,
Не тот здесь собрался народ,
Энергию, силу удвоят!
Найдем — все же будет исход.

Нам вера надежду рождает,
Нам вера и бодрость дает,
Кто верит — всегда побеждает,
Позиций своих не сдает.

Так. Своїх позицій партизани одеських катакомб не здавали ні коли окупанти організовували каральні експедиції, ні коли отруювали воду, ні коли пускали у шахти отруйні гази, ні навіть коли з'явився новий ворог — щури, мишва.

Пізнньої осені сорок першого року катакомби заповнила сила-силенна мишей і пацюків. Гризуни добиралися до продовольчих складів. Вони могли рознести серед людей хвороби, часом нападали на бійців, що спали. Бійці з гірким жартом говорили, що щури і мишва уклали угоду з генералом Антонеску й Гітлером і кинулись допомагати знищити одеських партизанів і підпільників у катакомбах.

Весною 1942 року всі партизанські загони й групи потрапили в тяжке становище. Окупанти з кожним днем

відшукували все нові й нові виходи, колодязі в шахти, ставили біля них міни, засипали їх.

Щоб знайти нові виходи, партизани змушені були безперервно посилати своїх людей на пошуки «вікон» на поверхню.

Часто розвідники не поверталися до бази по кілька днів. Інколи товариш приносив на руках іншого, на якого звалився шматок черепашника під час обвалу. Пошуки нових виходів в умовах облоги катакомб — складна, до краю напружена й небезпечна робота.

Бійці, які були далеко від табору, навіть без сутички з ворогом могли бути приреченими. У коридорах-лабіринтах не можна орієнтуватися по компасу. Коридори ці заплутані, часто вузькі й низькі. Нерідко тунель переходив з одного яруса на другий. Це ще більше ускладнювало рух. Коли гас ліхтар у людини, котра опинилася далеко од своїх, мало надії на те, що вона може видертися на поверхню. До того ж, у катакомбах траплялися обвали. Єдиний засіб для орієнтації — це знаки, які накреслювала кожна група для своїх крейдою або вугіллям. Ці знаки й служили компасом, вежами цих небезпечних фарватерів.

Немало клопоту партизанам завдавало вогке повітря у катакомбах. Зброя іржавіла. А з поїденим іржею стволом, затвором не навоюєш. І партизани вели ще одну війну у підземеллі — битву з ворогом металу — іржею.

Та, мабуть, чи не найстрашнішим противником став у партизанів весною і влітку 1942 року голод. Продовольчий пайок безперервно став урізуватися. Були такі тижні у партизанів Приміського району, коли вони, опинившись у кам'яному мішку, ділили на кожного по ложці крупи на день. Про хліб не було й мови. З'їли навіть шкіру із забитої раніше корови. Її різали на смужечки, і кожен боєць варив з того шматочка шкіри суп.

Це були тяжкі дні для партизанів одеських катакомб. Затишша, а потім німецький наступ на фронті влітку 1942 року в напрямку Дону і Волги дозволили гестапівцям і королівській сигуранці залучити нових агентів, лазутчиків. З їхньою допомогою жандармерія знищила в катакомбах кілька продовольчих баз. Лазарєв, Молодцов (Бадаєв), Ілляхін та інші командири груп ставили питання про вихід у місто на конспіративні квартири, про перехід у райони, де були лісові масиви й умови для продовження партизанської боротьби.

Підпільний партійний комітет Приміського району ви-йшов із катакомб і розмістив свій штаб у конспіративній квартирі по вулиці Яковлева, на Слобідці. Хазяйка цього будиночка — шістдесятип'ятирічна пенсіонерка Параска Яківна Горбель. Ще в роки громадянської війни Параска Яківна допомагала революціонерам під час окупації Одеси іноземцями. І тепер вміла добре маскуватися, розповсюджувала листівки, носила їжу в катакомби, була зв'язківцем між підпільниками на конспіративних квартирах і партизанами катакомб. Три її сини були на фронті. Леонід і Ганна з перших днів окупації пішли в підземелля й були членами Приміського райкому партії. Незабаром Параска Яківна послала до партизанів і свою молодшу дочку Клавдію. Там, у підпіллі, Клавдія вступила до лав Комуністичної партії.

І ось тепер у будиночку Параски Яківни поселилися члени підпільного райкому. Вона не знала, скільки часу доведеться бути в її хаті Лазареву, Крилевському — місяць, два чи, може, й рік. Стара жінка знала лише, що ці люди мусять у неї перебути до тих днів, коли катакомби знову загудуть бойовим гомоном, коли з них вийдуть на бій з ворожими військами партизанські загони, створені райкомом, її сином Леонідом, її доньками Ганною і Клавдією.

Мужнім зв'язківцем була і Вдовиченко Олександра Єремівна. Вона носила в катакомби партизанам гас, борошно, картоплю. Йшла до шахти через поле, ризикуючи потрапити в пазури жандармів. Щоб «задобрити» ненависних жандармів, Олександра Єремівна пекла плацинди з кабаком. Жандарми й поліцаї аж облизувалися, ласуючи ними, й пропускали жінку далі.

Десятки разів ходила Олександра Єремівна до катакомб, приносячи звідти листівки. Одного разу вона була заарештована, але доказати, що жінка мала зв'язок з партизанами, жандарми не змогли.

Самовіддано допомагала партизанам Катерина Федорівна Васіна — дружина заступника командира. Разом з жителями Куяльника Пом'яловським і сім'єю Іванових Васіна десятки разів опускала у катакомби через колодязь відро з харчами, гасом. Незабаром її заарештували. Через агентів гестапівці взнали, що Васіна дружина партизана. Польовим судом разом з десятками інших патріотів Катерина Васіна була засуджена до смертної кари і страчена влітку 1942 року.

Страти. Страти. Розстріли...

Рідко коли виходив номер «Одесской газеты», що видавала окупаційна адміністрація, в якому б не повідомлялося про підривні дії підпільників і партизанів, про польові суди і вироки над радянськими патріотами. Більш точні повідомлення про масове знищення радянських людей друкували в своїх листівках партизани й підпільники, кличучи народ в окупованих районах до помсти.

На лютий місяць 1942 року фашисти знищили в Києві 120 тисяч людей, у Дніпропетровську — 60 тисяч, в Одесі — 100 тисяч. «Тут не враховано ще десятки тисяч беззахисних стариків, жінок і дітей, знищених у райцентрах Котовськ, Балта, Голованівськ, Криве Озеро, Гайворон та інших містах, — писали партизани. — Ось вам «цивілізація», «свобода» по-фашистськи, принесена кривавим Гітлером, його озвірілими фашистськими собаками».

Ворожа контррозвідка в боротьбі з партизанами намагалася якнайширше використати шпіонаж, зраду. Для цього проводилися масові арешти під виглядом заложників.

9 лютого на явочну квартиру, після вдало здійсненої операції, прибули капітан Бадаєв і Яша Гордієнко. Будинок був оточений загоном солдатів з двома кулеметами. Бадаєва заарештували.

З того дня підземна група Бадаєва була обезглавлена. Через кілька днів були заарештовані члени міської групи загону капітана Бадаєва. Зрадником виявився власник конспіративної квартири.

У першу ж ніч після арешту Бадаєва і Гордієнка допитував головний слідчий сигуранци.

На великому столі, немов на музейному стенді, лежали батоги, канчуки й інше ганебне знаряддя, уготоване з давен-давен, щоб катувати беззахисних в'язнів, полонених. Та крім канчуків з свинцевими наконечниками, водопровідних труб, якими завжди били в'язнів, тут застосовували ще й новинку двадцятого віку. У кутку — електричний стілець.

Слідчий почав з юного Гордієнка. Яша, витерши розірваним рукавом скривавлене обличчя, глянув прямо у вічі слідчому.

— Нічого не скажу.

— На «літак» його! — наказав слідчий жандармам.

Кати роззули Яшу, потім зв'язали руки навкруг зігнутих у колінах ніг. Попід коліними пропустили водопровідну трубу. Обидва кінці труби вмістили у гнізда на високих стояках. Тепер зігнуте тіло хлопця стало похитуватися. Голова ледве не торкається підлоги. Яшу б'ють гумовими палицями.

— Не скажу...

Хлопець втрачає свідомість...

Молодцова допитували всілякими засобами — і «пристойними», і найжорстокішими.

Капітана садовили на електричний стілець, прив'язували ноги, затягували ремнями руки, щоб вони непорушно лежали на оголених контактах. На столі у слідчого був телеграфний ключ, яким він вмикав струм. Як хвалився сам слідчий, у його багатій практиці ще не траплялося, коли б людина, що була на стільці під струмом, мовчала.

Слідчий реостатом додав напруги і ще натиснув на головку ключа.

Минає хвилина. Партизанський командир мовчить.

Минають ще хвилини. Слідчий нервує, просить цигарку, бо одна рука зайнята.

Минуло тридцять хвилин.

Кожен новий день схожий на минулий. Яші Гордієнку невимовно образливо, що він помре не в бою, помре беззбройним, понівеченим фізично. Хлопцеві хочеться розказати про себе, про свої страждання й думки перед смертю матері, батькові, в Овідіопольський район людям. І він, роздобувши у в'язнів огризок олівця й аркуш паперу, пише листа, ховаючись від очей наглядачів за широку спину свого командира, Володимира Олександровича Молодцова.

«Дорогі рідні!

Пишу вам останню записку. 27. VII 1942 р. минув місяць з дня, коли нам зачитали вирок. Мій строк минає, і я, можливо, не доживу до наступної передачі. Помилування не жду. Ці «турки» добре знають, що я собою являю (це дякуючи провокаторам). Під час слідства вів себе спокійно. Віднікувавсь. Мене стали бити. Три рази водили і били по 4—5 годин. Пів на четверту бити кінчали. За цей час я тричі втрачав пам'ять і один раз втратив свідомість. Били гумою, обгорнутою тонким дротом, і грабовою палицею, довжиною метра півтора. По жилах на руках залізною

паличкою... Залишилися сліди шрамів на ногах і вище. Після цього я став погано чути.

Хто був у моїй групі, гуляє на волі. Ніякі катування не вирвали їх прізвищ. Я водив хлопців на діло. Я збирав відомості. Я збирався висадити будинок, де були німці (поруч з будинком Червоної Армії, новий будинок). Та став на перешкоді старик. Ця собака мене боялася. Од моєї руки вже загинув не один провокатор. Жаль, що не встиг розгорнутися...

Я надіявся на втечу. Два дні тому тут уголовники збиралися теж утікати, і їх «зашухерили». Вони тільки напаксудили нам. Тепер нема можливості утекти, а часу залишається зовсім мало.

Ви не падайте духом. Саша Хорошенко поклявся мені, що, коли буде на волі, він не залишить вас у біді. Можете бути впевнені, що він буде на волі. У нього є час, і він знайде потрібний момент вислизнути з тюрми. Наше діло все одно переможе. Наші цієі зими геть стряхнуть з нашої землі німців і «визволителів-мамалижників». За кров партизанів вони відповідь дадуть у тисячу разів більшою кров'ю. Мені тільки боляче, що в таку хвилину я не можу допомогти своїм друзям по духу.

Дістаньте мої документи: вони закопані у хліві. Під першою дошкою від точила сантиметрів 30—40. Там лежать фото моїх друзів, подруг і мій комсомольський квиток. У сигуранці в мене не вирвали, що я комсомолец. Там є фото Вовки Ф., однесіть на Лютеранський провулок Ніні Георгіївні. Ви їй однесіть, і нехай вона дасть на перезйомку, а фото заберіть назад. Можливо, ви коли-небудь його зустрінете. Там є і мої листи... Ми опинилися у різних кінцях. Я присуджений до розстрілу, Вова, Мишко, Абраша евакуювалися. Ех! Славні були хлопці! Може, кого-небудь зустрінете.

Прощайте, дорогі. Нехай батько видужує. Це я хочу. Прошу тільки не забути про нас і помститися провокаторам. Передайте привіт Лені.

Цілую вас усіх міцно. Не падайте духом. Кріпійтсья. Привіт всім рідним. Перемога буде за нами!

27. VII 1942 року.

Яша».

Коли читаєш зараз оцей лист шістнадцятирічного комсомольця, котрий з дня на день протягом місяця чекав смерті, то думаєш про юнаків і дівчат, яким зараз по шіст-

надцять, двадцять років. Хочеться побажати їм сонячного неба, сонячної юності, не такої, яка була у Яші Гордієнка і мільйонів його ровесників.

Всією душею хочеться побажати, щоб юність шістдесятих років була такою ж міцною духом, навіть у хвилини найтяжчих випробувань, щоб вона була готова в ім'я перемоги справи комунізму до всього, щоб вона так думала про майбутнє держави, як думав про це хлопець з-під Одеси Яша Гордієнко, зв'язківець партизанського загону, якого вбили гестапівці.

Голова військово-польового суду читав вирок голосно й грізно:

— «Під час відступу радянських частин з Одеси була залишена група партизанів-комуністів з спеціальним завданням по проведенню терористичної підривної діяльності і шпигунської роботи. В їх розпорядженні були залишені склади зброї і вибухових речовин. При підході союзних військ ця група партизанів-комуністів сховалася в одеських катакомбах, але була виявлена і віддана військово-польовому суду. Військово-польовий суд розглянув справу учасників групи, які звинувачуються у веденні підривної терористичної роботи, шпигунстві й укриттю складу зброї й амуніції, ухвалив:

Бадаєва Павла Володимировича, Гофмана Артура, Волкова Семена, Музиченка Миколу, Музиченка Івана, Синіна Григорія, Милана Петра, Шевченка Павла, Межигурську Тамару, Шестакову Тамару, Светлова Михайла, Бунякова Михайла — до розстрілу.

Хорошенка Олексія до вічної каторги, Козюбенка Григорія — до 20 років каторжних робіт, Юдіна Микиту і Гофмана Вітольда — до 10 років каторжних робіт».

Голова суду сказав:

— Кожний засуджений може написати прошеніє про помилування.

Катам особливо хотілося, щоб у них і у короля просив помилування Молодцов.

— Вас помилують. Напишіть, — ще раз звернувся суддя до командира партизанського загону. — Ви мовчали під час усього слідства. Скажіть хоч слово зараз. Просіть, благайте про помилування...

— Я радянська людина і на своїй землі просити милості у ворога не збираюсь...

Це були перші і останні слова Володимира Олександровича Молодцова, які почули від нього слідчі й судді. З цими словами на устах і був розстріляний командир партизанського загону Молодцов (Бадаєв), якому ще в роки війни Радянський уряд посмертно присвоїв звання Героя Радянського Союзу.

...Великі втрати понесли партизани й підпільники Одеси. Але боротьбу продовжували десятки й десятки загонів, груп, організованих райкомами партії, командуванням Червоної Армії, а згодом Українським штабом партизанського руху. Особливо дійовим був загін, організований парашутистами Василя Дмитровича Авдеева (Чорноморського), посланими УШПР. З Василем Авдеевим читач ще зустрінеться, коли мова йтиме про партизанські бої в Донбасі. Там Авдеев іменувався Донецьким...

Партизанські групи секретарів Приміського Одеського райкому партії Лазарева і Крилевського, після восьмимісячного перебування на конспіративних квартирах, повернулися до катакомб й розпочали активні бойові й диверсійні операції і вирости у великі загани.

Не стихала партизанська боротьба на півночі Одещини — в районах Савранському, Врадівському, Кривоозерському, Любашівському, Гайворонському і Піщанському. На цю «прикордонну» територію між німецькою зоною окупації і так званою румунською Трансністрією ЦК КП(б) України послав свого організатора Миколу Костюка, секретаря Первомайського райкому партії. Згодом сюди ж прибула організаторська група для створення партизанського з'єднання в складі командира Івана Кухаренка, комісара Василя Нестеренка, начштабу Сергія Запороженка. Ці товариші очолили один з найбільших загонів на півдні республіки з гордим ім'ям «Буревісник», який виріс у велике з'єднання, об'єднавши підпільників і партизанські групи. «Буревісник» став надійним помічником для військових частин Червоної Армії.

На діяльності «Буревісника», інших загонів і численних підпільних груп на півдні України не станемо зупинятися детально, бо історія цього загону є цілою книгою нашої витримки, мужності, наших бід, в які потрапляли підпільники. Біда ця — хронічна. Це невміння конспіруватися, невміння розбиратися в людях.

Саме тому була викрита й розгромлена велика підпільна комсомольська організація у Березівському районі, якою

керував лейтенант Марко Майборода. Девіз Майбороди — «Нема чого чекати! Доки сонце зійде, роса очі виїсть! Бити фашистів треба зараз».

У травні — червні 1942 року ця підпільна організація нараховувала близько ста чоловік. На озброєнні було чотири кулемети, 90 гвинтівок, автомат, 10 наганів, багато патронів, гранат і ракет. Загін мав три радіоприймачі. Партизани цих степових сіл мали план дій. Після того, як вони в бою добудуть озброєння, Марко Майборода збирався повести загін до лісу. Та цього не сталося. По доносу агентів багатьох підпільників було заарештовано.

Як і у Яшка Гордієнка, листи березівських підпільників дихають впевненістю в перемогу, вірою в майбутнє.

Вісімнадцятирічній Ліді Тубичко пише з камери Вася Данилишин: «Наша перемога буде величезним здобутком радянської молоді. Звичайно, я не хотів зробитися героєм роману, як мріють про це інші. Наша мета — це обов'язок кожного з нас піти на захист Вітчизни. О Лідо! Якби ти знала, яка у мене ненависть до капіталістів!» Петро Турбинський, один з організаторів підпілля в Березівському районі, писав з тюрми: «Борітеся, друзі. Нехай ми загинемо, але справа, за яку боремося, — переможе».

Підпільні й партизанські групи на Одещині виникали то в одному, то в іншому районі, селі ще в перший рік Вітчизняної війни. Їхнє народження нагадувало спалахи зенітних снарядів на темному нічному небі. Спалахи ці нерували, лютили фашистських окупантів.

У Кривоозерському районі на початку 1942 року став організатором підпілля учитель-комсомолець Микола Семенов і поляк за національністю, фельдшер Едуард Рачинський, членами групи були вчителі — Іван Біград з Любашівського району та Андрій Корнован. В самому Кривому Озері підпільну групу організувала вчителька Леся Новошицька, у селі Мазурове — рахівник Микола Щербатий. В той же час у селі Сирове, цього ж району, організував групу Іван Гуртовий, офіцер Червоної Армії, до війни він працював агрономом у Григоріопольському районі Молдавської РСР. Гуртовий знайомиться з Семеним і через нього налагоджує зв'язки з Савранською підпільною організацією. Гуртовий влаштовується на роботу агрономом у Кривоозерську претору, а потім заступником претора по сільському господарству. Така посада дозволяє Гуртовому вміло керувати усією кущовою

підпільною організацією, що об'єднала Сирівську, Мазурівську, Врадівську і Кривоозерську організації.

Румунській контррозвідці через провокатора вдалося викрити організацію. Гуртовий, Новошицька і Корчинський були заарештовані. Очевидці розповідають про передсмертну розмову Гуртового з румунським офіцером. Офіцер запитав у Гуртового: «Ти молдаванин. Чому ти зрадив молдавський і румунський народи?» Іван Аксенович Гуртовий відповів: «Моя Батьківщина — Радянський Союз, і свого народу я не зрадив. Єсть правда на землі — вона в Москві!»

Розділ третій

1

Про радянське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни написано чимало. В більшості цих робіт, коли говориться про причини поразки багатьох молодіжних, та й не тільки молодіжних, організацій підкреслюється недооцінка ролі конспірації і невміння конспіруватися. Це правда. Наше підпілля ще не вміло як слід конспіруватися. Але заглянемо глибше в це питання, подивимося на нього у зв'язку з конкретними історичними умовами, в яких виникало підпілля на нашій землі під час тимчасової ворожої окупації.

До підпільної боротьби на своїй землі ніхто не готував наших людей, хоча говорилося про неминучість війни, оборонної війни, але такої, яка завдяки силі і монолітності нашого народу буде швидко перенесена на територію агресора і там продовжуватиметься до остаточного розгрому ворога.

Якби хто заїкнувся ще 20 червня 1941 року про можливість підпільної боротьби наших людей на Україні, в Білорусії, під Смоленськом, у Литві в разі нападу фашистських військ, то такого зарахували б у панікери. Наш народ був не підготовлений морально до можливих поразок на фронті, до можливої тяжкої війни, до можливої нелегкої, яка вимагає спеціального навчання, підпільної підривної роботи в тилу ворога.

По-друге. Гітлерівський «новий порядок у Європі», фашистський окупаційний режим — найстрахотливіший з

усіх режимів, які будь-коли знала історія. Такого осатанілого, винищувального терору, який запровадив фашизм на захоплених територіях й особливо в окупованих областях Радянського Союзу, не зустрічали в минулому ще жодні підпільники. Отже, ворог, з яким довелося боротися підпільникам у Вітчизняну війну, був небачено жорстоким. Гітлер вів війну не лише з армією, він провадив війну, в якій ставив метою не лише знищення Радянської влади, більшовизму, а знищення слов'янства, перетворення слов'янських держав у колонії.

По-третє. Якщо наші люди, котрі залишилися в підпіллі чи піднялися самі на боротьбу на окупованій території, а таких було мільйони, не мали досвіду і навчалися цьому в ході самої боротьби, то гітлерівська служба поліції, СД, гестапо до приходу на нашу землю уже набили руку на антикомуністичній діяльності і в самій Німеччині, і в Франції, Чехословаччині, Польщі. В цій боротьбі проти патріотів-антифашистів гітлерівська служба мала чималий запас методів, починаючи від провокацій, підкупу й кінчаючи масовим знищенням людей з допомогою душогубок, величезних вогнищ, де спалювалися десятки тисяч трупів. Досвід боротьби з підпіллям у ворогів великий, і вони й на хвилину не барилися використати його проти наших патріотів.

Якщо оці три обставини, з якими зіткнулися наші підпільники під час боротьби з німецько-фашистськими окупантами, кинути на терези, то кожен зрозуміє, яка ця боротьба була тяжка, нерівна, кожен зрозуміє, що боротьба радянських підпільників у минулій війні є славним подвигом нашого героїчного народу.

Такий подвиг здійснила й Ровенська підпільна організація, одна з найбільших організацій в окупованих областях на Україні, якою керував Терентій Новак, залишений обкомом партії і ЦК КП(б) України на підпільну роботу.

Для підпільної організації Терентія Новака було характерним поєднання масово-політичної роботи, військової, диверсійної, вміння конспіруватися, знаходити потрібне місце для кожного члена організації, використання легальної роботи, як завіси, форми маскування основної, підривної роботи. Організація діяла в складних умовах, під самим носом у гітлерівського рейхскомісара України Еріха Коха, у місті, вщерть набитому поліцією, жандармерією, СД і різними службами.

Секретар Ровенського обкому партії Василь Андрійович Бегма, підшукуючи людей для підпільної роботи на окупованій території, пригадав двадцятивосьмирічного студента педінституту, комуніста Терентія Новака. З ним Бегма познайомився ще в перші дні визволення західних областей України у вересні 1939 року. Тоді Новак разом з іншими політ'язнями був звільнений з тюрми, де він мав одсидіти багато років за комуністичну діяльність. Секретар обкому подумав, що така людина, як Новак, може краще виконати завдання КП(б) України в тилу ворога, чим інший товариш,— активіст, комуніст з східних областей України, який мав чималий досвід будівництва соціалізму і не мав досвіду, навиків у підпільній боротьбі. До того ж, Ровенщина буда молодою радянською областю з специфічними обставинами, яких не було у східних областях. Бегма прийшов до висновку, що керувати підпіллям треба залишити місцеву людину, загартовану у підпільній боротьбі. І його вибір упав на студента Терентія Новака.

Новак, познайомившись докладно з інструкціями Центрального Комітету партії й переговоривши з першим секретарем обкому, який був у нього за друга й старшого брата від часу їхньої першої зустрічі, повернувся через лінію фронту назад у Ровно.

Ровенщина була окупована німецькими військами в перший тиждень війни. Слідом за танковою армією генерала Клейста у Ровно прийшли численні представники фашистської окупаційної власті, а за ними зграї українських буржуазних націоналістів. Серед них і німецькі агенти, які позакінчували розвідувальні школи і послані в тил Радянської Армії ще до приходу німців. Одним з таких був Тарас Боровець, що називав себе «Бульбою» і який потім заснував так звану «Поліську січ», що стала одним з каральних загонів проти польського і українського населення. Прийшли в Ровно й інтелігентні емігранти, які в кабачках Західної Європи, зокрема в Німеччині, Австрії марили про «міністерські» і «гетьманські» портфелі соборної і вільної України. Серед ватажків націоналістичного охвістя у Львові були Бандера і Мельник. Уже згаданий Боровець засновував своє гніздо в північних районах Ровенщини. Ці заправили мали своїх агентів із середовища куркульських синів і уніатського духовенства у Галичині.

В той час геббельсівська пропаганда горланила про остаточну поразку Червоної Армії, про те, що червоній Москві залишилося існувати лічені дні. Їм підспівували буржуазні націоналісти.

Буржуазні націоналісти, дрібні рибки-лоцмани, супроводжували на схід кровожерливих німецько-фашистських акул в надії теж поживитися й стати «міністрами» України. Та навіть такі заходи, як «націоналізація» (тобто підбір працівників в установи, на підприємства за національною ознакою) та інші витівки «самостійників» не сподобалися німцям. Вони повиганяли оунівців геть з посад, а діяльність української поліції взяли під свій контроль. «Соборну» Україну Гітлер уже в наказі 1 серпня 1941 року покроїв на чотири частини. За цим наказом Україна розчленовувалася. Перша — Волинь, Полісся, Житомирщина, Київщина, Полтавщина, Запоріжжя. Сюди також включалися південні райони Білорусії. Друга частина — Галичина. Вона була приєднана до польського генерал-губернаторства. Третя (на основі договору Гітлера і Антонеску) передана Румунії і мала назву Трансністрії, сюди увійшла територія між Прутом і Дністром, між Дністром і Південним Бугом. Нарешті четверта частина — Чернігівщина, Сумщина, Харківщина й Донбас підпорядковувалися безпосередньо німецькому військовому командуванню.

І от «столицею» України стало Ровно, а рейхскомісаром України Гітлер призначив Еріха Коха. Школи стали перетворюватися у солдатські казарми, а які залишалися вільними від військових, там училися тільки діти фольксдойчів. «Українській раді довір'я на Вслині», якою керували колишні петлюрівські діячі, окупанти дали такі «самостійні» функції, як ремонт доріг і шляхів та мостів, як постачання гітлерівської армії. Що й говорити — широка «самостійна» діяльність! А на дверях навіть таких установ, як пивні бари, з'явилися таблички з написом: «Тільки для німців». Та хоч як плювали німецькі власті у вічі націоналістам і навіть розганяли таких претендентів на «міністрів», як Бандера, Мельник, все ж закоренілі зрадники українського народу навіть у цих ганебних для них умовах вважали за «честь» коло прапора з фашистською свастикою вивішувати й жовто-блакитний стяг та тризуби.

У Ровно, як у столиці, знаходилося центральне управління поліції і гестапо для України, верховний суд для України з статспрезидентом, тут поселилася ставка голов-

нокомандуючого збройними силами на Україні. Тут був центральний емісійний банк, де друкувалися окупаційні марки для України, численна адміністрація з приїжджих німецьких чиновників, господарників. Тут, як вже згадувалося, було чимало службовців і з «Української ради довір'я на Волині» на чолі з емігрантами, націоналістичними журналістами та іншими запроданцями. Ровно було набите окупаційними службами, всілякою адміністративною наволочтю і поліцією, жандармерією та гестапо.

У такому місті Терентій Новак повинен починати виконувати завдання ЦК КП(б) України і обласного комітету партії.

Новак розшукав Івана Луця, давнього товариша по роботі в Комуністичній партії Західної України, який також за комуністичну діяльність був кинутий у в'язницю й до 1939 року просидів там п'ять років. Під час цієї першої зустрічі друзі порозумілися одразу, що їхнє місце в лавах бійців проти фашизму. Зустріч ця й стала початком до створення підпільної організації.

Новак і Луць вирішили влаштуватися на легальну роботу, звідки набагато зручніше керувати майбутньою організацією. З допомогою знайомих інженерів Новак влаштувався директором фабрики валянок, а Луць секретарем цієї фабрики.

Новака найбільше тривожила та обставина, що свої люди — ровенчани — можуть подумати про нього негарно, як про пристосуванця, який одержав від німців директорську роботу. Якось Новак вирішив кинути фабрику і піти в підпілля. Але Луць застеріг:

— Ти зробиш непоправну помилку. У підпілля треба втікати, коли розвалюється робота, коли тобі загрожує арешт.

Новак залишився. З того дня Новак, Іван Луць та його подруга Настя Кудеша, Федот Шкурко, Оля Солімчук й почали засновувати велику і добре законспіровану підпільну організацію. Фабрика стала штабом організації.

У вересні 1941 року на квартирі у Луця відбулося перше засідання Ровенської підпільної організації. Було вирішено приступити до створення груп за принципом трійок. Кожна трійка зв'язана з іншою тільки через одного члена трійки. В разі біди, коли в організацію міг пролізти шпигун, то, крім двох-трьох чоловік, він нікого знати не буде. Така система конспірації дозволила підпільникам

Ровно витримати найсуворіші випробування в умовах жорстокого режиму і нагляду гестапо.

На цьому ж засіданні було створено відділи підпільної організації: агітації й пропаганди, військовий, розвідувальний і господарський. Про роботу деяких треба сказати кілька слів.

Відомо, що підпільники східних областей, тимчасово окупованих ворогом, проводили величезну політичну роботу. Вони несли в маси повідомлення Радянського Інформаційного Бюро, випускали листівки, друковані у друкарні чи на машинці, написані від руки. Підпільники-агітатори розвінчували брехні Геббельса, вселяли в людей віру в перемогу Червоної Армії. Якими дорогими були ці слова для наших людей в умовах, коли армія відступала на схід, коли віра в її перемогу у багатьох захиталася, коли в душах багатьох був розпач, безнадія.

Агітаційну роботу, звичайно, важко порівняти з роботою партизанських підричників, результати якої бачать і самі диверсанти, і вороги. Але недооцінювати масову роботу серед населення, яку вели підпільники, ніяк не можна. Оті листівки, карикатури на окупантів, звернення до населення, повідомлення московського радіо і радіостанцій «Радянська Україна», «Дніпро» були доброю зброєю в боротьбі за людські душі, за потенціальний резерв підпільних організацій і партизанських загонів.

Роль агітаційної і пропагандистської роботи в західних областях, в тому числі й на Ровенщині, набуває ще більшого значення. Підпільникам тут треба було діяти проти двох фронтів — німецького фашизму та його людоїдської ідеології і проти українського буржуазного націоналізму, який приховував часто-густо своє справжнє обличчя, удаючи з себе борців за інтереси українського народу, і під впливом якого було немало обманутих людей. Без перебільшень агітаційну й пропагандистську роботу серед населення на окупованій ворогом території можна назвати бойовою роботою.

Військовий відділ займався питаннями організації партизанських загонів, відряджав у загони військовополонених, які втекли з таборів, і підпільників, яким загрожували арешти, діставав боєприпаси, озброєння і вибухові речовини, здійснював бойові операції, диверсії.

Уже в травні 1942 року підпільна організація Терентія Новака спорядила в партизанський загін товариша Шитова

63 чоловіки. Підпільники Ровно направили в інші партизанські загони понад 600 перевірених бійців.

Підпільники Ровенської організації знищили в ідальні СД офіцерів. Підклали міни під цистерни з паливом. Спалили фабрику, яка постачала німецькі газогенераторні машини паливом. Учинили підпал на вокзалі у Ровно. Кинули гранату у офіцерський клуб. Підклали міни з годинниковим механізмом під столи офіцерського казино. Підірвали військовий ешелон.

Останні дві операції проведені при безпосередній участі керівника організації Терентія Новака. Підпільники у двох місцях перерізали кабель, який з'єднував ставку Гітлера зі Східним фронтом. Підпільники випускали не лише непридатні валянки, а й псували іншу продукцію. Вони вивели з ладу на два сезони Шпанівський цукровий завод, на один сезон Бобинський завод, знищили маслобойні, інші дрібні підприємства, що постачали ворогові продукцію.

У Ровенській організації на рахунок кілька сот ворожих солдатів, в тому числі 118 убитих офіцерів і п'ять генералів.

Підпільники Ровенської організації були найціннішими помічниками спецзагону полковника Дмитра Михайловича Медведева. Підпільники знайшли для медведєвських розвідників конспіративні квартири, вони постачали загін свіжими розвідувальними відомостями, всіляко допомагали талановитому розвідникові Миколі Івановичу Кузнецову в його терористичних і розвідувальних операціях, про що написав у своїй чудовій книзі «Сильні духом» Герой Радянського Союзу Дмитро Медведев.

Як не маскувалися Іван Луць, Федот Шкурко, Микола Поцілуєв, Микола Самойлов, Марія Жарська, Марія Некрасова і Зоя Славинська — все ж гестапівці за два роки розгледіли їх. Ці товариші були заарештовані до того, як мали піти в партизанський загін.

Мужньо трималися підпільники на допитах. Вони знали, що там, за стінами катівні, залишилися їхні товариші, вся їхня організація.

Фашисти били Зою Славинську палицями, потім на травили на неї собаку. Пес виривав шматки живого тіла. Але відповідь була одна: «Можете мене вбити, але я нічого не скажу».

По черзі Жарську, Некрасову й Славинську водили до Луця на очну ставку. Гестапівці говорили жінкам, що Луць

уже все розповів і їм залишається лише підтвердити його визнання. Але Луць, скривавлений, у кайданах, люто дивився у вічі катам. Він, як і юнак з Херсона Ілюша Кулик, був страшний ворогам, навіть закутий ланцюгами.

Патріотки відповідали, що вони не знають цієї людини.

— І я їх теж,— говорив змученим голосом Іван Луць.

Нічого не добившись, гестапівці вирішили заарештованих під час «чергової чистки» тюрми знищити.

Першу викликали Марію Жарську. Обірвана, з синяками від побоїв, з слідами глибоких ран від укусів вівчарок, Жарська вийшла.

— Ми ненавидимо вас. Убивайте. Прощайте, товариші! — звернулася вона до жінок, що сиділи з нею у камері.

Під час одного допиту так побили Федота Шкурка, що він не підводився кілька тижнів. Так лежачим його і вивнесли на страту.

Вже коли на шию була накинута петля, Марія Жарська гукнула:

— Люди! Знищуйте ворога людства — фашизм!.. Не забудьте моєї дитини...

Іван Іванович Луць вигукнув, прощаючись з натовпом земляків, яких зігнали на площу:

— Прощай, Батьківщино! За тебе ми віддаємо своє життя! Хай живе більшовицька партія!..

— Наш народ не залякати шибеницями! За нас помстяться! — сказав Федот Шкурко. Це були його останні слова.

І ніби луною відгукнулися ті слова вибухами. Гриміло десь у центрі міста. То мстили товариші Луця, Шкурка, Жарської, мстили фашистам за смерть друзів. Ті громи — справа рук Терентія Новака, Галини Гніденко, Лізи Гольфон, Ірини Соколовської.

До кількох столів у офіцерському казино офіціантки — підпільниці Гніденко, Гольфон і Соколовська — привісили у бляшаних банках міни. У кожній банці, крім толу, було по дві протитанкових гранати і по дві «лимонки». В одній банці — магнітна міна з капсулем уповільненої дії на певну кількість годин.

І ось вибух у офіцерському казино. Заклубочився дим і хмари куряви. Вулиця була закидана камінням, битими віконними рамами, склом. Стіни казино були зруйновані, підлога провалилася, в стелі — великі пробоїни.

Ірина Соколовська, яка потім підійшла до казино, бачила все це. Як працівника ідальні її заставили виносити трупи офіцерів. Одного генерала і сімдесят офіцерів було убито й поранено.

Організація Новака діяла не лише у Ровно. Вона створила підпільні групи у Ровенському, Гошанському, Корецькому, Тучинському, Здолбунівському і Клеванському районах. Терентій Новак був секретарем Ровенського підпільного міського партії й з завданням обкому партії справився. Його організація внесла чималий внесок в організацію підпільної й партизанської боротьби в області. Коли прийшла Червона Армія, Терентій Новак попросив Український штаб партизанського руху, щоб його послали туди, де він може більше зробити для розгрому фашистів. Терентій Новак з Ровно був посланий літаком з групою парашутистів на територію Польщі. Цей досвідчений і загартований у підпіллі комуніст, який володів польською, чеською і німецькою мовами, добре впорався з новим завданням на землі братньої Польщі. Там Новак командував двома Інтернаціональними бригадами Армії Людової й борюся за звільнення Польщі від німецько-фашистських військ до середини січня 1945 року, до приходу наших військ. Польська Народна Республіка нагородила Новака двома вищими орденами Республіки й трьома медалями, присвоїла звання полковника.

2

Важкі умови склалися з перших же днів для зародження і розвитку партизанського й підпільного руху на Львівщині. Раптовість окупації не дала можливості створити заздалегідь підпільний центр. Але радянські патріоти на заклик Комуністичної партії організовувалися й згуртовувалися на боротьбу з німецько-фашистськими загартниками і націоналістичними бандами, які були посібниками і спільниками німецьких фашистів.

Підпільні організації та групи самооборони створилися в Бродах, Раві-Руській, Красному, Золочеві, Перемишлянах та інших районах. У Глинянах колишній заввідділом народної освіти Василь Дорошко і народний суддя Іван Головченко заснували організацію «Визволення Вітчизни». Підпільники друкували статті, листівки-відозви, які роз-

повсюджували у прилеглих селах і у Львові. Таких матеріалів було надруковано до 10 тисяч примірників.

Для прикладу наведемо текст однієї відозви:

«До селян західних областей України!

Залятий ворог, який хоче нашою працею, потом і кров'ю виграти війну, щоб зробити нас своїми рабами. грабує в нас не тільки збіжжя, худобу, а й забирає наших дітей, братів і сестер до себе на тяжкі роботи, де примушує виготовляти зброю, щоб нею нас винищити. Ясно, що радянська молодь не має бажання працювати на своїх ворогів і, рятуючись від голодної смерті, втікає додому. Щасливцям вдається втекти, а багатьох гестапівці й українська поліція всюди по дорогах виловлюють і знову повертають до гітлерівських таборів на ще тяжчі роботи, і вже, напевне, не бачити їм ні батька, ні неньки.

Батьки і матері! Брати і сестри! Всіляко допомагайте втікачам у дорозі. Дайте їм поїсти, пустіть переночувати. Покажіть глухі дороги, якими краще йти, щоб не датися в руки гестапо й обійти постерунок. Подайте братерські поради, як краще триматися в дорозі.

Комітет організації «Визволення Вітчизни».

Комітет надрукував статті: «Брехлива пропаганда», «Малюнок з життя в новій Європі», «Якої України хочуть галицькі націоналісти», «Хто здає хлібний контингент німцям», відозви — «До галицької інтелігенції», «До добровольців СС дивізії «Галичина» та їх родин», «До робітників транспорту, фабрик і заводів та інших промислових підприємств міста Львова».

Бандерівці Глинянського і Перемишлянського районів дістали завдання від свого проводу знайти керівників комітету «Визволення Вітчизни» і місце, де вони друкують листівки й статті. Бандитам вдалося вислідити у Жидовецькому лісі групу наших товаришів, більшість яких банда знищила в Жидовичах. З того часу друкування листівок було перенесено в інший район.

Комітет «Визволення Вітчизни» між станціями Красне і Задвір'я двічі знищив телефонну лінію. В районі Кутківського лісу підричники обстріляли військові ешелони. Група Василя Дорожка учинила напад на станцію Бохнів, де знищила апаратуру й телефонний зв'язок...

Проти наших підпільників у Львові, у Золочеві та інших районах гестапівці приймали жорстокі заходи. Ось рядки з оголошення начальника СС і поліції дистрикту «Галичина» про смертний вирок групі з 53 заложників.

«За злочини, передбачені параграфами... розпорядженням про боротьбу з замахами на німецьку справу будівництва в генерал-губернаторстві від 2. X 1943 року засуджені на смерть військово-польовим судом при команді поліції безпеки і СД Галицької області:

Мельников Йосиф з Львова, за участь у заборонених організаціях.

Полубяк Антон з Львова, за участь у заборонених організаціях.

Перчинська Ганна з Львова, за участь у заборонених організаціях.

Гапа Андрій з Львова, за участь у заборонених організаціях.

Вирок щодо осіб, зазначених з № 1 по 32 цього списку, вже виконано.

Засуджені з №№ 32 по 53 цього списку можуть сподіватися на помилування.

Проте якщо протягом найближчих 3-х місяців будуть вчинені у місті Львові або в округах Львів і Золочів насильницькі дії, зокрема напади на німців, на приналежних до союзних з Великонімеччиною держав або на працюючих на користь справи німецького будівництва в генерал-губернаторстві ненімців, то, оскільки винуватець не буде негайно спійманий, буде виконаний вирок над засудженими, які мають надію на помилування. За кожний замах проти особи, що підлягає охороні Великонімеччини, скасовується можливе помилування щонайменше для десяти засуджених.

Якщо дію вчинили комуністичні елементи, то з числа вищезгаданих осіб скасовується помилування комуністів, а якщо дію вчинили інші елементи, то помилування скасовується для тих, що були до них політично близькі.

Тому в інтересах ненімецького населення їм треба негайно затримувати або сприяти затриманню винуватців та впливати на відомі їм елементи або робити донесення на підозрілих осіб для того, щоб вирок над засудженими, що мають надію на помилування, не був виконаний.

Командуючий СС і поліції в Галицькій області».

З цього документа видно, як фашисти були занепокоєні народним опором. Фашистські керівники у Львові визнають, що дії проти Великонімеччини проводять не лише «комуністичні елементи», а й «інші». Розмаху цих дій боїться начальник СС і поліції, й тому вони розстрілюють десять і більше заложників.

А з якою помпезністю, гонором говориться про «Великонімеччину». І це на землі, де бандерівці розводили теревені про «самостійну і соборну» Україну. Командуючий СС навіть не вживає в цьому оголошенні таких слів як «українці». Таких не існує для нього. Є лише «ненімці».

Бандерівці розправлялися з організацією «Визволення Вітчизни» у Глинянах, а в Янові оберштурмфюрер Вільгауз, комендант табору, розважався. Він примушував солдатів підкидати угору дво-чотирирічних дітей і сам стріляв у них. В тому ж Янові, у «Долині смерті», полягло двісті тисяч радянських людей...

У Львові діяла справді інтернаціональна підпільна організація «Народна Гвардія», бійцями якої були українці, поляки, росіяни та патріоти інших національностей...

Різьбяр по дереву Микола Кищук, твори якого експонувалися ще в ті часи на міжнародних виставках, в рідному Косівському районі організував підпілля й партизанську групу. Підпільники випустили півсотні листівок і відозв з різними назвами, тиражем у кілька тисяч примірників. Група Кищука закликала населення Косівського, Жаб'євського і Кутського районів не давати фашистам продовольства, не підкорятися окупаційним військам, не слухати українсько-німецьких націоналістів, не їхати на роботу до Німеччини. Листівки викривали провокаторів. Коли на стінах парканів з'являлися тексти звернення оунівського центру, які закликали юнаків вступати в дивізію СС «Галичина», молоді гуцули села Бростури написали на цих листках: «Не підемо! Ми не зрадники!»

Група Кищука з Косівського району, звідки фашисти хотіли вивезти багато продуктів, зривала ці заготівлі, зупиняла машини на дорогах. Одіbrane у фашистів — хліб, м'ясо, масло — роздавали селянам.

На залізниці Станіслав — Чернівці раз у раз перерізалася телеграфні й телефонні дроти, спилувалися стовпи. Це — робота підпільників Заболоттєвської молодіжної організації на чолі з секретарем райкому АКСМУ Голубцовим. В організації було тридцять бійців. Народні месники

знищували ворожих солдатів, роззброювали вартових і патрулів і були невловимі, бо мали міцний зв'язок з місцевим населенням.

Обидві ці організації були добре законспіровані і діяли до повернення Червоної Армії.

3

Поділля...

У Славутському районі восени 1941 року створилася підпільна організація, яка охопила Стригани, Баранне, Лисиче, Перемишль, Кривень та ще з десяток сіл. Незабаром відбулася нарада керівників груп, на якій був затверджений районний комітет у складі Антона Одухи, завідуючого Стриганської школи, Марії Кравченко, Банатського, Яворського.

Через деякий час цей комітет налагодив зв'язок з новими групами підпільників. Тепер всією окружною організацією керував колишній кронштадтський матрос, учасник революційних боїв 1917 року Михайлов Федір Миколайович.

Незадовго до початку війни Михайлова призвали на перепідготовку в армію. Як лікар він служив у санчастині, брав участь в обороні Києва, а під Борисполем його санчастина потрапила в біду. Довелося лікарям прориватися з оточення. Але це їм не вдалося.

Михайлов знав, що боротися з фашистами можна і треба всюди. І він влаштувався на посаду головного лікаря Славутської районної лікарні. Михайлов був сміливою і вольовою людиною, прекрасним фахівцем, добре знав німецьку мову.

Про те, що він гарний лікар, про нього швидко знали в Славуті. Керуючи великою підпільною організацією, Михайлов з окупаційними властями поводив себе, як «захисник нового порядку». Йому вдалося ошукати німців. Славутська лікарня стала штаб-квартирою підпільного окружного комітету.

На початку 1942 року окружний комітет мав зв'язки з підпіллям Березівського, Полонського, Грицівського, Ізяславського, Плужнянського, Білогірського, Красилівського, Острозького і Шумського районів і спрямовував роботу цих організацій.

22 квітня 1942 року Стриганівська група під командуванням Антона Одухи між Славутою і Здолбуновим зірвала міст і пустила під укіс військовий ешелон, який йшов на Південний фронт. Знищено 18 пасажирських вагонів і кілька платформ з технікою.

Михайлов мав своїх людей у поліції, міській комендатурі, у таборі військовополонених, на заводах не лише у Славути, а й у Шепетівці. Це допомагало підпільникам слідувати за кожним кроком окупаційних властей.

Підпільники визволяли військовополонених з табору, діставали зброю і переправляли її до лісу.

В той же час Михайлов інколи надто довірявся людям, яких навіть уперше бачив. В селянина, котрий прийшов до нього за фіктивною довідкою, Михайлов запитав:

— А ти хочеш їхати в Німеччину?

— Ні.

— То й не їдь.

— Хе! Без довідки не втримаєшся дома. Бригадир — давній підкуркульник. Записав до списку і все. Їдь, — сказав селянин.

— Тоді ось що я тобі скажу, чоловіче! — не витримав Михайлов. — Довідки не напишу. Ти здоровий, немов бугай. А щоб бригадир більше не посилав і не залякував тебе, то ти візьми камінь і стукни його по головешці. Тоді не буде посилати ні тебе, ні других. Ясно?

— Так, — промимрив, розгубившись зовсім, дядько і пішов геть.

Про цю розмову він розповів у районній земуправі. Агроном Хмара, який був членом підпільної групи, щоб погасити враження, яке справили слова цього дядька на присутніх, сказав:

— Ніякий Михайлов не комуніст. Ти з ним не дуже розбалакуй, бо він може тебе спровадити в гестапо...

Подібні розмови у Михайлова траплялися й з іншими. Його сердила інертність тих, які б могли активно боротися з окупантами, працювати на користь Червоної Армії. То там, то тут проривалися балачки, що Михайлов — комуніст. Справді, сміливість Михайлова набагато переважувала його досвід і те, що називають «законами конспірації». Навіть коли підпільники організували втечу великої групи військовополонених, Михайлов призначив збір старших груп у землянці на подвір'ї лікарні. Там же він і

лікував хворих червоноармійців і солдата-німця, втікача з гітлерівської армії.

На біду, одна санітарка, агент гестапо, помітила ще й «пропажу» аптечки з кабінету головлікаря. Про це стало відомо гестапівцям, і вони заарештували Михайлова й групу лікарів та медсестер, які допомагали військовополоненим і були в підпільній організації. Арешти відбулися і в інших установах, за якими стежили вороги.

Спочатку Михайлова одвезли у Шепетівку в тюрму. Потім його повернули у Славуту. Гестапівці сподівалися, що у Славуті Михайлова стануть визволяти партизани і таким чином будуть виявлені його співники.

Так воно й сталося, Антон Одуха готував операцію розгрому жандармської управи й визволення свого командира. На допомогу партизанам Одуха вирішив залучити поліцай з варти. Той погодився і сказав Одусі, що поліцаї біля Михайлова стоять про людське око. За камерою, за підступами до будинку стежать пильні очі гестапівських патрулів, озброєних кулеметами, автоматами. Фашисти готові зустріти біля жандармерії навіть численний партизанський загін. Ці відомості підтвердили розвідники Одухи — два хлопці, послані стежити за гестапівцями.

Тим часом Михайлов оголосив голодовку. Він ще хотів цим спробувати довести німцям, що ніякий він не підпільник, не керівник партизанів, що він тільки лікар, обов'язок якого допомагати хворим людям, хто б вони не були. Та гестапівці стали нещадно бити недавнього головлікаря. Вони прагнули дізнатися про підпілля, щоб поставити на ньому «хрест».

А на шосе бійці Одухи готували засідку на автомашини, які везимуть з Славуті до Шепетівки в'язнів і Михайлова. На дорогу поклали дошки з набитими гвіздками, на які б напоролися автомобілі. Групи бійців з кулеметами приготувались зрешетити скати, перебити конвоїрів. Але...

Але гестапівці раптом змінили свій попередній план. Вони вирішили не садовити лікаря Михайлова у шепетівську тюрму, а стратити його у Славуті, негайно, перед людським натовпом.

І мужній патріот Вітчизни був повішений...

З того дня партизани й підпільники Славутського району назвали свій загін, а потім і з'єднання іменем Михайлова. Ядром загону стали підпільники Леонід Троцький,

Сашко Гіпс, Віктор Кмитюк, Станіслав Швалленберг, Леонід Іванов, Михайло Зінчук і десятки інших підпільників сіл Стригани, Бараннє, Лисиче, а також група втікачів з полону — політрук Гнат Кузовков, старший сержант Михайло Петров, десятки інших. Восени 1942 року загін імені Михайлова мав чотири групи, а кожна група складалася із взводів. Командиром загону був обраний учитель Антон Захарович Одуха, начальником штабу — теж колишній вчитель — Кузовков Гнат Васильович, а командиром групи підричників Петров Михайло Іларіонович, якому згодом уряд присвоїв звання Героя Радянського Союзу за активну роботу по знищенню ворожих ешелонів.

Підпільна організація Славутського району після провалу кількох груп і арешту керівника підпілля Михайлова зуміла швидко перебудуватися і перейти на рейки партизанської боротьби.

З'єднання Одухи і Кузовкова було сильне своїми зв'язками в селах, у Славуті, у Шепетівці, своєю агентурною розвідкою, розвідкою взагалі. Колишній військовослужбовець німецької армії Станіслав Швалленберг творив для загону просто чудеса!

Якось Станіслав Швалленберг з групою партизанів, одягнених у ворожу уніформу, захопив грузовик. На цій машині партизани роз'їжджали між гарнізонами, збираючи розвідувальні дані. Швалленберг, під виглядом інспектора поліції, роззброював ледацюг-шуполіцаїв. А на Шепетівському залізничному вузлі відчинив вагон зі зброєю. Звідти партизани витягли й навантажили на свою тачку кулемет, автомати. Щоб провезти кулемет через місто, Швалленберг прилаштував його до велосипедної рами, об'язав та так і довів до партизанського табору.

Він приносив до партизанського штабу планшети, польові сумки з паперами, привозив для поранених ковдри з солдатського гуртожитку. Станіслав знаходив мову і з німецькими, і з мадярськими солдатами, бо його приймали за свого.

Та чи не найбільшим завданням, в якому брав участь Станіслав Швалленберг, перебуваючи в партизанському загоні імені Михайлова, було знищення дивізійних складів у Шепетівці. Партизани узяли в полон лейтенанта і трьох солдатів з караулу. Швалленберг узнав у полонених, який пароль, і розвідники-партизани з допомогою цих же полонених зняли усю варту і підпалили величезні склади.

Діяльність Славутської і Шепетівської підпільних організацій — приклад вдумливого керівництва і сміливих дій, приклад того, як створювалися резерви для партизанської боротьби, приклад взаємодії підпільників і партизанів, між якими досить часто не було різниці. Сила партизанського загону Одухи — Кузовкова в добре організованій широкій сітці підпілля.

4

...Сім'я викладача Талянівського сільськогосподарського технікуму на Уманщині Кузьми Гриба не змогла евакуюватися, бо танки противника захопили Звенигородку, перетнувши з Умані шлях на схід. І Грибу, як і тисячам сімей на Україні, довелося залишитися у рідному селі, яке окупували німецько-фашистські війська.

Сім'я у Кузьми Гриба чимала — дружина, четверо дітей, з яких старшому — шість років, двоє старих. На другий день окупації їх вигнав староста з квартири. Гриб оселився у напівзруйнованому будинку, що стояв серед густого саду.

Вчитель думав, як йому бути далі з такою сім'єю, куди йти працювати. Питання це ускладнювалося ще й тому, що був інвалідом з малих років: мав хворі ноги.

Отак думаючи вночі, він раптом почув стукіт у двері. Одчинив.

Це були червоноармійці, які вирвалися з оточення і тепер не хотіли потрапити в полон. Вони переодяглися в одягу Гриба і його батька. Повечеряли. А потім учитель розказав їм, як пройти потаємними стежками до лісу.

— Чим же віддячити за вашу добрість? — сказали червоноармійці.

— Ви запитуєте, чим віддячити. А я все думаю, що мушу робити тут з такою кагалою? Де моє місце? — говорив заклопотано Кузьма Гриб і продовжив: — З своєю зброєю вам не пройти. Попадете в кігті поліції. Залиште автомат, гвинтівку, пістолет і оті три гранати. Їх не з'їсть іржа. Тут вони пригодяться більше, ніж вам у дорозі до лінії фронту через степи.

Ті погодилися і залишили зброю в учителя.

— Спасибі. Я не забуду ні вас, ні сьогоднішнього дня...

І подавлений настрій у Кузьми Кіндратовича де й подівся. Він просто ожив. Ще вчора він переживав і через

те, що кульгавий, і через те, що на уроках прищепляв студентам сміливість, безстрашся, любов до Радянської Батьківщини, а коли гримнула війна, випробування, — сам не в змозі собі дати ради. Зброя, залишена червоноармійцями, додала сил. Він згадав, що й легендарний Овод теж був кульгавий. Та хіба це заважало Оводу очолити повстанський, партизанський рух у поневоленій Італії? А життя Миколи Островського?.. Значить, не фізична сила, а розум, любов до Батьківщини — головне, що поведе тебе на боротьбу з ненависним ворогом.

Гриб разом з дружиною, комсомолкою Ніною Іванівною, над сплячими дітьми клянеться боротися до останнього подиху з фашистами. Незабаром він говорить з своїми студентами і бере з них клятву.

Так 1 вересня створилася Таллянівська підпільна організація.

Того ж дня молоді підпільники почали збирати зброю. Ходили по ярах, по хащах, бовталися у ставках, дістаючи затоплені гвинтівки, бували на місцях недавніх боїв. Заводили знайомство з поліцаями, що вартували трофейну зброю, і при змозі брали звідти гвинтівки, патрони, капсулі. Знайшли й сухі батареї, побиті радіоприймачі. Все це добро хлопці стягали непомітно у сад і ховали в руїнах будинку, закопували між деревами.

Незабаром на подвір'я технікуму приїхав німецький комендант. Його цікавила пасіка. Але багато вуликів було перевернуто, розбито. Всюди носилися розлючені бджоли. Щоб потрапити до хижі, де жив Гриб, комендантові прийшлося обходити далеченько. Комендант сказав Грибові, щоб пасіка була впорядкована.

— Я ж не пасічник! Ніколи не доглядав за бджолами! — відповів Гриб.

— Не розмовляй. Німець приказ не повторяй! — посварився кулаком фашист і поїхав.

— Ще чого не вистачало. Я повинен годувати їх медом! — скаржився учитель своїм юним підпільникам. — Як бути, хлопці?

— Не тужіть передчасно, — відповів Павло Харнюк, вісімнадцятирічний начальник розвідки. — До меду ще далеко. А тим часом вулики використаємо для себе! Туди хоч що ховай! А бджоли охоронятимуть од німців наші склади.

— А сам ти як підступиш до тих вуликів? — запитав

Захар Гоняний, ровесник Харнюка. Захарові організація доручила посаду начальника зв'язку.

— Це діло важливе. Ось зараз принесу підручник з бджільництва, і взнаємо, як нам бути.

За годину хлопці, обмотавшись з ніг до голови, ставили перевернуті вулики. Робота ця не легка. Всі були пожалені бджолами. Хлопці написали німецькою мовою табличку і повісили її на виду: «Не підходь! Дуже кусає. Комендант».

Це був не просто жарт. Гриб знав, що для фашистів у селі комендант — це закон, і коли сказано «не підходь», то на пасіку не будуть учащати солдати. А цього й треба. Бо тут не лише схоронятиметься зброя, а й друкуватимуться листівки, у вуликах схоронятимуться не лише патрони, гранати, а й томи Леніна, Маркса, які забрали хлопці з бібліотеки.

Листівки друкував при світлі каганця Гриб з дружиною, а Харнюк, Гоняний стояли на варті. Через два місяці перші фашистські автомашини підірвалися на партизанських мінах.

У листопаді 1941 року група Кузьми Гриба об'єдналася з підпільниками Бабанського району, яким керували комуністи Сергій Наумович Липівський і Яків Антонович Головченко. Командиром об'єднаної групи став Гриб, а комісаром Головченко. В листопаді група пустила під укриття перший ешелон з військами, що відправлялися на схід.

Але друкувати листівки на машинці було важко, і командир поставив за мету роздобути друкарський шрифт. Комсомолец-підпільник Лопата відшукав частину друкарського шрифту у селі Небелівці Підвисоцького району, де колись стояла друкарня військової дивізії. Цей шрифт Гриб і Лопата перебрали і зробили примітивний друкарський верстатик. Згодом у таллянівській друкарні через одного робітника дістали три кілограми чорної друкарської фарби. І робота пішла. Листівки друкувалися тисячами примірників і передавалися через підпільників для розповсюдження в Бабанський, Гайворонський, Букський і Лисянський райони.

Таллянівська підпільна організація шукала зв'язків з підпільниками інших районів. Такий зв'язок був налагоджений з групою Новоархангельського району, якою керували секретар райкому партії Юхим Андрійович Фердинський і письменник Василь Козаченко.

Козаченко до війни закінчив Київський державний університет і працював секретарем журналу «Радянська література». У нього вже була книга оповідань «Золота грамота», а напередодні війни вийшла повість «Перший взвод». В перші дні війни Козаченко командував взводом зв'язківців. Цей взвод обслуговував телефонну й телеграфну лінії між Києвом і Тернополем та іншими містами по залізниці Київ — Львів. Ця лінія безперервно пошкоджувалася німецькою авіацією, і тому у зв'язківців було багато роботи. З середини липня до 18 вересня Василь Козаченко брав участь у боях на підступах до Києва, а потім... А потім оточення, в яке потрапили тисячі наших червоноармійців і командирів і про яке вже не раз йшла мова у цій книзі.

Глибокої осені тяжко хворий Василь Козаченко дістався до села Новоархангельськ Кіровоградської області, де жили батьки. Влітку 1942 року Козаченко з викладачем малювання Тимошем Тихоновичем Погорілим, шофером Леонідом Левченком і бухгалтером Пантелеєм Поповим створюють ядро підпільної групи КСЧП — Комітет сприяння червоним партизанам.

Козаченко влаштувався працювати в розрахункову касу. Незабаром підпільникам удалося проштампувати печаткою «крайсляндвірта» чистий зошит. Ці аусвайси були передані полоненим, і вони могли після втечі користуватися ними, як посвідченнями особи.

Другим кроком було створення підпільної друкарні. Щоб роздобути шрифт, Козаченко послав працювати у друкарню комсомолку Олю Матвійчук. На кожен текст листівки Матвійчук приносила потрібну кількість шрифту. Друкував Козаченко у своїй хаті.

Чотирнадцятирічний брат Анатолій стояв на варті, а мати затоплювала плиту. В разі небезпеки листівки кидалися у вогонь. Готову продукцію Козаченко «запаковував» у пляшки, у банки й ховав так, щоб їх можна було забирати непомітно для стороннього ока.

Листівки розповсюджували сестри Галина і Ніна Куйбіда, Клава Байраченко, Клава Люльчак. Листівки, надруковані на подвір'ї Козаченків, потрапляли в Помічну, на Уманщину, у Підвисоцький район. Дякуючи цьому, група Козаченка — Фердинського налагодила зв'язок з

підпільниками станції Помічна. В цю групу входили Степан Коваленко, Іван Хоменко, Василь Вовченко, Іван Гаджієнко, Віктор Благодар, Павло Благодар, Михайло Савошник, Павло Брачевський, Юхим Герасименко, Валентин Бондаренко. Це досить активна, добре озброєна група. Але своєї друкарні у них не було, і тому поміччанці розповсюджували листівки, надруковані в Новоархангельську.

Німці ніяк не могли натрапити на слід невлених друкарів. Справа в тому, що у своєму і у сусідніх селах підпільники Фердинського — Козаченка не розповсюджували власних листівок. В Новоархангельську люди читали листівки, які друкував Кузьма Гриб на пасіці Таллянівського сільськогосподарського технікуму. Гриб, під виглядом покупця кролів, приїжджав на бричці з Уманщини до Козаченка, передавав йому свої листівки, а забирав листівки, надруковані в Новоархангельську. Такий «обмін» збив з пантелику гестапівців, які звіряли шрифти, папір, але не могли зрозуміти, хто ж друкує листівки, хоча партизанські друкарні і в Новоархангельську, і в Таллянівці були у них під носом.

Чорна зондеркоманда, що рискала всюди, прагнучи натрапити на слід підпільної організації, під час обшуків не могла знайти навіть папір, подібний до того, на якому друкуються листівки. Про все це продумали заздалегідь Козаченко в Новоархангельську і Гриб у Таллянівці. Коли ж до провалу залишалося один крок, підпільники частину шрифту підкинули на горище поліцаєві, і слід гестапівці знову загубили.

Листівки вселяли віру в нашу перемогу, розвінчували брехні німецьких агентів.

Понад десять тисяч примірників листівок з підписом «КСЧП» було надруковано в хаті старого Павла Матвійовича Козаченка і роздано людям Кіровоградщини й Уманщини.

В чорні дні окупації письменник Козаченко не лише друкував складені ним листівки, а й писав повість «Ціна життя», оповідання про своїх мужніх земляків, побратимів по боротьбі з ненависним ворогом.

Одночасно Василь Козаченко виконує також роботу для розвідників-парашутистів IV Українського фронту капітана Дев'ятова, бо він продовжував ще працювати легально в розрахунковій касі.

Як група Фердинського — Козаченка, так і групи

Кузьми Гриба на Уманщині і Степана Коваленка у Помічній в сорок третьому році вирости у загони, які дислокувалися у балках, а часом і в бур'янах. Їм довелося витримати не одну каральну експедицію ворогів. Але ніщо не могло зупинити народних месників. Вони билися з ворогом одчайдушно, вмирали героями у нерівних сутичках, як померла Клава Байраченко.

Треба сказати, що більшість підпільних організацій Кіровоградщини використали сувору зиму 1941—1942 років на підготовку до збройної боротьби з окупантами весною і літом, на організацію зв'язку між підпільниками, на створення запасів зброї, на проведення агітаційно-масової роботи серед населення.

У лютому 1942 року виникла велика підпільна організація у Новій Празі, яку очолив Оленюк, трохи згодом Світлопільська організація, якою керував Сабанський, Знам'янська — Сосновського та Федорова, Єлисаветградська на чолі з Боевцем, Баранником, Довженком, Ярком і Сидоренком.

В роботі підпільних партійно-комсомольських організацій велику допомогу подали товариші, послані з Великої Землі, — Баранник, Дзюрак, Ярко, Кришталь.

Багато підпільників загинуло в нерівній боротьбі. Завідуючий фінвідділом Єлисаветградського району Петро Іванович Боевець, оточений фашистами, відстрілювався до останнього набою.

Кати не могли його взяти живим і запалили приміщення, де він знаходився. Але й охоплений полум'ям Боевець не здався. Секретар підпільної організації цього ж району Ернст Скабарц потрапив у руки фашистів. Його катували, але він не виказав товаришів, помер, як герой. Гітлерівці замучили керівника підпільної організації другого куца районів депутата Верховної Ради СРСР, члена бюро Кіровоградського обкому партії Петра Василю. Фашисти убили інструктора обкому партії Шамардіна, який потрапив у полон.

Та все ж обком партії на чолі з Скирдою продовжував організаторську роботу. Обком створює територіальні штаби по керівництву підпіллям і партизанським рухом, готує партійні конференції, видає газету «За Батьківщину», листівки. Особливу увагу звертає на бойову і тактичну підготовку партизанів, без чого немислима успішна боротьба з ворогом.

З 21 вересня 1941 року, з першого дня окупації, гітлерівці встановили у Києві жорстокий терористичний режим. В Бабиному Яру і на Лук'янівському кладовищі було в перші ж дні розстріляно 90 000 чоловік, здебільшого дітей, жінок, стариків, ні в чому неповинних людей. Всього за час окупації фашисти знищили понад 200 тисяч киян, 100 тисяч вивезли до Німеччини на каторгу.

Київ заливався кров'ю, Київ грабували фашистські бандити. В цій винятково складній і жорстокій обстановці озвірілого фашистського терору в місті, де була ціла каральна армія проти радянських патріотів, де явні і таємні агенти гестапо нищили всюди в пошуках комуністів і радянських активістів, розпочинало боротьбу київське більшовицьке підпілля.

З перших днів окупації приступив до роботи підпільний міський комітет КП(б) України на чолі з Віктором Гнатівцем Хохловим, Володимиром Іосидовичем Кудряшовим і Михайлом Павловичем П'ятаком. В місті діяли дев'ять підпільних райкомів партії. У жовтні місяці в Київ повернувся з ворожого оточення Кузьма Петрович Івкін, секретар міськкому по кадрах. Він налагодив зв'язок з підпільним міським комітетом партії. Незабаром відбулося засідання комітету, на якому в склад міськкому введено К. П. Івкіна, Ф. Ф. Ревуцького, Ф. Д. Зубкова, і С. А. Пашенка. В місті був створений запасний підпільний міськком партії на чолі з С. Г. Брузом.

Велика робота була проведена по формуванню низових підпільних організацій, яких було близько сорока. Активно діяли підпільні парторганізації, якими керували В. М. Запорожець, Р. І. Синегубов, М. С. Король, підпільна організація «Арсеналець» на чолі з старими більшовиками Д. Я. Нестеровським і М. І. Гайцаном, організація «Смерть німецьким окупантам», керована комуністом Г. С. Кочубеем. Київське підпілля, його керівники, сотні його рядових бійців вписали героїчну сторінку в історію боротьби нашого народу проти німецько-фашистських загарбників. Багато членів підпілля загинуло в нерівних битвах з гестапівцями й карателями. Такі товариші, як Кудряшов Володимир Іосидович, Пирогівський Олександр Сидорович були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу, понад 1300 чоловік нагороджено урядовими нагородами. Багато

славних людей київського підпілля ми ще й не знаємо. Нещодавно про одного з таких героїв Івана Кудрю розповіла читачам газета «Неделя».

Я знав Кудрю ще по службі в прикордонних військах і тому гордий за його подвиг, яким ще раз доведено, що наші прикордонники пройшли справжню школу мужності і вірності Радянській Вітчизні.

Про київське підпілля вже чимало написано, наприклад, книга професора К. К. Дубини «В годы тяжелых испытаний». Тож нема потреби говорити про цю героїчну організацію так детально, як, скажімо, про миколаївський «Центр». І немає можливості зупинитися не лише на київському, а десятках інших могутніх підпільних організацій в час ворожої окупації. Про це я сказав ще на початку цієї третьої частини...

Таким чином, із сотень і сотень підпільних організацій, які діяли на окупованій гітлерівцями території України, ми зупинилися лише на кількох. У різних місцях республіки створювалися вони і діяли. Такі підпільники, як Терентій Новак з Ровно, як Олександр Молодцов і Семен Лазарєв з Одеси, залишені у ворожому тилу ЦК КП(б) України, обкомами партії. Майора Віктора Лягіна, Олександра Сидоряка, Петра Луценка і Анатолія Палаганюка послав у тил ворога Генеральний Штаб армії і Партизанський штаб. Ілюша Кулик у Херсоні, Микола Кишук на Гуцульщині, Василь Грушин, Іван Вовк і Микола Березін у Львові, Михайлов і Одуха на Поділлі, Кузьма Гриб на Уманщині, Василь Козаченко в Кіровоградській області заснували патріотичні організації проти фашизму без офіціальних на те уповноважень. На це їх уповноважували їхня совість, їхня гаряча любов до Радянської Батьківщини, їхня безмежна віра в комунізм. Ось такі керівники та організації і є уособленням народності боротьби радянських патріотів у ворожому тилу, яка була одною з тих вирішальних факторів і сил, що загнали в домовину гітлерівський фашизм.

7

В жодній окупованій країні Європи гітлерівці ще не зустрічали такого масового, такого повсюдного економічного саботажу, який чинили третьому рейху радянські люди під керівництвом партійно-комсомольського підпілля за покликом власного сумління.

Фашистські засновники «нового порядку» видавали сотні директив, постанов, попереджаючи, що радянські люди каратимуться смертю за допомогу військовополоненим, яким пощастило втекти з таборів, за допомогу партизанам і підпільникам, за всіяке невиконання й непідкорення.

5 серпня 1941 року рейхсміністр східних земель Розенберг видав наказ, в якому говорилося, що «всі жителі захоплених східних областей віком від 18 до 45 років підлягають загальній трудовій повинності», що «всяка протидія цьому розпорядженню карається каторжними роботами або тюрмою». А через десять днів той же Розенберг до попереднього наказу оголосив додатково: «Ті, що постійно мешкають у новозайнятих східних районах віком від 14 років до повних 60-ти, підлягають примусовим роботам. Якщо багато ухилиться на основі спільної змови або станеться особливо тяжкий випадок, може бути застосована смертна кара». Ця «поправка» була видана в Берліні 16 серпня 1941 року.

Уже з цих перших наказів Розенберга, які видані на основі указу Гітлера про управління новозахопленими східними областями, видно, що окупанти одразу ж стали намагатися налагодити виробництво на підприємствах і в сільському господарстві.

Гітлерівських економістів особливо приваблювала Україна.

На цей час на німецько-фашистську армію працювала важка промисловість майже всієї Європи. Це дозволило фашистам добре підготуватися до війни. Велику надію гітлерівське командування в своїх планах ведення війни на два фронти — проти Радянського Союзу і в майбутньому проти Англії і США — покладало на промислову й сільськогосподарську могутність України, яка малювалася в уяві загарбників бездонним колодязем і «чудесним краєм».

Апетити фашистських загарбників ще більше розпалилися, коли їхня армія вступила в Придніпров'я, захопила Дніпропетровщину, Запоріжжя, Донбас. З своїх планів гітлерівські військові й промислові стратеги не робили секретів. З перших же днів окупації Дніпропетровщини туди помчалися сотні й тисячі спеціалістів з фірм «Герінг і К°», «Гюттен-Верке» й інших.

Але трудящі області, як і всіх тимчасово окупованих районів Радянської України, зірвали плани фашистських промисловців і командування. Це був ще один метод бо-

ротьби нашого народу з фашистськими окупантами. Так. Економічний саботаж. Небачено широкий за своїм масштабом, організований саботаж заходам фашистських властей на промислових підприємствах і в сільському господарстві. Цей саботаж не просто опір, а битва наших робітників, колгоспників у ворожому тилу проти фашистських окупантів. Подібного опору гітлерівській фашизм і німецькі королі сталі, моторів, вугілля не зустрічали в жодній країні. Отже, до партизанських ударів по загарбниках додалася й ця часто німа, може, не так одразу помітна війна мільйонів трудящих українського міста і села проти економічної могутності фашистської Німеччини. У цій війні фашистські заправили ще раз переконалися, що соціалістична революція в жовтні 1917 року дала свої плоди, не лише знищивши ґрунт для діяльності монополій, а виховала мільйони людей у дусі ненависті до ладу експлуататорів.

Мільйони беззбройних радянських бійців проти фашизму на заводах, шахтах, у селах теж наближали повернення Червоної Армії, наближали нашу перемогу. Важко сказати, на скільки часу б затяглася ще війна, коли б німецький імперіалізм здійснив свої економічні плани в окупованих районах, на Україні особливо, коли б він підживився українською сталлю, нікелем, марганцем, вугіллям, українським хлібом, цукром і м'ясом.

На заводі імені Петровського патріоти знищили електрокабель, привезений з Німеччини, зняли й закопали в землю деталі з електростанції, закопали устаткування доменного й мартенівського цехів, вивезли повітродувну машину. Підпільні групи раз у раз учиняли диверсії на заводах імені Артема, паровозоремонтному, на станції Дніпропетровськ. Гірники Криворізького і Марганцевського басейнів вторили металургам — висаджували в повітря водокачки, руйнували підземний кабель, влаштовували на залізницях аварії військових ешелонів.

Рейхскомісар України Кох видав постанову про вжиття крутих репресивних заходів проти гірників, які ухиляються від роботи на окупантів. Кох писав, щоб голови управ та районні шефи записали робітників-металургів на списки й передали ці списки обласному комісарові, а «хто відмовляється від явки на реєстрацію, буде покараний через особливий суд каторжного тюремю або в'язницею».

Спеціалісти, які прибули з Німеччини, й уповноважені «Гюттен-Верке» на заводі імені Дзержинського взяли на

облік все устаткування й розробили графіки відбудови доменних і мартенівських печей, прокатних станів. Вони діялися через три-чотири місяці почати першу плавку сталі, пустити прокат. Та наші люди зірвали плани загарбників. Першу плавку гітлерівці одержали аж на 629 день свого перебування шляхом найжорстокіших репресій, а весь отриманий прокат за час окупації Придніпров'я був рівний тільки дванадцятигодинній довоєнній продукції заводу.

Начальник поліції і СД Німеччини Генріх Гімmlер не раз видавав повідомлення «Про настрій і економічне становище в генерал-комісаріаті України». В одному з таких повідомлень у першому кварталі 1943 року говорилося: «Картина, яка являє собою погіршення загального настрою населення, не змінилася... Питання забезпечення гірничорудної промисловості Криворізького басейну робочою силою усіх спеціальностей відчувається все більш гостро. Цими робітниками не можна добути ніякої руди, можна тільки здійснити ряд підготовчих, очисних робіт. Робітники рано чи пізно кидають роботу. Ті, що залишилися живими після того, як вийшли з оточення, налагодили зв'язок з підпільниками, поповнивши підпільні організації». У квітні 1943 року той же Гімmlер повідомляв: «Спостерігається ріст нелегальних організацій Комуністичної партії. У Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Донецькому і Сімферопольському округах поліції утворюються великі групи Комуністичної партії».

Підпільні обкоми й райкоми партії проводили велику роботу по організації економічного саботажу фашистським властям. Німецькі імперіалісти ще задовго до окупації Краматорська, який славився одним з найбільших в Союзі Новокраматорським заводом важкого машинобудування, мріяли захопити цей завод цілим, діючим. Агенти Круппа хижою зграєю кинулися на завод у перший же день приходу в місто фашистських військ. Але цехи, стани були безлюдні, німі. Устаткування і основні кадри заводу були вивезені в глиб країни заздалегідь. А робітники, які залишилися дома, майстрували запальнички, шили чуні й тапочки, працювали двірниками, пішли в села.

Фашистські грабіжники прагнули відновити виробництво на заводі-гіганті. Вони зігнали на завод стариків, жінок, які залишились в місті. Та наші люди не бажали працювати на Круппа. За час свого господарювання на цьому найкрупнішому в Європі заводі німецьким промис-

ловцям вдалося відлити тільки кілька сотень дрібних чавунних деталей. Машинобудівний гігант, який в роки Радянської влади виробляв такі унікальні машини, як тонколистові стани і слябінги, випускав у дні окупації тільки печі для окопів, брочки й фургони та самогонні апарати.

В Маріуполі заводи «Азовсталь» та імені Ілліча взялася відбудувувати фірма «Крупп фон Боллен і К°». Спеці Круппа довго билися над тим, щоб оживити домни й мартени. Коли інженери оголосили, що до пуску все готове, й задоволено потирали руки, радіючи перемозі, зненацька вибухнув водяний затвор. Піч надовго вийшла з ладу. Гітлерівцям удалося схопити винуватця. Це був прославлений сталевар довоєнних часів Макар Мазай, який переховувався в Маріуполі. Вони умовляли Мазая допомогти їм пустити печі, налагодити пуск металу. За це агенти Круппа обіцяли Макару Мазая великі гроші, віллу.

Мазай з гіркою посмішкою слухав німецьких спеців і з презирством відхилив їхню пропозицію:

— Нізащо. Я краще вмру, але сталь плавити для фашистів не буду.

Макара Мазая закатували гестапівці.

У Кадіївському районі фашисти готувалися пустити шахту № 6 рудника Голубівка. Для монтажу копра вони викликали старих робітників. Потомствени гірники всіляко зволікали й зривали графіки робіт. З ними заодно була й молодь, яку силоміць пригнали на шахту. Від робітників ані на хвилину не відходив конвоїр. Тут весь час товкся німець Фарбер — начальник шахти. В довоєнні роки копер монтувався за півтора-два місяці, а фашистам не вдалося змонтувати й за вісім місяців. Шахта № 6 так і залишилася недіючою.

В Боково-Антрациті окупанти не змогли пустити в дію жодної шахти і не вивезли з цього району жодної тонни раніше добутого вугілля.

В Ровеньківському районі на шахті № 5 німецькі інженери мали завдання за один місяць змонтувати підстанцію. Та донецькі робітники сховали п'ятнадцять моторів, кабель, трансформатори, інше устаткування, яке ж залишалося на станції, було виведено з ладу. Не допомогли і конвоїри, і наглядачі.

За завод імені Жовтневої революції у Луганську вчинилася справжня гризня між фірмами. Спершу сюди примчали уповноважені Гартмана, який володів заводом до

1917 року. Незабаром з'явилися посланці Круппа. Вони сказали, що завод їхній, бо Гартман у свій час продав завод Круппу. Але знайшовся й третій хазяїн — Герінг. Його агенти заявили, що Крупп має право на старий завод, що був до революції, а на новий, побудований за роки Радянської влади, претендує сам Герінг.

Ця гризня імперіалістичних хижаків Герінга і Круппа точилася до тих пір, аж поки Червона Армія витурала їх усіх з донецької землі.

За час перебування в Донбасі фашисти не змогли пустити жодного великого заводу, підприємства, шахти. Як за останню надію, вони вхопилися за налагодження кустарного виробництва, гадаючи, що у радянських людей прокинеться власницька психологія, потяг до комерції, наживи. Але й цей намір німецьких капіталістів залишився нездійсненим.

Просування гітлерівських військ в глиб нашої країни вимагало більш нормальної роботи залізничного транспорту. На дільниці Попасне — Куп'янськ німці стали будувати міст через Північний Дінець. На роботу пригнали майже все населення Рубіжного і навколишніх сіл під посиленним конвоем. Люди були під націленими гвинтівками фашистських солдатів і поліцаїв. Та вони не здавалися: ламали тачки, носилки, перекидали землю, сміття, каміння з місця на місце, розбивали придатні дерев'яні бруски на дрова, кріпили стовпи так, щоб ферма давала осадку. Це будівництво тривало сім місяців. За цей час фашисти могли ще раз наочно переконатися, з ким вони мають справу на окупованій території. Коли ж прийшла Червона Армія, міст був споруджений протягом десяти днів.

Спроби окупантів налагодити ремонт паровозів на Полтавському паровозоремонтному заводі не дали наслідків. Робітники затягували строки ремонту, виводили з ладу електростанцію. Подібні акти саботажу були на Крюківському вагонобудівному заводі, а в паровозному депо станції Дніпропетровськ робітники-підпільники забивали грязюкою димогарні труби, засипали піску в букси, невірно заливали підшипники паровозів і тим самим вивели з дії 34 паровози. На паровозоремонтному заводі і депо станції Шевченкове (Бобринська) продовжувала активно діяти організація, створена ще наприкінці 1941 року молодим смілянським учителем Юрієм Канарським, який пішов у депо працювати малярем. Після страти Канарського гестапів-

цями в жовтні 1942 року підпільники ще більше посилили свою боротьбу. Група Павла Цаплюка намагалася не випустити з цехів заводу й депо жодного паровоза. Іван Присяжний, Леонід Кисленко з товаришами по роботі вивели з ладу тридцять паровозів. Це на паровозоремонтному. А в депо Микола Лисов з сином Павлом, працюючи слюсарями, виводили з ладу інжектори. Паровози, ремонтовані ними, зупинялися на перегонах, бо вода в котел не поступала і треба було викликати допоміжний ремонтний поїзд. Цим «хворіло» багато паровозів. Юрій Коробейник засипав у силові поршні металеву стружку і пилюку сорока паровозам. Юрія фашисти схопили на «гарячому». Гестапівці перед робітниками роздягли Юрія Коробейника і вирізали на його грудях п'ятикутну зірку. Потім одрізали вуха, ніс. Але Коробейник не виказав свого командира, який теж працював в тому ж депо, не виказав товаришів, через яких німецький паровозний парк змушений простоювати дні і тижні.

Коробейника з понівеченим тілом розстріляли. Але за його смерть мстили робітники. Друг Юрія Іван Кузьменко, працюючи в депо машиністом, спалив шість паровозів, а взимку чотири заморозив. Двічі його били наглядачі. Схопили втретє. Але Кузьменко втік у партизанський загін.

Фашистські бандити дивились на Україну, як на комору, з якої можна взяти хліб, м'ясо, сало, інші сільськогосподарські продукти. Гітлерівці одібрали землю у селян і передали її німецьким поміщикам, фермерам. Селянам було оголошено, що вони землю можуть брати в оренду на умовах негайної грошової оплати і виділення половини врожаю на користь німецьких баронів. Цими демагогічними обіцянками окупанти намагалися організувати роботу сільськогосподарського виробництва.

У селах України був установлений жорстокий, робовласницький режим. На прохання Еріха Коха Гітлер послав на Україну своїх «випробуваних представників», керівників штурмових охоронних загонів, окружних начальників, які могли здійснювати свої функції на Україні, тільки «опираючись на поліцейські сили».

Та незважаючи на всі заходи й репресії, плани окупантів використати Україну як свою житницю зривалися загальним саботажем радянського селянства.

У Миргородському районі в селах Олефірівка, Панаївка, Великі Сорочинці, Велика Обухівка люди розібрали

колгоспне майно, худобу, хліб, не давши нічого окупантам. В районах Полтавщини населення весною 1942 року зривало сівбу ярих, а восени, де лише траплялася можливість, спалювало хліб.

Ризикуючи життям, радянські люди знищували нагробований окупантами хліб. Дідусь Терентій Качуба з села Петриківка Дніпропетровської області спалив склад з зерном. Гітлерівці розстріляли старого патріота. Подібних фактів — тисячі. Як писала газета «Гамбургер фреденблат», на Україні «не одному сільськогосподарському керівникові довелося поплатитися своїм життям». А «Кракауер дейтунг» вторила: «Поведінка українського народу нас розчарувала».

Одна з фашистських газет, яка виходила в Стамбулі, писала, що при проведенні сільськогосподарських робіт на окупованій території німці зустрілися з рішучим опором радянських патріотів — українських селян, які скоріше були готові вмерти, чим дати окупантам поживитися на родючій українській землі. Опір українських селян настільки налякав заходців-капіталістів, що вони боялися посилати на Україну сільськогосподарські машини, бо почували себе, як сповіщала газета «Донау дейтунг», надто невпевнено.

Влітку і восени 1942 року німецькі газети хором вили: «Українське сільське господарство не може зараз виділити лишки продовольства», «Німеччина зовсім не дивиться на Україну, як на «чудесний край».

Надії німецько-фашистських загарбників та їхніх сателітів перетворити Україну на свою економічну базу не спра-вдилися. Їхні плани розбилися об масовий саботаж, який проводило населення міст і сіл окупованих районів.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА НАШ ШТАБ

Розділ перший

1

о літа 1942 року партизанські формування на Україні становили помітну силу. Близько п'ятдесяти партизанських загонів підтримували двосторонній зв'язок з радянським тилом за допомогою 17 радіостанцій. Але велика кількість загонів і підпільних груп так і залишилася без радіозв'язку. У своїй роботі вони керувалися документами й постановами Комуністичної партії і Радянського уряду, які були їм відомі ще в перші тижні війни і про які вони взнавали з радіопередач та газет, що закидалися на тимчасово окуповану ворогом територію.

Партизанський рух розгортався. Виникла потреба створення спеціального органу для здійснення єдиного оперативного керівництва й подання практичної допомоги. Необхідність утворення єдиного органу викликала також і тою обставиною, що в питаннях формування, структури і керівництва загонами був різнобій. А це вело до зниження боєздатності й ефективності дій загонів і навіть дезорієнтації партизанів.

30 травня 1942 року в Москві був створений Центральний штаб партизанського руху. Трохи згодом були організовані територіальні штаби партизанського руху.

20 червня 1942 року за пропозицією ЦК КП(б) України рішенням ЦК ВКП(б) та Державного Комітету Оборони був створений Український штаб партизанського руху. УШПР — це військово-оперативний орган ЦК КП(б) України по керівництву партизанським рухом на Україні. Практичною діяльністю УШПР керував Центральний Комітет КП(б) України. Членами УШПР були затверджені Співак Мусій Семенович, Зленко Андрій Никифорович, начальником штабу — Строкач Тимофій Амвросійович. Товариші Зленко, Кузнецов Микола Антонович, Костенко Василь Семенович керували підпіллям.

Український штаб партизанського руху в перший період існування знаходився при Військовій Раді Південно-Західного фронту, де на той час перебувала більшість членів УШПР.

Одним з перших заходів ЦК КП(б)У через УШПР було налагодження надійного зв'язку з партизанськими загонами і з'єднаннями, які діяли на Україні. На кінець липня на оперативну карту УШПР було нанесено більшість партизанських загонів, з якими встановили постійний зв'язок за допомогою радіо, а також через офіцерів, яких відрядив штаб до багатьох партизанських загонів.

Встановлення такого контакту давало ЦК КП(б) України можливість не лише подавати загонам матеріально-технічну допомогу і постачання зброєю, боеприпасами, медично-санітарними засобами, вивезенням поранених партизанів, допомогу кадрами організаторів і спеціалістів підривної техніки, а й ставити перед з'єднаннями й загонами оперативні завдання. Вже 13 серпня УШПР передав по радіо командирам трьох великих формувань Ковпаку С. А., Федорову О. Ф. і Воронцову М. Й.: «Товариш Сабуров з складу свого загону організував кілька десятків диверсійних

груп (відділень) і перед кожною поставив завдання пустити під укіс не менше одного військового ешелону противника. Бажано, щоб такі ж самі групи були організовані у ваших загонах».

В склад нашого штабу було введено ряд керівних партійних працівників для організації роботи підпілля. Через УШПР і партизанські загони, які мали з нами радіозв'язок, ЦК КП(б)У налагоджував утрачені зв'язки із залишеними в тилу ворога підпільними організаціями, створював нові і проводив величезну масово-політичну роботу серед населення тимчасово окупованих ворогом районів. Ця робота розширювала завдання УШПР.

Отримуючи інформації про дислокацію, сили і наміри ворога у різних районах України, УШПР міг попередити той або інший загін, який мав з ним зв'язок, про небезпеку, що йому загрожувала під час небажаної зустрічі з великими силами ворога...

Практична діяльність УШПР почалася у винятково тяжких і несприятливих умовах у зв'язку з широким наступом німецько-фашистських військ влітку 1942 року...

У Миловому мені пощастило розшукати Дрожжина Леоніда Петровича за 30 хвилин до його від'їзду в Кизляр. З Дрожжиним, як членом оперативної групи ЦК КП(б) України, ще в липні 1941 року ми займалися формуванням, підготовкою перших партизанських загонів. Дрожжин добре знав наші кадри і був гарним організатором, і така людина, звичайно, потрібна в нашому штабі.

Коли мені сказали, що Дрожжин біля телефонного апарата, я не втаїв свого задоволення.

— Радий чути ваш голос, Леоніде Петровичу. Торік ми з вами починали... Давайте продовжимо почате. Ідіть до нас в Український штаб партизанського руху. Роботи вистачить...

— А в тил до партизанів я буду літати? — запитав Дрожжин.

— Неодмінно. Ми дамо вам кадри. А що таке кадри — вам відомо добре. Підшукаєте товаришів для керівництва штабу. На ваш розсуд. Домовилися? От і добре. Зараз же ми й зустрінемося. Час не жде. Та й обстановка на фронті просто у ший нас підганяє...

Через деякий час Дрожжин залучив до нашого штабу Найдека Леонтія Івановича. До війни він працював завідувачем кадрів в Одеському обкомі партії. УШПР доручив

Йому одне з найскладніших завдань — відділ формування організаторських груп, які повинні десантуватися у тил ворога для організації там партизанських загонів і груп.

Дрожжин знав ще до війни Маликова Степана Федоровича, який працював в Укркоопспілці. У нас Маликов був призначений начальником відділу матеріально-технічного забезпечення. Він аж за голову вхопився, коли почув нашу думку. Та все ж пішов на матеріально-технічне забезпечення при умові, що з часом його пошлемо у ворожий тил з організаторською групою.

Якщо начальник відділу «маттехбаз» торгувався про своє недалеке майбутнє, киваючи на захід, то як мусив вести себе керівник відділу бойової підготовки Хлебанов Іван Романович? І Хлебанову теж Центральний Комітет і штаб пообіцяли згодом бойову роботу в тилу фашистських загарбників.

У Луганську на Лисій горі була заснована партизанська школа. Тут готувалися партизанські кадри для Донбасу і для глибинних районів України, окупованих ворожою армією.

Серед курсантів була і Любов Шевцова, партизанська розвідниця, згодом член організації «Молода гвардія».

Але в Луганську нашому штабу не довелося довго затриматися. Та й за короткий час Дрожжин і Найдек підготували з школи більш десяти організаторських груп, які десантувалися в тил ворога.

Разом з військами відступали на схід і УШПР, і наша школа з курсантами. Трапилося, що ми відходили трьома групами. Одна з груп курсантів, що її очолював Леонтій Іванович Найдек, брала участь у бою з великим десантним загonom. Ворожі автоматники були розгромлені.

Але з Центрального Комітету Комуністичної партії України нас, керівників УШПР, попередили, щоб штабісти й курсанти партизанської школи уникали боїв на фронті. Партизанам ще буде час сказати своє в боях на окупованій території.

Ця порада була висловлена в серпні, може, в найкритичніші дні не лише на ділянці Південно-Західного фронту, а для всієї нашої держави, коли, здавалося, на фронт треба кинути всі сили, щоб тільки зупинити наступ німецько-фашистських військ. Такі поради могли давати тільки товариші, котрі безмежно вірять у силу нашого славного народу, в силу армії і думають не лише про сьогоднішній день

на фронті, хоч який він не є скрутний, а й про завтрашній, про боротьбу у тилу ворога.

Вживаючи слово «штабісти», я, забігаючи наперед, скажу, що не лише начальник матеріально-технічного забезпечення штабу Маликов і начальник бойової підготовки Хлебанов, коли налагодилася робота в УШПР, полетіли у ворожий тил як представники штабу і ЦК КП(б) України. Сорок п'ять офідерів і працівників УШПР стали командирами, начальниками штабів партизанських загонів і з'єднань українських партизанів, не кажучи про десятки наших працівників, які вилітали у ворожий тил з виконанням відповідальних завдань. Про деякі з цих завдань ще буде мова.

За час відступу з Луганська до Волги УШПР передислокувався сім разів. Штаб був на колесах в повному розумінні цього слова.

Ось два тогочасні записи з мого блокнота. «1. VII 1942 р. Літак поганий. Барахлить. То те, то інше в ньому не справне. Летить, мов іде корова по льоду. Нарешті місто Розсош. Сюди прибув для доповіді Військовій Раді Південно-Західного фронту про перші кроки Українського штабу партизанського руху».

«12. VII 1942 р. Прибули в Сталінград, до нового місця дислокації».

З 6 липня до 12-го на третьому місці (Розсош, Калач-Воронезький і Сталінград). Події так розгортаються, що не встигаєш розпочати роботи, як доводиться відходити на нове місце. Треба обдумати умови дальшої роботи».

2

Наприкінці вересня УШПР наказом Ставки Верховного Головнокомандування був передислокований до Москви. Туди й поїхали більшість працівників штабу, наш вузол зв'язку, школа. Я ще з місяць залишався при Військовій Раді Південно-Західного фронту для погодження і вирішення невідкладних для роботи партизанського штабу проблем.

У нас бракувало досвідчених оперативних працівників. Все ж штаб і при відході наших військ залишив у прифронтових районах Харківської, Донецької і Луганської областей дві сотні озброєних і підготовлених до бойової діяльності партизанських і диверсійних груп.

Для зв'язку з ними залишено шість радіопередавальних станцій. Це дуже мало. До болю образливо, що наші інженери, наші заводи не могли як слід попрацювати перед війною над тим, щоб для розвідників, партизанів були виготовлені зручні й надійні короткохвильові рації.

Вже в перші дні війни така радіостанція була змонтована, а потім виготовлена у Харкові групою інженерів під безпосереднім керівництвом секретаря ЦК КП(б) України по електропромисловості інженера Мацуя Петра Панасовича. Незабаром одна з моделей РП (радіостанція партизанська) була передана на серійний випуск. Згодом, коли Мацуй став працювати в УШПР, він удосконалив систему живлення радіостанції.

Початковий період існування територіальних партизанських штабів припав на час відступу радянських військ на півдні нашої країни.

В цей період найбільшю проблемою у нас було транспортування десантних груп у глибокий тил противника. В нашому розпорядженні не було літаків, а виділити їх для нас у ту пору було нелегко. Нерідко парашутисти змушені були десантуватися з бомбардувальників, які літали на бомбування об'єктів. Часом десантні групи транспортували екіпажі, які не мали досвіду нічних польотів. Ось чому траплялися випадки, коли парашутно-десантні групи опускалися біля самісіньких населених пунктів, на залізничній колії, на шосе, поблизу розташувань ворожих військових частин. Ось чому іноді нашим групам доводилося з перших же годин, з перших же хвилин вступати в бій. У бою втрачали товаришів, радіостанцію, а бувало, що гинула і вся група.

Ми весь час просили у Державного Комітету Оборони, щоб нам дали транспортну авіацію, щоб партизанів обслуговували постійні пілоти.

Багато нервів і старань довелося докласти до того, щоб десантні групи висаджувалися на партизанські бази, у місця, які контролювалися партизанами. Цим самим ми уникали втрат серед парашутистів. За час перебування серед партизанів десантна група могла «акліматизуватися» в тилу ворога, призвичаїтися до обстановки. Нарешті десантники, майбутні організатори нових загонів серед партизанів, могли знайти місцевих людей, які увійдуть у склад їхньої групи. Потім нехай виходять у призначений для них район, де й повинні розгортати організаторську і бойову роботу.

І тільки коли нема поблизу такої бази або нема умов про-йти від неї в район дій, тоді вже доводиться скидати наших десантників «наосліп», як кажуть штурмани.

На кінець 1942 року склад парашутно-десантних груп змінився. На чолі кожної групи була людина, що мала вже досвід підпільної або партизанської боротьби в тилу ворога. Це були люди, котрі вже побували на ворожій території, партизани, які лікувалися у радянських госпіталях, колишні прикордонники, які з перших днів були у боях і більшість з яких уже в 1941 році була знайома з методами боротьби в тилу ворога.

При УШПР працювала школа організаторів партизанської боротьби, школа радистів. Завдяки настирливим вимогам ЦК КП(б) України Державним Комітетом Оборони було частково вирішене й одне з найважливіших питань. У листопаді 1942 року УШПР одержав три транспортні літаки.

Але й цих літаків було мало. Мені як начальникові УШПР не раз доводилося доповідати на Політбюро ЦК ВКП(б) про партизанську боротьбу на Україні й про допомогу, на яку чекають народні месники. Й щоразу я говорив про транспортну авіацію, без якої багато партизанських загонів не вели активних дій на комунікаціях ворога, бо не вистачало вибухівки.

Поступово Український штаб партизанського руху став являти собою струнку і велику за своїми оперативними і матеріально-технічними можливостями організацію. Наш штаб мав 12 відділів. Серед них: організаційний, оперативний, розвідувальний, зв'язку, кадрів, інтендантський, інженерний, медично-санітарної служби та інші. У нас був радіовуз-зол, змонтований як стаціонарно, так і на автомашинах. Як уже говорилося, при штабі функціонували спеціальні школи організаторів партизанської боротьби і школа радистів. У нас було два госпіталі (один в Моніно, другий в Хімках), склади зброї, боеприпасів, продовольства, інтендантського та інженерного майна і полк десантних літаків. А скільки за цим «було», «стало» роботи і клопоту наших товаришів!

Для координації дій партизанських загонів і з'єднань у смузі фронтів і армії Український штаб партизанського руху мав свої представництва — фронтові штаби партизанського руху, мав представників також при армійських штабах.

Скоро ми зрозуміли, що дещо скопійоване з штабу фронту було зайвим, а дечого не вистачало. Але Український

штаб, як і інші територіальні партизанські штаби,— справа нова, перший в історії воєн експеримент, і, звичайно, все передбачити, врахувати не міг ніхто.

В своїй роботі керівники УШПР виходили не лише з масовості партизанського руху, а й з різноманітних форм партизанської боротьби на Україні, яка навіть географічно більшістю районів не схожа ні на Білорусію, ні на Смоленщину, ні на Псковщину, не говорячи вже про порівняно велику скупченість населення і велику мережу залізничних і шосейних доріг. Ми виходили з того, що обстановка на фронті інша, ніж у тилу фашистських військ. Наш десантник, посланий у тил, наш партизан нерідко стикається віч-на-віч з сильнішим противником без усякої надії, що йому прийдуть на допомогу свої. В цьому поєдинкові з ворогом завдання залежить тільки від моральних, бойових і ділових якостей окремого партизана, підричника, розвідника.

Ось чому в підготовці людей ми їх орієнтували не на «команду», а на почуття власної відповідальності і власного обов'язку перед Радянською Вітчизною. У взаєминах між товаришами в УШПР не наголошувалося на чинопочитанні. В розвитку такої атмосфери немало зробила група працівників ЦК КП(б) України, яка працювала в штабі,— Співак, Зленко, Мацуй, Дрожжин.

3

Влітку 1942 року склалася тяжка обстановка на німецько-радянському фронті. Англія і США не відкрили другий фронт у 1942 році, як обіцяли. Скориставшись цим, гітлерівці зняли велику частину своїх армій з Західного фронту і кинули в наступ проти Радянської Армії. Прорвавши оборону наших військ у південно-західному напрямку фронту, німецько-фашистські дивізії вийшли в степ, прагнучи обійти Москву зі сходу, захопити її і покінчити з війною у 1942 році.

Тяжкі бої на Північному Кавказі, на підступах до Волги вимагали від армії і всього народу нових сил.

Обстановка вимагала максимальної активізації партизанської війни. Партія націлювала всю увагу партизанів на організацію такої бойової діяльності в тилу ворога, яка б паралізувала комунікації, що зв'язують німецький глибокий тил з Східним фронтом.

На початку серпня в радіограмі Центрального Комітету КП(б) України до партизанського командування говорилося: «Негайно розпочати нищівні удари по комунікаціях ворога, не пропускаючи на вашій дільниці дій жодного поїзда з живою силою, технікою, боєприпасами противника до лінії фронту».

Тоді ж командири українських партизанських з'єднань одержали розпорядження від керівництва партизанським рухом вилетіти в Москву. Були викликані командири українських, орловських і білоруських партизанів — Ковпак, Сабуров, Ємлютін, Дука, Ромашин, Козлов, Гудзенко, Покровський та інші. Спершу нарада була в Центральному штабі партизанського руху, потім у Кремлі з участю керівників партії й уряду. Перед партизанами було поставлене завдання створити в кожному місті, селі приховані партизанські резерви, ширше використовувати всі можливості, які б сприяли розгортанню масової боротьби в тилу ворога. Особливо знову і знову наголошувалося на тому, щоб партизани потроїли свої зусилля в битві на комунікаціях противника.

Завдання перетворити партизанський рух у всенародний в малолісистих і степових районах було пов'язане з чималими труднощами. Більшу ж частину території України займає степ і лісостепова смуга. Щоб подолати ці труднощі, треба було вивести великі партизанські з'єднання з північних лісистих районів України на Правобережжя і далі на південь і південний захід, в райони, де проходили найважливіші комунікації ворожої армії, від яких залежало постачання фашистського фронту.

2 вересня у Кремлі було розв'язане питання про вихід двох найбільших з'єднань українських партизанів на Правобережну Україну.

На початку жовтня ЦК КП(б) України і УШПР розробили і практично здійснили оперативний план з його матеріально-технічним забезпеченням передислокації з Сумщини і Брянських лісів двох партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака і комісара С. В. Руднева та під командуванням О. М. Сабурова й комісара А. З. Богатиря на Правобережжя України у райони Житомирської і Київської областей.

Мета цих історичних рейдів полягала в тому, щоб, перевівши на правий берег Дніпра ці могутні з'єднання, ширше розгорнути партизанський рух у західних областях.

Підготовка до походу на Правобережжя розпочалася ще у вересні. ЦК КП(б) України створив оперативну групу по керівництву партизанським рухом на Сумщині. Групу очолив працівник УШПР, уповноважений Центрального Комітету Яків Іванович Мельник, який полетів на Сумщину. Оперативна група разом з підпільним обкомом партії, який на той час був затверджений ЦК КП(б)У, подавала допомогу з'єднанням, що збиралися в далекий похід. На партизанський аеродром все прибували й прибували транспортні літаки. Москва посилала партизанам автомати, протитанкову зброю, 45-міліметрові гармати, кулемети, боєприпаси, медикаменти, теплий одяг, взуття, радіоапаратуру, портативні друкарні.

Бійці вдосконалювали майстерність володіння зброєю, активізувалося політичне навчання, бо кожен партизан повинен розуміти завдання, своє місце в цьому великому поході. У рейд відбиралися фізично міцні люди.

26 жовтня 1942 року партизанські з'єднання Сидора Артемовича Ковпака і комісара Семена Васильовича Руднева та Олександра Миколайовича Сабурова і комісара Антона Захаровича Богатиря двома паралельними колонами розпочали свій історичний рейд на Правобережну Україну. В складі Ковпаківського з'єднання йшли загони — Путивльський, Глухівський, Шалигінський і Кролевецький.

Під командуванням Сабурова йшли загін 24-х роковин Червоної Армії, Донецький, Харківський і Грем'яцький, а також більша частина Середино-Будського загону «За Батьківщину».

Партизанські з'єднання просувалися на захід, громлячи гарнізони в містечках і селах, установи окупаційних властей, захоплювали склади, знищували мости. Поява партизанів у нових районах наводила жах на адміністрацію, поліцію, місцеві комендатури.

7 листопада 1942 року обидві колони підійшли до Дніпра. Позаду залишилося майже чотири сотні кілометрів. Попереду — правий берег, нові бої, нова велика робота по організації широкого партизанського руху.

По Дніпру з Смоленщини пливли перші крижини. Низьке, захмарене небо висіло над почорнілим Дніпром.

У партизанів не було засобів переправи, а ворог уже здогадувався про намір партизанів і підтягував сили. Німецькі розвідники й поліцейські підрозділи нищили по правому і по лівому березі.

Ковпак і Сабуров, зваживши всю обстановку, обрали сміливий план — форсувати Дніпро не в глухих місцях, а поблизу великого населеного пункту. До того ж, спостереження за ворогом показали, що він саме й чекає, що партизани оберуть для плацдарму якесь глухе місце, надіючись перейти на правий берег скритно. А партизани надіялися на допомогу населення, яке повинно дати їм засоби переправи. Було обрано білоруське містечко Лоев, що розкинулося на правому березі.

Вечором дві роти атоматників форсували Дніпро на південь від Лоева, а потім дружним ударом розгромили гарнізон. Вночі почали переправлятися підрозділи обох з'єднань на правий берег.

Два дні продовжувалася переправа. Ворог весь час намагався перешкодити цьому. Але й на лівому, і на правому березі ворожі батальйони були відкинуті з великими втратами для противника. В боях у партизанів було гасло — «Перемога або смерть». Справді! Ніякого третього шляху не було у ковпаківців і сабуровців.

У ці хвилини партизани думали про ті дні, коли Дніпро будуть форсувати частини Червоної Армії. Як ще далеко нашої армії до Дніпра! Бій гримить на Волзі, на Кавказі. Але настане час і битви за Дніпро! Прологом тої битви є форсування великої ріки славними партизанами Ковпака і Сабурова 7—9 листопада 1942 року. Ця операція здійснена блискуче.

На Правобережжі Ковпак і Сабуров одразу ж встановили зв'язок з місцевими білоруськими партизанськими загонами. Перебування наших великих з'єднань на Правобережжі сприяло виникненню там нових і нових партизанських загонів. Українських партизанів народ приймав, як народних месників, своїх братів, допомагав чим міг. Серед населення вже ходила легенда про ковпаківську партизанську армію. «Прийде до вас народний герой, месник лютому ворогові — Ковпак. Допомогайте йому, люди!» Ці сердечні слова — свідчення народної любові до уславленого командира українських партизанів Героя Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака.

Значення рейду з'єднань Ковпака і Сабурова важко й оцінити. Вихід на Правобережжя — це фактично здобуття плацдарму у глибокому тилу ворога, плацдарму, який має величезне стратегічне значення для дальшого ходу війни на Україні і навіть на території Польщі. На партизанські

аеродроми Ковпака й Сабурова Український штаб партизанського руху і Генеральний штаб тепер міг посилати десятки літаків, які б могли там переднювати, а значить упевнено доставляти туди людей, вантажі. З баз Ковпака і Сабурова тепер була можливість споряджувати з'єднання і загони у рейди на південь України і південний захід, була можливість укомплектовувати тут й відряджати окремі диверсійні загони, групи. Перебування з'єднань Ковпака і Сабурова на Правобережжі стало одним з вирішальних факторів у створенні партизанського краю, що охопив південну Білорусію, північні райони Житомирщини, Ровенщини та Волинської області. В майбутньому наявність партизанських сил у цьому районі допомогла Червоній Армії здійснити Луцько-Ровенську операцію малими силами і вийти на оперативний простір для удару по Львову і Чернівцях. З цього партизанського краю цілий ряд великих з'єднань і окремих загонів на початку 1944 року вийшли на бойові завдання попереду Червоної Армії далі на захід.

Рейд з'єднань Ковпака і Сабурова на Правобережжя України в недалекому майбутньому стане прикладом для інших рейдів партизанських загонів, рейдів, які були здійснені за наказом Ставки Верховного Головнокомандування і Українського штабу партизанського руху. Рейди з'єднань Федорова чернігівського і Шушпанова та комісара Мельника на Правобережжя напровесні 1943 року, сміливий Степовий рейд Наумова в лютому—квітні 1943 року зайняли почесне місце в партизанській боротьбі на Україні. Рейд Ковпака і Сабурова восени 1942 року був також прологом до найвизначнішого в історії партизанської війни Карпатського рейду ковпаківців, до рейдів багатьох партизанських з'єднань під час активних бойових дій Радянської Армії в 1943—1944 роках...

Ось що означало форсування Дніпра та Прип'яті з'єднаннями Ковпака і Сабурова в листопаді 1942 року для бойових операцій 1943—1944 років, які проводила Червона Армія з німецько-фашистськими військами на території України й Польщі.

4

Партизанські загони України у відповідь на телеграму нашого штабу про посилення боротьби на комунікаціях ворога значно збільшили кількість диверсійних операцій.

З липня по грудень 1942 року було знищено 150 військових ешелонів противника, тоді як за попередні десять місяців — 64 ешелони. Восени 1942 року партизанських загонів на Україні, про які знав УШПР з повідомлень партизанських радіостанцій, було більше чотирьохсот.

Вихід на Правобережжя майже десяти партизанських загонів не згорнув партизанської боротьби в Сумській області. Тут залишилися Конотопський загін, частина бійців Ямпільського, Червоного і Середино-Будського загонів. В дні, коли з'єднання Ковпака і Сабурова форсували Дніпро, їхні земляки на півночі Сумщини провели ряд успішних операцій у багатьох пунктах, посилюючи партизанські удари по ворогові.

Тим часом Український штаб партизанського руху відряджував у тил ворога нові організаторські групи.

Група Івана Федоровича Патуржанського і Сергія Федоровича Набоки висадилася в районі Олевськ — Словечне. Вже через місяць вони сформували загін, який розгорнув дії на півночі Житомирщини.

У листопаді працівники Центрального Комітету партії і штабу проводжали в далеку дорогу Маликова Степана Федоровича. Він летів за рішенням Політбюро ЦК КП(б) України у Житомирську область.

В групі Маликова було сім чоловік. Два з них до війни працювали в тих районах і тепер повинні були стати провідниками в перші дні після приземлення. Парашутисти брали з собою мішків п'ятнадцять вантажів. Вилітати повинні двома групами. У першій — Маликов, його заступник по розвідці Андрій Прокопенко, радист Худаков і колишній лісник Степанов. Ця група брала десяток мішків з вантажами. Другу групу очолював комісар Леонід Григорович Бугаєнко. З ним також радист.

Вечором транспортний літак покинув аеродром. Маршрут пролягав на південний захід. В районі Брянська і Гомеля літак обстріляли німецькі зенітники. Та обійшлося благополучно.

В районі Словечного і Олевська вогнищ не було. Подекуди горів лише ліс. Маликов переговорив з штурманом і командиром корабля. Домовилися не шукати сигналів і десантуватися на галявині.

З літака скинули мішки. Потім літак покинули Маликов, Худаков, Прокопенко і Степанов, шугнувши в безодню.

Маликов навіть не встиг «акліматизуватися» між небом і землею, як упав і ударився грудьми об щось тверде. З носа пішла кров. Боліли груди. Це зовсім не галявина, не лужок, покритий висохлою осінньою травою, а пеньки на вирубці.

Через чверть години до Маликова підійшли Прокопенко і радист Худаков.

— Як приземлилися? — тяжко зітхаючи, запитав Маликов. — Це ж ще добре, що я грудьми, а якби ногами об пеньок!

— Пригода трапилася і в мене, — сказав Андрій Прокопенко. — Мішок з харчами геть одірвався, коли я вистрибнув з літака.

— Мішок з харчами! — Маликов аж руками сплеснув. — Там же продовольства на два тижні для нас чотирьох!.. А де четвертий?

— Степанова нема. Сигналізували — не озивався. Шукали — не знайшли, — відповів Прокопенко.

— Давайте закопувати наші речі...

Працювали у три поти, поки сховали вантажі. Потім стали шукати четвертого парашутиста. Але Степанов не відгукувався.

Час минав швидко. Удосвіта на вирубку долинуло собаче гавкання. Це дуже негарна прикмета після того, як над лісом літав радянський літак. Парашутистам треба одриватися від цього місця. І вони пішли.

Як же вони були здивовані, коли через годину знову опинилися на тій же вирубці тільки з іншого боку. Тож замало знати по компасу, де північ, де південь, щоб упевнено ходити лісом. Треба вміти читати його, запам'ятовувати прикмети лісу. Вдруге вони вже пройшли далеко. Ранком Маликов сказав радистові, щоб той розгорнув рацію. Наступав сеанс радіозв'язку...

Так. Наступав час роботи і радистів УШПР з групою Маликова. Я вже був у штабі. З нетерпінням ждав телефонного дзвінка з радіовузла. День робочий у нас суєтний. Починаємо його о десятій годині і кінчаємо о третій, о четвертій ночі. Мабуть, за такий розклад дехто мене згадує «тихим» словом. Але інакше не можна. Війна. Напружене становище на фронті. Всюди труднощі. Які можуть бути розмови про втому? Та ще в дні, коли висадилася група в тил ворога, коли ждеш від неї звістки.

Маликов не дав радіограми наступного дня. Не дав він її й третього дня. Може, там сталося нещастя?..

З аеродрому запитують, як бути з другою частиною групи Маликова, яка приготувалася вилетіти на чолі з комісаром Бугаєнком. Ще раз запитуємо у льотчиків, чи впевнені вони, що висадили Маликова у домовлений район. Ті підтверджують: група десантувалася між Словечним і Олевськом. Десь недалеко від розташування партизанської групи Патуржанського. Недалеко. А вогнищ льотчики не бачили.

Чого тільки не передумаєш у чеканні на першу радіограму з ворожого тилу. Лаєш льотчиків, лаєш начальника зв'язку, думаєш, що він дав несправну радіостанцію, що він не міг як слід підготувати радиста, лаєш самого радиста. А потім думка розмотується в іншій бік. Може, пілоти зовсім не винуваті, не винуваті й самі десантники з радистом.

Знову дзвоню в радіовузол, викликаю начальника відділу зв'язку, який зараз знаходиться більше там, біля радистів-операторів.

— Передайте усім групам, які є поблизу, що до них висадилися парашутисти. Хай шукають їх.

Цієї ночі була висаджена й друга половина групи Маликова. Час не ждав. Та й літак зараз вимолити не так легко у Державному Комітеті Оборони. Всі зайняті битвою на Волзі, що почалася 19 листопада.

«Що ж там сталося з Маликовим?»

А Маликов з своїми товаришами вже шість днів живуть на одній клюкві. У села заходить небезпечно. Всюди поліцаї, часто приїжджають з містечок німецькі власті.

Нарешті вони зайшли до одної хати в селі Рудня. Виснажені, стомлені, вони мали невтішний вигляд.

Мабуть, дружина хазяїна хати здогадалася, що це за люди, й сказала:

— Може, ви поснідаєте? Ось уже зварилася бульба.

Рідко хто з трьох парашутистів їв щось смачніше в житті за варену картоплю в цій поліській хаті.

— А у вас закурити не знайдеться? — поспитав Прокопенко у селянина.

— Нема тютюнцю. А ось у мірошника — повинен бути.

Мірошники — це такий клас, що живе в усі часи від пуза. Мірчук — діло певне. Є в нього і тютюн, і махорка.

— А партизанів поблизу у вас нема? — поспитав Маликов.

— Не чув. Але мірошник, напевне, знає дещо. До нього всякий люд ходить, — сказав господар хати.

І Маликов з своїми завітав до мірошника. Їх вже не так цікавила махорка, як натяк на те, що мірошник мусив дещо знати про партизанів. Після тривалої розмови Маликов дізнався, що в селі Усове живе чех Джегик, який нібито дещо знає про партизанів.

І вони подалися до Усового. Це було невеличке село, оточене лісом. Парашутисти встановили спостереження над хатою Джегика. Тим часом Джегик кілька разів виходив з дому, десь блукав, знову з'являвся, вів себе неспокійно. Це насторожило парашутистів, і вони вирішили покласти край цій невідомості. Пішли до хати.

— Ми шукаємо партизанів. Знаємо, що ви можете допомогти нам, — почав розмову Маликов.

— Щось багато ви знаєте, — відповів Джегик. — У вас є які-небудь документи?

— Є. Ми їх вам покажемо. А потім вас розстріляємо, якщо ви служите у фашистів.

Джегик узяв Маликове посвідчення, надруковане на шматку матерії.

— Ясно. Наші. Я ще ранком вас примітив. Ще як підійшли до хати. Думаю, невже німці?

— А ми ж гадали, що слідкуємо за вами! — здивувався Прокопенко.

— Біля моєї хати? Гм... Мене обманути нелегко. А тепер сідайте обідати. Потім поведу вас на місце, де зустрічаємося через кожні чотири дні з партизанами. Це кілометрів сім звідси, — розповідав Джегик.

Він нагодував парашутистів, дав ще на дорогу картоплі, коробку сірників і навіть тютюну. Джегик попередив, що на ніч у селі залишатися не можна. Завтра на ранок в Усове прибуде група солдатів-карателів.

Місце зустрічі Джегика з партизанами було біля тригонометричної вежі. Провівши туди гостей, Джегик повернувся в село.

Бійці Маликова напекли картоплі, смачно повечеряли і заснули навколо вогнища.

Прокинулися і здивувалися. Їх запорошило снігом так, що ніякі б карателі не знайшли, якби й зрадив Джегик. Недовір'я до Джегика посилилося, коли він не прийшов у призначений час. Обстановка ставала напруженішою. Маликов лаявся з радистом.

— Ти нічого не тямиш у рації, у двигуні. Чому ти сьомий день не можеш переговорити з штабом?

— Це вони винуваті. Вони мене не чують.

— Та твій двигунчик туркотить, як мокре горить, — говорив Прокопенко, якому найбільше доводилося крутити динамку спеціальним приводом.

— Вони дали невдосконалену рацію, — висловив своє наболіле радист. — Такі у нас інженери! Не можуть путню радіостанцію для партизанів сконструювати.

Час радіо сеансу минув. Знову не відповіли на сигнали Худакова. А тут ще Джегика нема...

На цей сьомий день радіовузол УШПР уже мав зв'язок з другим радистом групи, котрий приземлився з комісаром Бугаєнком.

Тим часом десантники чекали Джегика. Він прийшов аж надвечір і сказав, що вийти з села не міг, бо там весь день були карателі. А наступного дня до вежі у лісі прийшли зв'язківці від Патуржанського. Ще через кілька днів своїх товаришів знайшов і Степанов, з яким не могли зустрітись в першу ніч після приземлення. Прийшов з своїми двома членами групи і комісар Бугаєнко. Оперативна група Маликова стала діяти.

Згодом Маликов налагодив зв'язок з Сабуровим, який на той час уже закінчив рейд і розташувався на Правобережжі. Вони домовилися про координацію дій.

Маликов став організовувати велике з'єднання. На 30 грудня 1942 року у нього було три сотні бійців. У грудні молодий партизанський загін Маликова розгромив жандармський центр в місті Лугини. Група бійців загону на чолі з командирами Ареф'євим, Любченком і Сікорським в новорічну ніч захопила станцію Білорочичі і поблизу від німецького гарнізону зруйнувала засоби зв'язку, шляхове господарство, спалила допоміжні приміщення. Через тиждень група партизанів, яких повів на завдання комісар з'єднання Бугаєнко, на станції Дров'яний Пост розігнала охорону, зірвала стрілки, зруйнувала станцію, захопила озброєння. Внаслідок цієї операції рух на дільниці Олевськ — Коростень був припинений на п'ять днів.

В ці ж дні з'єднання переживало труднощі. Маликов безперервно передавав в УШПР радіограми, в яких просив патрони до вітчизняних автоматів і гвинтівок, просив протитанкові рушниці...

5

Дії партизанів посилювалися. В свою чергу німецьке командування активізувало каральну діяльність. Обстановка ускладнювалася. Це видно навіть з німецьких документів — наказів, циркулярів, розпоряджень кінця 1942 початку 1943 року.

Перед тим як навести уривки з тих наказів, треба зауважити, що ще 30 липня 1942 року за пропозицією рейхсфюрера СС Генріха Гімлера головний начальник СС і поліції видав такий наказ:

«Рейхсфюрер хоче, щоб назва «партизани» більше не вживалася. У наказах, доповідях та інших документах в майбутньому користуватися назвою «бандити».

1942 р. 8 грудня. З повідомлення начальника поліції безпеки та служби безпеки штабу командування імперськом комісарові:

На Україні діяльність банд не припиняється. Тільки у Ровенському і Житомирському округах поліції протягом останніх 8-ми днів відбулося близько 150 бандитських нальотів... Є багато випадків вибухів і залізничних катастроф...»

А ось інше повідомлення начальника поліції безпеки та служби СБ про діяльність партизанів в окрузі командуючого поліцією безпеки і служби безпеки України від 5 лютого 1943 року:

«В останні тижні, незважаючи на те, що активність діяльності банд розгорнулася майже в усіх округах, північніше дороги Ровно — Житомир створилися два партизанських центри, а саме: один в так званому «Мокрому мішку», кордонами якого є на заході і північному заході Прип'ять, на сході і північному сході Дніпро, а на півночі залізниця Пінськ — Гомель, на дільниці між містами Калининичі — Речиця; другим центром є район, який знаходиться на північ від залізниці Лунінець — Птич... Зважаючи на те, що висадка крупних сил парашутистів у районі «Мокрого трикутника» створила надзвичайну загрозу,

командуючий військами України одержав наказ від головнокомандуючого військами СС і поліції разом з військами поліції навести порядок у цьому районі.

Спостерігається приплив крупних партизанських загонів у район Столін і східну частину Волині — Подолію. Місто Столін, наприклад, піддалося нападу крупного загону партизанів, які спалили замок, пошту, меблеву фабрику і казарму поліції.

Є повідомлення, що поліція має відносно великі втрати. Крім того, в селищі Колки убито сто одинадцять чоловік з організації Тодта.

Щодо облоги Століна, треба сказати, що це перший напад на крупне місто, яке було місцем перебування гебітс-комісара і мало відносно великі німецькі сили.

В південно-західній частині Чернігівської області також значно посилилася партизанська діяльність... В районі Остра спалена смолокурня і смола, завдані також помітні збитки в результаті нападу на маєток».

Через кілька днів начальник поліції безпеки і служби СБ писав штабу командування новий донос:

«Надзвичайна активність крупних загонів у різній місцевості доказово свідчить про те, яке велике значення надають радянські керівні організації питанням дезорганізації відбудовчої роботи в окупованих областях, особливо руйнуванню шляхів сполучення, щоб протидіяти підвозу для фронту.

Великі загони знову прагнуть примусити сили німецької поліції і німецької армії очищувати дрібні міста.

Крім двох головних центрів скупчення банд «Мокрого трикутника» і району на північ залізниці Лунінець — Птич, з'явився третій центр скупчення крупних банд — це район Столін — Сарни — Олевськ.

Вибухи на залізницях, а також руйнування великих маєтків говорять про велику активність.

Диверсії, які мали місце на залізницях, здійснювалися з допомогою вибухового матеріалу німецького виробництва.

Завдяки тому, що бандитська діяльність значно активізувалася в південно-західній частині Чернігівської області, особливо в Новобасанському районі, систематично прочісувалися населені пункти цього району. При цьому виявилось, що більшість населення допомагає партизанам в їхній діяльності.

Після розгрому Ковпака і закінчення операції по очистці від партизанів північно-західної частини Житомирської області штабом по боротьбі з бандитизмом при верховному головнокомандуючому військами СС і поліції були опубліковані підсумки проведеної операції. В цьому документі в основному відзначається необхідність продовжити далі операції, незважаючи на нестачу і слабкість введених у дію збройних сіл, для того, щоб запобігти дальшому просуванню партизанів на південь і сильній загрозі залізницям Пінськ — Гомель і Сарни — Коростень».

Німецьке командування, служба поліції СБ були занепокоєні діями партизанів. Особливо їх дратувала диверсійна діяльність партизанських підривників на залізницях. Вороги написали в наказах, що знищили загони Ковпака, і тут же визнали, що операції треба продовжити, щоб перекрити шлях партизанам на південь.

Розгрому партизанів не сталося. Але в грудні 1942-го і січні 1943 року партизанські з'єднання Ковпака, Сабурова, молоде з'єднання Маликова переживали великі труднощі. УШПР на той час уже переселився в Москву повністю. Ми отримували різкі, часом з лайкою радіограми командирів: «Пришліть вибухівку».

У нас було мало літаків. Погода погана, нельотна. Ночами тумани, віхола.

Проблема транспортування озброєння і продовольства партизанським загонам залишається найболючішою.

Розділ другий

1

Установи уряду України, ЦК КП(б)У розташувалися в Москві на Тверському бульварі, 18. У дворі в окремому флігелі розмістився Український штаб партизанського руху.

Біля будинку, на сходах, у коридорах люди, вдягнені у куртки на хутрі, взуті у чоботи, з-під халяв яких видніються панчохи з теплої собачої шкіри. У деяких за плечима автомати. Це — партизани. Одні прибули з ворожого тилу, інші повернулися з госпіталів і прийшли у відділи штабу.

У коридорах, у кімнатах робочий гомін.

Я чую сміх Дрожжина.

— Що сталося, Леоніде Петровичу?

— Та ось Гутаров потрапив у халепу. Пішов випити чарку у недавно відкритий «Коктейль-хол». Сів верхи на сідло, як він каже. З нього стали насміхатися якісь молодики й показувати на собачі унти. Ну, самі знаєте, Тимофію Амвросійовичу, у Гутарова п'ятірня дай боже. Він поклав руку на плече насмішникові. Скінчилось тим, що прийшов патруль... «Кого берете? Мене? Та я комісар Харківського загону! У нас на кожного партизана вже припадає сто убитих фриців! Та у нас один Яремчук Василь пустив під укіс дванадцять ешелонів! А ви тут понароблювали замість стільців сідла, повигадували якісь «ханкін-голи!» Затримали. Подзвонили нам. Я підтвердив, що є в нас такий комісар загону і правда те, що загін той бойовий,— відповів Дрожжин.

— А дебош не має права влаштовувати й той, хто убив сотню фашистів. Вештаються по пивних, по холах. Краще б ото побули більше з льотчиками на аеродромі, привичайсь до парашутів,— сказав я.— Або почитали книги.

Мене уже ждали троє — письменник Микола Шеремет, лектор-пропагандист Лідія Кухаренко, фотокореспондент Яків Давидзон. Вони готувалися летіти у з'єднання Олексія Федоровича Федорова з портативною друкарнею. Там продовжуватиметься випуск органу ЦК КП(б) України і уряду газети «Радянська Україна».

Я привітався і сказав, що розмова буде з кожним окремо. Це необхідно. Людина летить у ворожий тил. А раптом передумає. Коли поруч інші, вона може не сказати про свої сумніви, а коли віч-на-віч, то не утаїть, що на душі.

— Ми з вами, товаришу Шеремет, разом похльобали болотної води в тих же місцях, коли відходили з Києва,— сказав я, прослухавши розповідь письменника.

— Сьорбнули горя. Я врятував лише свій партквиток.

Я зміряв Шеремета з ніг до голови.

— До зими йдеться. Бушлат замініть на кожушок. Прихопіть і валянци. Ви будете в снігах, у лісах. А яку зброю берете?

— Пістолет ТТ.

— Краще наган. Ця штука безвідмовна. А пістолет на морозі або коли потрапить пісок у вирішальну хвилину може підвести.

— Добре. Я заміну, товаришу Строкач!

— Кореспонденції висилатимемо через пілотів і по рації.

— Довго доведеться клювати радистові,— зауважив Шеремет.

— Там є справжній «ас» — оператор Боря Поліщук. Я його проводжав в лютому з Воронежського аеродрому. Школу радистів скінчив на відмінно. Він не те що з ворожого тилу дасть телеграму, а й з Місяця, якби туди потрапив. Гарний хлопчина! Як малолітнього його не приймали до школи радистів. Та хіба для таких може бути якась перешкода. «Там же вчиться мій брат! — наполягав Борис. — І я хочу, дуже хочу стати радіооператором».

Мені пригадалися проводи у з'єднання Федорова — Попудренка цього юнака. Я обійняв його як сина. В ту хвилину мені дуже хотілося, щоб такий син був і у мене. Я був гордий від того, що наш комсомол має таких бійців, як шістнадцятирічний Борис Поліщук!

— І про таких хлопців ви теж пишть...

— Гаразд, товаришу генерал-майор.

— Передайте привіт Борисові Поліщуку від мене. А потім скажіть, що його брат Леонід Дмитрович Поліщук як радист десантувався в Таврію для об'єднання партизанських груп у Миколаївській області. Але 5 травня цього року біля села Новозбур'івки Голопристанського району його група загинула в нерівному бою.

— Мабуть, поліцай якийсь продав? — з гнівом спитав Шеремет.— Я передам тому хлопцеві все, що ви сказали.

— Так що готуйте, гострять перо, товаришу письменник. Вам буде про що писати.

— Єсть. Хто з наших ще летить, якщо не таємниця? — запитав Шеремет.

— Анатолій Шиян полетить до Сабурова. Але згодом. Ось заявка Леоніда Коробова, спецкора «Правды». Ось погляньте на карту. Прапорці. Все це зағони. Їх найбільше на північному сході. Вони скупчилися у зелених масивах Орловської, Гомельської, Чернігівської, Сумської областей. Організаційний період партизанського руху закінчився. Починається час розгортання активних дій. Менше будьте у Москві. Вже чули, мабуть, про випадок з Гутаровим у «ханкін-голі», як він говорить. Відправляйтесь у Моніно. Поживете серед авіаторів, познайомитесь з людьми, з парашутом. А випогодиться, то і в небо...

Я був переконаний, що маю справу з мужньою людиною, і все-таки запитав, неначе ненароком:

— А може, передумаєте? Ще не пізно.

— Я лечу.

— Я приїду ще й на аеродром проводити вашу групу.

Микола Шеремет попрощався і вийшов.

Минуло ще півгодини, і я попрощався з Лідією Кухаренко і Яковом Давидзоном. Це добре, що вони летять. Вони налагодять випуск газети, надішлють з тилу кореспонденції, фотографії. Нехай знають радянські люди у своєму тилу й на фронті про партизанські будні.

Дні йдуть за днями у зустрічах, розмовах із начальниками відділів, працівниками штабу, партизанами. Дні минають у роботі над паперами, над картами, у виїздах по установах і організаціях, від яких залежить постачання партизанських загонів. Роботи й роботи.

Ось кілька уривків з «Особистого плану роботи начальника УШПР» тих зимових днів.

«21. 12 1942 р.

1. Дати завдання про підготовку оперативних груп Воронезького та Південно-Західного фронтів.

2. Доручити:

а) тов. Табулевичу готувати прапори загонам Ковпака, Сабурова, Мельника.

б) тов. Метельову — організувати бойову підготовку партизанських формувань на збірних пунктах у тилу ворога.

в) тов. Дрожжину — розподілити делегацію зв'язку і командно-навчального складу, які прибули з партизанського штабу Білоруської РСР.

г) тов. Дрожжину — перевірити забезпечення сімей командирів партизанських загонів.

д) тов. Дрожжину заготувати довідку про представлення матеріалів присвоєння звань командно-начальницькому складу партизанських загонів і УШПР.

е) тов. Дрожжину — довідку про кількість орденів і медалей для загонів Ковпака і Сабурова і можливість їх відіслати з Бегмою.

22. 12 1942 р.

а) Мацюю, Табулевичу — план роботи на січень 1943 року. (Строк виконання 27.12 1942 р.).

б) Розподілити обов'язки між заступниками начальника штабу, упр. Штабу п. р.

в) Перевірити облік бойової діяльності партизанських загонів і особисті справи партизанських загонів. (Доповісті 28. 12 1942 р.).

г) Перевірити, чи підготовлена доповідь про розгортання партизанського руху на Україні.

д) Дати завдання усім начальникам відділів і заступникам начальників штабів готуватися до оперативної наради УШПР на 28.12 1942 р.

е) Тов. Мацюю — план підготовки висадки радистів і рацій.

є) Перевірити, чи відправлена радіограма К. (Коротченка Д. С.) про організацію обласного штабу Київської області.

ж) 24. 12. Зустріч О. Ф. Федорова із зенітниками Москви о 4-й дня. Направити машину.

23—24. 12 1942 р.

1. Затвердити план висадки радистів і радіовузлів для партизанських загонів.

2. Мацюю і Табулевичу перевірити проходження нагороджувальних матеріалів і затвердити список на подачу.

3. Телеграму Попудренку про те, щоб розбазарювання радіоживлення було припинене.

4. Відповісти про їхні сім'ї Сиромолотному і Рудневу.

2. 1 1943 р.

1. Викликати радиста тов. Медяника.

2. Доручити налагодити облік поранених партизанів.

3. Про штати радіовузла запросити Центральний штаб.

4. Написати листа Сабурову і Ковпаку про розгортання партизанського руху, зібравши для цього всі керівні вказівки за підписом Пономаренка і Строкача.

5. Послати представника УШПР до Сабурова.

6. Послати представника до Ємлютіна.

7. Метельову — розробити загальний оперативний план дій партизанських загонів України.

8. План маршруту Гудзенка.

9. Написати неодмінно листа Марії Коваленко, комсоргу ЦК ВЛКСМ із загону Федорова.

10. Вирішити остаточно питання про Карасьова. Одержував — 675 крб. Тепер — 150 крб.

11. Переговорити з заст. голови Московської міськради про залишення Табулевича в готелі...»

Аж ось і Табулевич.

Він схвильований. Я йому говорю, що з готелем уладнали. Він наче не чує мене.

— Був у госпіталі. Пораненим партизанам одвозив подарунки — шкарпетки, рукавички, шарфи.

— Який настрої у партизанів?

— З моїм приїздом покращав. Я їм прихватив консервів і трохи спирту.

— Аби на здоров'я.

— Серед поранених Василь Яремчук, командир підривників Харківського загону, котрий ще влітку був нагороджений орденом «Знак пошани». Рана страшна. Розривні кулі геть пошматували легені й вискочили через спину. Якась тітка відходжувала його тижнів зо три, поки не прилетів літак від нас,— розповідав Табулевич.— Спочатку його поклали в офіцерську палату. Там було тепло. А потім перукар обстриг Яремчукові кучері і його спровадили в кімнату, де опалення погане. Я втрутився, і його перевели в кращу палату...

— А чого ж він раніше мовчав?

— Коли влаштували його краще, то Яремчук сказав лікарям: «А я думав, ви хоч трохи повагу маєте до рядових людей, до партизанів. Якби не тітка Мотря у Хінельському лісі, то у такому госпіталі й ноги витягнув би». Я там нашумів... Зараз порядок.

— Спасибі. Викрою час і заскочу в госпіталь,— відповів я Табулевичу.

2

Наступного дня я поїхав у госпіталь. Серед багатьох поранених одразу вгадав Яремчукову голомозу голову. Він широкоплечий. Чорні брови широкі. Очі голубі. На тумбочці пачка цигарок, кусок масла. Це привіз йому Табулевич.

— Добрий день, товаришу Яремчук. Ось який ви. Кажуть, що кулаком німця вбиваєте?

— А-а? Це ви? — усміхнувся підривник.— А я вас і уявляв таким... Богатирем, який махне рукою — і вся партизанська сила в наступ на ешелони.

— Богатирі у нас Ковпак, Федоров і Сабуров, а я просто начальник штабу.

— Ковпака і Сабурова я знаю,— похвалився Яремчук.

— Як почуваете себе?

— Спасибі. Зараз краще. Табулевич і Шинкар'єв дали перцю начальникові госпіталю, і він став чуйнішим до нашого брата. А то холод, юшка і нудьга...

— Боїтеся нудьги? А знищувати ешелони не страшно?

— Нудьга — лютий ворог, може загризти. А щодо ешелонів...— замріявся Яремчук.— Ви присядьте, коли маєте час...

— Спасибі, присяду,— відповів я і опустився на кінчик ліжка.

— Якось я запитав у Сидора Артемовича Ковпака, чи боїтеся він взагалі коли-небудь. Він відповів: «Найбільше боюся, що не зроблю шкоди німцям до того, як уб'ють мене». І я теж так. Коли підривав перший ешелон з боеприпасами під Шосткою, хвилювався, неначе на вступних екзаменах в інститут. Думаю: хоча б не пропасти, поки не загориться й не стануть бабахкати снаряди у вагонах. А тоді вже.. і смерти не страшно... А потім ешелони були й з танками, і з боеприпасами. Були й з солдатами. Знаєте, у моєї підірвнїй групі таке правило: пускати під укіс тільки цінний ешелон. Бувало, пропустиш повз себе десять ешелонів, поки надигаєш на цінний вантаж...

— Це гарне правило, Василю Максимовичу. А як узнавали, що йтиме цінний ешелон?

— Були свої люди на станціях. А потім перед тим, як пройде ешелон з танками або з живою силою, німецькі літаки пролітають над самою залізницею і полосують з кулеметів. Це нам, підірвникам, на страх, якщо такі з'явилися на підозрілих ділянках. У нашому ділі — витримка. Літаки не страшні. А ось комарі, мушу я вам сказати,— оце жах! Їх же в травні, червні на болотистих місцях стільки, що осока від них гнеться. А ти мусиш сидіти і годувати комарів. А вони ж, прокляті, смокчуть кров, залазять у вуха, в рот, у вічі. А ти сиди, коли хочеш, щоб «кльонула» гарна риба. Ми з перших вибухів вирішили вести з фашистами рахунок по-солідному. Будь-який ешелон і паровоз не чіпали. Тогу жаль. Та, може, не завжди і треба його чіпати. Якось мчав ешелон на захід. Хлопці вже приготували електромашинку, щоб крутнути ручку, бо видно було пасажирські вагони. Коли дивлюсь, на тамбурах, у вікнах вагонів видніються

перев'язані голови, стирчать з полиць забинтовані ноги, миліці. «Відбій! — говорю я своїм. — Хоч це ешелон з солдатами, але з тими, що відвоювалися. Ми не якісь дешеві диверсанти, щоб бити поранених. Нехай їдуть у свій Берлін. Вони своє одкалатали». І ми не зачепили цей ешелон. А команді їдять поїдом. Досада гризе душу. Вже аж під вечір довбонули ешелон з бронемашинами й танками.

— Пожались поранених? — перепитав я замислено.

— Просто... Лежачого не б'ють...

— Де ж вас так тяжко поранило?

— Після того, як ми підірвали Шалигінський цукрозавод, — відповів Яремчук.

— Можете розповісти про цю операцію?

— Звичайно. Я оце вже скільки лежу і там, у тилу, і тут, під Москвою, а говорю мало, — гірко усміхнувся Яремчук. — Ще одвикну... Правда, оповідач з мене не дуже. Але вам розповім про ту операцію, бо луна від того шуму пішла по всій партизанській і непартизанській зоні на Сумщині.

Так от... Там був гарнізон з 180 солдатів і поліцаїв. Навколо заводу й на головному корпусі кулеметні гнізда. Ми нарахували їх сім. Треба було одурити якось варту і нав'язати самим бій гарнізону. Відомо, що коли першим нав'язуєш бій, то це вже половина успіху. Нас сорок партизанів. Ідемо і веземо на санях міни. Десь о десятій ми вже були біля Шалигінського цукрозаводу. Якраз заступала нова зміна. Ми в халатах, пошитих з парашутів, наблизилися до прохідної. Думаємо: разом з робітниками зручніше шугнути на заводське подвір'я. Автомати напоготові, кулемети теж. Несемо й ротний міномет. У кожного по в'язці гранат Ф-1. Йдемо. Вартовий раптом:

«Хто йде?»

«Свої. На роботу», — відповів хтось з наших.

Ми уже на заводському подвір'ї. Раптом ми кинули гранати у вікна комендатури і вдарили по охороні. По нас застрочив кулемет з даху головного корпусу. Та ротний міномет уже на бойовій позиції. Кілька пострілів — і кулеметові заціпило. Стрілянина — аж гуде навкруги. Наші вскочили в комендатуру. Визволяють в'язнів, які вже викопали для себе ями. Серед них і вірменин лейтенант Борисян з одмороженими ногами, танкіст. Він теж зараз лікується в Москві. Ми врятували Борисяна від розстрілу, розгромивши комендатуру на Шалигінському заводі. Гарнізон ми втихомирили...

«Що, знищили всіх?» — запитав я.

Ранком узнали, що всі сто вісімдесят лягли трупами. «Кров за кров! Смерть за смерть!» — як сказано у нашій присязі. Тоді ми увірвалися через котельню у головний корпус. Робітники тремтять від страху. Я помахав їм рукою, кличучи до себе. Вони боязко стали сходитися.

«Товариші робітники! Ви нас не бійтеся, хоч ми й прийшли зривати ваш завод. Німці не повинні їсти ваш цукор. Це вам ясно?» — гукнув я. «Зрозуміло!» — відповіли вони. «А зараз мітинг вважаю відкритим. Слово має комісар Гутаров. Ось він приніс вам листівки про нашу армію...»

Поки комісар бесідував з робітниками й роздавав листівки, мої хлопці внесли двадцятип'ятикілограмові міни й стали лаштувати їх під корінні машини. Я дістав півтора метра бікфордого шнура, а потім сказав, щоб Гутаров згортав політичну роботу. Згодом наші хлопці провели робітників із заводу через подвір'я на вихід. Бо ж була ніч, і наші могли їх перестріляти, прийнявши за німців або поліцаїв.

Я став квапити і своїх, щоб виходили. Залишився один. Запалив шнур. Дивлюся, як горить. Щосекунди шнур горить по одному сантиметру. Сто п'ятдесят секунд — і... Уаттове творіння — парові машини — обернуться в залізничця, придатне лише для мартенівських печей. Дивно якось. Завод ще дихає. Ще теплий. А через дві хвилини стане німим.

Нарешті треба й мені виходити. Навіть бігти. В цю мить мені здалося, що навкруги така тиша, ніби все завмерло. Я став прислухатися до вибухів, що повинні ось-ось статися. Навіть стрілянини у Шалигіному не чув. І раптом — аж земля задвигтіла. Аж дах підскочив. В небо випорснуло полум'я. І замовкли корінні машини, трансмісія, апарати, випарки. Надовго замовкли... Ми ще висадили в повітря й заводську трубу. А цю штуковину, мабуть, не відбудувати й за два-три роки. Мені зараз трохи жаль заводу. Та що вдієш. Не до думок про те, що буде після війни, коли треба бити ворога, не давати йому цукру...

Так. Потім я пішов до величезного приміщення. Це був склад. Під саму стелю штабелі мішків з цукром. Наші партизани забирали цукор на свої сани, забирали цукор і робітники. Та настав час і туди втрутитися підривному. «Пора виходити!» — подав я команду людям. Ми кинули термітні кулі й шашки. Цукор загорівся синім полум'ям. Я ніколи

не бачив такого дивовижного полум'я. Цукор лився, немов олія. Вогонь палахкотів. Я поглянув, а недалечко на колінах стоїть партизан і знай гребе собі цукор в торбину. Я пізнав цього автоматника. «Що ти робиш, Миколо? Хіба мало ми взяли цукру? Для всіх партизанських загонів вистачить», — кажу йому. А він: «Так то ми для всіх брали, а це я для себе. Буду їхати до лісу і руку в торбину раз... і сахарок ще тепленький! Чим не життя! Прикусюватиму, як пан!» — «Іди звідси, а то ще згориш у термітному вогні! Іди, хлопче!» — узяв я його за плече й одвів до виходу.

Вже валився дах — і полум'я випорснуло в темне зимове небо... Ось так, Тимофію Амвросійовичу, ми відзначили День Конституції.

— Так, ви вчинили велику економічну диверсію, — відповів я.

— Певна річ, що після такого переполоху на цукроварні наш загін стали блокувати карателі. Майже щодня бої. Але мушу вам сказати, у цих боях фашисти, хоч їх було набагато більше від нас, не такі страшні, як, скажімо, під Лозовою, звідки вирушив наш загін, чи на моїй рідній Вінниччині, чи в степах Таврії. Там вони на машинах. Там простір для їхньої мотопіхоти, артилерії. Там вони нашого брата-партизана якщо засічуть, то наздоженуть і накриють вогнем. А тут зовсім не те. Та ще взимку. І ми на санях, і вони на санях. Тут ми з ними, як кажуть, на рівній нозі, і чорта лисого нас візьмеш навіть більшим числом. Сани у нас з ними однакові! Сніг однаково служить і їм, і нам.

— Це вірно. У лісистих районах, та ще взимку, німці не можуть повністю використати своєї техніки, своєї переваги. Це ви правильно підкреслили, — зауважив я.

— Сани — не доти. Та все-таки бої нас виснажили. Ми вирішили пробитися до Хінельських лісів за боеприпасами. Заскочили на хутір Ямки. Не встигли хлопці наварити гарячої картоплі, як вартові загукали: «Карателі!» А то були не звичайні німці, а офіцери. Вони залягли вздовж насипу по той бік дороги, а ми по цей. Пострілюємо. Толку мало. Наш парторг Склярів, я з кількома хлопцями шугнули під місток, на той бік насипу, щоб викурити фашистів з їхньої позиції. Наш удар був настільки раптовий, що в офіцерів, які залишилися в живих, мало очі не повилазили з лоба. «Партизан! Партизан!» — кричать і затуляють вуха, очі. А хлопці крешуть і вогнем, і прикладами, і ножами — є за що з ними розквитатися. «Кров за кров!» Серед трофеїв

була шкіряна сумка полковника з документами. В іншого знайшли лист від жінки. У ньому писалося: «Тікай додому, милий Ганс. Покидай ту Росію. Не ганяйся за хрестами. Вже дома Рудольф, Отто й ще такі й такі...» Розумна жінка була. Та пізно написала вона Гансові... У цьому бою загинув і наш радист Сергій Мельниченко. Це вже другий радист з нашого загону, вбитий у бою. Жаль хлопця, я знав його ще з Харкова... Ми перебили тридцять офіцерів, які прямували, як з'ясувалося, на нараду й натрапили на нас. Всю ніч їхали. Ранком зупинилися біля села Ходейкова. Заходжу з двома партизанами на подвір'я крайньої хати. «Німці є?» — питаю. Старий відповідає, що нема і — геть з хати. Коли це боєць з подвір'я вже кричить, що сюди йдуть від лісу солдати. Я вискочив з хати. Під ноги мені впала граната. Я встиг її схопити й жбурнути назад. Потім ми почали стріляти з автоматів по садку, куди вже наближалися ворожі солдати. Тим часом інша їхня група поставила між лісом і хатами кулемет і одсікла нам дорогу до лісу. Я наказав двом нашим повзти кулеметникам в обхід, а сам вирішив їх прикрити. Раптом мене вдарило в груди, неначе каменим. Я подумав, що це вже мій кінець. Кров полилася через рот, через ніс, текла на груди. Я вже націлив у свою голову автомат, щоб пристрелитися. Потім мене немов хто оце штрикнув під бік. Думаю, нема дурних пристрелюватися. Спершу треба отих чотирьох скосити, потім вже... І я сам не знаю, як цілився. Але після того, як натиснув на спусковий гачок ППШ, ті чотири біля кулемета вже більше не стріляли. Я озирнувся. До мене повзли свої. «Йти можеш?» — «Можу!» І я пішов тиняючись. Мої сліди на снігу були залляті кров'ю. Я не знаю, скільки її витекло з мене. Одне знаю, що у мене було справді міцне здоров'я. Розривними порвало мої легені...

— Бандити! Вони бандити. Розривні кулі заборонені міжнародною конвенцією! — вигукнув я, ніби могли це почути оті злочинці-фашисти.

— Мене лікувала жінка на хуторі Водянка. Вона варила смалець і мед на молоці. Їсти не хотілося. Жінка за двадцять кілометрів дістала апетитні ліки. Та я й сам знав, що коли не їстиму, то загину. Годувала мене селянка через кожну годину. З моїх грудей все текло й текло протягом сімнадцяти днів. А тут ще бували дні, коли недалеко здійсма-лася перестрілка наших з поліцаями чи німцями. «Хоч би міг я переповзти, якщо приспічить», — думав, як про завітну

мрію. В тому ж бою були поранені і Борисян, якого ми звільнили з комендатури, і Філатов у руку. Вони теж у госпіталі. Тямущі хлопці. З ними можна куди завгодно...— Яремчук не договорив і зітхнув.

— Куди завгодно? — запитав я.

— Так. Одужаємо і будемо проситися у вас, товаришу Строкач, знову туди.

— Спершу одужайте,— відповів я.— Так. Загін Воронцова зробив уже немало...

— Можна було б і більше,— промовив Яремчук.— Наш старий обирає для бази далекі від залізниці і шосейних доріг місця. Поки дійдеш та повернешся, проходить немало часу. По-моєму, треба підривникам базуватися недалеко від залізниць, коло місця своєї роботи...

— Ваш Воронцов побоювався, мабуть, карателів. Причина слухна,— зауважив я.— Та ще людей зараз у вас багато.

— Звичайно. З великим загonom біля залізниці не всидиш. А невеличким загonom, здатним себе оберігати від раптового нападу й скидати з рейок ешелони, можна. Треба тільки розумно продумати патрульну службу, дбати про маскування, вести справу підривної уміло. Ми ніколи не боялися, що по наших слідах прийдуть до залізниці карателі. Я залишав з кількох бійців заслон на своїх слідах. І ось той заслон головою відповідав за безпеку з тилу тих, які чекають коло залізниці ешелон. А коли підривники спокійні за свою стежку через болото, то й біля колії робота йде впевненіше,— говорив Яремчук.

— Ми будемо створювати окремі загони підривників. Без війни на рейках партизани не є партизанами... Спасибі вам за розповідь. Радий, що познайомився з вами віч-на-віч, а не лише через радіограми та перекази товаришів. Хто вас лікує?

— Професор Дудко.

— Підлікуєшся і напиши невеличкий звіт про свою роботу у ворожому тилу. Звіт дай мені особисто. Заслуги у тебе великі, Василю,— я не помітив, як перейшов на «ти».— Але я вірю в тебе. Ти задаватися не будеш.

— Товаришу начальник штабу! Я такий же, яким був і коли висаджував у повітря вагони з снарядами, і коли руйнував парові машини на цукровому заводі, і коли спав на кладовищі у 1934 році, бо був вигнаний з інституту ні за що... Таким і буду! Не знаю, як це «задаватися»...

Я попрощався з Василем Яремчуком. Дорогою все думав про нашу розмову. Моє серце наповнялося почуттям гордості за таку людину, за народ, що має таких синів, які вже встигли знищити особисто більше полку фашистських солдатів, танки, тонни снарядів. Ще справжні солдати! І мені ще довго чулися слова Яремчука: «Кров за кров! Смерть за смерть!.. Як і в присязі...»

3

8 січня 1943 року УШПР передав шифровку сумським загонам, в якій сповістив про рішення ЦК КП(б) України:

«1. З метою координації дій всіх партизанських загонів, які знаходяться на території Сумської області, створити штаб по керівництву партизанським рухом на Сумщині.

2. Затвердити штаб у складі Мельника Я. І., Куманька П. Х., Наумова М. І.

3. Начальником штабу затвердити т. Мельника Я. І.

4. Установити, що штаб по керівництву партизанським рухом на Сумщині підкоряється Українському штабу партизанського руху й Сумському підпільному обкому КП(б) України».

Отож є ще один обласний штаб. Головне, щоб працював штаб з підпільним обкомом партії. Секретар підпільного обкому Куманьок Порфирій Хомич — людина молодода, енергійна. Куманьок пройшов життєвий шлях від пастуха до партійного керівника. Партизанський загін Червоного району, який він очолював, був одним з дійових. Куманьок користується авторитетом серед командирів місцевих партизанських загонів.

Кращої кандидатури на секретаря підпільного обкому партії й не треба.

Та між нашим представником Яковом Івановичем Мельником, що полетів туди працювати і став начальником штабу, і секретарем обкому Порфирієм Хомичем Куманьком, членом того ж обласного штабу, виникли розходження в питанні про рейди. Куманьок був за активні дії в межах районів, які представлені партизанськими загонами. Куманьок вважав, що у Сумській області партизанські загони сковують чималі сили противника в безпосередній близькості від фронту. А це пряма допомога Червоній Армії. Ось чому секретар Сумського обкому не схвалював ідею рейдів за

межі області. Мельнику нелегко було переконати Куманька в тому, що далекі рейди необхідні для ведення широкої партизанської війни по глибоких тилах противника. Позицію Куманька можна, звичайно, зрозуміти, бо тільки один Червоний партизанський загін для рейдів повинен виділити три нових загони.

Того ж дня я мав розмову з Дрожжиним і Мартиновим, які збиралися летіти в Сумську область. Дзвонив товаришу Зленку до штабу Південно-Західного фронту про перекидання через лінію фронту трьох партизанських груп. Писав листи Свердловському і Томському аеропортам про постачання нас літаками і серійними партизанськими радіостанціями. Розмовляв з Табулевичем про будівництво складу на аеродромі. Готував з Табулевичем листа в Головне Управління про зброю і рації для партизанської школи...

Й наступного дня теж не менше турбот, ніж минулого. Питання про те, що тов. Бегма одержить у Президії Верховної Ради ордени і медалі для партизанів з'єднань Ковпака і Сабурова, вирішено. Я підписав радіограму Маликову про аеродромну площадку. Мацуї домовлявся з Центральним Комітетом КП(б) України про штатну посаду секретаря партбюро партизанської школи. Табулевич готував довідку про місця перебування багатьох партизанських сімей, турбувався про подарунки сім'ям партизанського загону Федорова.

Оперативний відділ підготував накази Харківському і Донецькому партизанським загонам, а також проекти наказів про призначення Логвинова і Русанова на командирські посади.

Старший лейтенант Олександр Русанов, ад'ютант УШПР з особливих доручень. Такий же високий і широкоплечий, як Василь Яремчук. Русанов хоче на живе діло — бити ворога безпосередньо.

Ми його було призначили викладачем у партизанській школі. Русанов ще у фінську війну нагороджений орденом Червоного Прапора, йому є чим поділитися з курсантами-партизанами.

Зараз лейтенант Русанов прийде на мій виклик. Я перегорнув його анкету...

Олександр Дмитрович Русанов народився у 1919 році у містечку Тим на Курщині. Сім'я шевця Дмитра Уваровича Русанова була багатодітною. Але сини й дочки не засиджувалися вдома. Як шістнадцять років — так і в люди.

Сашко закінчив дев'ять класів. Потім учився на токаря, працював токарем в МТС, на заводі у Воронежі. Восени 1937 року пішов до лав Червоної Армії. Протягом трьох років служби одержав двадцять дев'ять подяк! Наші штабісти кажуть, що йому везе на подяки. Майже щомісяця командування відзначало його у наказах. «Служака!» — говорить дехто про нього.

Після поранення на Карельському перешийку Русанова з госпіталю списали додому. Відпочивши, пішов на роботу в райвідділ міліції... Війну почав у Дрогобицькій області, біля кордону на оперативній роботі. Мав подяки і тут. Восени 1942 року Русанова призначили ад'ютантом особливих доручень до начальника Українського штабу партизанського руху...

А ось тепер треба готувати наказ про призначення старшого лейтенанта держбезпеки Русанова начальником штабу майбутнього партизанського загону, куди командиром іде Логвинов.

— По вашому виклику, — козирнув Русанов. — Ну, як? Лечу? Тут знайдуться люди на моє місце...

— Що ж ти думаєш, що у нашому штабі сидять якісь чинуші?

— Тимофію Амвросійовичу! Гестапівці мого батька закатували. Через мене, звичайно. Я ж працював у НКВС. А я буду тут, у Москві? — Русанов замислився. — Але, казали люди, батя встиг покласти з стариками-односельчанами кілька фашистів. Він у нас був дужий. У мого дідуся вдався, свого татка. А дідусь один волочив на віжках млинове жорно...

— Воно й ти хлопець нівроку.

— Проти діда слабий. Бувало, коли сходилася вулиця проти вулиці, він хапав одного противника за ноги і розмахував ним, мов довбнею. Його вся вулиця проводжала до хати. А ось вдома дідусь-бідолаха нахилив голову, згинав спину, і його лупцювала маленька й дуже сердита бабуся. Отак дома діставалося переможцеві вуличних баталій на паску чи на спаса... Мама розказувала.

Я усміхнувся й запитав:

— Ти пішов до школи, коли тобі не було семи років. Як це розуміти?

— Так і розуміти. Я пішов, коли мені стукнуло шість. Мій батько говорив, що не приймуть. Та я не послухався. Треба. Мій старший брат Валентин уродився кульгавим і

боляче переживав цю травму. А насмішників всюди вистачить. От Валько й не йшов до школи, навіть коли йому було дев'ять років. Тато став турбуватися. «Неуками бути нам не до лиця!» — казав він. Тоді я вирішив йти до школи разом, щоб... давати «здачі» тим, які будуть ображати, дражнити брата.

— І прийняли?

— Так. Я з Валькою просидів сім років на одній парті. Потім він пішов на роботу, а я ще повчився два роки. Сестра Серафима теж дев'ять закінчила, — відповів Русанов.

— В армію ти пішов з вісімнадцяти років, а призивали в той час з двадцяти одного, — зауважив я.

— Якщо на два роки раніше пішов до школи, то чому я не міг на три роки раніше піти в армію? Мене у вісімнадцять вигнало вже таким, який я зараз. Перед війною ж брали хлопців з десятирічок, коли їм вісімнадцять?

— За що тебе нагородили орденом Червоного Прапора?..

— Біля села Кююреля на початку лютого ми штурмували довготермінову вогневу точку. Нам вдалося вибити з дота противника. Але фінни розпочали контратаку і оточили дот. Понад добу довелося вести бій з ними, стріляти і з гвинтівок, і з кулемета. Мені повезло. Я був поранений, втримав дот до підходу наших, — розповідав Русанов. — Думаю, що за це.

«Повезло». Він говорив, неначе йшлося про бійку між двома вулицями, в якій брав колись участь його дідусь. Я був задоволений, що штаб має такого тямущого, зрілого політично офіцера. Що ж, хай летить, раз відчуває, що там він потрібніший.

— Наказ Метельов уже заготував. Летиш у Брянський ліс. Там тобі й Логвинову допоможуть організувати загін.

— Я вас не підведу, — промовив Русанов.

Він іноді був аж занадто гарячий в діях. Таким його знали на фронті. Та й взагалі його не можна уявити без гітари або баяна, без гурту людей. Інколи йому здається, що він все зможе. І я попередив:

— Пам'ятай, що там навряд чи буде кому читати тобі мораль. Ти сам там будеш командувати людьми. Завжди пам'ятай про обстановку, про те, що ти в тилу ворога...

— Єсть, Тимофію Амвросійовичу! Я не підведу рідну армію, рідну Батьківщину, — промовив Русанов.

— Ти будеш далеко, і нехай там перевіряє твої дії, твої вчинки совість. Комісію туди не завжди пошлеш,— відповів я.

— Я люблю свою землю і мушу мстити фашистам за її горе. Не підведу, товаришу начальник штабу.

4

17 січня 1943 року в район Чигирина — Знам'янки була скинута група парашутистів Іллі Даниловича Діброви в складі десяти чоловік. Комісаром групи був Дзюрак, який і прийняв командування, поки хворів Діброва, бо під час приземлення він вивихнув ногу. Через деякий час групу свого земляка Діброви радо зустрів секретар підпільного обкому партії Скирда. Діброва і Дзюрак передали Скирді вказівки ЦК КП(б) України та УШПР.

З прибуттям групи Діброви Кіровоградський підпільний обком партії тепер мав прямий радіозв'язок з нами. Це була велика вдача. Група Діброви не обмежилась роллю зв'язківців, а сама розгорнула активні дії, створивши загін, а потім крупне партизанське з'єднання. Ми в УШПР надавали цьому районі велике значення, і тому на Кіровоградщині були послані організаторські групи Криштала, Коршикова, Петрова, Сутула, Зайцева, Іванкова та інші.

Вже на початку 1943 року секретар підпільного обкому партії Михайло Михайлович Скирда повідомив нас, що в Чорному, в Чутянському, Федварському лісах, у селі Шамівці проведені наради керівників партизанських загонів і диверсійних груп, а у Новій Празі відбулася партійна конференція. Ці наради активізували партизанські дії, створили нові центри партизанської боротьби. У травні — червні 1943 року в партизанських загонах і диверсійних групах на Кіровоградщині нараховувалося близько десяти тисяч бійців. Ця сила скаже своє вагоме слово в період битви радянських військ на Курській дузі, в період наступу наших військ до Дніпра, виходу на Правобережжя й визволення від фашистських військ Кіровоградської області.

А в Українському штабі партизанського руху роботи й роботи.

Кожен день у штабі схожий на попередні. І водночас він інший, бо зустрічаєшся вперше з новими людьми, маєш справу з новими турботами.

Писав лист Військово-Повітряним Силам і Валентині Гризодубовій про доставку вантажів Ковпаку і Сабурову, їздив до генерал-лейтенанта авіації Астахова, до Головіна. Говорили про транспортування озброєння для партизанських загонів, які знаходились на Правобережжі України.

Організовувати вильоти літаків у партизанські загопи: один літаковиліт до Мельника, один до Федорова і один до Ковпака в район Князь-Озера. Літак, що летів до Ковпака, не помітив сигналів і повернувся. Це вже гірше.

Сьогодні з ворожого тилу із загонів Федорова літаком прибули поранені бійці і Дружинін. Загін їхній зараз знаходиться в районі Милін Орловської області.

Із загону Мельника також повернувся літак, який перекидав туди боєприпаси. Доставив поранених партизанів. Загін Мельника дислокується в районі Середино-Буди.

Санаторій для партизанів України я так і не відвідав. Уточнював заявки Федорова і говорив з товаришами про організацію доставки його загонам вантажу, який ще залишився на Великій Землі.

Наступного дня організовували транспортування озброєння, боєприпасів, вибухівки в партизанські загопи до Ковпака на двох літаках, до Федорова на чотирьох по два рейси, всього вісім літаковильотів, до Мельника на п'яти літаках, теж два рейси.

Вечором написав листа Голові Державного Комітету Оборони про постачання партизанських загонів, а також просив ще три транспортних літаки для УШПР. Лист був одісланий.

Вечором ми проводжали на аеродромі Василя Андрійовича Бегму. Як депутат Верховної Ради Союзу РСР він мав уповноваження Президії Верховної Ради СРСР вручити 539 орденів і медалей партизанам з'єднань Ковпака і Сабурова і передати їм особистий привіт від Михайла Івановича Калініна. Ми теж заготували для Бегми документ. Рішенням Українського штабу партизанського руху із з'єднання Сабурова виділявся загін «За Батьківщину» в розпорядження оперативної групи Ровенської області, яку очолюватиме Бегма, секретар Ровенського підпільного обкому партії.

На аеродром приїхали Співак, Корнієць, Гайовий, Старченко, ще товариші, і, як завжди, була тут Гризодубова. Бегму знали всі проводжаючі. З ним зустрічалися і до війни, і на фронті, і у Москві. Його всі поважали за сердечність, простоту і скромність.

Він летів в область, де працював перед війною і в перші дні війни, де залишив підпілля у 1941 році. Все це не могло його не хвилювати. І все ж він здавався спокійним, впевненим, неначе летів не на окуповану територію, а повертався у свою область, за якою скучив, і нетерпляче чекав дня, коли приступить до роботи.

Гризодубова говорить, що вона зараз хотіла б бути на місці Бегми, хоче до партизанів.

— І я неодмінно побуваю, — говорить вона.

Кожен потискує руки і обіймає Василя Андрійовича. Я теж нишком йому заздрю. Все-таки там безпосереднє й живе діло. Не витримую й говорю:

— Василю Андрійовичу! Ми неодмінно зустрінемося там, — махнув рукою на захід.

Зачинилися дверці кабіни. Загули мотори, здійсмаючи вітер.

Літак попрямував до стартової доріжки. Ось він злетів над розбурканим полем аеродрому.

Так скінчився вечір. А ранком я домовлявся з ЦК КП(б)У про людей, яких треба викликати з резерву. Доповідав начальнику Центрального штабу про заходи в зв'язку з визволенням перших районів Української РСР. Готував питання УШПР для рішення на засіданні ЦК КП(б) України. Мав розмову з працівником Держплану. День закінчився розмовою з господарниками про видачу валянок і теплої одежі відповідальним працівникам ЦК і уряду, які їдуть у звільнені райони Луганської і Харківської областей. Ще говорив з Центральним штабом про підлеглість начальника недавно сформованого штабу партизанського руху Південно-Західного фронту, члена Військової Ради полковника Асмолова нашому штабові.

В цей день я дав завдання розвідвідділу про збір матеріалів про угорських солдатів, які зараз у партизанських загонах (для ЦК Угорської компартії). Оперативний відділ першим же літаком повинен відправити карти Ковпаку. Перевіряв проходження телеграм про розшук сім'ї Сидора Артемовича. Дав завдання оперативному відділу встановити точну дислокацію загонів Ковпака, Сабурова, Федорова і Маликова.

Наші домагання перед Державним Комітетом Оборони дали наслідки. Замовлення УШПР по постачанню партизанських загонів стали здійснювати пілоти й літаки 101-го авіаполку під командуванням Героя Радянського Союзу

Валентини Гризодубової. Це була наша велика перемога. Тепер робота піде жвавіше!..

Зранку приймав делегацію зв'язку, яка прибула з Сумщини. Доповідав Владимиров, що в рейд з Хінельського лісу готується поки що 350 бійців. Це мало. І я заготував Мельнику і Куманьку радіограму:

«Завдання сумським загонам поставлено із затвердженого плану зимової кампанії. Кожен партизанський загін повинен знати райони дій. Посилити командирськими кадрами через тов. Салая. Організувати розвідку. Передати рацію Куманьку. Головне завдання — активізація бойової діяльності, диверсії на залізниці, засади на шосейних дорогах, напади на склади, щоб повністю озброїти партизанські загани».

5

На кінець січня Сумський обласний партизанський штаб об'єднував десять загонів, серед них був і Харківський партизанський загін імені Котовського. Якщо в Ямпільському, Конотопському, Глухівському, Середино-Будському, Хильчанському районах партизанська боротьба розгорталася, то про становище на сході області підпільний обком знав мало. Для активізації дії у тих районах необхідні рейдові операції.

Щоб краще підготувати до рейдів, УШПР послав у Хінельський ліс наших представників Дрожжина й Мартинова. На двох літаках Дрожжин і Мартинов доставили загонам, які підуть у рейд, більше сотні автоматів, радіовузол, багато мін, медикаментів, взуття, одягу. Нашим уповноваженим треба було підшукати й призначити командування об'єднаного загону, утрясти організаційні питання й проводити партизанів у рейд.

Дрожжин і Мартинов розпочали переговори з командирами партизанських загонів. Ідею рейду там зустріли без особливого ентузіазму. Це природно. Командирами загонів були місцеві товариші і неохоче виділяли бійців для об'єднаного загону.

— Не скупіться, — говорив Дрожжин, звертаючись до Гнибиди, Бойка і інших командирів. — Треба бійців у рейд. Це план Ставки Головнокомандування.

— То скільки ж чоловік? — запитав Сергій Михайлович Гнибіда.

— Сто бійців. Краших,— відповів Дрожжин і додав: — Кіннотників.

— О! Це ж і коней треба краших? Ой, оці керівники з штабу. Хіба ж вам видно звідти, як тут треба діяти, як ударити?

— Як діяти — видно. А як ударити, ви самі повинні знати краще. Ви на місці,— сказав Дрожжин.

— Тоді інша справа. З таким, як ви, оперативним керівництвом розмовляти ще можна. Даю сто бійців і краших коней. Нехай ідуть робити діло для Верховного Командування.

— От і домовилися. А що ви мали на увазі, Сергію Михайловичу, коли нарікали на представників оперативного відділу? — поцікавився Дрожжин.

— Поки підійде Воронцов сюди, я можу розказати.... Це було недавно. Прилетів ваш підполковник. Розіклав у землянці карту. «Ось село»,— каже він. А я те село й заплющачки вночі пройду. Я ж працював старшим міліціонером в Червоному районі. «Ось тут,— каже підполковник,— знаходиться крупний німецький радіовузол». І це ми знали. «А тепер ми з вами будемо розробляти оперативний план операції». І туди олівцем, і туди... А потім як підкине вчене слівце. Я тільки шулюсь. «Ну, як, товаришу Гнибіда, зрозуміло?» — запитує підполковник. Я йому одверто: «Щось не дуже». Він здивувався, а потім спитав: «А що говорили б ви, якби були на моєму місці?» Я відповів: «На вашому місці, товаришу підполковник, я б сказав ось так: то ви, Сергію Михайловичу, працювали в цьому селі, знаєте його? Це добре. А тепер отримуйте завдання: знищьте німецький радіовузол! Ось карта оперативна. Вам і карти в руки. Доповісте про зроблене... Отак би я сказав, коли б був на вашому місці». Підполковник, мабуть, погодився зі мною. Мовчав. Я ж покликав командирів взводів до карти й сказав: «Оце бачите село і хрестиком помічений радіовузол, що біля школи. Ти, Петре, візьми два кулемети й зроби засідку на греблі. Ти, Федоре, перекрий з двома кулеметами ось цю дорогу на Червоне... А ця дорога тільки намальована на карті. Туди ніякий чорт утікати не стане. Ми самі там грузли по груди. Цю перекривати не будемо. Зате біля вітряка, коло старої Мотрі, неодмінно треба чотири станкачі або ручні кулемети. Як ми шарахнемо по вузлу, то німецькі радисти і охорона ушкварять до вітряка». Цей план був прийнятний, і радіовузол розгромлений. Фашистів набили і на

греблі, і на дорозі, а найбільше коло вітряка, куди вони кинулися з усього села... Та ось і Микола Йосипович Воронцов іде, бородатий, як апостол.

Дрожжин привітався з командиром одного з перших на Україні партизанських загонів, передав привіт від пораненого Василя Яремчука, від мене.

— Треба йти в рейд. Ваш загін бойовий, славний ділами. Пройдете й через деякі райони рідної Харківщини.

— Підемо. Аби тільки розсудливого командира дали,— погодився Воронцов.

— Підберемо,— відповів Дрожжин.

Так представники штабу розмовляли з командирами загонів, які мали дати бійців для об'єднаного загону. Потім разом з Куманьком підбирали кандидатуру на командира нового з'єднання. Після розмови з керівниками сумських партизанів Дрожжин і Куманьок на посаду командира запропонували капітана Наумова, члена обласного штабу.

Михайло Іванович Наумов народився у сибірському селі. З юних років активний учасник боротьби за соціалістичні перетворення, керівник комсомольського осередку. Згодом служить у прикордонних військах. В 1937 році його посилають до Москви у Вищу школу прикордонників. Війна застала Наумова на кордоні. З ворогом довелося зустрічатися в перші дні боїв у долинах Прикарпаття, на Дністрі. Звідти він прийшов по окупованій території в Сумську область.

У партизанах Наумов показав себе сміливим і енергійним командиром.

Дрожжину не довелося вмовляти Наумова.

— Поведу з'єднання. Виконаю завдання,— сказав капітан Наумов.

Коли був уже визначений особовий склад загону й командування, Дрожжин і Мартинов передали новому з'єднанню сотню автоматів, багато ручних кулеметів, п'ять радіостанцій.

Була й виводка коней. Дрожжин, колишній кіннотник армії Будьонного, і Наумов одбирали коней. Орловські й курські партизани дали багато сідел, саней.

Так ось і настав час, коли об'єднання кіннотників вишкувалося перед походом. Попереду командири, Дрожжин і Мартинов, які будуть супроводжувати партизанів кілометрів п'ятдесят. За кіннотниками — радисти, потім обоз. З семисот бійців половина автоматників. У з'єднанні чимало

кулеметників. Об'єднання нагадувало регулярну частину кіннотників Червоної Армії, хіба що бійці-партизани були одягнені в різній одяг.

У з'єднання Михайла Івановича Наумова увійшли партизанський загін «Смерть фашизму» Конотопського району, група Червоного загону, група загону «За Батьківщину» Середино-Будського району, група Семенчука, група Щербетуна і Харківський загін імені Котовського під командуванням Воронцова.

Об'єднаний загін мав завдати удару по комунікаціях противника на залізниці Суми — Харків, Суми — Готня — Суджа, Київ — Харків. Зруйнувати спиртові, цукрові заводи на території Сумського, Краснопільського, Тростянецького, Лебединського і Охтирського районів. Похід партизанів мав виявити резерви й підняти їх на боротьбу з окупантами, залишити на місцях диверсійні групи, залишити там агентурну розвідку й установити зв'язок з діючими партизанськими загонами, групами й подати їм допомогу. Якщо йти далі на південь не дозволить обстановка, то з'єднання нехай повертає на північний захід, пересікає залізницю Бахмач — Ромодан і виходить в район дислокації чернігівських партизанів. Якщо ж буде можливість проникнути далі до Дніпра, то...

Дрожжин і Мартинов від імені ЦК КП(б) України, військово-оперативним органом якого був УШПР, при такій можливості наголошували ще на одному завданні. Справа в тому, що в той час серед частини військового командування Червоної Армії була думка, що німці споруджують оборонний вал на Дніпрі. Чимало знавців і спеціалістів вже були зайняті цією проблемою. Загін кіннотників-партизанів і повинен здійснити розвідку оборонного валу на Дніпрі і вийти у масив Черкаських лісів. Якщо не пощастить з'єднатися з загонами Діброви, Куценка, Дубового, які перебували в Холодному Яру, то з'єднання кіннотників поверне в напрямку Київського полісся.

Такі були варіанти цього рейду, обговорені між командуванням об'єднання і представниками УШПР Дрожжиним і Мартиновим.

Про рейд з'єднання кіннотників по районах Сумської, Харківської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської і Вінницької областей докладно описує сам командир Михайло Іванович Наумов у своїй книзі «Степовий рейд»...

У день 25-річчя Радянської Армії — 23 лютого 1943 року — УШПР надіслав з'єднанню таку радіограму:

«Наумову. Особисто.

Вашим рейдом цікавиться особисто і слідкує Головне Командування. Ви представлені до звання Героя Радянського Союзу. Прийміть всі заходи до виконання поставлених завдань, які безумовно будуть мати велике сучасне й історичне значення.

Строкач».

8 березня 1943 року Наумов Михайло Іванович був удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу, а через місяць капітану Наумову було присвоєно військове звання генерал-майора.

Самі ці факти говорять, якого значення командування надавало рейдові кіннотників у степові райони України, куди до того часу не проникало жодне партизанське з'єднання.

Партизанам Наумова були нав'язані ворогом тяжкі бої. Український штаб партизанського руху докладав усіх старань, щоб партизанам Наумова були доставлені карти, медикаменти. В боях були втрачені й радіостанції.

Ми послали пілотів розшукувати з'єднання. На півдні вже була весна. Землю вкривали тумани. Пілоти не бачили партизанських сигналів. Був випадок, коли ми дали команду льотчикам сісти вдень у приблизному районі знаходження партизанського з'єднання, а біля Голованівська наші літаки скинули вантажі у ліс без сигналів. Іншого виходу не було. Якщо захоплять вантажі німці, то вони од цього набагато сильнішими не стануть. Якщо ж їх знайдуть партизани, то цей вантаж нашим дуже знадобиться.

Але пізно. Партизанів уже там не було. Ще і ще раз життя учить, що таке радіозв'язок у нашій роботі. З'єднання перебувало в скрутному становищі. Все ж Наумов вийшов з частиною бійців у ліси на північний захід від Києва...

Партизани, які одбилися від Наумова і залишилися на Кіровоградщині, незабаром скажуть про себе своїми ділами, бо це були вже загартовані бійці.

Кидок з'єднання Наумова на південь — це спроба у партизанському русі вести рейдові операції у найважливіших районах, де проходять головні комунікаційні артерії противника. Рейд гідний для вивчення і партизанським,

і армійським командуванням, він стане прикладом сміливого вторгнення у тили противника.

Перехід партизанів через Дніпро поблизу Кременчука розвіяв балачки про оборонний «вал» фашистів і тим самим вніс корективи у задуми Ставки на літній період бойових дій. Ось чому в одній з своїх телеграм на ім'я Михайла Івановича Наумова я писав, що рейд має не лише сучасне, а й матиме історичне значення...

Поки рейдував Наумов, інші партизанські з'єднання витримали наступ каральних сил окупантів. 27 лютого 1943 року начальник поліції безпеки та служби безпеки сповіщав імперському комісару по безпеці про провал операції по розгрому німецькими військами партизанських загонів у межиріччі Прип'яті і Дніпра:

«Проведена в районі «Мокрого трикутника» (між Прип'яттю і Дніпром) німецькими військами операція з метою розгрому там крупної банди, в якій дуже багато парашутистів, успіху не мала. Більшості партизанів вдалося піти в північно-східному напрямку ще до того, як було завершено оточення. Також у цьому випадку противник застосував стару тактику, при якій, залишаючи крупні ар'єргарди в таборах, він створював видимість перебування там своїх сил...

У Чернігівській окрузі діяльність банди також значно активізувалася, причому в основному ця діяльність здійснювалася частинами банди, яка пішла з «Мокрого трикутника». Операція, що проводилася проти партизан у «Мокрому трикутнику», викликала посилення діяльності залишків банд у північній частині Київського округу».

Розділ третій

1

Сьогодні я підписував «Нагородний лист» на Балицького Григорія Васильовича, командира диверсійної групи загону Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова. Балицький вступив у Холменський загін 26 серпня 1941 року, в бою мав поранення. За хоробрість нагороджений орденом Червоної Зірки. Далі в «Нагородному листі» говорилося:

«Балицький до війни був помічником секретаря Чернігівського обкому партії. У партизанському загоні Балицький виявив свої організаторські і вольові якості, був прикладом самовідданості, сміливості і героїзму для бійців. В грудні 1941 року тов. Балицький з двома бійцями перебив охорону трьох складів з боеприпасами і зброєю в 4-х кілометрах від станції Мена і висадив у повітря ці склади. Згодом він знищив двадцятичотирьохметровий залізничний міст, обеззброївши 13 поліцейських. Особисто Балицький відбив у поліцаїв села Тур'є станковий кулемет «максим», а в селі Саметуги Холменського району узяв у полон двох карателів з ручним кулеметом.

Бійці Романов і Поліщук, повернувшись у загін, сказали партизанам: «Якщо Балицький накаже нам стрибнути у палаючий танк, ми неодмінно це зробимо. Так, напевне, поступить кожен, хто хоча б раз побував у бою з ним поруч».

Це було початком зародження великого авторитету тов. Балицького, який зумів не лише особисто громити ворога, а й вдихнути товаришам сильну волю і презирство до ворога. За його ініціативою у загоні була створена група підричників.

Група пустила під укіс у 1942 році 11 військових ешелонів у районах залізниць Чернігова, Бахмача, Брянська. Під час цих катастроф було знищено 12 паровозів, 125 пасажирських і товарних вагонів, півтори тисячі солдатів та офіцерів і затримано рух поїздів на цих ділянках на вісім днів.

1. 6 червня 1942 року між станціями Злинка — Закопитте група Балицького замінувала залізницю. На мінах був підірваний ешелон противника з 44-х цистерн з авіаційним бензином, знищений також вагон з охороною, в якому було 16 німецьких солдатів.

2. 22 серпня 1942 року між Військовим містечком і станцією Закопитте пушений під укіс ешелон з живою силою і боеприпасами. Знищено близько двохсот солдатів і офіцерів і 7 вагонів.

3. 23 серпня між Військовим містечком і висілком Красний уголок на Брянській залізниці пушений під укіс ешелон з будівельними матеріалами.

4. 27 серпня під станцією Закопитте пушений під укіс ешелон з середнім і старшим командним складом німецьких льотних і танкових частин. Поїзд ішов у напрямку Брянська.

Вбито понад дві сотні солдатів і офіцерів, багато поранено. Вбито одного генерала й одного полковника.

5. 12 вересня в районі Чернігова пущений під укiс ешелон з військом і боеприпасами. Вбито і поранено близько двохсот солдатів і офіцерів.

6. 17 вересня між станціями Добруші і Косою Брянської залізниці пущений під укiс ешелон з військовобудівельними матеріалами.

7. 13 вересня біля станції Зяблівка в районі Бахмача пущений під укiс ешелон з вугіллям і паливом.

8. 18 вересня біля станції Зяблівка пущений під укiс експрес Харків—Берлін. Убито понад триста солдатів і офіцерів. Багато поранених.

9. 19 вересня між станціями Добруші і Ларищево на Брянській залізниці пущений під укiс ешелон з автомашинами і боеприпасами. Знищено 7 вагонів і 6 платформ з автомашинами.

10. 27 вересня 1942 року на Брянській залізниці під станцією Добруші пущений ворожий ешелон з живою силою. Знищено кілька сот солдатів і офіцерів. Багато поранено.

Крім безпосереднього керівництва цими операціями, особиста участь тов. Балицького виявилася в тому, що він замінував ділянки залізниці для підриву восьми ешелонів, з яких п'ять було з живою силою противника, один з паливом і два з будівельними матеріалами та автомашинами.

Моральне і політичне лице вірного сина українського народу, більшовика Балицького,— приклад для всього рядового і командного складу партизанського загону. Вимогливий до себе і до підлеглих, ініціативний, енергійний — такий є Балицький. Він день у день громив ворожу живу силу і техніку. Незважаючи на серйозне поранення, Григорій Васильович Балицький перебував у лавах партизанів.

На основі матеріалів, представлених командуванням партизанського загону, клопочу про присвоєння Балицькому Г. В. звання Героя Радянського Союзу.

Начальник Українського штабу партизанського руху

Строкач».

Приємно і гордісно ставити свій підпис під таким документом! Гордісно за наш народ, що породив таких синів, як Григорій Балицький.

Того ж 16 лютого 1943 року Український штаб партизанського руху видав наказ № 508, який був переданий по радіо Якову Мельнику і Порфирію Куманьку. В наказі говорилося:

«Загони, які залишилися в Сумській області, зокрема загони Бойка, Гнибиди, Горюнова, Сеня та інших, в міру наближення лінії фронту повинні відходити на Правобережжя України. Для роботи у звільнених районах залишити тільки необхідну кількість працівників, а також тих, котрі не можуть за станом здоров'я залишатися у загонах для бойових дій. Маршрут руху і район дій дамо додатково. Пересування загонів треба закінчити до розливу річок. Негайно сповістіть, яка кількість загонів і під чим командуванням може виступити. Питання погоджене з ЦК».

Через три дні в радіограмі № 720 Мельнику — Куманьку телеграфували:

«Для роботи в області залишити працівників на ваш розсуд, в основному секретарів райкомів, голів райрад. Обов'язково збережіть боєдатність загонів, що йдуть у рейд. Командирами і комісарами призначте авторитетних, вольових, здатних повести за собою загони товаришів. Гнибіда, Бойко залишаються командирами загонів. Одночасно одного з них на ваш розсуд призначте командиром з'єднання. Мельник призначається комісаром цього з'єднання. Куманьок залишається в області.

Строкач. Зленко».

20-го була дана радіограма на адресу Мельника — Бойка:

«Ви призначаєтесь комісаром об'єднаного загону, командиром Бойко. Гнибіда входить з своїм загonom під ваше оперативне керівництво. Рейд на захід. Виступати якнайшвидше і неодмінно до приходу частин Червоної Армії».

І все-таки Сумський обком вирішив залишити командирів загонів Бойка і Гнибіду.

24 лютого з'єднання сумських партизанських загонів було сформовано під командуванням старшого лейтенанта Шушпанова Івана Яковича, комісара з'єднання полковника Мельника Якова Івановича і начальника штабу лейтенанта Хлякіна Антона Панасовича. В склад з'єднання увійшли три загони і комендантський взвод.

25 лютого о 19-й годині з села Фотовиж Червоного району Сумської області з'єднання партизанських загонів

розпочало рейд на Правобережжя України. За ніч проїхали на санях сімдесят кілометрів. Зупинилися недалеко від райцентру Слоут.

Оперативна обстановка була складна. Крім крупних гарнізонів ворога в райцентрах і інших пунктах, було багато солдатів з діючої армії, яка відступала від Харкова. По Десні фашисти створювали оборонну лінію. Вже наступного дня сумські загони вступили в бій з військовою частиною. Противник був розпорошений і відступив.

На ранок партизанський патруль затримав підозрілого чоловіка. Мовчав він недовго, змушений був розповісти, що його послало гестапо як розвідника. Ворогам уже відомо, що поблизу пройшов загін, але вони не знають, скільки партизанів і де вони розташувалися. Лазутчик також сказав, що від села Берізка Глухівського району прямує ворожа колона до тисячі солдат проти партизанів.

Сумські загони зайняли оборону, хоча й не зовсім вірили словам шпигуна. Але той говорив правду. Опівдні до двох батальйонів противника пішло на хутір Івашенків трьома колонами. Партизани підпустили ворожі колони на близьку віддаль і дружно ударили з усіх видів зброї. Противник одійшов, перегрупувався й через півгодини знову повів наступ. Бій тривав дві години й закінчився відступом карателів. Партизани підбрали міномет і п'ятнадцять гвинтівок.

Вночі, коли йшов густий сніг з дощем, загони вирішили переходити залізницю і шосейну дорогу Глухів — Шостка. Провідника після минулого бою знайти було не легко, і партизанам довелося брести самим через болото. Втратили немало часу, а ще більше сил, поки наблизилися до шосейної дороги.

Там курсувало дві автомашини. Світло фар лягало на блискучу гладінь бруківки й розплескувалося серед мряки із снігу й дощу.

Командування вислало бійців Червоного загону. Ті без особливих труднощів знищили обидві машини разом з екіпажами. То були патрулі, які стежили, куди ж підуть партизани.

Загони зупинилися в Слоутському лісі біля спаленого фашистами хутора Гута. Тут вони й днювали.

Вночі на шосейній дорозі Глухів — Воронеж глухівський командир загону Плотников забув виставити заслон на дорозі, і партизани зіткнулися з німецьким обозом.

Обозників знищили, а продовольство, цигарки забрали з собою. На дорозі зчинилася метушня. Коли загони одійшли, то виявилось, що від колони одбилася артилерійська обслуга з гарматою. Кілька годин розшукували гармату. Так і не знайшли, бо з'явився каральний загін, а небажаного бою треба уникати.

Про цю гармату Мельнику повідомили з УШПР через кілька днів. Артилеристи прийшли з гарматою у рідний Хінельський ліс. Цей факт полковий комісар Мельник розцінив, як небажання частини партизанів покидати насліджені місця, як результат отих дискусій з секретарем обкому Куманьком за досвідчених командирів Бойка і Гнибиду, котрі залишилися в рідних місцях і котрі так потрібні були в рейді, бо в старшого лейтенанта Шушпанова не було потрібних даних для командира такого відповідального походу. Але іншу кандидатуру не знайшли, бо час не ждав.

Ранком партизанські загони зайняли село Губарівщина Кролевецького району. Натрапили якраз на весілля начальника поліції. Його схопили, коли той усідався на сани, щоб їхати до вінця. Операція була безкровна. В полон потрапили всі поліцаї села і всі кури, награвовані ними. Населення Губарівщини радо вітало партизанів і було вдоволене, що їхній місцевий кат — начальник поліції — потрапив до народних месників.

Вночі повернулася агентурна і військова розвідка, яка обстежувала пункти на обох берегах Десни. Минути населений пункт не було змоги, бо в безлюдних місцях берег крутий і нема під'їзних доріг. В селах були військові підрозділи противника. Послали розвідку.

Вдень фашистський батальйон став атакувати позиції Червоного загону. Але ще раніше дві групи автоматників із загону «За Батьківщину» були послані в лісок, щоб ударити по флангах противника. І хоч ворог бив з мінометів, йому не вдалося домогтися свого. Наші бійці підібрали кулемет «універсал», 15 автоматів, 10 гвинтівок, кілька тисяч патронів, взяли двох полонених.

Це були солдати 38-ї дивізії, яка відступала з передової. Зупинилися вони у Кролевеці. Бій їхній був, так би мовити, розвідувальний. Полонені сказали, що проти партизанів готується велика операція, що до Десни вже підійшло з'єднання німецьких військ.

О 15 годині по тривозі загони зайняли оборону. Спершу

противник обстріляв партизанів мінометним вогнем, а потім перейшов у наступ. В найкритичніший для наших бійців момент, коли не лише ворогові, а й тим, які оборонялися, здавалося, що наступає їхній кінець, рота командира Манюкова, посилена кулеметами, завдала удару по флангу противника і врятувала становище.

До вечора відбили ще один наступ. Повернулася розвідка від Десни. Результати невтішні. Кругом війська. Відступати нема куди. Залишатися тут навіть на один день — значить загинути. Вирішено прорватися до річки через торф'яне болото. А щоб дезорієнтувати фашистів, увечері з'єднання вийшло в північному напрямкові, показуючи населенню, що партизани нібито йшли на з'єднання з Червоною Армією.

Розвідка знову не порадувала. В цьому напрямку болото було порите канавами, котлованами, залитими водою. Загони тоді обійшли полем село Клієнки, пересікли шосейну дорогу, обійшли Самарщину, де стояв італійський гарнізон, і на ранок зупинилися у лісочку коло села Бензики.

Стомлені боями й поганою дорогою, бійці не знаходили собі місця від холоду. А вогнища розпалювати не можна.

Ранком кілька літаків бомбували Губарівщину, скидали бомби на лісові масиви, прагнучи відшукати й знищити партизанський загін.

Та ось боєць із застави привів лісника. Якщо лісник не допоможе вийти з такої скрути, то хто ж іще. До того ж, межі топографічної карти скінчилися, і Мельник дав в УШПР телеграму, щоб звідти прислали карти.

— На правому березі село Свердлівка, мабуть, єдине, де нема великого гарнізону, — сказав лісник. — Поки що там чоловік з п'ятдесят поліції. — Він довго думав, а потім додав: — Я вас проведу туди.

Вечором здійнялася хуртовина. Вона допомогла скритно наблизитися до річки. Першою Десну перейшла ударна група Монжоса. Вона й ліквідувала гарнізон у селі Свердлівка. По льоду переправилися й інші загони, групи. Вже коли світало, партизани зайняли хутір Боед, це за 12 кілометрів на схід від райцентру Холми Чернігівської області.

Того ж дня УШПР сповістив, щоб Мельник дав координати для прийому вантажів, серед яких будуть і топографічні карти.

Літак довелося чекати три дні. За цей час партизани Плотникова розгромили поліцію у Блиставі, висадили в

повітря міст на дорозі Чернігів — Новгород-Сіверський. Ще було спалено три дрібніших мости. Червоний загін командира Басова вивів з ладу спиртозавод, електростанцію і на дорозі Понорниця — Холми зруйнував два мости.

В ніч на 6 березня два транспортних літаки скинули 15 парашутних мішків. Серед вантажів були топографічні карти, 10 автоматів, 15 карабінів, багато свіжих газет, листівок, якими були загорнені речі. Ці газети були використані партизанами для пропагандистської роботи серед населення.

Не встигли штабісти склеїти карти, як ворог повів наступ. Карателі намагалися вибити партизанів з лісу в поле й там знищити. Командир групи Бутакін був тяжко поранений. Бійці розгубилися, стали відходити. Тоді командира замінила сімнадцятирічна Валентина Тюрева, автоматниця.

— Стійте! Стійте! — вигукувала вона. — За мною! Вперед!

Дівчина повела автоматників у контратаку, і ворог відступив.

Коли стало смеркати, бій зовсім ущух. Наші бійці забрали три кулемети «універсал», півсотні гвинтівок. Поховали убитих товаришів. Поранених поклали на підводи.

І знову дорога. Тяжка дорога вночі. Зірок не було, і йшли по азимуту.

В селі Прибинь сумські партизани від людей узнали, що недалеко дислокується з'єднання секретаря Чернігівського обкому партії Героя Радянського Союзу Федорова Олексія Федоровича. Мельник послав розвідку на чолі з начштабом Хлякіним. Розвідники повернулися через кілька годин з запискою від Федорова, в якій він рекомендує сумчанам взяти участь в операції за село Гуту Студенецьку.

З'єднання залишило свій тимчасовий табір і пішло на зустріч з чернігівськими партизанами.

2

8 березня біля села Гута Студенецька командування сумських загонів зустрілося з Федоровим, який прибув з своїм штабом, командирами і комісарами загонів. Такі зустрічі завжди незабутні. Вони нагадують і зустріч воїнів

двох фронтів, які замкнули кільце навкруг армії фельдмаршала Паулюса, і зустріч бійців Ленінградського і Волховського фронтів у хвилини розриву кільця облоги.

Мельник, Шушпанов і Хлякін з штабом з'єднання Федорова розробили план рейду на Правобережжя. До цього часу з'єднання чернігівських партизанів було вже поділене на два. Одне на чолі з секретарем обкому Попудренком залишалося в Чернігівській області, друге вів Федоров на захід України.

11 березня 1943 року о 17 годині Чернігівське і Сумське з'єднання двома колонами вирушили до Дніпра.

Наступала весна. Треба було поспішати, щоб форсувати, поки не скресли, ріки.

Вночі перейшли річку Снов і залізницю Гомель — Бахмач. Партизани Федорова підірвали військовий ешелон. На платформах горіли машини. Коли сумська колона наблизилася до станції Городня, там їх уже чекала бронеплощадка, з якої раніше обстрілювали чернігівців, коли ті проходили тут. Але партизанські бронebійники зрешетили котел у паровозі. Обслуга бронеплощадки розбіглася.

Надвечір обидві колони підійшли до залізниці Гомель — Чернігів. Від станції Ріпки долинув стукіт коліс. Німці вислали бронепoїзд, щоб перетнути шлях партизанам. Та петеерівці знову розбили паровоз і дві бронеплощадки.

З боєм довелося переходити й шосейну дорогу Гомель — Чернігів. Противник підкинув сили, послав колони автомашин з солдатами. По дорозі йшли танки. Два з них підірвалися на партизанських мінах, і це затримало їхню колону. Ворог повернув у бік до села Клубівки, загрожуючи дальшому просуванню партизанів. Але загони Федорова, які знаходилися у селах Олександрівка і Костина Рудня, нав'язали фашистам бій, і противник вже який раз за ці два дні не витримав. Сумські підривні групи тим часом знищили мости через Вир, щоб позбавити противника змоги переслідувати партизанські колони.

Проте обстановка залишалася складною. Ворог знав намір партизанів і вночі міг захопити підступи до Дніпра. Річка Вир вийшла з берегів, залила луки.

Це був тяжкий похід. Повільно, помацки по болотних купинах, через канави, до пояса у воді партизани тягли підводи, несли поранених, боеприпаси.

Яків Іванович Мельник так говорив про цей перехід: «Навіть коні, і ті неначе відчували, яку відповідальну ро-

боту виконують. Вони падали. Їх підіймали. І вони йшли, йшли, тягнучи тяжку поклажу. Здавалося, що цьому шляху не буде кінця».

Тим часом на Дніпрі вже орудували ударні групи, виділені для переправи. Їм теж було нелегко. Лід ледве тримався. Метрів на сім-вісім він одійшов од берега. Через проталину довелось будувати місточки. Лісу поблизу не було. Партизани домовилися з мешканцями сіл Кочев'є, Лопатні. Люди виручили. Вони віддавали бруски, колоди, які були у них на подвір'ї, знімали паркани біля своїх пагісадників, приносили все це до берега.

Спорудження переправи тривало з четвертої години до десятої ранку. Треба було обережно перетягти по цих ветхих, наскоро покладених місточках підводи, сани з пораненими і боєприпасами. Місцями кригу підмело водою. Та найбільша біда, що лід під тягарем людей, коней, саней і возів міг одколотися і попливти униз по течії.

Витримка й зусилля перемогли. Дніпро перейшли партизани! З'єднання Федорова захопило села Бивалки і Щепці, а партизани Шушпанова і Мельника зупинилися в селі Санське, недалеко від Лоева.

Бійці падали від втоми. Відпочивати їм не довелось. Дві роти «козаків», перекинутих з міста Хойники вночі, зосередилися у лісі і після артилерійської підготовки пішли в наступ на село Санське. Загони Басова, Плотникова відповіли щільним вогнем з флангів. «Козаки» відступили і окопалися на висоті. Звідти й стали поливати село артилерійським і мінометним вогнем.

Вечором знову дорога. Треба спішити до Прип'яті. Цей шлях партизанські з'єднання пройшли без особливих сутичок. 20 березня наші колони наблизилися до райцентру Юревичі і розташувалися у лісі. Розвідка не порадувала. Виявляється, Прип'ять звільняється від криги. Довелось одійти глибше в ліс і переждати, поки пройде велика вода.

Тим часом радисти УШПР по кілька разів на день тримали зв'язок з обома з'єднаннями. Український штаб сповістив Федорову і Мельнику, що з'єднання Ковпака знаходиться в селі Аревичі і тримає переправу через Прип'ять.

До Аревичів 70 кілометрів. Але шлях той залитий водою, покритий болотами. І партизанам доводилося раз у раз будувати дерев'яні настили, щоб вийти на ґрунтові

дороги. З великими труднощами 7 квітня Сумське з'єднання дісталось до Прип'яті біля села Ломачі.

Незабаром розвідка сповістила про наближення річкових суден — трьох парових і чотирьох моторних катерів.

Партизани розпочали кулеметний обстріл. Стріляли й з протитанкових рушниць. Один моторний катер загорівся. Решта повела вогонь з артилерії, запалила два будинки в селі і прорвалася повз берегову лінію, яку тримали сумські партизани.

Але далі униз по річці шість німецьких катерів зустріли партизани Ковпака. Вони й доконали всі судна.

Ранком Мельник одержав записку від Федорова. Він сповіщав, що йде назустріч ковпаківцям і буде форсувати Прип'ять. Федоров радив і сумчанам іти до переправи.

Та через кілька годин дорогу Сумському з'єднанню перетнув батальйон карателів, який мав на озброєнні дві гармати середнього калібру. Батальйон йшов до села Ломачі. Другий батальйон з Хойників прямував по партизанському сліду до Тульговичів. Удар готувався з двох боків.

Застава Червоного загону зустріла ворожу колону кулеметним вогнем. Противник не мав змоги розвернутися на вузькій дорозі. Одійшов і розпочав обстрілювати місце, де знаходилася застава. Але на той час командир застави Самуць одвів свою групу.

Противник підійшов до села Ломачі і став чекати підкріплення. Цю паузу використали партизани і послали дві групи автоматників у тил ворожої колони. Противник, не дочекавшись резерву, поновив артвогонь. Та автоматники на цей час наблизилися майже впритул до артилеристів. Вони розігнали обслугу й захопили гармати. Це був сигнал до атаки всьому з'єднанню.

22 солдати і два офіцери захоплені в полон. З трофеїв сумські партизани взяли дві гармати фірми «Шкода», сім кулеметів, радіостанцію, вісімдесят гвинтівок, 20 підвід, 11 коней.

Ця перемога дозволила з'єднанню дійти до Аревичів.

Туди незабаром прибули Ковпак, Руднев, Вершигора, Федоров, Дружинін.

— Покажіть же свої трофеї, — цікавилися командири.

Всі полонені просили командирів залишити їх у загонах, бо хотіли разом з партизанами боротися проти спільного ворога — німецького фашизму.

В той же день відбулася нарада штабів трьох з'єднань Ковпака, Федорова і Шуппанова — Мельника. У місті Брагині скупчився чималий гарнізон фашистів і поліції. Це була база, опорний пункт ворога проти партизанів у районі гирла Прип'яті. У Брагин прибули також тилові організації. Тож було вирішено в ніч на 11 квітня спільними силами трьох з'єднань розгромити майже півторатисячний гарнізон.

Гарнізон мав укріплені гнізда — дзоти. Тож могла послужити і трофейна артилерія, здобута в останньому бою Сумським з'єднанням.

Опівдні 10 квітня виділені для операції загони трьох з'єднань вийшли на вогневі рубежі.

Перші колони ковпаківців і федоровців настільки розмісили болото, що артилерія сумчан не могла пройти. Коні грузли в багні, гармати теж. Доводилося робити настил. Не вистачало сокир.

Тоді бійці звернулися до населення села Нежихове. Розвідка натрапила на команду гестапівців і розіграла їх. Але люди з хат не виходили. У село прибув комісар Сумського з'єднання Мельник і пішов до першої ж хати, де були чоловіки.

— Ми просимо ваших хлопців допомогти нам витягти з болота «штучки». Без них ми не можемо бити ворогів.

Кілька чоловік вийшли з хати. Незабаром вони повернулися.

— Товаришу комісар! У нас є хлопці, які підуть допомогати.

— Що ж у вас тут сталося, що люди налякані?

— І не питайте. Учора ввечері гестапівці з поліцейськими увірвалися в село. Убили одного нашого хлопця. А сьогодні жінок, дітей, які не встигли втекти, зігнали у дві хати. Зачинили двері, заставили вікна й почали обкладати хати соломомою. Та в цей час прибули ваші партизани, і бандити втекли з села! — говорила старенька жінка, ставлячи перед Мельником миску з медом. — Іжте, ви наші рятівники.

Та комісарові не до меду. Голодні коні. Стомлені бійці. А на операцію до Брагина йти треба. Він попросив у селян хоча б по піввідра вівса для коней і дати щось гарячого перекусити бійцям.

Селяни в усьому допомогли партизанам. А коли побачили обоз і гармати, захоплено стали вигукувати:

— Оце гармати! Оце «штучки»!

— Оце партизани. З такими нам ніякі гестапівці не страшні...

Треба було поспішати. Артилерія сумчан втрутилася в бій в самий розпал бою. Одне за одним змовкали кулеметні гнізда ворога на дахах цегляних будинків. Залишалися два-три доти в центрі міста. Та по них неможливо вести вогонь прямою наводкою.

Сумські партизани захопили позицію на дорозі Хойники — Брагин, розстрілювали з гармат автомашини, що підвозили живу силу. Про розгром брагинського укріплення вже писалося не раз і в нашій мемуарній літературі, особливо про це добре сказано в книзі Федорова «Підпільний обком діє». Я ж зупинився на участі сумських партизанів, бо про них раніше лише згадувалося, що вони були в цьому бою.

Розголос про битву у Брагині пішов по всьому Поліссю. На фашистське окупаційне начальство і на командування ця операція партизанів справила гнітюче враження. Вони гадали, що сюди прорвалися частини Червоної Армії, бо такої нищівної поразки окупанти ще не мали в своєму тилу в «Мокрому трикутнику».

14 квітня Сумське з'єднання переправилося через Прип'ять і прибуло до Марківських хуторів Гомельської області. Тут дислокувалося з'єднання Героя Радянського Союзу Сабурова О. М. Сабуровці обладнали аеродром, і сумські партизани хотіли використати його для прийняття вантажів з Великої Землі. З'єднання пройшло понад тисячу кілометрів. До Десни воно було в оточенні частин ворога, що відступав. Потім йшло по грузьких дорогах у дні повені. Чотири річки, шість залізничних магістралей, десять шосейних доріг були позаду. Це була школа, в якій загартувалися бійці сумських загонів.

У з'єднанні Сабурова командування сумських загонів зустріло керівників Вінницького обласного комітету партії, які прибули кілька днів тому з Москви. Секретар обкому Дмитро Тимофійович Бурченко радо привітав Мельника і сказав:

— Ось наказ № 00185 від 15 квітня. Український штаб партизанського руху передає ваше з'єднання Вінницькому обкому партії. Завдання, Якове Івановичу, складне. Треба вийти в рейд на територію Вінницької області і там розгорнути партизанський рух.

— Складне,— відповів Мельник.

— А в районі Хмільника і Літина треба ще й виконати наказ Верховного Головнокомандування № 00189,— продовжував Бурченко.

— Здогадуюся, що означають ті нулі,— посміхнувся Яків Іванович Мельник.— Від цих нулів я вже зовсім посивів за минулий місяць.

— Так. Так. Треба паралізувати роботу залізничних вузлів Жмеринка і Козятин.

— Що й казати — міцний горішок під носом у гітлерівської резиденції, ставки,— сказав Мельник.

— І ще... Виявляти і створювати нові партизанські загони, добувати боеприпаси, зброю й озброювати нею партизанські формування,— говорив, ніби читав, Бурченко.— І ще... Всім бійцям, командирам привіт з Москви, з УШПР.

— Спасибі. Як там зараз у штабі? Як у Москві?

— Так,— відповів Бурченко.— У Москві вже не стріляють зенітки. Весна. Штабісти, як і завжди, метушаться, клопочуться. Ви ж їх знаєте добре. Самі звідти...

3

Зима, нелегка зима скінчилася. Партизани мужньо витримали напад карателів і в «Мокрому трикутнику», і в південно-західних лісах Чернігівщини, і в Сумській області. Витримали облогу, нестачу харчів і боеприпасів.

З настанням весни змушені міняти й тактику фашистські карателі. Зима не дала їм втішних наслідків. Це відзначав навіть начальник поліції та служби безпеки у штабі командування від 26 лютого 1943 року. В цьому документі підкреслювалося, що операція по розгрому великих партизанських загонів не мала успіху, що партизанська діяльність на правому і на лівому березі Дніпра посилюється.

У боротьбі проти партизанів карателі стали застосовувати бандитську тактику паліїв. Вони палили села, ліси. У квітні 1943 року Український штаб партизанського руху одержав з ворожого тилу таку радіограму:

«Товаришам Корнійцю, Строкачу.

В боротьбі з партизанами німці стали застосовувати підпали лісів і боліт. Прошу це поставити до відома

усіх керівників партизанського руху і організувати попереджувальні заходи і боротьбу з пожежами, підняти місцеве населення для охорони лісів і боліт.

Непогано було б з боку партизанів організувати разом з радянським активом контроль за тим, як охорона здійснюється населенням.

Дем'ян».

Це телеграма секретаря ЦК КП(б) України Дем'яна Сергійовича Коротченка, який знаходився у Ковпаківському з'єднанні.

Але фашистам здалися недостатніми великі каральні експедиції і підпали лісів, боліт, де базувалися партизанські загони. З настанням весни вони вдалися до інших форм. Так, наприклад, карателі почали організовувати «фальшиві банди», як вони самі називали створені ними «фальшиві партизанські загони». Ці загони комплектувалися з есесівців, поліцаїв, жандармів. «Фальшиві партизанські загони» повинні виявляти людей, які співчують партизанам і які готові їм допомагати, а потім жорстоко розправлятися з радянськими людьми. Метод підлий, підступний, антиморальний, антилюдський. Але чого тільки не можна чекати від такого ворога, яким був німецький фашизм!

Не станемо навіть перелічувати місця, в яких діяли «фальшиві партизани» весною і на початку літа 1943 року. Вони зустрічалися майже в кожній області. Розповімо лише про одну таку операцію, використавши німецький звіт про неї.

«Фальшива банда була організована під командуванням штурмфюрера СС з 11 чоловік поліції безпеки, 20 чоловік поліції Путивля, 20 чоловік з Есмани і ще 20 чоловік поліцаїв.

Все озброєння було російське, а саме: станковий кулемет, 2 ручних кулемети, автомати, гвинтівки і ручні гранати. Крім того, що банда мала російське озброєння, вона була одягнена в усе російське: мундири, шинелі, комісарські портупей, російські польові сумки, червоні зірки. Таким чином, був «правдивий» вигляд, який нагадував справжню банду, що своєю метою повинна виявляти тих осіб, які, виходячи з своїх політичних переконань, постійно

підтримують бандитів або які самі були готові приєднатися до банди. Через годину після початку операції фальшива банда — офіційна команда поліції безпеки, посилена 50-ма солдатами і складом поліцейського батальйону, повинна виступити і провести додаткові арешти у звичайному порядку по списках.

На випадок можливого зіткнення з противником у фальшивої банди, а також у команди, яка йшла за нею, були білі пов'язки з добре помітною червоною плямою на правому рукаві. Крім того, група домовилася щодо світлових сигналів. Кожен член фальшивої банди був детально проінструктований про завдання і методи своїх дій.

Одразу ж, як тільки прийшла фальшива банда, вулиці села прийняли зовсім незвичайний вигляд. В той час, коли з'являються офіційні команди поліції безпеки й служби безпеки, вулиці завжди порожні, а жителі боязко виглядають з-за відчинених дверей і вікон. Цього разу панувало пожвавлення. Всюди стояли жінки різного віку, розмовляли одна з одною, діти бігали на вулиці і гралися. Всюди вітали банду словами — «здрасуйте». Всюди чулося: «Наші люди». Після нетривалої діяльності нашої групи з'явилися перші успішні результати. Не боячись фальшивої банди, жителі влаштували їй дружній прийом. Бандитів приймали, як «братів». У домах їх пригощали молоком, горілкою і годували, давали багато продуктів і кращих коней.

Інші жителі села, висловлюючи антипатію до німців, заявляли, що німці так намучили їх всякими поборами, що вони з великим бажанням сьогодні чи завтра порубали б німцям голови сокирами або вигнали їх вилами з України. Німці їх намучили досить. Жителі села, осіняючи себе хресним знаменем, висловлювали побажання скорішого повернення червоних.

Берлін, 2. 4 1943 р.

Начальник поліції безпеки і служби безпеки,
штаб командування».

Доповідна ця не потребує особливих коментарів. З подібних донесень фашистське командування зрозуміло, що у нього не вистачить ні людей, ні «комісарських мундирів» для своїх «фальшивих банд», щоб виявити всіх співчуваючих партизанам, щоб виявити тих людей, які готові,

як визнають самі фашисти, «хоч сьогодні, хоч завтра брати сокири і рубати голови німцям, брати вила й гнати німців геть з України». Це визнання — красномовне свідчення самих ворогів про велику партизанську силу, що зріє у надрах народу, про велику ненависть радянських людей до окупаційних властей і їхніх порядків, про те, що партизанський рух пустив глибоко корені в гущу народу, що в особі людей на окупованій території партизанський рух має величезні резерви. Подібні висновки «фальшивих банд» налякали військоове командування та імперського комісара Гімлера. І фашисти поквалливо стали шукати нових, інших методів боротьби з нашими партизанами.

У середині квітня командир з'єднання житомирських партизанів Степан Федорович Маликов передав радіограму в УШПР про те, що літаки скинули листівки до партизанів. Листівка підписана «командуючим армією прориву». Такі ж телеграми УШПР одержав від Ковпака, Сабурова, від партизанських загонів, які дислокувалися в Хінельських лісах на Сумщині, від кіровоградських партизанів Діброви.

Незабаром примірники цих листівок були доставлені в Український штаб партизанського руху.

Ось повний текст цієї листівки, написаної фашистами російською мовою:

«СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ!

Товариші партизани і партизанки!

Ряд блискучих перемог, одержаних Червоною Армією над німецько-фашистськими ордами, поклав початок до остаточного розгрому так званої «непереможної» армії гітлерівської Німеччини.

У своєму радісному пориві народи нашої безмежної соціалістичної Вітчизни разом з рідною нашою Червоною Армією напружують всі зусилля до повної перемоги над німецько-гітлерівськими окупантами.

В даний момент наші армії захопили на всіх ділянках фронту міцні позиції, щоб гідно зустріти натиск ворога, ще далеко не розбитого, ворога, що займає велику територію наших республік, бездатність і численність армій якого ще велика.

Наше завдання — прорив до столиці Польщі і розрив таким чином фронту німецьких військ.

Товариші партизани. Ворог посилив свої поліцейські загони в лісах Західної України, України і Білорусії.

В ряді міст і сіл, тимчасово захоплених окупантами, гітлерівські молодці в своєму розгулі знищують десятки, сотні героїв-одиначок партизанів і партизанок, які віддають своє життя за визволення нашої соціалістичної Батьківщини.

Дрібні героїчні загони наших славних партизанів, на жаль, не можуть протистояти крупним ордам німецько-гітлерівських бандитів.

Настав момент, коли всі наші сили повинні бути спрямовані до організованого, концентрованого удару по тиллові гітлерівських частин, тому завдання дня — організація крупних партизанських загонів, одночасне нанесення удару з фронту і тилу. Пам'ятаючи й не забуваючи цього завдання, докладайте всі зусилля до накопичення великої, могутньої, народно-партизанської сили до вирішальної битви з ворогом культурного людства. Дрібні героїчні зусилля виснажують і знекровлюють наш народний рух.

Товариші партизани. Вас чекає велике завдання, і воно вимагає всі ваші сили. Ви повинні стати найсильнішим передовим загonom нашого непереможного походу на Варшаву і Берлін.

Будьте пильними і витриманими. Згуртовуйтеся навколо цього важливого завдання. Про час і місце наступу нашої армійської ударної групи вам буде вчасно оголошено.

Час вашого перепочинку використовуйте для збирання зброї, створення складів зброї і боєприпасів, спорядження і вибухівки. Залягайте в цих базах і вичікуйте. Вам потрібна зброя для рішучих боїв за соціалістичну Вітчизну. Згуртовуйтеся навкруг командирів, яких ми вам послали.

Не розпилюйтеся на дрібні дії. Пам'ятайте, що нам потрібні люди — герої у майбутніх боях. Об'єднайтеся в крупні загони навколо посланих вам на допомогу командирів.

Очікуйте наказу виступу упевнено і спокійно. Зараз всякі дрібні дії рівнозначні безцільному самовбивству. Тільки вороги Радянського Союзу і провокатори базикають зараз про негайну остаточну перемогу.

Об'єднайтеся у таборах і чекайте там наказу до рішучих дій. Наказ буде даний, як тільки урожай, який ми в цьому році хочемо використати самі для себе, буде уже в коморах, а річки і озера знову вкриються льодом.

Ждіть спокійно. Червона Армія і наші славні партизани і партизанки очистять Радянську землю від гітлерівської нечисті.

ПЕРЕМОГА БУДЕ ЗА НАМИ

Березень 1943 року.

Командуючий армією прориву.

ПРОЧИТАЙ І ПЕРЕДАЙ ІНШОМУ».

Ця листівка — витвір рук фашистського командування, поліції безпеки й служби безпеки після провалу каральних операцій проти партизанів. Фашисти не пожаліли епітетів на самих себе. Вони називають свою армію і «бандитами», і «гітлерівською нечистю», і «німецько-гітлерівськими окупантами», і, нарешті, «гітлерівськими молодцями».

У провокаційній суті цих листівок може розібратися далеко не кожен командир партизанського загону, партизан, житель окупованої території. До того ж, ідея створення крупних партизанських об'єднань була поширена серед партизанів. Ця нова і продумана німецька провокація могла створити неабияку плутанину в партизанському русі, а то й просто завдати нашій боротьбі нищівного удару. Весна і літо 1943 року мали вирішити строки вигнання окупантів з радянської території і, можливо, й остаточні строки війни. У цей період потрібно максимум зусиль армії і партизанів, особливо на Україні, де готувалися операції величезного стратегічного значення для всього ходу Великої Вітчизняної війни.

І ось напередодні таких подій фашистське командування пішло на цей хитрий крок, використавши в цій листівці навіть лексику нашої пропаганди, хіба що слово «молодці», замість «гітлерівські молодчики», ріже слух уважного читача. Треба було негайно діяти, приймати заходи і нам.

27 квітня 1943 року Центральний Комітет КП(б) України і Український штаб партизанського руху дали радіограму всім партизанським загонам про викриття провокаційної листівки німецько-фашистського командування.

«Всім командирам партизанських загонів.

Німці закидають для партизанів листівки за підписом «командуючого армією прориву», з яких видно, що німці мають намір послати своїх агентів у партизанські загони

під виглядом командирів, начебто посланих від керівних органів партизанського руху, з метою очолити організацію так званого «походу на Варшаву і Берлін».

Для цього рекомендують партизанам травень і все літо використати для перепочинку, збирання зброї, спорядження складів озброєння, боєприпасів, з'єднання крупними загонами і очікування наказу про дії, який буде даний з настанням осінньо-зимового періоду.

Роз'яснюємо: ці листівки явно провокаційні, спрямовані для підриву партизанського руху.

Роз'яснюйте партизанам і місцевому населенню провокаційний зміст цих листівок.

№ 1796».

4

...Війна застала Перекальського Георгія Олексійовича, з яким я був знайомий ще по службі в прикордонних військах, у Перемишлі.

22 червня з раннього ранку бійці 92-го Прикордонного загону витримали зливу ворожого вогню. Потім посунули танки, піхота. Ворог вдерся у місто. Тоді ж там і утворився партизанський загін з працівників установ, які не мали змоги евакуюватися.

Командування Прикордонного загону зробило перегрупування сил, підійшли й частини стрілецької дивізії з літніх таборів. І ось з трьох напрямків — прикордонники, піхотинці і партизани з тилу — вдарили по ворогові у Перемишлі. Вони вибили фашистів з міста й тримали Перемишль ще п'ять днів. У тих боях був і Перекальський.

Зустрівшись з Георгієм Олексійовичем влітку 1942 року, я з радістю запропонував йому роботу в новоорганізованому УШПР. Я завжди поважав прикордонників, вірив їм. Вони протягом дев'ятнадцяти років не підводили мене. Тож у нас, і в УШПР, і в партизанських загонах, дуже багато на командних посадах прикордонників. Думаю, що мене за таку «сімейственість» лаяти не стануть.

У травні місяці 1943 року полковник Перекальський Георгій Олексійович, як представник УШПР при Військовій Раді Південного фронту, запланував одну серйозну і досить оригінальну операцію.

Не секрет, що німецькі фашисти залучили до каральної роботи не лише поліцію, а й створили цілі формування

із зрадників радянського народу і слабодухих людей. Це були підрозділи власовців, різні козацькі формування — «кальмицькі», «туркестанські» і «татарські» так звані легіонери. Оцих покидьків і поставили фашисти на Таганрозькій ділянці перед військами генерала Толбухіна Федора Івановича.

Толбухін викликав Перекальського й сказав:

— Ви представляєте у нас партизанів, які ведуть війну з ворогом у тилу. Вам і карти в руки. Подумайте, як зробити, щоб перед Червоною Армією не було біля Таганрога отої наволочі з «добровольчих» формувань. Били ми білокозацьких полковників у громадянську війну, та, видно, не всіх доконали. Випорснули знову в червоних лампасах борці за «батюшку-Дон». Подумайте. Ми допоможемо вашим людям зброєю і навіть Чорноморською флотилією контр-адмірала Горшкова.

Спершу Перекальський думав про те, чи можна силами партизанських загонів розкласти оті «добровольницькі легіони» або розбити їх. Але такий варіант відпадав. Загони були розкидані по всій території України, і вести наступ через степ, значить, поставити партизанів у тяжке становище. Флотилія контр-адмірала Горшкова складалася з бронекатерів. Вона була не настільки могутньою і невразливою ескадрою, щоб висадити на узбережжі Азовського моря великий десант партизанів. Авіація ворога і артилерія здатні завдати і кораблям, і десанту нищівного удару ще до того, як ті закріпляться на плацдармі.

Перекальський вирішив виконувати завдання іншим шляхом. Цей план був схвалений Толбухіним і всіма членами Військової Ради.

Для проведення операції партизанському штабові був переданий літак ПО-2, досвідчений пілот і... білогвардійський офіцер, якому не сиділося і в цю війну, і він скрестив свою шаблюку з Червоною Армією.

Такий офіцер знайшовся. Його захопили в полон під Ростовом партизани і передали на радянський бік фронту. Ним був колишній білокозацький офіцер Середя. Він служив у Ростові начальником стройового відділу допоміжної поліції. Його добре знали в обличчя гестапівці, поліцаї і офіцери козачих формувань. Коли цю людину викрали партизани, то надійшли з тилу відомості, що його, Середю, німці запідозрюють в тому, що він добровільно перейшов лінію фронту.

Було вирішено викинути цього офіцера на парашуті на околицю Таганрога. І, щоб він не знав, в одержу, в речовий мішок зашили листи.

Першого травня раннім ранком від двокрилої «вучочкі», що протуркотіла поблизу Таганрога, відокремилися два парашути. Поліцейська застава дружно обстріляла парашутистів, що приземлялися. Скоро вони дізналися, що парашутист був лише один і ними убитий.

Німецьке командування пізнало колишнього офіцера білої армії, недавнього начальника стрійового відділу ростовської допоміжної поліції. Але найбільше воно зацікавилася листами, які познаходили під підкладкою картуза, в куртці, у ватній обгортці речового мішка і навіть у консервній банці.

Один з тих листів був на ім'я колишнього офіцера царської армії Однотолова, керівника козацтва, нинішнього голови Малого Військового округу Ростовської області.

«Ваш план схвалений. Командування бажає вам успіху і найближчої зустрічі. Форсуйте підготовку до повстання.

Термін готовності козачих сотень призначте самі у відповідності з загальним терміном. Зверніть увагу на одночасний виступ усіх козаків на чолі з офіцерами.

Підготуйте все, щоб своєчасно змести з дороги офіцерів, які можуть зірвати або пошкодити справі.

Налагодьте зв'язок з «кубанцем» і погодьте з ним виступ у часі. Козаків з «М» і «Х» підтягніть якомога ближче до фронту. Не допускайте роздрібнення людей, тримайтесь компактно. У цьому запорука успіху.

Ще раз перевірте, чи все підготоване, щоб вивести з ладу техніку.

Загальний сигнал буде — політ літака. Коефіцієнт часу — 6. Про сигнал сповістять тільки офіцерам.

Часу залишилось мало. Треба поспішати. Сигнал вашої готовності попередній. Все останнє у вас уже зроблено.

Бажаю успіху. За Батьківщину! Ваш Дон».

Такі ж листи були написані ще багатьом командирам козачих формувань, іншим діячам Малого Військового округу, співучасникам «змови» проти німців.

Результати цієї операції перевершили сподівання в штабі нашого Південного фронту. Між 10 і 20 травня козача дивізія, що дислокувалася в Таганрозі, була переведена

фашистським командуванням у тил, роззброєна, а потім розформована...

Про це нашому штабові сповістили партизани Таганрозького загону Афоніна.

Зв'язківець цього загону Віктор Гуда червневої ночі по шию у воді йшов поблизу берега Азовського моря три кілометри до наших позицій з розвідувальними даними і звісткою про операцію. Про цінність відомостей засвідчує той факт, що партизан Віктор Гуда розмовляв з командуючим фронтом Федором Івановичем Толбухіним понад дві години.

5

30 травня представник Південного фронту УШПР полковник Перекальський проводжав за лінію фронту партизанський загін у складі 22-х бійців на двох літаках. Командиром був Трифонов (партизанське прізвище Югов), комісаром Хомутов, начальником штабу Авдеев (Максим Донський).

Десантники з першого літака з командиром Трифоновим були висаджені вночі біля села Миколаївське.

Партизанів на жаль, скоро оточили фашисти, сили яких переважали у п'ятдесят разів. Ворог був озброєний артилерією, мінометами.

Розпочався бій фашистських карателів проти чотирнадцяти радянських партизанів.

Добре озброєні партизани просто сікли знахабнілих карателів. Наші бійці перебили сто німецьких солдатів. Півтори сотні поранених німці одвезли на грузовиках, якими підвозили поповнення.

Бій тривав уже п'яту годину. Запаси патронів, гранат у партизанів вичерпувалися. Частина бійців була безнадійно поранена. І сміливці пішли на останній крок — підірвали себе на мінах, які ще залишилися. Девізом партизанів були слова, написані бійцем Кисельовим у записці: «Живими не здаватись. Помремо героями».

Вибухи мін чули і місцеві жителі. Так вмирали герої, вселяючи в душах людей ненависть до карателів і гордість за синів і дочок, котрі, потрапивши в безвихідь, перебили стільки ворогів і кінчали з своїм життям.

Друга група загону під командуванням Авдеева (Максима Донського) десантувалася біля міста Великий Яси-

нопіль удосвіта. Не встигли парашутисти зібрати мішки з вантажем, як до галявини вже бігли німецькі солдати.

Ліс невеликий, відходити нікуди, та й часу не було. Партизани поставили на галявині міни й стали готуватися до бою.

Фашисти хотіли захопити парашутистів живими. Та коли наблизилися до мінованого поля, їх зустрів щільний вогонь автоматників, вибухи мін.

Карателі відійшли і чекали до вечора підкріплення.

Тим часом партизани, не розраховуючи на свою перемогу, закопали рацію і частину зброї своєї й трофейної, решту вантажів підірвали на мінах.

Стомлені боєм, парашутисти шукали вихід. Якщо ніч їм не допоможе вирватися із залізного кільця, то на ранок вони загинуть у запеклому нерівному бою або покінчать з собою.

Василь Дмитрович Авдеев, колишній вчитель з Московської області, член партії з 1917 року, уже був у тилу ворога. В сорок першому в Ростовській області він був у партизанському загоні Трифонова (Югова), з яким повинен оце разом воювати й на донецькій землі, де пілоти висадили їх в цьому густонаселеному і малозалісненому степу. В Авдеева хворе серце. Про це знали у штабі фронту. Він міг і не летіти у ворожий тил. Але Авдеев сказав Перекальському: «Раз треба для Батьківщини — повинне витримати». І ось тепер Василь Дмитрович Авдеев мусить знайти вихід з такого тяжкого становища.

Як тільки смеркло, партизани стали промацувати позиції ворога, здіймаючи стрілянину то в одному, то в іншому напрямку. Найбільше карателі зосередили сили у населеному пункті і біля лісу. Тут були їхні головні вогневі гнізда. З боку поля у фашистів — крупнокаліберний кулемет. Авдеев послав двох мінерів, щоб знищити кулеметне гніздо. Сам же з п'ятьма бійцями обстрілював фашистів у селі і біля лісу, удаючи, що група пробивається саме в цьому напрямку. Коли ж з кулеметним гніздом було покінчено, командир послав усіх слідом за мінерами, а сам ще залишився продовжувати «дуель» з солдатами, що біля села Наздогнав своїх, коли ті вийшли з оточення.

Партизани йшли степом, вибиваючись з останніх сил, щоб якнайдалі одірватися од ворога.

Ніч червнева коротка. Вже зайнялася зоря на сході. У небо сягали гостроверхі, мов єгипетські піраміди, тери-

кони, які видно на десятки кілометрів. Отак і їх, партизанів, теж видно в степу.

— Повзти! — наказав своїм Авдеев, задихаючись від утоми. — Повзти...

І партизани поповзли, самі не знаючи куди. Аби далі від карателів. Їх мучила спрага. Сонце, як тільки піднялося над обрієм, одразу ж стало припікати. Десь перед обідньою порою палило немилосердно. Води не було. Бійці ковтали слину, облизували пошерхлі губи.

Та ось вони зібралися на раду. Далі разом іти не можна. Треба розбитися на групи, по два чоловіка в кожній, і виходити з цієї пастки, щоб продовжувати боротьбу. Авдеев призначив місце зустрічі, пароль...

Авдеев-Донський і партизан, який з ним залишився, зупинилися на дорозі Будьонівка — Оленівка. Зупинили жінку з клунком. Вона, як і сотні людей, йшла у села міняти речі на продукти.

Авдеев привітався і, запаливши цигарку, сказав:

— Відпочиньте трохи. Клунок же важкий.

— О! У вас ще залишилися наші радянські цигарки! — здивувалася жінка.

— Що цигарки. Ми й самі з Радянського Союзу. Вірніше, з того боку фронту, — спокійно промовив Авдеев. — Давайте знайомитися. Я Максим Донський. Це мій побратим, парашутист. Група була у тяжкому бою. Може, чули? Під Великим Ясинополем.

— А я Олександра Хатюшина, — промовила жінка, дивуючись такій нежданій розмові з людиною, яку бачила вперше. — Чоловік на фронті. Йду міняти. Костюм на пшоно...

Так Авдеев познайомився з першою шахтарською сім'єю.

Люди, яким доводилося зустрічатися з Донським, говорили про його незвичайну врівноваженість, духовну симпатію, здатність одразу помічати у людини добре, чесне чи нікчемне й підступне. Володіючи цим даром, Донський не утаював перед шахтарями ні те, що він парашутист, ні те, що група потрапила в тяжке становище, з якого не вийшли п'ятнадцять товаришів, а про долю ще шести він поки що не знає.

Авдеев-Донський законспірувався під лікаря.

Він і справді був схожим на лікаря, про яких багато писав Антон Павлович Чехов, і навіть на самого Чехова.

Обличчя привітне. Русі вуса й борідка, окуляри, звихрене волосся над високим чолом надавали Донському вигляду людини, далекої від фронтних турбот.

Незабаром у цієї людини у приміському селищі Будьонівка був організований загін. Та раптом Донського заарештували поліцаї.

Донський удавав з себе ображеного. Говорив, що це помилка, що він не винуватий ні в чому, за що можна було його заарештувати.

— Ранком все з'ясується. Ви це самі побачите,— говорив Донський.

І знову коротка, як під час битви з карателями, ніч. На цей раз у приміщенні жандармерії. Як вийти до ранку? Бо тоді вже буде пізно. Приїде з міста гестапо, його можуть пізнати. І справі кінець.

У кімнаті Донський поклав свої речі, простелив на підлогу плащ ліг на ньому.

Потім він попросив поліцаю, щоб той його провів на подвір'я. Вийшли. Заарештований просить конвоїра пройти ще далі.

— У мене кепський зір. Вночі я майже нічого не бачу,— сказав Авдеев, виправдовуючись, бо зрозумів, що поліцаєві не дуже хочеться водитися з ним.

Минула ще година. В'язень удав, що спить. Він чув, як позіхав і совався на лаві поліцаї. Згодом він засопів.

Авдеев підвівся. Ошелешити ударом поліцаю? Але такого здоровила й обухом не вб'єш. А як стане кричати! Тоді все пропало. І він тихесенько штовхає поліцаю в плече:

— Винуватий. Ще треба вийти. Проведіть, пане поліцаї.

Той закліпав очима, потягся.

— Проведіть мене...

— Ще чого не вистачало! — сонним голосом промовив поліцаї і став намацувати рукою ключ у кишені.— Нн-а! Тільки залиш свої окуляри і всі шмутки,— додав він, підсунувши ногою до себе чемодан з медичними інструментами.

Не лише окуляри, документи, а й черевики залишив Авдеев поліцаєві. Він відчинив двері, обережно зійшов по східцях. А відійшовши кілька метрів, щодоху кинувся по подвір'ю та через паркан і на городи.

Він прийшов до сестер Семенових. Там він переодягся.

збрив бороду, змінив зачіску й став зовсім не схожим на того лікаря, якого заарештували поліцаї.

А через два дні Донський збирався у дорогу. Лаштував тачку. Він знався і в теслярстві. Друзі дали йому на дорогу грошей.

— Німці зброю свою тримають на складах. А ми змушені були її закопати в землю. Вона псується, ржавіє. Непорядок. А завойовувати у людей довір'я треба ділами своїми. Я поїду тачкою за зброєю. Ми закопали її перед боєм з карателями...

Через два дні Донський привіз на тачці автомати, пістолети і міни. Частина зброї і припасів була закопана під сливою. Місце це завалили бадиллям, решту зброї сховали на горищі, де став часто ночувати Донський. Коли він був на горищі вдень, сестри на варту ставили дітей. Старшенький знав, що йому робити й куди бігти, якщо поблизу йтимуть чужі солдати...

Минали тижні і місяці.

Максим Донський за цей час організував одинадцять партизанських груп на шахтах, підприємствах і об'єднав їх у загін, який налічував сто сімдесят бійців. Бойова діяльність розгорталася день у день. Донський зустрічався з командирами груп, з зв'язківцями, давав завдання, розробляв нові операції. А у вільні години, залізши на горище хліва у Семенових, друкував на машинці листівки з своїм власним текстом та з текстом повідомлень з Москви.

Якось біля трамвайної зупинки Донський звернув увагу на дівчину, взуту в калоші, підв'язані мотузочком. Дівчина кудись поспішала й трохи шкутильгала.

— Я вас знаю, — сказав раптом він.

— А я вас, пане, ні! — відповіла дівчина, не обертаючись.

— Не кричить так, Доро! — таким же спокійним голосом промовив Донський.

Погляди їхні стрілися. І в очах дівчини радість. Вона готова кинутися на шию цій людині, неначе це був її батько і вона зустріла його після довгої розлуки. Як не узнати одне одного! Разом готувалися до вильоту в німецький тил. І ось тепер...

Дора Мамедова десантувалася з групою парашутистів-партизанів в Запорізьку область у дніпровські плавні. Але й там парашутистів спіткала невдача. Група була розбита карателями. І ось мінер і розвідник Дора Мамедова

пішла до лінії фронту. Шлях не близький. Дівчина дорогою порвала черевики. Ноги її покрилися виразками. Вона попросила у людей калози і зараз була, мов старчиха...

— Не піду за лінію фронту. Я буду у вашому загоні. Робота ж знайдеться? — пошепки мовила Дора Мамедова.

— Знайдеться. У нас є міни. А інструктора, який би навчив хлопців цій справі, нема. Ти ним будеш...

— У мене сьогодні найрадісніший день після таких страждань, після дороги од сіл Біленьке і Скельки, де нас висадили з літака, й до цього міста.

Дев'ятнадцятирічна Дора Мамедова швидко подружилася з юними сестрами Надією і Вірою Жмурими, Василем Ігнатовим, Сашком Ященком й ще з багатьма партизанами, вона вчила товаришів підривній справі. Першу міну на залізниці поставила сама. Прийшла на станцію Ясинувата з кошиком. Поговорила з охоронниками, а потім у слухну хвилину поставила механічну міну під ешелон з пальним.

Механізм спрацював бездоганно. Ешелон з бензином не дійшов до фронту.

Партизани загону Авдеева-Донського знищили 400 ворожих солдатів, два танки, вісім автомашин, артилерійський склад, чотири військових ешелони. Бійці-шахтарі п'ять разів навколо обласного центру рвали телеграфні й телефонні дроти, учинили вісімнадцять великих обвалів на шахтах, не даючи ворогові звідти вугілля. Загін Донського в цих операціях роздобув трофейну зброю на цілий батальйон. Партизани й сам командир проводили велику політичну роботу серед населення. Шахта 6-та, шахта 12/18, шахти Чульнівська, Будьоннівська, Першотравнева, Путилівська, Городська, Олексіївська, Щегловська, Мушкетівська — ось де дислокувалися партизанські групи загону Авдеева-Донського.

Відсутність радиста примусила Донського послати за лінію фронту з своїм дорученням комсомолку Надю Жмуру. Та дівчині не довелося перейти фронтові позиції. Її затримали фашистські солдати й передали гестапівцям.

Кати, допитуючи Надю Жмуру, перевершили самих себе в жорстокості. Дівчина стійко трималася. Вона не виказала, що йде у партизанський штаб. Вона не сказала про тих, хто її послав. І тоді гітлерівські мучителі викрутили Наді руки, одрізали дівчині груди, а потім облили бензином і підпалили.

Ї охоплена полум'ям, Надія мовчала. Вона й мертвою була тим полум'ям, що кликало до помсти, до боротьби з людоїдами-фашистами...

Гестапо збилося з ніг, розшукуючи Донського. Воно заарештовувало тих, хто мав прізвище Донський. Та сміливий і здібний командир діяв. Незадовго до звільнення Донецька Авдеєв-Донський розповсюдив наказ обласного партизанського штабу, в якому говорилося, що «влада переходить у звільнених районах до рук штабу партизанських загонів, а на місцях, на шахтах і в селищах — партизанським загонам».

Скільки впевненості в цих словах, віри в сили народу. Ця віра допомагала Василеві Дмитровичу Авдеєву-Донському і коли його група одбивалася від нападу карателів, і коли його бійці прорвали кільце, і коли він залишився фактично один.

Авдеєв-Донський своєю діяльністю переконливо довів, на що здатний один партизан, коли він смілива і розумна людина.

У Донбасі партизанська діяльність цього талановитого організатора боротьби у степових районах не скінчилася. Після приходу частин Червоної Армії Авдеєв став готуватися до вильоту з новим десантом в Одесу. Там він уже став Авдеєвим-Чорноморським, одним з визначних керівників підпілля, командиром найбільшого в Одесі партизанського загону, про який ми згадували вже, коли говорили про партизанів міста-героя.

6

Влітку — восени 1942 року гітлерівські полчища окупували на сході нашої республіки останні райони. Для організації партизанського руху на Луганщині був залишений підпільний обком партії на чолі з Степаном Омеляновичем Стеценком.

Ще до приходу ворожих військ Стеценко добре продумав форми зв'язку між обкомом партії і партизанськими загонами, створеними у Краснодонському, Свердловському, Ровеньківському, Боково-Антрацитському районах. Зв'язківцями були жінки — сестри Оксана і Тамара Кротові, Валентина Стеценко, дружина секретаря обкому партії, Тамара Морозова, Клавдія Дудченко, Марія Боголюбська.

Явочні квартири партизани влаштували у лікарів. Така квартира була в Оріховому у лікарки Валентини Кротової. у Луганську у зубного лікаря Ганни Морозової. Партизани і сам секретар обкому Стеценко під виглядом хворих заходили на ці квартири й отримували там потрібні повідомлення або самі передавали про заходи ворога проти партизанів й інші відомості.

Стеценко з своїми товаришами за час окупації кілька разів пройшов Луганщину вздовж і впоперек, побував у багатьох партизанських групах. Дороги Донбасу в ті часи були запружені «міщечниками». Разом з людьми, які ходили по селах міняти речі на продукти харчування, ходив і секретар обкому од міста до міста, од села до села.

Біля Оріхового сорок карателів після розвідки вийшли на операцію проти жменьки партизанів — Стеценка, Недвиги, Борисова, Морозової і місцевого колгоспника Маслова. Фашисти йшли двома шеренгами.

Партизани дружним вогнем зустріли карателів. Часом вороги підходили на п'ятнадцять-двадцять кроків і кидали гранати. Одна в'язка вибухнула під пеньком, де лежав секретар обкому Стеценко. Пеньок вирвало з корінням, а Стеценка вибухова хвиля відкинула на кілька кроків. Осколок гранати різнув Стеценка якраз біля ока. Він вхопився рукою за рану. В цю мить до пораненого повзла п'ять карателів, щоб захопити його в полон. Та дідусь Маслов розгадав цей намір фашистів і жбурнув дві гранати. Карателі загинули, не доповзли до пораненого секретаря обкому партії.

Одна граната ворогів упала біля самісінького плеча Борисова. Він встиг вхопити цю гранату. Але, коли замахнувся, щоб кинути її у фашистів, вона вибухнула, і десятки осколків уткнулися в тіло. До пораненого Бориса підповзла Таня Морозова і подала медичну допомогу. У бою був убитий Недвига.

І все ж поранені Стеценко, Борисов, Маслов і Морозова відбивали атаки карателів. О 17-й годині розлучені й п'яні карателі запалили косогір, вкритий сухою травою і гноєм. Але групі Стеценка все ж вдалося вийти з оточення.

Після цього бою Стеценко з групою пішов на з'єднання з Ворошиловградським загonom, яким командував територіальний секретар підпільного обкому партії Яковенко. Загін Яковенка базувався у лісах по берегах Дінця.

Але пройти степом і перелісками, та ще коли партизанів переслідували фашисти, нелегко. Фашисти удавалися до прочіски лісу табуном корів і мирними жителями, яких гнали під націленими автоматами і карабінами.

Група Стеценка, відриваючись від карателів, прибула в село Лимарівка Біловодського району. Поранений секретар обкому і його товариші зупинилися на квартирі у селянки Марфи Корнієнко. У неї було п'ятеро дітей. Чоловік на фронті. Партизани вже хотіли шукати іншу хату, щоб перепочити після тяжкого виснажливого походу і сутичок з фашистами. Але Марфа Корнієнко сказала:

— Зайшли, так будьте у мене. Поки знайдете пристань, то вас і виявлять поліцаї та карателі.

Два дні Корнієнко переховувала партизанський обком, варила з муки затірку, позичала м'ясо. Коли партизани покидали цю не багату, але гостинну й затишну хату, Стеценка сказав господині:

— Велике спасибі вам за це. Ви ризикували життям своїм заради нас...

— Я не боюся, бо знаю, що вам треба було перепочити, щоб хоч рани присохли трохи, а потім йти бити ворога. Не боюсь. Бо я нічого так не хочу, як того, щоб повернулася знову Радянська влада. Знаю — війна. Може, поляже десь на фронтах і батько оцих п'ятьох, хорони його боже... Тож як загине чоловік, то тоді батьком моїм дітям стане Радянська влада. А загине наша влада, тоді загинуть і діти мої. То чого це я мушу боятися фашистів?..

Після розгрому армії Паулюса на Волзі розпочався наступ Червоної Армії, і в районах Донбасу виникають нові партизанські групи, загони. У лютому 1943 року червоноармієць Чернявський, який утік з полону, створив загін з 50 чоловік жителів Успенки. Партизани взаємодіяли з частинами Червоної Армії, тримали оборону на підступах до міста. Бійці Чернявського витримали навалу двадцяти танків і броньовиків, які увірвалися в Успенку, зупинили їхнє просування, підбивши кілька ворожих машин. Командир був увесь зраний осколками й кулями, але продовжував бій до останнього.

Добрим помічником наших передових частин була група партизанів Жаринова, яка брала участь у Біловодському і Марківському районах взимку 1943 року. В ніч на 22 січня загін Володимира Черних після п'ятигодинного бою оволодів райцентром Слов'яносербськом. Чотири дні пар-

тизани утримували місто. Четвертого дня у багато разів переважаючі сили фашистів контратакували донецьких партизанів. У бою був убитий командир Черних. Партизани відступили.

А наступного дня, 27 січня, до містечка підійшла Червона Армія.

У загоні Антона Пискунова було лише двадцять партизанів. Після того, як село Городище на Луганщині було визволене кавалерійським корпусом Червоної Армії, партизани стали розвідниками корпусу і підривниками на залізниці. Коли ж деякі частини корпусу опинилися в оточенні, загін Пискунова дав у шахтах пристанище командуванню і бійцям, з допомогою населення постачав червоноармійців харчами, боєприпасами. Партизани дали солдатам цивільний одяг і вивели їх з оточення. Самі ж партизани не пішли через фронт, а залишилися продовжувати боротьбу в тилу ворожих військ. Дізнавшись, що партизани отаборилися у шахті біля села Городище, карателі пустили в шахту отруйні гази. Від газів і загинули десять бійців та командир Антон Пискунов...

П'ятдесят партизанів Чернявського проти шістнадцяти танків і семи броньовиків в Успенці. Бій загону Черних за Слов'яносербськ з переважаючими силами ворога, чотириденна оборона і смертельний, останній поєдинок з атакуєчими фашистами... Героїзм підривників і розвідників Пискунова, які біля станції Фащевської пустили під укіс німецький військовий ешелон, а на комендантським роз'їзді знищили залізничне полотно і врятували від полону сотні радянських воїнів, а самі продовжували боротися в тилу, аж поки гази, застосовані фашистськими злочинцями, не задушили цих одинадцять сміливців...

Три сторіночки з боротьби луганських партизанів. У трьох випадках невеликі загони партизанів завдали чималих втрат ворогові, допомогли армії. Всі три командири віддали своє життя в ті зимові дні на початку 1943 року.

Ці три подвиги донецьких партизанів стверджують, що у партизанській війні мають право на існування й невеличкі загони, групи, якщо ними командують такі сміливці, як Чернявський, Черних і Пискунов, якщо бійцями є люди, готові вступити в поєдинок з 23-ма крицевими машинами, готові віддати все для рідної армії, все заради скорішого її повернення.

Партизани Донбасу, починаючи з бойових дій загону Боровика — Ушакова — Волкова у Малинських лісах під Житомиром у липні — червні 1941 року й продовжуючи операції під час оборонних боїв Червоної Армії восени — взимку 1941—1942 років, а також під час наступу радянських військ в січні — лютому 1943 року, завжди були вірними помічниками Червоної Армії.

Розділ четвертий

1

На Тверському бульварі в штабі я застав обох заступників — Дрожжина й Старинова. Вони сиділи і розмовляли з кремезним, чубатим темно-русим молодим чоловіком. Побачивши мене, юнак підвівся і, поправивши п'ятірнею чуприну, що спадала на його чоло, привітався. Я не міг не всміхнутися, дивлячись на добрі очі і якусь незвично привабливу посмішку.

— А я, правду сказати, думав, що генерал, та ще з таких установ, як НКВС, дуже суворий, — раптом проговорив цей молодий чоловік.

Я подумав, що він би й не заїкнувся з таким компліментом, якби до зустрічі зі мною не був уже знайомий з Іллею Григоровичем Стариновим.

— Тимофію Амвросійовичу, — сказав Старинов. — Це інструктор-мінер з Московської школи. Платон Воронько. Зі мною і Леонідом Петровичем уже розмовляв. Хоче тепер з вами.

— Мабуть, у ворожий тил бажаєте? — запитав я.

— Так! — відповів Воронько. — Зі мною ще шість мінерів, серед яких є навіть радист. Ждуть результатів нашої розмови.

— Це добре. З таким хлопцями ми завжди раді говорити. Таких завжди проводжаємо, як проводжали б своїх синів.

— Так, — сказав Дрожжин. — Я не пам'ятаю жодної людини, яка вилітала б з Москви, не поговоривши з начальником штабу особисто.

Це правда. І я не став заперечувати Леоніду Петровичу, хоча не люблю, коли подібне говорять про мене в моїй

присутності. Я вважаю своїм обов'язком поговорити з кожним, хто летить на завдання. Адже людина летить на самостійну роботу і, може, самісінькому «чортові на роги». То як не познайомитися з нею, не побачити її у вічі!

— Сідайте, розкажіть.

— Школа вже пережила сама себе, товаришу генерал-майор. В 1941-му і 1942-му ми готували мінерів, переводили їх через лінію фронту, самі ходили на тиждень-два і знову поверталися. В той час у нашій майстерні виготовляли міни. І ми відчували себе на місці. А тепер наша промисловість освоїла виробництво мін. Ось сидить один з конструкторів тих мін Ілля Григорович. Тепер мінерів перекидають через лінію фронту на літаках. Школа згортає діяльність. А нам треба — простір,— розповідав мінер Воронько.

— Куди ж думаєте легіти?

— Я прочув, що командир з'єднання, якого Радянське Інформбюро і журналісти називають товаришем К., мій земляк, з Котельви. А я з Чернеччини Охтирського району. З Ворскли, товаришу генерал. Чудеснішого куточка немає в світі, ніж моя Чернеччина!

— Дуже багата та людина, що так любить свій рідний куточок. Не кожен на це здатний... Отже, до товариша К.,— промовив я задумливо.— Не знаю, як своїх земляків з Котельви й Чернеччини він прийме, а деяких командировочних, які вже літали туди, товариш К. не дуже...

— Що ж то за командировочні?

— Ну... Фотокореспонденти, газетярі, які вилітали на тиждень.

— А земляк його полетить, щоб зривати мости і ешелони. І не на тиждень,— уточнив Воронько різницю.

— Тоді ми цю справу обмізкуємо ось як, товаришу Воронько. Ви полетите з шістьма мінерами до товариша К. Будемо називати його Ковпаком Сидором Артемовичем. Ми вам дамо зброю чоловік на сто, дамо три рації, дамо карт комплектів два, дамо мін. Всі речові мішки будуть з парашутами. Парашут буде і в кожного з вас. Все може трапитися. Можливо, вам доведеться висадитися не в районі партизанського з'єднання Ковпака. Так от, коли підіб'ють літак чи ще з якоїсь причини, ви висаджуйтеся всі з своїм вантажем. А на землі розгортайтеся, створюйте загін підричників. Це коли пілоти не дотягнуть до ковпаківського аеродрому. Може бути й таке, що вас там не

дуже охоче приймуть. Не нав'язуйтеся. Подякуйте за хліб-сіль і з своїми вантажами своєю дорогою. Місця вистачить, хто хоче воювати по-справжньому. Ідіть і створюйте загін.

— Зрозуміло, товаришу генерал-майор.

— Якщо ж ваш земляк з вами порозуміється, залишайтеся в нього. Там роботи інструкторам підривної справи ого-го! До речі, де ви вперше познайомилися з вибухівкою?

— Я закінчив будівельний технікум. Будував мости. І, звичайно, зривав скелі динамітом. Я був у Таджикистані на Вахшбуді.

— Будував. Тепер полетите зривати не просто скелі, а мости, будови, колись споруджені такими ж, як ви, хлопцями. Діалектика.

— Так скільки карт їм дати? — запитав Дрожжин.— Дефіцит. Самі знаєте.

— Два примірники. До південних районів Вінниччини, Поділля і Карпат. Один примірник залиште Ковпаку, якщо підете самостійно. Сім'я є?

— Є дружина тут, у Москві.

— Залиште у нас адреси усіх рідних, ваших товаришів. Що ж. Про основне ніби переговорили і домовилися.

— Домовилися! Я дуже радий! Дуже радий! — не утаюючи вдоволення, вигукнув Воронько.— І мої товариші будуть раді, що мені пощастило ось так швидко й про те, що нам навіть і не снилося, домовитися. Не пропадемо! Зробимо своє, товаришу генерал-майор!

— І я так думаю. Не пропадете. Безвихідних ситуацій нема. Є тільки дуже тяжкий вихід. Але не нашому комсомоліві цього боятися.

— Спасибі. Я, знаєте... Як на крилах. Наче лечу над землею, бачу ті мости, греблі, ешелони і геть рву їх. Й наче силу відчуваю не бачену донині, велику...

— Ви поет?

— Трохи. Пишу вірші. Учився в Літературному інституті.

— Я думаю, що ми ще зустрінемося. І, може, навіть там, у тилу. Почитаєте мені з того, що напишете.

— Неодмінно! Ще раз списибі, що ви прийняли мене. І вам, Ілля Григоровичу, і вам, Леоніде Петровичу,— дякував нашим товаришам цей щирий, запальний і, видно, непосидючий мінер Платон Воронько.

Що ж. До нашого полку прибуло. Через кілька днів група Воронька в складі семи чоловік приземлилася на аеродромі у з'єднанні Ковпака. Того ж дня Ковпак передав радіограму, що мінери Воронька залишаються в їхньому з'єднанні.

2

Вже згадувалося, що з сорока п'яти офіцерів УШПР, які виявили бажання летіти на роботу в тил ворога, був і старший лейтенант Олександр Русанов.

Наприкінці січня 1943 року Русанов опустився на парашуті в Хінельському лісі на Сумщині. Там він був призначений начальником штабу новоствореного партизанського загону імені 25-річчя РСЧА. Загін допомогли створити командири місцевих загонів і особливо ветеран партизанської війни, колишній директор Середино-Будської школи, а тепер командир Середино-Будського загону Йосип Сень. Загін Сеня вже відрядив на Правобережжя дві бойові одиниці — одну з Сабуровим, другу з Мельником. А тепер ось допоміг Логвинову і Русанову організувати ще й загін імені 25-річчя Червоної Армії, який незабаром налічував понад 150 бійців.

Темної лютневої ночі Русанов і комісар Оловенко повели партизанів на ворожий гарнізон у селі Спарта. І хоч атака була навальна, все ж ворог встиг очунятися.

Особливо жорстокий бій спалахнув біля школи, де засіла група солдатів і поліцаїв. Сутичка раз у раз переростала в рукопашний бій. Стрілянина з гвинтівки, автоматів і кулеметів змішувалася з вибухами гранат і завиванням вітру.

Проти цього бою були командири сусідніх загонів. Вони застерігали гарячого за вдачею Русанова. Але той стояв на своєму. Через день свято — 25-річчя Червоної Армії. Хіба ж може новостворений загін не виступити проти ворога в день своїх іменин, фактично в день свого народження. А справжні загони народжуються в бою! Та й після виходу трьох загонів на захід треба діяти тут!

Все це для такої сміливої людини, як Русанов, були настільки важливі причини, що він повів своїх бійців, навіть не заручившись підтримкою сусідів.

Бій не вгавав. Дві кулі поцілили у руку Русанову. Але він змовчав. Він знав, що в такій ситуації він потрібен

бійцям, повинен бути на виду. І старший лейтенант Русанов, як і в такі ж лютневі дні 1940 року на Карельському перешийку, продовжував очолювати бій, довів його до перемоги.

Гарнізон був розгромлений. Партизани захопили полонених, трофейну зброю, речовий і продовольчий склади.

Хуртовина вшухла. Жеврів схід.

Люди виходили до своїх партизанів. Обіймали їх, як рідних синів. Над натовпом звився червоний стяг. Жінки й дівчата одягали квітчасті хустки, свої кращі святкові жакети. Всюди радість. Радість відсвічувалася на обличчях людей і в ясных голубих очах пораненого Русанова.

Русанов звернувся до Оловенка:

— Я не сказав тобі, комісарє. Мені шкрябнула куля чи дві по руді. Треба б в санчастину, бо ж на цьому бою війна не скінчиться... А ти, Петре, проведи мітинг з людьми. Скажи, що Червона Армія живе й воює за свій народ вже 25 років і що разом з партизанами вона громитиме оту фашистську наволоч і на 26-му році свого життя. А ми з тобою її ровесники...

Коли розлилася, мов озеро, Десна і ліс оживав від пташиних голосів, партизани прислали старшого лейтенанта Русанова як «пробивного» і такого, що знає «ходи і виходи» в УШПР, до Москви.

Я був радий цій зустрічі. Взагалі, коли зустрічався з товаришами, які поверталися з ворожого тилу по справах, я почував себе на посаді начальника УШПР наче якимось нижчим, навіть від рядового підричника чи командира партизанської роти.

У такі хвилини знову пригадувався вересень 1941 року, товариші, яких я вів до лінії фронту через окуповану територію, і думки про те, якби з тими славними хлопцями-чекістами й працівниками установ залишитись там, створити великий загін і... Та що подієш. Не та була у мене тоді робота...

— Розкажуй. Трохи чув уже. Дехто з наших по той бік тебе в авантюризмі звинувачує.

— Нехай собі,— усміхнувся Русанов.— Я на них зла не маю. Я взагалі сердитися не можу. І сидіти без діла теж. Навіть у партизанському лісі не можу без діла. Не так кажу?

— Так. Тебе нагородили новим орденом, і відділ кадрів атестував тебе на капітана.

— Служу Радянському Союзу.

— Ось і нове посвідчення особи. Капітану Русанову Олександрові Дмитровичу, командирі партизанського загону імені 25-річчя РСЧА. Ось мій підпис. Не загуби цей документ! — Я й сам тоді не знав, чому зробив оце застереження.

Русанов відповів:

— Я скоріше помру.

— Умирати нам ще рано. З боеприпасами все уладимо через кілька днів. Одержиш вантажі і можеш...

Через кілька днів я проводжав колишнього ад'ютанта штабу з особливих доручень. Як і завжди, Русанов веселий, співав неголосно майже всю дорогу до аеродрому.

І отак, сидячи з ним у «шевроле», я навіть забував про те, що десь клекочуть бої, десь ідуть з лісу на завдання партизанські розвідники, підричники. Безпосередній, щирий, дужий і добрий по натурі, цей хлопець справляв враження навіть на тих, котрі кривлять губи від його сміху, від його пісні, від його дивовижної впевненості в собі.

За два десятки років служби на кордонах Вітчизни, за роки служби в Міністерстві внутрішніх справ і в Штабі партизанського руху я навчився придивлятися до людей «великих» і «малих», керівників і рядових, до людей перед війною, людей початку війни і до людей найстрашніших днів для нашої Радянської Вітчизни. Придивлявся уважно. Як дивовижно швидко змінюються люди в залежності від обстановки. Змінюються до невпізнання, навіть до огиди й презирства до них. Це — боягузи і пристосуванці. А інші змінюються перед ними. Ці люди гідні найвищої поваги і похвали.

Про багатьох цих людей я збирався записати до свого щоденника ще під час війни, але пишу про них оце тепер, через два десятки років.

Коли я їхав з Олександром Русановим на аеродром, то, звичайно, широко хотів, щоб капітан Русанов саме й став гідним поваги. У нього на той час було на це чимало підстав. І вже остаточно я був переконаний, що такою людиною був підричник із загону імені Котовського Василь Яремчук. Після проводів Русанова я збирався завітати до Яремчука в госпіталь. Він уже одужав. До Яремчука є ще справа й державного порядку...

Та ось аеродром. Скільки ми разом з Співаком, Зленком, Гайовим, Гризодубовою провели вже людей на той бік фронту: і членів ЦК, і секретарів підпільних обкомів, і командирів з'єднань — Федорова, Сиромолотного, Бегму, Бурченка, Маликова, Мельника, Владимірова, Рудича, Короткова, Горлача, Чепака, Грошева, Логвинова. А мінерів, інструкторів-підривників? А радистів?.. І ось вдруге туди летить Русанов.

Ми переговорили з пілотами. Потім стали прощатися. — Поїхали, — сказав Русанов.

І ось уже дверці літака зачинилися. Крізь вікно викирав Русанов й усміхався. «Своїми зубами я і дріт перекушу, — пригадалися його слова, — не те що горлянку фашизму!»

Я помахав картузом.

Звичайно, я не думав, що Русанова вже більше ніколи не зустріну. Він один з тих людей, сама зовнішність яких ніяк не уживалася з поняттям смерті. Та й взагалі про смерть на війні думати не хочеться, хоч вона, якщо не завжди, то часто близько.

Але те, що сталося з Русановим, аж ніяк не могло бути мною передбачене. Я мушу зараз говорити про це ще й тому, що його нещастя глибоко й на довгі роки поранило і моє серце.

Полетів капітан Русанов у тил з наказом на нове завдання. Летів окрилений довір'ям і нагородами, які одержав він і бійці його загону. Благополучно він і приземлився, передав партизанам боеприпаси.

Та німецьке фашистське командування і особливо генерал-злочинець Ганс Шпейдель, автор тактики «мертвої зони», «випаленої землі», уже кували страшні плани знищення партизанських загонів у зоні їхньої дії.

Це був час, коли наші війська, вирівнюючи лінію фронту, відійшли на схід з кількох районів Сумської, Харківської і Курської областей, які були звільнені під час зимової кампанії 1943 року. Наші війська зайняли оборону, залишивши Харків, за Белгородом, по Дінцю. Це був час, коли гітлерівський генеральний штаб готував операцію «Цитадель», реванш за свою поразку у битві на Волзі й на Кавказі. Це був час, коли на фронті не було активних дій.

Скористувавшись з такої обстановки на Белгородсько — Харківській ділянці фронту, фашистське командування ки-

нуло кілька дивізій проти групи українських, орловських і курських партизанських груп, загонів і з'єднань.

На початку травня 1943 року німецькі каральні війська заблокували масив Брянського лісу і розгорнули наступ на партизанські розташування. Українські загонали південну «околицю» лісу від Старої Гути до Нововасилівських хуторів Хильчанського району. Противник розколов наші загонали на дві частини по річці Нерусі. Українські партизанські загонали трималися стійко, билися одчайдушно, завдаючи великих втрат каральним полкам.

17 травня 1943 року загін імені 25-річчя РСЧА під командуванням капітана Русанова вийшов у рейд, намагаючись вирватися з залізних лещат ворога. Але під час переправи через річку Івотка німці зустріли партизанів щільним кулеметним і автоматним вогнем. Перейти на той берег не пощастило. Загін імені 25-річчя РСЧА повернув назад, до масиву Брянського лісу.

У двадцятих числах травня противник посилив натиск на партизанські лінії оборони. Цим наступом ворог порушив зв'язок в обороні між загонами орловських і сумських партизанів.

То був справжній фронт. Десятки літаків-бомбардувальників шугали над лісом. Безугавно гатили по партизанській обороні артилерійські й мінометні батареї. Польові, лісові дороги заблокували танки. Палав ліс. Горіли села. Од гуркоту й ревища тремтіла земля. Всюди гасав вогонь, яким гітлерівський генерал Ганс Шпейдель намагався з районів Сумщини зробити оту «випалену землю», «мертву зону».

То був запеклий фронт. Гірше. Бо сили ворога переважали вдсятеро. Бо ніяких ні запасних, ні заздалегідь підготовлених рубежів у тих, які вели тяжкі оборонні бої, не було. Вичерпувалися і боеприпаси.

Після того, як зробила своє артилерія, авіація і німецькі танки, фашистські піхотні війська, оснащені до зубів автоматичною зброєю, стали тіснити партизанські загонали до річки Десни. Фашистські піхотинці йшли по всій ділянці трьома ланцюгами. Солдат від солдата — на віддалі двох кроків. А шеренга від шеренги на десять-п'ятнадцять метрів. Здавалося, від цієї лави не могло ніщо встояти. Вона здатна вигорнути, вимести геть все живе з свого шляху.

Ворог проходив по п'ять кілометрів на добу, все дужче стискуючи знекровлені в нерівних боях партизанські заго-ни. Вже 28 травня сумські заго-ни втратили зв'язок з орловськими з'єднаннями і не знали, в якому становищі знаходяться заго-ни на схід від річки Неруси.

Боеприпасів майже не було. А ворог все насідав. За-гального керівництва заго-нами не стало. Кожен загін діяв на свій розсуд. Деякі заго-ни розбивалися на невеликі гру-пи й виходили з оточення.

5 червня 1943 року німецькі дивізії притиснули до Дес-ни знесилені в нерівних запеклих боях партизанські заго-ни й бригади. Командири заго-нів Бойко, Гнибіда, Гудзенко і Логвинов застрелилися...

У бою загинув командир Шосткинського заго-ну Смик, смертельно був поранений командир Хильчанського заго-ну Горюнов, коли перепливав Десну. Командир Глухів-ського заго-ну Чайка потрапив у полон і був розстріляний. Комісар Ямпільського заго-ну Красняк був поранений і за-хоплений в полон...

Трагічна сторінка в історії партизанської боротьби на Україні. Які чудові люди загинули!

До останнього набою, до останньої гранати билися й партизани заго-ну імені 25-річчя РСЧА проти всемеро пере-важаючих кількістю і в сотню разів краще озброєних сол-датів з фашистської каральної експедиції. Загін поніс великі втрати...

Пригадую похмурий осінній день. До кімнати, де я си-дів над картами разом з полковником Перекальським, рап-том ускочив працівник нашого штабу.

— Товаришу генерал-майор! Чули? Отакий падлюка! Я ще тоді підозрівав, що таке може статися. І на дівчат я-кось він позирав, і чарку не проти смикнути... Я ще тоді...

— Це про кого? Що трапилося? — запитав я, підвівши голову.

Кинув на стіл олівець і Перекальський, здивовано по-дивившись на штабіста.

— Ось читайте. Листівка з портретом Русанова — «Правда о партизанском движении». Розколовся падлюка Русанов! Все ось розказав власовському полковнику. Тут і про вас, і про Ковпака, і про Грабчака. Скільки грязюки вилив!..

Я вже бачив ту листівку. Мені її передали з німецького тилу партизани. Я її дуже уважно читав. У мене стиснулося від болю серце. І зараз не за Русанова, а за цього офіцера, працівника штабу. Я різко махнув рукою, показавши на стілець.

— Сядьте. А ви особисто були на допитах і катуваннях Русанова у гестапо?

— Н-ні... Що за запитання? — зашарівся офіцер.

— Так чому ви вірите отак з ентузіазмом нашому заклятому ворогові? Вірите одній брудній і ганебній фашистській шпаргалці. Ви думаєте, що гестапівці і всяка власовська гидота чимось вдячні Ковпаку, Грабчаку, мені і всім партизанам, щоб складати похвальні про нас пісні?.. Вони бояться нас і ненавидять гірше від усяких чортів. Ось і пишуть... Вони, а не Русанов. Які тут ви побачили секрети? Ви ось звернулися до мене як до генерал-майора, а тут пишуть, що я генерал-полковник. А підпис Русанова ви пам'ятаєте? Схожий він на ось цей, що в листівці?

— Але ж він потрапив у полон. Він у їхній уніформі на фотокартці...

— Запам'ятайте, що я вірю в чесність, добropорядність і відданість Батьківщині й Комуністичній партії своїх підлеглих по роботі, інакше я не був би їх начальником. Запам'ятайте ще раз і назавжди і те, що у ворога зброя — це не лише його гармати, танки, літаки і бомби, а й брехлива пропаганда, спрямована на дискредитацію та дезінформацію проти радянських людей, проти Комуністичної партії, проти Радянської влади... І я не вірю і не буду вірити «фільчиним грамотам» наших запеклих ворогів. Їхні листівки, статейки, книги, їхні «офіційні» документи — все це на війні брехня, бо воно корисне їм, смертельним нашим ворогам... А зараз я зайнятий і більше затримувати вас не смію...

Я випив води. Відчував, як палали мої щоки.

— На чому ми зупинилися, Георгію Олексійовичу? — запитав я у полковника.

— А ви вірно одчитали товариша, — зауважив Перекальський.

— Я не встиг йому ще сказати, що на слово вір, але неодмінно перевір, якщо не хочеш бути обманутим і лопухом у виконанні свого службового обов'язку. Але не такому це говорити. На жаль, Георгію Олексійовичу, сюди

заходила людина, котра аж руки потирає, коли сусіда потрапив у біду. Він, бачите, передбачав, примічав ще тоді, що Русанов буде в полоні і розколеться перед гестапівцями...

І все-таки підступний сумнів закрадався в мою душу. Невже? Я перечитую рядки, написані мною про Русанова після розмови і доповідних листів Йосипа Сеня, командира Середино-Будського загону, який знав Русанова і коли той прилетів уперше, і коли прилетів удруге, знав до початку тих страшних боїв з німецькими карателями. Ось ці рядки:

«Дійсно, капітан Русанов Олександр Дмитрович був під час Вітчизняної війни ад'ютантом начальника Українського штабу партизанського руху. Характеризувався Русанов позитивно, досить грамотний, вольовий, володів усіма необхідними якостями офіцера Радянської Армії.

За проявлені бойові подвиги у війні з Фінляндією Русанов нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора.

Працюючи ад'ютантом начальника Українського штабу партизанського руху, Русанов весь час просився, щоб його відрядили в тил ворога для безпосередньої участі в боротьбі з німецькими окупантами.

Враховуючи бойові якості і здібності офіцера Русанова, він був відряджений у спеціальну школу Українського штабу партизанського руху викладачем по військових дисциплінах, а потім за його настійною просьбою був скинутий на парашуті в тил ворога в районі Хінельського лісу Сумської області в один з партизанських загонів начальником штабу партизанського загону.

Через деякий час Русанов був призначений командиром цього ж загону.

До початку весни 1943 року на кордоні Сумської і Брянської (тоді Орловської) областей активно діяли в тилу ворога понад десять партизанських загонів України і, крім того, багато партизанських загонів Брянської області.

Ці загани завдавали бойових ударів по тилах і комунікаціях противника настільки чутливих, що німецьке командування змушене було відкласти на деякий час свій наступ на Курській дузі і кинути для боротьби проти партизанських загонів кілька своїх бойових дивізій з танками, артилерією і авіацією, знятими з фронту.

У жорстоких боях, які вели партизанські загони проти регулярних армій противника, загинуло смертю хоробрих багато й багато партизанів та їхніх командирів і комісарів.

В одному з згаданих боїв разом з іншими партизанами був захоплений в полон і Русанов...»

До останнього набою, до останньої гранати билися партизани загону імені 25-річчя РСЧА... Знесилена до краю група бійців з пораненим капітаном Русановим зупинилася на лісовій галявині. Русанов призначив одного бійця на варту. Натомлені люди заснули, мов убиті. Не витримав і вартовий. Заснув...

Раптом Русанов прокинувся. Його одержу шарпала німецька вівчарка. В його тіло найжачились багнети. Перед ним шестеро німецьких солдатів. Автомат ППШ, пістолет і планшетка були вже у ворогів.

Русанов люто зиркнув на вартового, але той уже був зв'язаний мотузком.

Русанов потрапив у полон.

Трьох їх, обірваних, під конвоем, повели у Середино-Буду. Шлях не близький — 25 кілометрів. Полонені, змучені спрагою, скривавлені, падали од втоми, і тоді гострі жала багнетів кололи тіло, жандарми підганяли прикладами в спину.

Особливо діставалося Русанову. На його груди жандарми повісили дощечку з написом «Бандит-убивця».

— Розстріляйте мене! Розстріляйте! — просив поранений партизанський командир у жандармів.

Та ось і містечко Середино-Буда, яке дало народові партизанських командирів і організаторів, сотні бійців-партизанів.

— Дивіться всі, — горлянуть жандарми. — Бандит-офіцер! Бандит з Москви!

Чи міг думати капітан Русанов і коли працював по той бік фронту, і коли востаннє розмовляв зі мною, і коли вів бої з ворогом, і коли проривався з кільця і навіть ще вчора, що він ось таким постане перед жителями цього містечка, перед своєю Батьківщиною?

На ніч Русанова і ще одного партизана кинули у хлів. Русанов не міг миритися з полоном. Такої ж думки був і товариш. Вони вирили дірку під стіною, удосвіта втекли.

Та за два кілометри товариш випадково наступив на міну і був розшматований. Лежав на землі оглушений і Русанов. В його тіло впився десяток дрібних осколків. Не забарилися і гестапівці з собаками.

Русанов знову в хліві, на соломі. А потім в тюремній камері в Орлі, де його підліковували для допитів...

Ним посилено цікавилися гестапівці, офіцери СС і навіть власовці. Ще не зажили рани, як тюремні перукарі силоміць почали його голити. Потім прийшов фотограф.

«Нащо це їм?» — з острахом думав полонений.

— Усміхніться, — попросив фотограф.

— Усміхнутися? Тільки таким ти «заснимешь меня на пленку, кажим презираю убийц».

Так відповів капітан Русанов тим, яких цікавило його зображення. Ця відповідь зафіксована ним у віршованому звіті про своє життя, написаному в малесенькому блокнотикові. Блокнот потрапив до Радянського Союзу вже після війни, і моя сім'я змогла переписати поему Русанова «Партизан — народный мститель» тільки в липні 1963 року.

Рани загоїлись. І ось п'ять конвоїрів і дві собаки супроводили Олександра Русанова на вокзал. У вагоні з заготовленими віконцями його повезли до Німеччини. Русанов опинився у фортеці Лютцен, за чавунними дверима і гранітними стінами.

Щоб зламати волю Русанова, гестапівці посадили його на «дієту» — 100 грамів ерзац-хліба і кружка «болотної води». Німецькій контррозвідці з собачою улесливістю і відданістю допомагають зрадники радянського народу — офіцери власовської так званої «русской освободительной армии». Одному з власовських майорів Сахарову Русанов кидає в обличчя:

Урод! Кровопийца! Чего же хочешь?
Ведь я ничего не скажу.
Будьте довольны тем, что забрали
Планшетку и карту мою.

Тим часом німецька пропаганда і розвідка з допомогою власовців уже надрукувала й викинула з літаків на територію дій українських партизанів листівку «Правда о партизанском движении».

«Правда о движении»... Але правда на світі о д н а. І за цю правду про Русанова бився і Петро Петрович Вершигора. Він писав мені у лютому 1960 року:

«Дорогий Тимофію Амвросійовичу!

Давно збираюся написати вам про всякі літературні справи. Та все не доходили руки. Але зараз хочу сповістити вам звістку, яка, мені здається, може вас порадувати: знайдені німецькі документи про капітана Русанова. Скоро вони будуть у мене, і я вишлю вам копії. Потрапивши в полон, він поведив себе як герой, піддавався тортурам, загинув, але не виказав нікого й нічого. Вже після його смерті фашистами була сфабрикована гидка листівка, яку ми всі знаємо...

Ще в тилу ворога я познайомився із змістом цього провакаційного документа. Кидалася у вічі «липа», її поверховий, неточний і дурнуватий тон і висвітлення фактів... В описі наших товаришів було немало такого, що фашистська розвідка могла знати з «бабського радіо», з чуток або з допитів рядових, малообізнаних партизанів, які потрапили в полон. Капітан же Русанов, за своїм становищем, був особою настільки обізнаною, що якби він «розколовся», то, звичайно, німецьке командування дістало б відомості, які були на той час надзвичайно важливі. Та, як з'ясується, він загинув, витримавши катування, але не розколовся. Пишу вам трохи передчасно, бо хочу порадувати вас, розуміючи, як могли обійтися в той суворий час з сім'єю Русанова, його пам'яттю... Коли будуть одержані документи, треба буде звершити, хоча й запізнілий, акт справедливості. Я вірю, я надіюсь, що ви це зробите...

П. Вершигора, 23 лютого 1960 року».

Вже коли була розповсюджена листівка з фотокарткою Русанова і його незграбно підробленим підписом, гестапівці продовжували допитувати полоненого партизана. Мінялися тюрми, фортеці. З Лютцена перевели Русанова у Тегельську в'язницю.

Дворище огромный, стеной обнесенный,
• Все цемент, земли ни куска,
Борзых и ищеек на случай побега
Содержат не меньше полка.

Іноді катування змінювалися «добрим тоном». З шкури лізли гестапівці і їхні наймити — агітатори з РОА, щоб «розколоти» Русанова, узяти від нього відомості з партизанського штабу. Вони говорили, що Русанову вже нема чого втратити, що за листівку за «його» підписом на

радянській стороні не буде порятунку ні йому, якби він там з'явився, ні його сім'ї.

І знову на допит до гестапівців...

Дверь отворилась, солнцем горит
Широкая лысая харя.
Она точно жаба сидит,
Приветствует меня так лукаво.

Напрасно вы будете время терять,
Себя и меня беспокоить.
Долгом и честью считаю своим
Присягу народу исполнить...

Глупый дворяжка ты, Зыков Фаддей,
Грачей на мякине не ловят.
Честность мою много знают людей,
Листовке такой не поверят.

Не страшно погибнуть, мне жаль одного —
Служил я для Родины мало,
Хотелось еще бы лет сорок прожить
Для нашего края родного.

Ось про що думав і в хвилини допиту, і в камері-одиночці незламний Русанов, в якій він був, немов у мішку, і де тишу порушував брязкіт ланцюгів.

«Мою чесність багато знає людей», — говорив Олександр Русанов.

Одним з таких людей є Михайло Іванович Іконников, якому пощастило врятуватися з фашистського концтабору і який живе зараз в Архангельську. Він писав:

«В роки Великої Вітчизняної війни мені довелося зустрітися з капітаном Олександром Дмитровичем Русановим, який, за його словами, був у вас ад'ютантом при УШПР в 1943 році. Під час каральної експедиції фашистів проти партизанів в одному з боїв поранений Русанов був узятий у полон у Брянських лісах. Потім Русанова доставили у фортецю Бауцен, де його допитували високі чини гестапо. В січні 1944 року його привезли до Берліна, де його допитував начальник гестапо Мюллер. Протягом кількох місяців Русанов сидів у тюрмі Тегель, де я в цей період перебував під слідством гестапо за підпільну роботу серед полонених.

Випадково мені довелося познайомитися з Русановим ближче. А двічі під час нальотів авіації я потрапляв до його камери-одиночки. Я сидів на 4 поверсі, і нас, звичайно, вивели вниз, щоб ніхто не втік.

Для нас, в'язнів, Русанов був прикладом безстрашся і незламності перед фашистами. Його навіть побоювалися і поважали вахтмани за стійкість і мужність... Русанову я багато чим вдячний. Він підтримував мене морально, вселяв упевненість, учив, як поводити себе на допитах, та і не тільки мене, а й багатьох в'язнів.

Капітан Русанов зустрічався у Тегельській в'язниці з Мусою Джалілем і його товаришами, з якими я теж був знайомий. Згодом мені вдалося врятувати один з блокнотів з віршами Джаліля. Цей блокнот я повинен був передати Русанову, та я не зміг, бо його вивезли з тюрми. Капітана Русанова гестапо вивезло для знищення...»

З інших відомостей також видно, що капітан Олександр Русанов у тюрмах концтаборів був зірцем незламності й відданості Радянській Вітчизні серед військовополонених, був духовним наставником і для членів підпільної організації, був другом мужнього і талановитого татарського поета Муси Джаліля.

Є підстави гадати, що Русанов, читаючи вогненні поеції Муси Джаліля, почав писати і сам вірші. Але Русанов у жодному з кількох сотень рядків не називає себе поетом. Свої вірші він вважає листом, «куплетами» до земляків. Форма віршованого листа обрана ним для того, щоб в умовах «берлінської режимки», в умовах, коли за ним стежило гестапо і підсилало лазутчиків-зрадників, можна було висловити те, що було на душі. В звичайному листі це було б важче. А у вірші Русанов називає імена зрадників, які показали на нього, що він ад'ютант УШПР, які «переконували» його перейти до Власова. Наприкінці віршованого листа Русанов говорить, що він помирає, але його друзі-підпільники роблять своє, риють могилу фашизму навіть там, у Берліні. Він шкодує, що не може про все це написати.

Навіть з наведених тут рядків видно, з яким одвертим гнівом, сарказмом і ненавистю Русанов розпікає гестапівських чинів і офіцерів-власовців, які служили у фашистській контррозвідці. У своїх віршах Русанов постає справді залізним, незламним офіцером-чекістом, гордим своєю посадою, своїм місцем у час боїв з фашистами. У той же час рядки віршованого листа Русанова дихають любов'ю до Москви, до партії, до вождя німецького робітничого класу Ернста Тельмана, до рідного краю, до своєї сім'ї. А як щиро Русанов любить свою дружину, малесеньку трирічну доньку...

Засуджений у свій час по закону Контрольної комісії начальник відділення концтабору Курт Еккаріус сказав нашим слідчим:

— Русанова я зустрів як в'язня у тюрмі концтабору Заксенгаузен в місті Оранієнбург у Німеччині. В жовтні або в листопаді 1944 року Русанов у камері покінчив життя самогубством. Я сам бачив його труп...

Курт Еккаріус далі говорить, що Русанов помер не одразу. Наглядачі вдарили на сполох, і Русанова однесли в санчастину. Там йому подали допомогу і спровадили знову в камеру разом з підсланим до нього в'язнем. Але вночі Олександр Русанов зірвав бинти і стік кров'ю. Ранком його тіло одвезли в крематорій.

Це ж підтверджують наглядачі тюрми Отто Такпан, Могон Майстер.

В тому ж Оранієнбурзі радянський солдат Василь Заболотний під час роботи нашої військової частини по очищенню території колишнього концентраційного табору Заксенгаузен знайшов залізну баночку в одній з розбитих камер. В баночці було запаковане вже потерте посвідчення особи на ім'я капітана держбезпеки Русанова Олександра Дмитровича, уродженця м. Тим Курської області.

Це було посвідчення з моїм підписом, яке я видав Русанову перед вильотом у ворожий тил. Воно повернулося до моїх рук через багато років, повідавши ще раз про останні дні нашого незабутнього Саші Русанова, його останній подвиг.

Ось текст передсмертного листа капітана Олександра Русанова.

«Перемога наша. В оту перемогу я вклав свою частку, та не довелось подивитися на плоди своєї роботи — тому що страждання повинен бути край: катування нестерпні.

Прощай, Батьківщино і співвітчизники!

Твій син *О. Русанов*.

Сповідую про себе: Русанов Олександр Дмитрович, 1919 року народження, уродженець м. Тим, Курської області, вулиця Леніна, буд. 22.

Працював ад'ютантом у зам. наркома внутрішніх справ УРСР комісара держбезпеки тов. Строкача Т. А., він же одночасно був начальником Українського штабу партизанського руху. З 4. II 1943 р. я був командиром партизанського загону імені 25-річчя РСЧА у Брянському лісі.

5. VI 1943 року тяжко пораненим потрапив у полон і блукав по тюрмах Німеччини. До 15.IX 1944 року піддаючись нелюдським катуванням з боку гестапо, кінчаю життя самогубством — перерізаю вени.

Батьківщину не продав, секретів не виказав.

Хай живе Батьківщина...»

«Батьківщину не продав. Таємниць не виказав».

Яка незламність духу і відданість народові в цих передсмертних словах Олександра Русанова! Як би хотілося, щоб наша молодь, якій зараз шістнадцять і двадцять років, взяла до свого духовного арсеналу ще й подвиг вірного сина рідної землі капітана Русанова, комуніста, людини з палаючою, мов жар, любов'ю до своєї соціалістичної Батьківщини.

Саме для цього ми й розповіли на цих сторінках про Олександра Дмитровича Русанова.

3

Я вдруге зустрівся з Василем Максимовичем Яремчуком. Він уже міг ходити і оце завітав до нашого штабу. Груді Яремчука прикрашали Золота Зірка Героя Радянського Союзу, орден Леніна і орден «Знак пошани».

— Я уже здоровий, Тимофію Амвросійовичу. Пора й вилітати, — сказав Яремчук, привітавшись.

— Зачекай ще трохи, — відповів я. — На днях я читав про тебе нарис Леоніда Первомайського. А ось і «Перець» тебе проперчив. Читає?

— Ні. Ми все з Іллею Григоровичем Стариновим сидимо над новими мінами. Цікаві штуки — нові міни. А що там у «Перці»?

Я віддав Василеві журнал і сказав:

— Удостоївся честі потрапити на обкладинку. Ось дивись! Несеш разом з Григорієм Балицьким на рейці по дві низки ковбас-ешелонів. Схожі ви тут?

— Балицький наче схожий. А я ні, — викрутився Яремчук. — Ще й вірша хтось склав.

— А вірша ми зараз прочитаємо...

Земляки — Радянські Герої.
Фашистів друзі міцно б'ють. Всі троє.

Тринадцять танків в гадове нутро
На смерть прошив Остапенко Дмитро.

Григорій Балицький, з «поваги» до тевтонів,
Тринадцять висадив ворожих ешелонів.

І стільки ж рівно Яремчук Василь.
У них, як видно, спільний стиль.

«Тринадцять», кажуть, чортове число,
А нам воно удачу принесло.

Для нас «тринадцять» — це тільки початок,
А ось для фріців — на капут завдаток...

Яремчук засміявся й почухав потилицю:

— Складно. Тринадцятий ешелон поставили мені авансом. А я ж тільки — дванадцять. Тепер уже не викреслиш. Доведеться скоріше летіти та відробляти, Тимофію Амвросійовичу.

— У Москві десь через тиждень відкривається Третій Всеслов'янський мітинг. Ти повинен виступити.

— Це ж перед усім світом! — задумливо промовив Яремчук. — Погода ж яка! Летіти треба. А то «Перець» написав, що тринадцять, а хлопці з Харківського загону прочитають і скажуть: «Коли це Василь прибріхувати навчився». А точний облік треба і на війні мати. Я полечу. Поки журнал той дійде у тил, я тим часом розправлюся з одним чи двома ешелонами, щоб совість була чистою!

— Вирішено, товаришу Яремчук, — нарешті підвищив я голос, бо з такою людиною торгуватися дуже важко. — Ти виступиш від імені своїх друзів-партизанів, від імені тих, з якими полетиш, від імені рідної землі своєї... Я теж прийду на цей мітинг. А потім проведжатиму твій загін підричників у путь-дорогу.

— Гаразд. Мені є що сказати на такому конгресі, — погодився Яремчук.

— Ось і домовилися, Василю Максимовичу!

9 травня 1943 року Колонний зал Будинку Спілок був переповнений делегатами 3-го Всеслов'янського мітингу. Мені не забути той з'їзд! Я знову зустрівся з товаришем юних днів Олександром Фадеєвим. Згадали партизанів Уссурійського краю, Білу Церкву... Фадеєв хоче написати роман про партизанів і підпільників і так написати, щоб книга прозвучала, як його «Розгром». Я пообіцяв допомогти йому познайомитися з матеріалами, людьми. Його цікавили народні месники на Україні...

На Всеслов'янському мітингу виступили Олександр Гундоров, Голова Всеслов'янського комітету, генерал-лейтенант Червоної Армії, Олександр Фадеев, російський письменник. Третім виступав Василь Яремчук. Його вагомим, як саме горе війни, як любов до рідної землі, слова, його спокійний, як наша упевненість у перемогу над фашизмом, голос ще довго вчувалися мені:

«Брати по крові, брати по боротьбі, брати по священній ненависті до гітлерівських розбійників!

Велика частина моєї рідної землі перебуває ще під гітлерівським чоботом. Та не вдалося фашистським гадам скорити наш народ. Україна живе й бореться! Український народ не стане рабом. Горить земля під ногами німецько-фашистських бандитів.

Із малесеньких партизанських загонів вирости на нашій землі справжні партизанські армії. Від наших ударів летять у повітря мости і склади, військові ешелони ворога. Тільки одна моя партизанська група пустила під укіс 12 ворожих ешелонів, висадила 7 мостів, два танки, цукровий завод з продукцією, знищила 7 автомашин з есесівськими головорізами. А таких партизанських груп, як моя, на Україні діють тисячі.

Брати пригноблені слов'яни! Я звертаюся до вас від імені партизанів і партизанок України. Нещадно знищуйте фашистських гадів, які хочуть стерти з лиця землі велике й могутнє слов'янське плем'я. В горах Югославії, в лісах Польщі, в містах і селах Чехословаччини нищівно бийте і давить фашистську гадину. Наближайте день нашої святої перемоги. Наближайте час безславної смерті «нового фашистського порядку». Пам'ятайте, брати, що тільки тоді настане в світі справжній порядок, коли ми спільними зусиллями заб'ємо осиковий кілок у могилу фашизму.

До помсти, брати слов'яни!

Хай живе наша перемога!»

Потім виступили народний поет Білорусії академік Якуб Колас, громадський діяч Югославії Велимир Влахович, командир чехословацької частини, яка діяла на радянсько-німецькому фронті, полковник Свобода, польська письменниця Ванда Василевська, болгарський громадський діяч Володимир Томов, український кінорежисер і письменник, член Всеслов'янського комітету Олександр Довженко, командир польської дивізії в СРСР імені Тадеуша Костюшка полковник Зігмунд Берлінг, митрополит Київський і

Галицький Миколай, словацький партизан Юзеф Туш, Герой Радянського Союзу командир групи білоруських партизанських загонів Василь Козлов і Герой Радянського Союзу генерал-майор Червоної Армії Анатолій Дяконов.

А потім піднялася на трибуну змучена стражданнями жінка. Це була Мотря Лисенко з Донбасу.

«Приїхали ми у Мюнхен, нас там оглянули і послали у місто Дахау в табір. Годували нас юшкою з води і редьки, без хліба. Іноді видавали по сто грамів хліба. Одного разу мене так побили, що я кілька днів не могла звестися на ноги. Від поганих харчів у таборі шаленів тиф. Багато наших померло від нього. Була у нас у таборі дівчина Катя. Вона розповідала, як німкеня била її по обличчю й кричала: «Я за тебе, російська свиня, гроші заплатила». Зовсім жахливе скоїли вони з Марусею Гордценко з Дружківки на Донбасі. Коли її хазяйка почула по радіо про розгром німців на Волзі, то схопила каструлю з кип'ятком і хлюпнула ним в обличчя Марусі. Дівчина осліпла. І її скалічену відправили на батьківщину.

Я звертаюся до вас, слов'яни і слов'янки! Удень і вночі проливають сльози наші люди, полоняни германців. Вдень і вночі чекають вони допомоги. Чуєте їхній стогін? Бачите, як простягають вони в благанні до вас вже німечні руки? Врятуйте їх».

До партизанського штабу я повертався з Василем Яремчуком і Олександром Петровичем Довженком, який частенько бував і в нас, у штабі, і в шпиталях, і в партизанському резерві.

— Передайте ширий уклін партизанам,— говорив Довженко, звертаючись до Яремчука. Далі зітхнув і сказав: — Страшні слова говорила Мотря Лисенко. Німкеня за Катю заплатила гроші! А друга випалила очі Марусі кип'ятком! Просто кров холоде від цих жахів... Тож Червона Армія і партизани мусять дякувати долі, що возвеличила наше життя боротьбою за високу мету. Ніякі жертви не спинять нас у боях — ані пожежі, ані руїни, ані кров! Горді і ов'яні славою боротьби за волю дідівські знамена Наливайка, Сагайдачного, Хмельницького і Залізняка і наш великий червоний прапор Леніна ведуть нас до перемоги.

— Справедливі слова, Олександр Петровичу,— мовив я.

— Тимофію Амвросійовичу, фронт мої хлопці-оператори знімають добре. А ось посидіти б десь з Василем

Яремчуком у засаді біля залізничного насипу... Любі ви мої! Ви ще й не уявляєте повністю, хто ви є. Партизани — наша слава, наша гордість. Партизани — це ті сини України, перед якими скинуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи й пісні. Це невмирущий символ безсмертя нашого доброго і чесного народу...

А через кілька днів з групою працівників штабу я провоявав Василя Яремчука та його одинадцять хлопців за лінію фронту. Ми передали Яремчуку пачку листів до партизанських командирів. Вийняв з планшетки лист і я. Хотів було передати сам і особисто в руки адресату, та до мого вильоту ще два тижні. Часу немало.

— Це лист генералові Рудневу від дружини і сина. А від нас усіх — привіт! Ну, бувай!

— Передам, Тимофію Амвросійовичу. Хочеться побільше набити фашистів за сліпу Марусю Гордценко, за сльози Мотрі Лисенко... Влітку 1942 року в селі Алтухово на Брянщині було багато наших друзів, з якими ми ділилися останнім шматком хліба. І ось ми повертаємося від залізниці і очам не віримо. Нема села. Одне згарище. Вся трава вкрита чорним попелом. Нема людей. Тільки трупи, сотні розстріляних, а потім спалених жінок, дітей. Я відшукав труп старенької жінки, яку наші хлопці-підричники називали матінкою. Вона лежала обвуглена. Я опустився на коліна. Взяв жменю попелу й сказав: «Клянуся перед твоїм прахом і прахом усього села Алтухово, що помщуся звірам-фашистам. Я буду знищувати їх, як чумних щурів, як скажених собак. Од помсти тої горітиме небо!» Я підвівся. Біля мене стояв дідусь — чоловік цієї жінки. Він врятувався один на все село, бо пас корову. Він м'яв у руках шапку. То була моя шапка, яку дали мені ковпаківці ще 20 жовтня 1941 року і яку я подарував дідусеві. «Бачиш, Васильку! Тільки одна шапка твоя партизанська залишилася од всього нашого села!» Я ненавиджу фашистів, і як я їм даватиму жару, Тимофію Амвросійовичу, за Алтухово, од якого залишилася одна моя шапка!— вигукнув Яремчук, а потім звернувся до своїх: — Нам уже час, хлопці! Ніч коротка...

Я глибоко вдихнув, сповнене вечірньої прохолоди і близьких лісів та гаїв, повітря. Скоріше б і самому за Яремчуком! Група відповідальних працівників ЦК КП(б) України й Українського штабу партизанського руху готується

до вильоту. Дем'ян Сергійович Коротченко вже там, Старинов везе нові міни, цілий арсенал мін. Товариші з відділу агітації й пропаганди захопили з собою кіноустановки, фільми. Та, головне, наступає пора рішучих боїв за Україну. Головне, треба спорядити в рейди, в походи оту партизанську армію, що зараз скупчилася на півночі Ровенщини, Житомирщини. Я вже нишком передав майже всі справи по штабу полковникові Соколову Василю Федоровичу. Ось чому я не можу не хвилюватися до часу, поки літак, на якому буду, не одірветься від аеродромної доріжки.

Хоча б скоріше.

Олександр Довженко назвав партизанів славою і гордістю, невмирущим символом безсмертя нашого доброго і чесного народу. Нам ще багато треба зробити, щоб стати для майбутніх поколінь отим невмирущим символом.

А завтра у нас, штабістів, знову робота з ранку до пізньої ночі. Я задоволений офіцерами УШПР й особливо полковниками Іваном Миколайовичем Кондрашовим з технічного відділу, Юхимом Михайловичем Косовським, начальником зв'язку, нашим розвідником Андрієм Павловичем Бобарикіним, старшим лейтенантом Костянтином Ткачем. Народ це бувалий, непосидючий, знаючий, відданий нашій загальній справі. А такі, як майор Анатолій Хорошилов, капітан Василь Станіславський і капітан Григорій Грошев все просяться, щоб я послав їх у ворожий тил. Доведеться! З такими людьми можна і працювати, і воювати.

ЧАСТИНА П'ЯТА У ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ

Розділ перший

Х

1

оча б скоріше!
4 червня оперативна група УШПР була вже на аеродромі, а я ще перебував у штабі. Моїм заступником залишався начальник оперативного відділу полковник Соколов Василь Федорович.

Мені здавалось, що ось-ось можуть подзвонити з Кремля і перенести або й скасувати особисто мій виліт. Не знаю, чому так важко було домогтися на відрядження у партизанські з'єднання. Може, тому, що летіти туди у мене було велике бажання. От і зараз ще нема остаточної відповіді.

Дзвоню в Кремль. Головнокомандуючого нема. Тоді я звертаюся через півтисячі кілометрів до Військової Ради Воронезького фронту. Біля телефону Леонід Романович Корнієць.

Я доповідаю про справи, про план вильоту в тил, щоб скоординувати дії партизанських з'єднань і загонів з військовими фронтами, які братимуть участь у боях за визволення України.

— В Державному Комітеті Оборони зараз нема нікого. Прошу дозвіл у Центрального Комітету КП(б)У на мій виліт з Москви у тил.

— Добре! Летіть. Щасливої дороги, Тимофію Амвросійовичу! Передайте усім партизанам привіт! Цілуйте командирів партизанських з'єднань, бійців. Привіт рідній українській землі!..

— Дякую. Передам.

Якусь хвилину я стояв, немов онімійлий. Потім обняв полковника Соколова і за хвилину уже був у кабіні «шевроле».

— Мчи щодоуху! — сказав я шоферові.

На аеродромі вся наша група зустріла мене без ентузіазму.

— Що сталося? — запитав я.

— Відбій дали льотчики! — відповів Старинов.

— Як? — аж злякався я.

— Та ось. Кажуть, що ніч коротка. Не встигнемо пролетіти небезпечну зону в темряві.

— А де товариш Гризодубова?

— Вона теж такої думки. Запізналися ми години на дві...

— А щоб продовжити темний час для польоту, треба летіти через Липецьк, — сказала Валентина Степанівна Гризодубова, привітавшись зі мною.

— Так це ж 500 кілометрів до Липецька! І ми затримаємося на цілу добу! Ви знаєте, що це означає? — звернувся я до командира полка авіаторів Гризодубової, а потім до своїх товаришів. — Такі хлопці і не могли умовити одну жінку дати команду на виліт. Валентино Степанівно, ми мусимо летіти. Зараз же. Проскочимо.

І літак одривається від землі. Прощай, Москва!

Настрій гарний. Це не такий літак, яким я літав у минулому році. Той торохтів, як недобитий віз. А в цьому... Просто приємно у просторій кабіні. Стемніло.

Та ось у небо увірвалися промені прожекторів. Лінія фронту. На якусь мить вони погасли, потім знову стали шарити поблизу нашого транспортного літака. Раптом у кабіні стало так видно, як вдень.

Заговорили німецькі зенітки. Літак падав униз. Це командир корабля капітан Слепов виривався з променів прожекторів.

— Ну, як? — спитав я у Старинова, який сидів на відкидній лаві поруч.

— Тримаюся. Лише б літак зовсім не упав, — відповів Ілля Григорович.

— Нічого. Це якби з кожного залпу зенітники попадали в ціль, то вже б не було авіації ні в них, ні в нас.

Зі мною погодилися товариші. А скоро і літак перестав смикатися. Вирівнявся. Гудіння моторів стало рівномірним і навіть мелодійним. Монотонна пісня завжди навиває спогоди. Думав я в літаку про свою дружину, донечку. Зараз вони у своїй малесенькій кімнатці слухають радіо. Якраз час останніх вістей. Як мені хочеться, щоб Людмила виросла мужньою і загартованою. Про це я їй писав і з Києва, коли вона з мамою була в Харкові, і з Куп'янська, коли поселилися вони в Саратові, і з Москви... Дівчинка народилася в напружені дні боїв у 1929 році на радянськоманьчжурському кордоні. Нервування матері передалося їй дитині. Але Людочка виростає вольовою, міцною духом. Слабкими людьми в наш час бути не можна. Наш час — епоха мужніх і незламних.

Моїм другим сусідом по лаві був старший лейтенант Олексій Семенович Єгоров. Єгоров — інженер-економіст, учився в армійській фінансовій академії при Наркоматі Оборони. Якось до слухачів академії завітав з нашого УШПР полковник Старинов. Старинов розповів фінансистам про партизанську боротьбу, про роботу підричників. Говорив він пристрасно, з вогником. І ось, слухаючи Старинова, Єгоров став переконуватися, що мінер, підричник — дуже важлива професія на війні. Старинов міг це довести, бо свою справу він любив усім серцем. Коли лекція закінчилася, Єгоров підійшов до Старинова й сказав:

— Візьміть мене, товаришу полковник, в школу, де ви готуєте мінерів-інструкторів для партизанських загонів.

— А ви про все подумали? — запитав Старинов.

— Так. І про те, що мінер помиляється тільки один раз, — відповів Єгоров.

— Мінер помиляється двічі,— уточнив полковник Старинов.— Один раз, коли народжується на світ, а другий, коли стає підривною.

Ця розмова продовжилася й з начальством академії. Єгорова відпустили і зауважили іронічно:

— Щось не віриться, що з фінансиста буде диверсант.

Але Старинов повірив старшому лейтенантові Єгорову ще тоді й відповів:

— Єгоров стане партизанським підривною.

Після навчання Єгоров летить у ворожий тил. В нинішньому періоді партизанської боротьби мінер, підривною стає основною особою в загонах. Єгорова ми будемо рекомендувати на посаду заступника командира з'єднання по диверсійній роботі. Перед цим з'єднанням Верховна Ставка поставила складне завдання — завдати удару по одному з залізничних вузлів. Єгоров летить до підривників Героя Радянського Союзу генерал-майора Федорова не з пустими руками. Ми передаємо Федорову й іншим загонам нову мінно-підривну техніку, без якої не можна впоратися з поставленими завданнями. Тож Єгоров повинен навчити людей працювати з цією технікою, стати пропагандистом нових мін. Робота його чекає нелегка, напружена. Мабуть, тому він зараз такий задумливий.

— Вище голову, товаришу старший лейтенант,— підбадьорив я його.— Олексій Федорович Федоров оцінить нову техніку, нову тактику, підтримає нас. А ми вам допоможемо вийти в люди з цією технікою. Для того й летимо з штабу всією «свитою». Ось побачите, ваші однокашники-фінансисти ще проковтнуть пілюлю. З Єгорова буде підривною! Вірно ж, Ілля Григоровичу? — звернувся я до Старинова.

— Неодмінно,— усміхнувся патріот підривної справи.

— В тилу будьте вимогливими,— продовжував я.— Діло ваше тяжке, ризиковане і не терпить навіть найменшої розхристаності, головотяпства. Але людям вірте, і тоді вони зрозуміють, що ви не лише вимогливий, а й доброї душі людина. І тоді вони підуть з вами, Олексію Семеновичу, хоч чортові на роги.

Вже й скінчилася червнева ніч. Жеврів схід. Там Москва. Там зараз дружина, донька. Там, на сході,— Батьківщина, бо внизу під нами територія, окупована противником.

Шість годин ми в польоті. Штурман уже сказав, що район Лельчиці близько. Ми всі попрутискувалися до ілю-

мінаторів. Але сигналів не видно. Може, штурман помилився? Це у них трапляється. Вже не раз кидали десанників «дуже не туди».

Але досвідчений льотчик Слепов лаяв генерал-майора Сабурова і його аеродромну службу. Штурман переконував, що ми на стиці Білорусії й Житомирської області, а сигналів нема.

— Сплять або бояться вогнища палити, конспіратори вешасні! — нервував Слепов.— Хоч повертай до Москви...

Ще на шість годин польоту у баках бензину не вистачить. Але літак мав запасний додатковий бак у фюзеляжі. Дотягнути до своєї території з горем пополам можна. Але ж якщо не кожен залп зенітних батарей може збити літак вночі, то вдень неповороткий «дуглас» напевне зіб'ють меткі «месершміти».

— Про політ за лінію фронту не може бути й мови! — сказав я пілотам.— Ще поблукаємо над лісами. Не буде вогнів, садівить літак десь на галявині.

Пілоти неохоче погодилися і взяли курс, щоб пересікти Прип'ять.

Минуло ще півгодини. Товариші стали похмурими, задумливими. Вже зовсім видно. Скоро сходитиме сонце. А усім хотілося, щоб продовжувався цей передранковий присмерк, аж поки вистачить у додатковому баці пального.

— Ура! — раптом крикнув Ілля Старинов.

— Ура! — підхопили товариші.— Вогнища!

— Сигналять!

Літак іде на посадку.

Приземляємося на площадці в партизанському з'єднанні Героя Радянського Союзу Сабурова. Все благополучно.

— Здрастуй, партизанська земле!

Назустріч біжать люди. Ось вони, месники рідної землі. Одягнені хто в чому: у шинелях наших і німецьких, у фуфайках, бушлатах, трофейних куртках. Кожен хотів потиснути не лише наші теплі руки, а й помацати літак.

«Ось вони — слава і гордість народу!» — згадав я слова Олександра Довженка.

Наш транспортний хлопці покотили в укриття. Не встигли замаскувати гілками, як над аеродромом з'явилися один за другим ще кілька літаків.

Один з них посадила командир полку Валентина Гриводубова. В цьому літакові були керівник лекторської групи

ЦК партії Кузьма Дубина, письменник Анатолій Шиян, письменник і офіцер нашого штабу Яків Баш й ще товариші з відділу пропаганди.

Дубина з захопленням звернувся до мене:

— Я думав, що зустріню партизанів, якими їх малюють у газетах художники — з бородами. А тут всі хлопці чисто поголені, браві, стрункі...

— У вас гарний настрій. Ніби ви зібралися на лекцію в інститут,— зауважив я.

— Зараз я, товаришу Строкач, стою обома ногами на землі. А годину тому ми ледве не потрапили в біду. Летіли на висоті близько трьох тисяч метрів. Раптом у віконці я побачив «месера». Винищувача навіть не помітив стрілець-радист, якому доручена оборона літака з тилу. Почувши мій вигук, він подав тривожний сигнал командирові літака Гризодубовій. А «месер» вже норотився прилаштуватися до хвоста літака. І ось здригнувся, затріщав усіма «суглобами» наш літак і пірнув у піке. Ми аж лоби порозбивали. Падав літак, мабуть, з хвилину, а то й більше і вирівнявся, коли до верхівок сосен залишилося з півтори сотні метрів. Але тепер літак був у тіні, і гітлерівський стерв'ятник вже не міг нас розшукати. Оцеї кидок з висоти врятував машину і нас. Якби не досвід і кмітливність Валентини Степанівни, то декому б з нас не довелося ні виступати з лекціями на партизанській землі, ні писати про неї нариси,— сказав Кузьма Дубина, поглянувши на свого друга письменника Анатолія Шияна.

До нас все підходили командири, бійці.

Поки ми були біля аеродрому, на поле ще приземлилися літаки. Цієї ночі їх прилетіло десять!

З гордістю й острахом дивився я на цю ескадрилью. З гордістю тому, що вона є ствердженням могутності партизанського руху і, звичайно, кропіткої роботи нашого УШПР. А з острахом тому, що летіти ворожою територією, коли вже видно, ризиковано. Спасибі командирові полку Гризодубовій, начальнику штабу Верховіну, що вони обрали найбезпечніший маршрут, що вони мають таких пілотів і штурманів. Спасибі ж їм усім за мужність!

Вдень літаки стоятимуть під зеленими шатами, а смеркне — знову полетять до Москви, до Липецька за вантажами.

Наша група, усівшись на підводи і осідлавши коней, вирушила з аеродрому. Нас супроводжує рота партизанів

під командуванням Смирнова, скромного, але, кажуть партизани, «лихого в бою».

Ідемо в табір до Сабурова.

Форкнув мій кінь. Ногами я відчув тепле його тіло. І мені пригадалися Далекий Схід, Біла Церква і моє перше партизанське завдання. І тоді я теж мчав тайгою на коні з села до партизанського загону матроса Баранова. Я передав командирові, що в село увійшли козаки отамана Калмикова.

У партизанському загоні тоді я відчув себе, немов у рідній хаті, бо ж бійцями були мої старші брати Андрій, Василь, Микита і Пилип. Своєю людиною там був і батько. Отож я шостий — ціла підривна група, висловлюючись сучасною термінологією.

Мене радувала Уборть, тиха й наче боязлива, дуби, сосни і берези, що оддзеркалювалися в її гладіні, плеса, тихий партизанський гомін і пташиний переспів. І я жив у ці хвилини днями своєї юності.

2

5 червня о 8-й годині прибули в табір Олександра Миколайовича Сабурова.

А ось і він сам, Сабуров, — високий, русявий. Я обіймаюся з цим прославленим партизанським командиром. На обличчі генерала привітна і розумна посмішка. Очі бистрі, гострі, здатні бачити далеко і наскрізь. Між бровами глибока зморшка — ознака міцної сили волі.

— Радий. Дуже радий бачити вас, Олександрє Миколайовичу. Думаємо тут у вас і затриматися трохи. Не проженете? — пожартував я.

— Ми люди добрі, — відповів Сабуров.

Потім я познайомився з командуванням Сабуровського з'єднання — комісаром Антоном Богатирем і начальником штабу Іваном Бородачовим.

Незабаром прибули командир загону Слюсарев, представник Молдавського ЦК партії Альошин. Надвечір приїхали генерал-майор Федоров, Дружинін, генерал-майор Бегма, командир з'єднання Федоров Іван Пилипович, комісар Кизя й ще командири та комісари загонів, які дислокувалися поблизу.

У сабуровців я зустрівся з майором Храпком Віктором Івановичем, якого ми прислали сюди заступником

Сабурова по розвідці. Храпко був задоволений своєю цікавою й непосидючою роботою.

Ми зайшли у лісову хижку, побудовану сабуровськими бійцями. У хатині чисто. Попід стінами лави, посеред кімнати стіл з свіжообструганих соснових дощок. За столом табуретки, ослінчик. На стіні велика карта європейської частини СРСР.

Над картою портрет Володимира Ілліча Леніна. Пахло свіжою смолою.

У цій хатині нещодавно відбулася історична нарада членів ЦК КП(б) України і командирів дев'яти найбільших українських з'єднань. В ній взяли участь Д. С. Коротченко, В. А. Бегма, Д. Т. Бурченко, В. М. Дружинін, С. А. Ковпак, С. Ф. Маликов, Я. І. Мельник, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, О. Ф. Федоров та інші партизанські керівники. Цій нараді передувало засідання ЦК КП(б) України, що відбулося на початку квітня 1943 року, на якому був обговорений проект плану бойових дій партизанів на весняно-літній період, виходячи з вказівок Ставки Верховного Головнокомандування. План партизанських бойових дій ЦК партії республіки запропонував розробити Українському штабові партизанського руху.

І ось тепер, через тиждень після цієї історичної наради, ми, керівники УШПР, і прилетіли до партизанських загонів, щоб конкретизувати цей план для кожного з'єднання зокрема, щоб підготувати й спорядити з'єднання на виконання поставлених завдань. За цим планом перед партизанськими з'єднаннями було завдання активізувати боротьбу проти гітлерівських окупантів у південно-західних районах України, паралізувати діяльність таких залізничних вузлів і станцій, як Ковель, Сарни, Коростень, Козятин, Шепетівка, Здолбунів, Жмеринка, Гречани й інші, через які противник перекидає свої війська, бойову техніку до фронту.

Обличчя Дем'яна Сергійовича Коротченка трохи стомлене. Йому частенько доводиться недосипати. Він ось уже кілька тижнів у партизанському краї. Разом із з'єднанням генерал-майора Ковпака він пройшов не одну сотню кілометрів партизанськими стежками, ділив з партизанами і радість, і біду, не раз уже тут, у ворожому тилу, дивився в очі смерті. На його сірому коверкотовому костюмі орден Леніна.

Ще в перші хвилини нашої зустрічі я передав усім партизанам ширий привіт від товаришів з Центрального Комі-

тету. І тепер, готуючись до виступів перед командирами, ми раз у раз затівали розмову про Москву, про становище на фронтах, про перспективи відкриття союзниками другого фронту.

— Ну що ж, Тимофію Амвросійовичу. Давайте починати. Час не жде. А роботи у нас ще дуже багато,— звернувся Дем'ян Сергійович до мене.

— Завжди готовий! Почнемо. І всю роботу, скільки б її не було, виконаємо,— відповів я.

Товариш Коротченко докладно зупинився на обставині, що створилася зараз на радянсько-німецькому фронті. Тепер сили ворога слабшають, а сили радянського народу розгортаються і міцніють. Від Волги і Тереку наша армія одкинула на сімсот кілометрів гітлерівські орди, завдала їм величезної поразки. За час війни фашистська Німеччина з своїми сателітами втратила вже мільйони убитими і полоненими.

І все ж фашисти ще сильні. Вони ще намагатимуться піти в наступ.

Величезною силою у Вітчизняній війні є радянські партизани. Партизанські загони за час війни вже знищили близько трьохсот тисяч гітлерівців та їхніх поплічників, учинили аварії кількох тисяч ешелонів, підірвали понад три тисячі залізничних і шосейних мостів. У глибокому тилу ворога створено майже безперервний ланцюг партизанських з'єднань і загонів від Балтійського до Чорного моря.

Партизани завдають величезних втрат противникові в тилу, руйнуючи їхні комунікації, знищуючи їхні гарнізони, перешкоджають вивозити до Німеччини робочу силу, хліб, майно радянських людей... Зараз на фронтах затишшя. Це значить, що ворог збирає сили. Ми знаємо, що фашисти готують великий наступ. Вони хочуть узяти реванш за розгром на Волзі. Вони ще сподіваються прорватися до Москви. Це їм, звичайно, не вдасться. У майбутньому їх чекають удари не меншої сили, ніж взимку цього року. А ви, партизани, повинні допомогти підготовці цих ударів. Повинні і можете! Треба вам зараз головну увагу звернути на ворожі комунікації — залізниці і шосейні шляхи, які живлять фронт. У цьому завдання сьогодні...

В цьому завдання сьогодні.

В партизанських з'єднаннях і загонах, як уже згадувалося, працівники Українського штабу партизанського руху

повинні разом з командирами конкретизувати плани бойових операцій кожного з'єднання. Ці плани розроблялися у зв'язку з стратегічними задумами Ставки Головнокомандування на час літньо-осінніх боїв. А одне з найближчих завдань Радянської Армії — це битва за Харків, Донбас, за Лівобережну Україну, за Дніпро. На черзі дня стало питання розгрому основних сил противника у нинішній війні.

— Група представників УШПР прилетіла не з порожніми руками, — говорив я. — В цей день на партизанський аеродром приземлилося десять літаків. Завтра їх прилетить дванадцять. І так буде до тих пір, поки партизанські з'єднання і загони не отримають міни, тол, все мінно-підривне обладнання для ведення війни на комунікаціях противника, для головного партизанського завдання, яке стоїть на черзі дня... Треба пристосувати тактику до нових умов і до нових завдань. Зверніть увагу, товариші, на застосування нової підривної техніки. Порідніться з цією технікою. Хай собі ворог сидить у гарнізонах і їх охороняє. Обходьте гарнізони і ставте на залізницях міни уповільненої дії. Ставити їх якнайбільше! Вони, у визначений вами строк, зриватимуть ешелони, знищуватимуть ворожі сили. Не забувайте, товариші, й про те, що вибухівку настанчити всім з'єднанням нелегко. Економте тол. Застосовуйте тактику розвантаження ешелонів противника. Запасайтесь вибуховими речовинами, озброєнням і боєприпасами за рахунок ворога.

Після наради під розлогим дубом всі командири обступили полковника Старинова. Ілля Григорович розіклав на столі, збитому з ящиків, нові міни й показував, як вони змонтовані, розказував, як їх установлювати.

До Старинова, немов до факіра, сходилися все нові й нові люди. Це мінери, підривники. Заради них, заради їхньої роботи і прилетів сюди ветеран іспанської війни полковник Старинов. Добре мати такого заступника!

З другою групою був Єгоров.

Не кваплячись, спокійно він доводив партизанським підривникам перевагу мін затяжної дії над мінами натискової, раптової дії «на шнур», «на шомпол». Старі міни не виправдовують себе, бо система охорони залізниці у німців дедалі вдосконалюється, і знайти такі міни противникові неважко. В сучасний момент при роботі старими мінами треба посилати на колію багато бійців. Не завжди щастить

поставити міну перед носом у машиніста паровоза. Серед мінерів збільшилось число жертв. Раптовість удару — основа тактики партизанських підричників на залізниці до літа 1943 року — була втрачена в силу обставин, про яку сказано вище.

— Ми будемо воювати на залізниці по-новому, — говорив Єгоров підриникам.

Я і полковник Старинов таки не помилились, посылаючи Єгорова заступником до генерал-майора Федорова. Знайомство між ними відбулося, і командир з'єднання знайшов спільну мову з Єгоровим.

— Дій! Свою лінію відстоюй ділом, прикладом. Годі підтримають тебе, Олексію Семеновичу, і командування з'єднання, і підпільний обком партії, — сказав генерал Федоров своєму новому заступникові. — Дій...

Старший лейтенант Єгоров став комплектувати учбові диверсійні групи. Він вимагав від них уміння ставити міну, маскувати її. Біля табору часто лунали вибухи капсулів. На покинутій вузькоколійці біля села Борове кипіла напружена робота, навчання.

Єгоров казав своїм курсантам:

— Товариші! Зрозумійте, що ця невеличка коробка, в якій змонтована МЗД-5, може дати Батьківщині, армії часом більше, ніж цілий підрозділ. Якщо це усвідомлять усі підричники, то ми перетворимося в грізну силу для фашистських ешелонів...

Наступні три дні я знайомився з діяльністю загонів, з життям і побутом партизанів. Перевірив всебічну підготовку людей, дисципліну, моральний стан бійців і командирів, забезпеченість боєприпасами.

Але працівники штабу були не тільки інспекторською комісією. Не менше, ніж ми говорили, нам довелося й вислухати. Така вже доля кожного, хто приїздить з центру на «периферію». А «партизанська периферія» незвичайна, вона по суті є центром.

3

Ми сиділи під розлогим дубом у таборі Сидора Артемовича Ковпака. Ми — це Коротченко, Ковпак, Руднев, командир загону Покровський, Старинов, представник

ЦК КП(б) України Чепурний, секретар ЦК ЛКСМУ Кузнецов і я.

Говорили про майбутнє завдання. Подовгу схилялися над картою...

Та ось нас покликали обідати. Підіймали чарку за партизанів і за Червону Армію. А потім Кузнецов зятаг пісню, любиму багатьма партизанами, — «В чистом поле под ракитой...»

Ковпак підвівся, скрутив «козячу ніжку» й сказав:

— Пройдімося до річки. Мальовнича ця Уборть. Та й скажу по правді: люблю я природу, як матінку рідну. Ми її діти. А вона, можна сказати, службу свою несе справно, діло своє знає. До неї треба тільки приловчитися і коли господарство ведеш, і коли воюєш. Чуєте, як птахи співають, поки не розпочався гуркіт.

Сидір Артемович продовжував:

— Правду сказати, я думав, що моє вже одійшло в імперіалістичну і в громадянську. Кажуть, бог трійцю любить. Ще й на третю війну підвернуло. Та ще й на таких рubeжах... А я ж уже...

— П'ятдесят шість років — zenit у людини, Сидоре Артемовичу. Полудень. Зріла пора.

— Врешті, не в тім сіль. Коли нас викликали і поспитали, як ви дивитеся на те, щоб перекочувати на правий берег Дніпра, то ми подумали і вирішили — треба. Воювати, щоб не соромно було у вічі дивитися після перемоги. Бо ж все одно буде та перемога, навіть коли того ж Сабурова чи Ковпака не стане. З усім народом справу мають німці. Але місце твоє хай буде попереду. І місце, і діло своє — твердо знай. Без цього не буде порядку ні в господарстві, ні на війні...

Поруч зі мною була людина проста і мудра. Людина з великим життєвським досвідом, з природним даром масштабного мислення, людина, що серцем відчувала своє покликання і своє місце в цій війні. А це значило багато. І водночас це був мрійний, закоханий до благоговіння у рідну природу її син.

В Уборті покупалися. Вода як сльоза. Береги зелені. Якийсь чарівний куток на землі — оце Полісся. Недарма воно надихало писати чудесні твори Лесю Українку, Короленка, Купріна. Тиша немов десь на іншій планеті. От тільки поодинокі постріли та гуркіт ворожих літаків нага-

дують, що тиша тимчасова і в цьому краю лісів, озер і численних річок з дивовижно прозорою водою.

Поверталися назад у табір усі разом. Я йшов з Рудневим.

— Лист від Нелі і Юрика мені передав Василь Яремчук. Спасибі. Я вже написав відповідь. Пакет той повіз до Москви Вершигора,— говорив замріяно Руднев.

— Спершу я хотів вам особисто вручити той лист, а потім подумав, що все може трапитися. А найбільше те, що мене можуть затримати у Москві. І так десять днів пропало.

— На війні й один день — термін чималий,— сказав Руднев.— А тиждень годі й говорити. Знаєте, Тимофію Амвросійовичу? Мені здається, що за ці чотири дні ми вже встигли добре познайомитися.

— І мені теж.

— І над топографічною картою, і під час розмови, і ось на березі Уборті... Я помітив, що ви любите слухати. Ви навіть не перебиваєте того, хто «загинає». У вас тоді тільки рвучко здригається рука. Рукою так і хочеться вам зупинити того, хто говорить неправду. Але ви мовчите. Про це кажуть ваші очі,— говорив Руднев.

— Одна справа слухати побрехеньки на березі Уборті, та ще коли вариться в казані юшка, а інша — бачити перед собою людину нечесну й брехуна, окомилювача. Це вже загрозово для нашої справи,— відповів я Семену Васильовичу на його спостереження.

Руднев помовчав, а потім сказав:

— Послухайте ще одну правду, товаришу Строкач. Пам'ятаєте, ви нам телеграфували: «Чи довго будете стояти?» А ми ж форсували Прип'ять. Були в боях. Бійці стомлені, падали з ніг. Я й подумав: «Набрався той Строкач нахабства запитувати, чи довго стоятимемо. Інші з'єднання півроку стоять!» Та потім заспокоївся. Співали якраз соловії вечором, а їм підспівували гуртом бійці, тихо грала гармонія.

Руднева можна поважати навіть за одвертість.

— А зараз я вже думаю про вас навпаки, товаришу Строкач...

Я не знаю, що відповісти, бо з голови ще не виходили слова: «Набрався нахабства той Строкач...»

Розділ другий

1

А після снідання відбулася довгенька розмова над картами з командирами. Потім розмова перенеслася в палатку, де були присутні Ковпак, Руднев і Старинов.

А по обіді ми так завантажили своїх радистів, що їй не знали, чи впораються вони передати все до вечора. А передати було що. Питань багато і різних.

На конях вирушили до Федорова. За годину нас уже зустріли Федоров, Дружинін і Горлач.

Суворя, вимоглива людина Федоров Олексій Федорович. Пронизливі і гнівні очі примушують тремтіти ворога, коли він зустрічається з ним віч-на-віч. Дуже весела, жартівлива людина Олексій Федорович, коли поруч друзі, коли бодай малесенький привід для усмішки.

Комісар з'єднання Володимир Миколайович Дружинін народився в Москві. Коли йому було сім років, на фронт мобілізували батька, а незабаром померла мати. Малий Володя потрапив до дитячого притулку, де й був до 1923 року, спочатку в Москві, потім в Курську та Путивлі. Молодий Дружинін працював і на млині, і в шахті відкатчиком, і коногоном. Потім був на комсомольській, а згодом на партійній роботі в Сумській, Чернігівській та Тернопільській областях. З липня 1941 року Дружинін у армії працює старшим інструктором політвідділу стрілецької дивізії. Наприкінці вересня група працівників штабу дивізії потрапила в оточення. Лінію фронту перейти не вдалося, і підполковник Дружинін зустрівся в жовтні 1941 року у Рейментарівських лісах на Чернігівщині з партизанським загonom Миколи Микитовича Попудренка. Дружиніна призначили комісаром кавалерійської групи обласного загону. Він брав участь у багатьох операціях і боях. 28 липня 1942 року підполковник Дружинін був призначений комісаром з'єднання. Про високий рівень масової політичної роботи в з'єднанні свідчать і політінформації, і стінні газети та бойові листки, і випуск республіканської газети «Радянська Україна», тираж якої досягав тисячі примірників, і партизанська художня самодіяльність. Простий і одвертий душею, Дружинін був близький кожному бійцеві й командирові. Він турбувався про поранених, бував у землянках бійців, дбав про допомогу місцевому населенню у «цивільному таборі», в

якому перебували сотні мирних жителів під захистом чернігівських партизанів. Він з тих, які ніколи й ні про що не забувають, якщо йдеться про своїх людей, своїх бійців.

Поки я говорив з Дружиніним, до нас підійшли Герой Радянського Союзу Балицький і Олексій Садиленко, бойові партизанські побратими з осені 1941 року. Садиленко у Чернігівському загоні був командиром диверсійного взводу, а потім командиром роти підричників. Садиленко — людина високоосвічена, топограф, художник. До війни він працював старшим топографом на багатьох шляхах. А тепер на залізничних та шосейних шляхах він знищує ворожу техніку, ворожих солдатів.

Скромні, сердечні оці люди — підричники Балицький і Садиленко — в розмові. Часом навіть не віриться, що вони в боях з ворожими ешелонами почувують себе, мов боги, як про них говорять усі партизани.

Та ось батальйони і роти з'єднання чернігівських партизанів вишикувалися на лісовій галявині. Начальник штабу Рванов віддає рапорт. Я привітав партизанів і, передавши привіт від Михайла Івановича Калініна, почав вручати їм ордени і медалі від імені Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Вручення урядових нагород тривало півтори години.

Потім був парад партизанів. Йшли бійці в найрізноманітнішому одязі, з автоматами, гвинтівками, вітчизняними і зарубіжними. Йшли чоловіки призовного віку. Йшли юнаки. Йшли літні люди, діди і підлітки. Йшли строем жінки-партизанки.

Я тримав руку під козирком, а на очах виступили сльози. Бо це не просто люди різних поколінь, не просто люди в різношерстій одежі. Це йшов сам народ, що піднявся на смертний бій проти фашистських варварів. Ще раз правий був Олександр Довженко, що партизани — наша гордість і невмирущий символ безсмертя нашого народу. Таких колон, як оце проходили мимо нас, нікому не перемогти.

Бобир шепнув мені, що від Сабурова гінець з пакетом. «Гаразд, --- тихо відповів я. — Потім».

Я не зводив погляду з крокуючих партизанів. І перед моїми очима, в моїй уяві постала на весь зріст велич Комуністичної партії, любов наших людей до рідної землі. Все це перетнулося, немов у фокусі лінзи. І назва цього гарячому й могутньому променеві — боротьба за свободу і незалежність Батьківщини. Свобода!

Згодом я розірвав пакет від Сабурова. Він сповіщав, що за даними розвідки противник сконцентрував великі сили на Мозирі. Мабуть, вони пронюхали, що тут скупчилися партизанські сили і що сюди прилетіли гості з Москви. Ще б пак! Літаки продовжують опускатися й відлітати з партизанського аеродрому.

Разом з Федоровим і Рвановим ми обговорили становище. Вирішили послати глибоку розвідку в напрямку Мозиря. Про це ж сповістили і дали відповідні вказівки Ковпаку і Сабурову через гінців-вершників...

2

9 червня після обіду відбулася нарада всього командного складу з'єднання Федорова, яке першим виходить у рейд.

Присутніх близько ста чоловік.

Збори відкрив Федоров. Першим виступив командир загону імені Кірова Миколаєнко. Розповідав про свій загін від його народження до нинішніх днів. На рахунку загону сотні убитих, кілька ешелонів, десятки знищених автомашин. Загін до рейду готовий.

Потім виступив Балицький. Він прилетів недавно з московського госпіталю. Григорію Балицькому разом з підривною Яремчуком і генерал-майором Наумовим 8 березня 1943 року було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Приємно було знову бачити цю мужню людину.

Балицький розказав, як з невеличкої групи загін виріс до 700 бійців. Він просить, щоб трофейна зброя залишалася у загоні.

— Цього не можна робити, — втрутився командир з'єднання Федоров. — Інакше в деяких загонах буде лишок зброї, а в деяких її не вистачатиме.

Балицький продовжував:

— Окремі наші загоны захоплюються знищенням невеликих груп «козаків», націоналістів і мало займаються знищенням ворожих ешелонів. Правда, у нас не вистачає вибухівки. Але тепер УШПР надіслав нам багато вибухових речовин.

— Скажіть, можна захопити ешелон противника з боеприпасами? — запитав я. Ця думка мене не покидає давно. Така операція була б дуже потрібна для партизанів. Вона б

вирішила проблему постачання зброєю і боєприпасами значної кількості партизанів.

— Можна! — підтвердило кілька командирів. — Але часто буває, що нема часу на те, щоб витягти з вагонів патрони...

Потім виступали командири загонів Лисенко, Тарасенко, Філіпов, командир саперної роти Садиленко, заступник командира з'єднання по диверсіях Єгоров та інші. Вони говорили про важливість диверсій, про розподіл озброєння, трофеїв між загонами, про масову роботу серед бійців і населення.

У своєму виступі генерал Федоров сказав:

— Наше з'єднання було створене на базі загону, організованого Чернігівським обкомом партії. Чимало зроблено, але для розгрому фашистських військ треба зробити більше. Треба домогтися такого становища, щоб наші бійці не нудьгували, а знищували фашистів. УШПР подав нам велику допомогу. Ми зараз забезпечені толом. Зброєю і боєприпаси, які ми отримуємо зараз, будемо розподіляти по кількості вогневих засобів того чи іншого загону. А в брехунів, які норovskyють з підірваної на міні корови зробити паровоз, своїми руками, товариші, виривайте язика з рота. Але такі явища у нас поодинокі...

Моральний стан бійців і командирів гарний. Коні у нас добрі. Просимо тільки, товаришу Строкач, прислати нам ще рації для зв'язку з батальйонами і виконати нашу зав'язку на вантажі.

Потім виступив я.

— Добре, товариші, що ви готові виконувати нове завдання. На фронті обставини складаються так, що нам потрібно якнайшвидше розгортати активні дії. Ставка Верховного Головнокомандування ставить перед партизанськими загонами завдання паралізувати комунікації противника. Вам слід вивести з ладу дуже важливий залізничний вузол. Отже, кожен загін повинен відповідати за окрему залізничну вітку до цього вузла і діяти самостійно. Ми вам привезли багато мін, серед них нові міни, з допомогою яких можна окремі ділянки виводити з ладу на цілі місяці.

Тепер про ріст загонів. Є загони, які виростили до певного рівня і припинили ріст. Це неправильно. Треба ставити питання так, щоб з вашого з'єднання народжувалися нові самостійні з'єднання. Чому кожен з вас, присутніх, не може бути командиром з'єднання? Звичайно, може. При

виході в рейд загони матимуть самостійне завдання і свої рації. Кожен командир загону буде працювати на зв'язок з командиром з'єднання і прямо з УШПР. Про таке керівництво боем у партизанів рік тому нам і не снилося. Я раджу штабу з'єднання детальніше передавати нам про хід бойових дій. Вказуйте прізвища людей, які виконували бойову операцію, які нею керували. Бійці ображаються і нерідко лають вас, товариші командири, що ви сидите на місці, прикриваючись розмовами про бойове навчання. Треба довести до кожного бійця про порядок нагородження бійців і загонів, як знають цей порядок наші солдати на фронті.

Приймайте в загін перевірених людей, щоб вони вас не підвели в бою, в поході. Домагайтеся того, щоб партизани стріляли по цілі, щоб толом не глушили рибу. Трофеї діліть між тими загонами, які брали участь у бою. Більше хай одержує той загін, який не любить відсиджуватися, а рветься у бій. Розвідка у вас поставлена непогано взагалі й агентурна зокрема. Начальник розвідки Петро Солоїд на своєму місці.

Командир вашого з'єднання товариш Федоров правильно говорив — окомилювачів треба не умовляти, а карати!

Нарада тривала три години. Вона залишилася в моїй пам'яті як серйозна, ділова розмова про насущні великі завдання, які стояли перед з'єднанням Героя Радянського Союзу Федорова.

3

На лісовій галявині вишикувався перший батальйон, славний Путивльський загін, яким командував Сидір Артемович Ковпак.

До рівних шеренг бійців підходять командири. Вітаються з партизанами. Лине розкотисте, багатоголосе привітання.

Потім від імені Президії Верховної Ради Союзу РСР вручаю командирам і бійцям Ковпаківського з'єднання урядові нагороди.

Я привітав нагороджених і сказав:

— Зараз Червона Армія готується до наступу, до остаточного знищення німецько-фашистських військ. Противник ще сильний, хоча й слабший, ніж у минулому році. Перед вами, товариші, дуже серйозне завдання. Це завдання по-

ставила перед вами Ставка Головнокомандування. І його треба виконати. Ваше з'єднання — одне з кращих на Україні. Дозвольте від вашого імені запевнити Центральний Комітет ВКП(б) і Центральний Комітет КП(б)У, що ви своє завдання виконаєте з честю!

Сидір Артемович під бурю оплесків вигукнув:

— Слава нашій партії! Ура!

Триразове «ура» розколело принишклий ліс.

Що й говорити — партизани Ковпака і Руднева ратним трудом заслужили бойові нагороди. Вони здійснили славнозвісний рейд з Сумщини на Правобережжя України, про значення якого ми вже говорили в попередніх розділах. В грізні дні битви на Волзі з'єднання Ковпака — Руднева блискуче здійснило операцію «Сарненський хрест».

Залізничний вузол Сарни знаходиться на пересіченні магістралей Варшава — Київ, Вільнюс — Ровно, по яких гітлерівське командування під час Сталінградської битви посилено перевозило з Німеччини на Східний фронт свої військові резерви — живу силу, техніку, озброєння, боєприпаси. З'єднанню сумських партизанських загонів, яке діяло на Поліссі, було поставлене завдання — вивести з ладу на тривалий час залізницю Варшава — Київ. Партизани приступили до виконання завдання. При розгромі гітлерівського гарнізону в містечку Лельчицях партизани встановили, що ця магістраль найбільш вразлива в районі ст. Сарни. Враховуючи надто важливе значення справи, Ковпаку було наказано змінити дальший маршрут рейду, пройти на захід і паралізувати роботу цього залізничного вузла.

Командування з'єднання після детальної розвідки вирішило виконати бойове завдання шляхом знищення п'яти залізничних мостів, розташованих на всіх напрямках від станції. Ці мости охоронялися посиленими німецькими гарнізонами, і довелося створити п'ять спеціальних груп, озброєних автоматами, ручними і станковими кулеметами, протитанковими рушницями. Кожна група мала достатню кількість вибухівки і добре підготовлених диверсантів-підричників. Для всіх груп був встановлений час на виконання операції — п'ять діб.

І ось в ніч з 3-го на 4 грудня перша група Путивльського загону під командуванням Бережного розгромила німецький гарнізон охорони і висадила в повітря залізничний міст на річці Случ. В ту ж ніч група Кролевецького

загону на чолі з Подоляком знищила залізничний міст на перегоні Страшево — Клесово. В ніч з 4-го на 5 грудня група Малигінського загону під командуванням Немазева підірвала міст на перегоні Немовичі — Сарни.

Наступної ночі друга група Путивльського загону під командою Цимбала зірвала міст довжиною 300 метрів між станціями Немовичі — Сарни. А в ніч на 8 грудня група Глухівського загону (командир Голуб) висадила в повітря міст на річці Горинь.

Залізничний вузол Сарни став повністю відрізаний від усіх сусідніх станцій. Німецькі гарнізони, які охороняли мости, розгромлені, а рух поїздів через Сарненський вузол припинився на 15 діб.

Виведення з ладу Сарненського вузла на цілих два тижні у грудні 1942 року мало величезне значення для радянських військ, які вели операції по розгрому німецько-фашистської 6-ї армії у Сталінграді. Щоб підкинути живу силу, яку конче потрібно було послати до Волги, німецьке командування змушене тепер розвантажувати ешелони, які підходили до станції Сарни із заходу, і перевозити ці війська й вантажі автомобільним транспортом по шосейних дорогах.

Але партизанські групи Ковпака й інші загони та диверсійні групи не дрімали й на шосейних дорогах. У цей період шосейні шляхи були блоковані на Ровенщині, на Житомирщині. Дороги мінувалися. Всюди влаштовувалися засідки. Автомашини противника з солдатами і технікою знищувалися.

На відбудову висаджених у повітря мостів Сарненського вузла, пошкоджених ліній зв'язку і для боротьби з партизанами гітлерівське командування вимушене було кинути більше двох дивізій своїх військ, які направлялися до Волги на допомогу оточеній Червоною Армією південній групі німецьких армій фельдмаршала фон Паулюса.

Диверсійна операція «Сарненський хрест», проведена з'єднанням сумських партизанських загонів в найтяжчий для нас період війни з гітлерівською Німеччиною, є яскравий приклад бойової взаємодії армії і партизанів у виконанні загального стратегічного завдання...

11 червня відбулася нарада командного складу з'єднання Ковпака — Руднева.

Здійснивши історичний рейд з Сумщини на Правобережжя України, загони Ковпака взимку 1942—1943 років

ще рейдували по Полісся, Ровенщині, Житомирщині та Київщині. Партизани знищили десятки гарнізонів ворога, кілька тисяч фашистських солдат та офіцерів, 14 залізничних мостів, 28 гужових мостів, пустили під укіс 14 військових ешелонів і потопили 15 річкових пароплавів. Проти з'єднання Ковпака гітлерівці кинули дві дивізії, які весь час переслідували партизанів. І це не випадково, бо в той час німці вважали річковий шлях з Польщі по Дніпро-Бузькому каналові, Прип'яті і далі по Дніпру до Черкас і Дніпропетровська одною з найважливіших своїх комунікацій, які з'єднували глибокий тил з Придніпров'ям, в період підготовки німців до літньої кампанії 1943 року.

Боротьба партизанів Ковпака і Руднева на водних комунікаціях весною 1943 року була успішною насамперед тому, що у з'єднанні добре працювала агентурна розвідка. Розвідники заздалегідь попереджали про рух пароплавів і барж з цінними вантажами, і у партизанів був час підготуватися і як слід зустріти каравани ворожих суден. Партизанські загони розташовувалися вздовж берега на всю довжину каравану з таким розрахунком, щоб під вогнем опинилися всі кораблі противника. В боях приймали участь петеєрівці-броньбійники, артилеристи 45- і 70-міліметрових гармат, кулеметники, снайпери, автоматники. Не раз ковпаківці на човнах підпливали до підбитих суден, видиралися на палуби і там добивали німецьких солдатів.

Так було й 7 квітня на Прип'яті між Наровлею і Довлядами. Партизани зустріли прицільним вогнем десятків ворожих бронекатерів і барж. В цьому бою ковпаківці знищили близько трьохсот солдат і матросів. Героями баталії на Прип'яті стали артилеристи Анісімов, Бірюков, Баранов, броньбійники Лазутка, Кравцов, кулеметники Флоров, Жижерін, автоматники Шашорін, Кушнір, Сердюк, Ібрагімов, Черняков, командири Павловський, Цимбал і Горбцов.

Операцією по розгрому ворожого каравану суден керували з командного пункту Ковпак, Руднев і Базима. Вони вчасно перекидали в потрібні місця гармашів, броньбійників, кулеметників. На зупинені, але не добиті кораблі висаджувалися автоматники і завершували бій гранатами й автоматним вогнем.

Про баталію 7 квітня на Прип'яті писалося в інших мемуарних творах. Сказав кілька слів про неї і я, бо ця

битва одна з найбільших у партизанській війні з ворожими бронекатерами й кораблями, бо ця битва приклад масового героїзму наших бійців-партизанів і командирів...

Нарада продовжувалася. Виступав командир Глухівського загону Кульбака Петро Леонтійович. Кульбака — один з перших організаторів партизанської боротьби на Глухівщині, і йому є що сказати нам, групі працівників ЦК КП(б)У і офіцерам УШПР. Його загін знищив по три ворожих солдати на кожного партизана, три танки, пароплав, броньовик, два бронекатери, п'ять барж. Глухівці висадили в повітря міст через Горинь під час операції «Сарненський хрест», який німці полагодили лише через три місяці.

Я звернувся до командирів, які ще мали виступити, щоб вони зупинялися детальніше не на історії своїх загонів, а на боездатності, на тактиці боротьби, на питанні дальшого росту кожного загону і з'єднання в цілому.

Питання тактики. Воно одно з найважливіших. Від тактики залежить успіх або поразка як під час нападу, так і під час відступу. І я чую від командирів: «Точний розрахунок. Раптовість. Сміливість. Бити там, де противник не жде». Це ковпаківська тактика. Вона може повторюватися і може бути зовсім новою. Тактика залежить від умов, що склалися. 16 травня 1942 року загін Ковпака і Руднева потрапив у районі села Кам'янка в скрутне становище. Партизанів притиснули загони карателів, які були в Кам'янці. На захід від села розташовалося непрохідне болото. На південний схід розташовувався гарнізон Хутора-Михайлівського, готовий теж виступити проти партизанів. Щоб все-таки пройти між Кам'янкою і болотом на південь, Ковпак вислав групу автоматників в обхід села зі сходу. Ця група й розпочала стрілянину між Кам'янкою і Хутором-Михайлівським. Одразу ж партизанам стали відповідати карателі з Кам'янки і з Хутора-Михайлівського. Бій не вщухав. А тим часом партизанський загін стежкою понад болотом виходив мимо західної околиці села. Група автоматників, яка «спровокувала» карателів на перестрілку, теж довго не затримувалася, бо стрілянина продовжувалася й без них. Ніч темна, і карателі били по карателях, що аж іскри летіли. Партизани уникли бою, вийшли без втрат. А фашисти схаменилися й розібралися, що й до чого, лише ранком.

Такий вихід з оточення — приклад мудрої партизанської тактики колишнього розвідника першої світової війни, геор-

гіївського кавалера, колишнього чапаєвця, нині командира з'єднання партизанів Сидора Артемовича Ковпака.

20 травня того ж 1942 року Ковпак розробив план взяття Путивля. Вісімсот партизанів одночасно завдали удари по кількох селах і хуторах на захід від Путивля. Тоді ж одна група вдарила по пункту на шосе на північ від міста. Так створилася видимість неминучого оточення Путивля партизанськими силами. Гарнізон утік, і партизани увійшли в Путивль без бою. Коли ж ворог підтягнув великі сили і відступ став неминучим, Ковпак дав команду «відбій».

Не було ніякої метушні. Кожен партизан і командир знав, як йому діяти. Бійці по два-три чоловіка вийшли з Путивля в усіх напрямках. А через кілька годин усі партизани зібралися в умовленому заздалегідь місці, залишивши карателів і їхнє командування, яке так хотіло розгромити загін Ковпака, в дурнях.

Оце теж партизанська тактика під час відступу перед переважаючими силами ворога...

— Я вважаю, — доповідав генерал Ковпак, — що може бути три види тактики партизанської боротьби. Перша — дрібні диверсійні групи. Друга — змішана: тобто дрібні диверсійні й маневрені групи. Третя — крупне рейдове з'єднання на базі доброї агентурної розвідки. Вважаю, що напад на райцентри, що нам не дуже радить товариш Строкач, це все-таки велике діло. Цей напад примушує противника знімати солдатів з фронту. Крім того, операції проти гарнізонів у райцентрах і містечках мають велике політичне значення для населення. Народ відчуває, що Радянська влада живе, що партизани якраз і представляють активну силу Радянської влади на окупованій ворогом території. У Києві під час нальотів нашої авіації підвищується курс радянського карбованця, а під час нашої появи у селах і райцентрах населення відмовляється приймати українські гроші, видруковані націоналістами й німцями. Взимку ми годували цілі населені пункти. Зараз ми трохи одхилилися від продовольчої проблеми, і нам інколи доводиться брати у населення картоплю, жито і сіно. Ворог нас блокує, вдається до всіх заходів, щоб знищити нас, посилює охорону залізничних вузлів, залізниць, мостів і райцентрів.

Затяжка бою в наших умовах — рівнозначна смерті. Раптовість, точний розрахунок, бити там, де не ждуть, сміливість — наша перемога!..

Всі вислухали Ковпака з величезною увагою. Промова не довга, але глибока, аналітична. Такими, як він, командирами можна лише гордитися. Правда, я, як і раніше, більш за те, щоб посилити війну на залізницях, ніж у райцентрах. Фронт все-таки за п'ятсот кілометрів, і малоімовірно, щоб звідти противник підкидав сили на захист гарнізонів у містечках. Він маневрує місцевими силами.

Я говорив, що група УШПР задоволена бойовою і політичною підготовкою бійців і командирів. Я доповів командирам, що на сьогодні Український штаб партизанського руху має зв'язок з двомастами загонів у Сумській, Чернігівській, Київській, Житомирській, Ровенській, Волинській, Кам'янець-Подільській, Полтавській областях, що в усіх цих областях є обласні партизанські штаби.

— Настав час, товариші, коли ваше формування повинне народжувати нові з'єднання. Рейдове з'єднання — одна з головних форм партизанської боротьби в умовах нинішньої війни на Україні. Є ще одна форма партизанської діяльності — це місцеві загони під керівництвом обласних штабів. Ці загони здійснюють диверсії на залізницях. Третя форма — це дрібні диверсійні групи. Ця форма, якщо такі групи діють під прикриттям інших загонів, приносить велику користь.

Про розвідку. Її треба посилити і для себе, і для Головного розвідувального управління. Треба цінити роботу партизанів-розвідників. Якби всюди була розвідка на висоті, то можна б вирішити таку операцію, як взяття ешелону з боєприпасами й озброєнням.

Слово взяв секретар ЦК КП(б)У товариш Коротченко.

— Я вже пожив у вас і трохи знайомий з вашою оснасткою і військовими знаннями. Моя думка — ви спроможні розв'язувати складні завдання, вирішувати їх грамотно. Так ви і воюєте, товариші. Але вам ще треба використати до дна свої резерви, бо потенціальні можливості у вас великі й ще далеко не вичерпані. Великі завдання вимагають сміливості, дерзання. Середнім і старшим командирам треба виявити більше ініціативи. Отримав завдання — виявляй ініціативу, винахідливість і сміливіше вирішуй питання. Великому кораблеві — велике плавання! А ваше з'єднання такий корабель.

Зупинюся на кількох моментах політичного порядку... Поляки і націоналісти. Трапляються випадки, коли поляки шукають захисту у наших партизанських загонах. Треба

з поляками бути передбачливими. Розуміти це треба так: чим далі наш радянський уряд до уряду нинішньої буржуазної Польщі, тим ближче наш уряд до польського народу. Треба організовувати польські загони й допомагати їм.

Ще недавно деякі командири партизанських загонів зайняли неправильну позицію щодо націоналістичних формувань. Замість широкого розвитку радянського партизанського руху і рішучого викриття українських буржуазно-націоналістичних загонів вони стали на шлях переговорів і навіть укладали «договори про «нейтралітет». Це хибна позиція. А інші командири поряд з боротьбою проти фашистських окупантів вели бої й проти українських націоналістичних загонів, відвертаючись від головного завдання — знищення фашистських загарбників.

Нинішньою весною помилки такого роду були підкреслені в радіограмі Центрального Комітету КП(б)У, яку знає командування вашого з'єднання і всі командири загонів України, які мають радіозв'язок з нашим УШПР. На ваші запитання, як бути з націоналістами, ми дали чітку відповідь. В нашому ставленні до українських націоналістичних «партизанських» загонів ми повинні завжди пам'ятати і відрізнити: по-перше, що керівники українських буржуазних націоналістів — це німецькі агенти, вороги українського народу; і, по-друге, що деяка частина рядових учасників цих загонів щиро йшла боротися з німецькими загарбниками, але їх обманули буржуазні націоналісти, що пролізли до керівництва цими формуваннями.

Виходячи з цього, Центральний Комітет поставив перед партизанськими загонами України такі завдання: по-перше, всіма засобами викривати керівників націоналістичних формувань буржуазних націоналістів, як ворогів українського народу, фашистських агентів; по-друге, не вступати в контакт з цими загонами; по-третє, не вести збройних бойових операцій проти цих загонів, якщо вони не нападають на радянські партизанські загони, пам'ятаючи, що головним завданням є розгром фашистської Німеччини і вигнання окупантів з радянської території.

Центральний Комітет указував, що роботу серед усіх верств українського населення необхідно починати з роз'яснення, що тільки послідовна, непримиренна боротьба Червоної Армії, наших партизанів і всього радянського

народу проти окупантів приведе до розгрому гітлерівської Німеччини і забезпечить свободу українському народові в возз'єднаній Українській Радянській державі. Необхідно з'ясовувати масам, що тільки більшовицька партія приведе до остаточного розгрому окупантів, що тільки вона створює умови для розквіту Української Радянської держави й української культури.

4

Після наради разом з командирами і комісарами Ковпаківського з'єднання ми покинули табір.

Попереду два вершники-автоматники. Ідемо риссю. За нами ад'ютанти, бійці. Ідемо провжджати з'єднання Олексія Федоровича Федорова в рейд.

Галопом влетіли в розташування загону. Тут уже все готове до маршу. Стоять осідлані коні, запряжені вози, гармати, кулемети.

Нас зустрічають Федоров, Дружинін, Кузнецов, Мартинов, Таратута, Хижняк. Довго не затримувалися і помчали до села Борове, через яке повинна пройти колона.

Пройжджаємо селом. Люди виходять на вулицю.

Ми стали чекати на розвилці доріг партизанську колону.

Кінні й піші партизани проходять з піснею:

Зимової ночі
В мороз і в імлу
Гуляє Орленко
В німецькім тилу...

Що б там не казали, а це вже добре, коли про свого командира склали пісню бійці і тепер співають її, вирушаючи назустріч новим боям. Я спитав у Дружиніна, хто написав цю пісню, може, поет Микола Шеремет, котрий був кілька місяців у їхньому з'єднанні.

— Це пісня партизана Василя Коновалова. Але й Микола Шеремет читав нам свої вірші й уривки з майбутньої поеми про наші будні і про наших людей,— відповів Дружинін.

— Він обіцяв написати, коли летів до вас,— сказав я, не зводячи погляду з партизанської колони.

Поскрипують колеса довжелезної валки підвід. Цьому потокові, здається, нема кінця. Цей рух продовжувався годину. Помахом рук ми проводжали партизанів у бойовий похід.

Партизани генерала Федорова повинні паралізувати в найближчому майбутньому Ковельський залізничний вузол. Це величезне завдання, що матиме стратегічне значення.

Та ось настала черга прощатися й з командирами з'єднання. Міцні потиски гарячих рук. Обійми. Солонуваті, як і піт солдата, поцілунки.

Ось і Федоров. Ми завмерли в обіймах. А руки у нас в обох дужі. Не хочеться відходити від цієї людини. Щемить серце від прощання. Схвильований, розчулений і Федоров. Його очі теж зволожені. Він поволі побрів до коня, а потім рвучко зіскочив у сідло і пришпорив коня.

— До зустрічі!

— До побачення! — гукали навздогін федоровцям.

Ми поверталися в табір до ковпаківців. Микола Кузнецов запропонував змагання — хто випередить, чий кінь бистріший. Коні йшли, як кажуть, «ніздря в ніздрю». У нас — «нічия».

Потім я їхав поруч з Рудневим. Я сказав, що його син Радик задоволений новою нагородою. Це було видно по очах юнака. Адже таку ж медаль одержав і батько — генерал, комісар з'єднання.

Руднев усміхнувся, але не відповів, думаючи, мабуть, зараз і про свою дружину, і про свого другого сина Юрка.

— Я вже чув, Семене Васильовичу, від бійців про Радика. Кажуть: «Молодець, Радик! Не ховається за широку батькову комісарську спину». А інший партизан говорить: «Як він може сховатися за батька, коли Семен Васильович Руднев завжди попереду. А комісар же не броньований!» А третій каже...

— Щось багато ви встигли почути, Тимофію Амвросійовичу, — зауважив Руднев. — Що ж там третій?..

— Третій сказав: «Руднев — совість наша, честь наша».

— Це вже загнув той третій, — відповів Руднев.

— Недавно на Всеслов'янському мітингові я розмовляв з автором фільмів «Земля» і «Щорс». Олександр Петрович Довженко теж говорив про партизанів так, як і отой третій боєць-партизан. Я спершу думав, що так може сказати тільки мислитель, великої духовної сили людина, яка

є сама тією славою, і честю, і сумлінням свого народу. І ось раптом такі ж слова чую з уст рядового партизана, юнака, ровесника вашого Радика. Олексій Палажченко його прізвище. Прийшов сюди з Сумщини, у вашому з'єднанні.

— Так. Люди у нас справді чудові. Такі не підведуть революцію,— задумливо промовив Руднев.

Наступного дня Ковпаку літаки скинули ще 28 мішків вантажів. Тут були карабіни, патрони, міни. Сьогодні проводжатимемо і ковпаківців. Тож у таборі пожвавлення.

До мене підійшов мінер Платон Воронько. Я одразу пізнав цього кремезного, життєрадісного чоловіка. Чуприна вибивалася з-під широкополої крисані.

— Ви смієтеся, товаришу генерал-майор, з мого капелюха. Капелюх гуцульський, куртка німецька, чоботи російські,— говорив Воронько.

— Зразу видно, що модник. Справжній франт,— жартував і я.— Як живеться? Як прийняли вас і ваших мінерів?

— Можу розповісти,— погодився Воронько.— Якщо у вас є трохи часу.

— Часу, мабуть, ніколи не вистачить. Так уже в житті ведеться...

— Ми прилетіли на літаку пілота Лунца. Зустрів нас Ковпак, смалячи цигарку «смерть фашизмові». «Хто такі?» — запитує в нас. Я показав йому папери і одразу ж сказав: «Є відомості, товаришу командир з'єднання, що ви не дуже дружельно приймаєте гостей. То ми вас обтяжувати не станемо. Підемо на самостійну роботу». — «А хіба ви в гості?» — «Ні. Прилетіли ми сюди воювати». — «Якщо воювати, то нам таких хлопців треба. Діло у нас знайдеться». — «Та ми, Сидоре Артемовичу, не з пустими руками. Нас добряче спорядив Український штаб партизанського руху, сам Строкач», — відповів я. «Ми проти тих, хто нальотом прискочить, понишпорить сюди-туди, понаписує, та ще й перебреше, а звітди нам потім передають, чи не заперечуєте, щоб такого-то нагородити... А таких, як ти, ми приймемо. А зараз ідіть спати. Скоро діло буде велике!»

— Це правда. Діло це називається рейдом, в який ворушає ваше з'єднання,— промовив я.— Вчора пішли бійці Федорова. Вони співали пісню, складену партизаном. А що новенького у вас?

— 5 травня пустив під укіс ешелон поблизу Речиці, 12-го і 16-го теж скрутили в'язи поїздам,— говорив Платон Воронько.

— Це добре. А тут щось написав про партизанів?

— Дещо. Композитора не знайшлося, і хлопці співають на відомий мотив.

— Я сам не співаю, а слухати дуже люблю,— сказав я.

— А я при нагоді. Гарно мати моя співали. Зараз, звичайно, співати не буду. Почитаю вам на згадку. Тепер же хтозна-коли й зустрітися доведеться!

— Це правда. Рейд ваш далекий. Та й взагалі війна ще не скінчиться в цьому сорок третьому році.

Воронько озирнувся, чи нема поблизу людей, і сказав:

— Я не дуже голосно, бо ще хто подумає, що я з вами оце вперше зустрічаюся й липну зі своїми віршами. «Похідна».

Із Путивля на схід-сонці,
На схід-сонці рано
Вийджали ковпаківці —
Грізні партизани.

Дід Ковпак стояв на возі:
«Прощайте, друзі!..
Як загинемо в дорозі,
Не ридайте в тузі.

Не сумуйте, йдїть за нами
Добувати зброю!»
Курява стоїть ланами,
Де ідуть герої.

— «Курява стоїть ланами». Запам'ятовується. Картина степу й швидкого руху партизанських кіннотників. Добре, Платоне. А почитай-но ще.

В Старій Гуті стара мати
Вийшла на дорогу.
«Ой ідуть, ідуть солдати —
Наші, слава богу!»

«Не солдати — партизани!» —
Командир гукає.
«Аби наші...» — І сльозами
Щоки обливає.

«Аби наші, аби рідні,
Аби соколята,
Аби в наші хати бідні
Не пускали ката!»

— Спасибі. Час вам у дорогу, виганяти «ката з хати». Давайте лист дружині. Передам. Хлопці-москвичі уже, мабуть, написали своїм? Ми будемо тримати зв'язок з вашими рідними.

Ми міцно потиснули руки один одному. Воронько пішов до своїх мінерів і підричників, а я до командування.

Коротченко, Ковпак, Руднев, Чепурний, Кузнецов і я стоїмо біля місточка через багнисту, зарослу осокою річечку.

Рівно о 17 годині 30 хвилин ковпаківці вирушили. Ідуть і співають. Десь у колоні видніється і капелюх Платона Воронька. Він підносить руку.

— Щасливої вам усім дороги!

Колону замикає начальник штабу Базима.

Сидір Артемович звертається до мене:

— Дивіться, товаришу Строкач. В разі чого, негайно літаки давайте. Скидайте нам патрончиків. Хвіст же за собою ми тягнути великий не станемо. Будемо старатися озброюватися за рахунок противника.

— Скинемо і вам, і Вінницькому з'єднанню, що буде йти деякий час паралельно з вами. Лише був би у вас безперебійний, чіткий радіозв'язок.

Я міцно обняв Сидора Артемовича Ковпака і сказав:

— Бережіть себе.

Ковпак поїхав. Руднев ще з нами.

— Шлях важкий, але важливий, — говорив Руднев. — Наче про все домовилися. З'єднання мусить виконати завдання.

— Ми віримо.

— Ідемо далеко. Що з нами буде — невідомо. Не забувайте про сім'ю...

— Не забудемо. Бережіть загін.

Коротченко узяв Руднева за плечі. Певне, в цю хвилину він пригадав своє перебування у ковпаківців, зустрічі з Рудневим, щирі, теплі розмови з командирами і партизанами.

— За сім тижнів я просто зжився з товаришами з групи ЦК. Прекрасні товариші. Наші партизани полюбили їх усіх. І я теж. Спасибі вам за все. За ці тижні ми всі наче підросли. Ці тижні кожному з нас дали користь. Важко,

дуже важко розлучатися,— говорив тремтливим голосом Руднев.— Може, це остання зустріч...

— Чому остання? — сказав я.— Бережіть людей. Більше вдумливості, більше розвідки і менше «хвостів» за собою...

— Передайте привіт дружині, Юрику.

— Неодмінно.

— Передайте привіт Батьківщині! — вигукнув Руднев, підвівшись на стременах.— Прощавайте, товариші! Всім, всім палкий привіт, всім! Всім!

Генерал Руднев подався на вороному наздоганяти колону.

А ми ще стояли на березі. Коли вже не стало видно вершника, ми пішли до своїх коней. Стискувалося серце. Воно наче віщувало, що більше вже ніколи ми не зустрінемося з цим чорновусим, вродливим на обличчя і ще вродливішим серцем, душею Семеном Васильовичем Рудневим, одним з піонерів партизанської війни на Україні, воєначальником, полум'яним комісаром, який не лише для свого з'єднання, а й для тисяч партизанів був втіленням чистої совісті, безмежної відданості справі комунізму...

Розділ третій

1

Того ж 12 червня, коли проводили ковпаківців у далекий Карпатський рейд, група ЦК і УШПР вирушила у з'єднання ровенських партизанів генерал-майора Василя Андрійовича Бегми. Їхати треба щось кілометрів з тридцять. Дорога погана. Власне, не дорога, а лісові заболочені стежки.

Ми прибули до першої застави. Там нас зустріли бадьорим маршем, який виконував акордеоніст. Весь вечір минув у розмовах, спогадах.

Ніч була зоряна. Ми вклалися спати не в хатах, а на возах, вкриваючись білими, мов сніг, парашутами.

Ранком на головній вулиці села вишикувалися роти деяких батальйонів з'єднання Федорова ровенського і Бегми. Кілька загонів в цей час були на операціях навколо Сарненського залізничного вузла.

Заступник командира з'єднання по розвідці полковник Григор'єв рапортує чітко, голосно. Видно, що це старий солдат і службу знає добре.

Потім я вручаю партизанам нагороди. Тисну руку невисокому, худорлявому, вже в літах партизанові.

— Спасибі вам, товаришу Грицун, за мужність у боях!

— Нема за що, товаришу-пане генерал! — раптом відповів партизан і зашарівся.

Я ніби не почув оте «пане» і сказав:

— Є за що. Ви добре б'єте фашистів у своєму рідному країні!

Комісар Лука Кизя подарував мені журнал «Народний месник», який друкується в п'яти примірниках на машинці. Як пишеться на титульній сторінці — це ілюстрований, щомісячний, історичний, літературно-художній і воєнно-політичний журнал Ровенського підпільного обкому КП(б) України і з'єднання партизанських загонів Ровенської області. Місце видання — німецький тил, травень—червень 1943 року. Журнал дали з автографом: «Начальнику УШПР, генералу Строкачу Т. А. На згадку про незабутні дні особистого керівництва героїчною боротьбою народних месників України в тилу ворога літом 1943 року. Від партизанів Ровенської області».

Нариси, вірші, статті ілюструються карикатурами на фашистів: Гестапівцям добре дістається від карикатуриста Дігунця.

— Спасибі,— подякував я редактору Кизі.— Це для мене дорога пам'ять. Читають люди журнал?

— До дірок зачитують,— відповів хтось з командирів.— Якби журнал мав такий тираж, як наші газети.

— Нема поліграфічної бази для видання ілюстрованого журналу,— відповів Кизя.

— А скільки у вас газет?

— Дві обласні — «Червоний прапор» українською мовою і польською. Районні газети «Червона зірка», «Червоний шлях», «Більшовицька правда», «Син України», «Кармелюк», «Богунець», «Ворошиловець». Навіть у Ровно розповсюджується наша газета,— розповідав редактор Безскромний.

— Еріх Кох, звичайно, читає її без особливого ентузіазму,— підкинув хтось жарт.

— Безперечно.

Журнал, обласні і районні газети, що видаються тися-

чами екземплярів, діловитість, з якою пораються біля хат, на вулицях партизани, усмішки на устах селян, у дітвори, що висипала з хат на вулицю,— все це ще і ще раз стверджує, що тут господарі — партизани, що це край, де існують закони Радянської влади, справедливі закони, які породжують у людей упевненість і дають людям усмішку.

Як і в з'єднаннях Федорова, Ковпака, так і серед командного складу ровенських партизанів ми повинні провести перевірку бойової готовності і нараду. Кожен з нас зайнятий своїми справами.

Полковник Старинов, як завжди, в оточенні підривників. Він гаряче розповідає про нові міни, вчить, як їх ставити. Енергійний, невсипущий і дуже тямущий цей інженер Старинов. Про нього кажуть, що він із звичайнісінької трубки й шматка дроту зробить міну. В Харкові його міни вчинили цілий переполох фашистам. Дай такому Старинову простір, він так ударить по рейках противника, що аж загуде!

На нинішній нараді виступили командир загону «За Батьківщину» Новиков, командир загону імені Кутузова Єгоров, командир загону імені Суворова Геращенко, командир загону імені Чапаєва Кабанов, командир загону Гришин, командир артдивізіону Колгунов, начальник штабу загону імені Кутузова Ткачук, заступник командира з'єднання по розвідці полковник Григор'єв, комісар і секретар підпільного обкому Кизя, комісари Зубашев, Грицун, секретар парткому з'єднання Хома Кудояр, начштабу загону імені Чапаєва поляк Микола Куницький, секретар підпільного обкому комсомолу Леонід Смирнов.

З'єднання ровенських партизанів утворилося зовсім недавно Базою, на якій воно виросло, був партизанський загін «За Батьківщину», що перейшов на Правобережжя з Сумської області в складі Сабуровського з'єднання. Загін «За Батьківщину» мав великий бойовий досвід і був одним з кращих у з'єднанні Сабурова. Рішенням Українського штабу партизанського руху цей загін, з прибуттям у ворожий тил секретаря Ровенського обкому партії Бегми Василя Андрійовича, і був переданий в розпорядження обкому партії. Це було в січні 1943 року. А зараз, у червні, ровенський обласний штаб партизанського руху об'єднав близько двадцяти партизанських загонів. Весною було утворено два з'єднання, командирами яких стали Бегма і

Федоров ровенський. Переважна більшість бійців у ровенських з'єднаннях — місцеві патріоти.

Деякі молоді ровенські загони ще не набули такого досвіду, як загін «За Батьківщину», як з'єднання Ковпака, Сабурова, Федорова, які прийшли з Лівобережжя. Не встигли нові ровенські загони й добре озброїтися. Про це й говорили командири і комісари ровенських загонів. Не вистачає в загонах автоматів ППШ, патронів, толу, нема мін для батальйонних мінометів, гармат. І в той же час ровенські загони вже немало знищили живої сили і техніки противника. Група підричників Сметаніка пустила під укіс 17 ешелонів. Олекса Асоскало з села Хочин, організатор підривної групи загону, де командиром ветеран партизанської війни Максим Місюра, на червень 1943 року знищив півтора десятка ворожих ешелонів. Десятки ешелонів не дорахували фашисти після диверсійних операцій старшого лейтенанта Миколи Орлова, Петра Талаха, Дмитра Чечені.

Виступає Микола Куницький. З першої ж фрази видно, що він поляк, і всі товариші, котрі прибули до ровенських партизанів з Москви, пізнали в ньому акордеоніста, який прекрасно виконував «Зустрічний марш», а також польські, українські і російські народні пісні. Куницький начальник штабу загону імені Чапаєва.

Куницький говорить, що лиха доля і переслідування німців загнали його і ще сімдесят бійців партизанського загону в «шуполіцію». Але дуже скоро ці «поліцаї» убили дев'ять німецьких шефів, повернувши зброю проти фашистів.

— Ми ще не знали, будемо ми радянськими партизанами, чи підемо в Польщу, чи воюватимемо на Україні й Білорусії самі по собі. Але товариш Бегма прислав до нас своїх людей, і вони переконали нас, що по-справжньому воювати проти швабів-фашистів можна тільки разом з радянськими партизанами. Ми повірили представникам товариша Бегми — секретарю комсомолу Тихону Белякову і нинішньому нашому командирові загону Василю Кабанову. Ми дякуємо генералові Бегмі, обласному штабу, що вони повірили й нам. Вони не розформували нашу групу, а створили з неї загін імені Чапаєва. Ми вже були в багатьох боях, били добре фашистів. І будемо бити!..

Потім підвівся командир з'єднання Федоров Іван Пилипович. Він уже пройшов з боями понад тисячу кіломет-

рів, почавши партизанську діяльність підпільником у Середино-Буді, куди дійшов він, відступаючи з західного кордону. Під час рейду загін «За Батьківщину» захопив місто Понорницю. Федоров для зручності вирішив влаштувати свій командний пункт у приміщенні начальника поліції і давав «накази» на всю округу по телефону. В результаті такого втручання партизани розгромили гарнізон не лише в Понорниці, а й в кількох селах.

Розумні карі очі. Горбоносе обличчя. Щось є в ньому соколиного, сміливого. Говорить Федоров коротко, спокійно.

— Для взяття ешелону у нас є все, крім вогнеметів,— говорить Федоров.— Треба, щоб на кожен загін був хоча б один вогнемет. Це необхідна річ у знищенні мостів противника. Ще нам треба снайперські гвинтівки, побільше димових шашок... Товаришу Строкач! Нам дуже потрібна гармата. Без неї не розгорнутися як слід. Що ж до боєприпасів, які ми одержали з УШПР, то їх вистачить, щоб потім воювати за рахунок противника. Ми запевняємо, що завдання ЦК КП(б) України і УШПР виконаємо — паралізуємо рух на залізниці Сарни — Лунінець, а також ділянки Сарни — Клесів, Сарни — Маневичі.

Начальник обласного партизанського штабу і командир з'єднання генерал-майор Бегма розповів про величезні резерви на Ровенщині для росту партизанських загонів.

— Наша війна,— говорив Бегма,— це не тільки бої, диверсії, розвідка. Наша війна ще і в тому, щоб не дати німцям хліба, м'яса, картоплі, овочів, щоб нагодувати людей, які живуть в партизанській зоні, щоб забезпечити необхідним бійців. Без хліба довго воювати не станеш. Партизани допомогли селянам сіяти. У нас на обліку зараз 15 державних фільварків, з яких ми неодмінно заберемо врожай. Наш обком планує так господарські роботи у партизанській зоні, щоб вистачило і селянам для наступної весни, бо ж до того часу прийде наша армія. Ми не дали вже вивезти німцям з двадцять тисяч тонн зерна, з півсотні тонн картоплі минулого врожаю, тисяч десять голів худоби, пару сот тисяч птиці. Населення не сплатить окупантам майже шістдесят мільйонів марок податків. Ми вважаємо, що це теж війна. Лише в моєму з'єднанні і Федорова ровенського працюють десятки майстерень побутового обслуговування, кузні, маслобойки, майстерні по обробленню шкіри. У нас навіть під час рейду влаштовується лазня, переться білизна. Наша медицина подала вже

допомогу і зробила різні щеплення десяти тисячам мирних жителів. Це також наша війна проти тифу, вошей, різних епідемічних захворювань.

Василь Андрійович на хвилю зупинився, щось пригадуючи, а потім продовжив:

— Коли я отримував у Верховній Раді п'ятсот орденів і медалей для партизанів Ковпака і Сабурова, Михайло Іванович Калінін сказав мені: «Бережіть, товаришу Бегма, людей. Люди у нас хороші. Таких нема ніде в світі». Я часто думаю про ці слова і переконуюся, що вони — сама правда. Таких людей, як наш народ, ще нема у світі, наші люди — соціалізму діти, а коли так, то вони здатні розчавити гітлерівський фашизм, хоч яким би він сильним не був, перемогти і врятувати Європу, світ від цієї чуми, що ми оце й робимо навіть без другого фронту...

— Михайло Іванович та і вся Ставка вважають партизанів другим фронтом проти німецьких армій, — зауважив хтось з наших товаришів.

Слухаючи Бегму, я ще раз переконався в тому, яких гарних людей, партійних душею, ми посилаємо в тил фашистської армії підіймати народ на боротьбу. Дуже добре, що ми послали Бегму в область, від якої його обрали депутатом. Бегма вже друкував звернення до своїх виборців на окупованій території. Це звернення було розповсюджене в десятках міст, у сотнях сіл на Ровенщині, Волині і в районах Білорусії. Це добре, що депутат не покинув своїх виборців навіть у дні фашистської окупації, працює і має зв'язок з своїми виборцями. Хіба ж це не приклад живучості, впливовості, дійовості нашої Радянської влади!

Після закінчення наради командирів особовий склад загонів, які прибули сюди разом з секретарем підпільного обкому партії Бегмою, зібрався послухати лекцію Кузьми Кіндратовича Дубини про міжнародне і внутрішнє становище нашої країни.

Накрапав дощ. Але людям байдуже до негоди. Кілька сот бійців, одягнених і взутих по-різному, сиділи на пенках, на повалених деревах. Спершу було лектор і сам поглядав на небо. Та коли побачив, з якою увагою партизани ловлять кожне його слово, став говорити голосніше, впевненіше.

Коли Кузьма Кіндратович скінчив, до нього підійшов схвилюваний партизан.

— У вас є запитання? — поцікавився Дубина.

— Та не знаю, що воно й буде,— запитання чи просто слово...

— Говоріть, будь ласка...

— Спасибі за промову. Я оце вдруге чую таку,— сказав партизан.

— А коли чули вперше?

— Наш районний воєнком отак говорив, проводжаючи нас на фронт.

— Можете, Кузьмо Кіндратовичу, гордитися такою оцінкою вашої лекції,— зауважив я.

— А я ніколи не забуду таких слухачів,— відповів лектор.

— А тепер, Кузьмо Кіндратовичу, я запрошую вас на чарку «антижурбину», щоб не пристала простуда! — звернувся до лектора комісар з'єднання Лука Кизя.

— Що за напій такий?

— Самодіяльної марки,— відповів Кизя, лукаво всміхнувшись.

Дубина і Кизя потоваришували. Кожному було що розповісти один одному.

Кузьма Дубина брав участь в обороні Києва в складі оперативної групи ЦК. Він їздив на фронт, виступав перед бійцями. Його останній виступ перед військовими, що дислокувалися в Борисполі, припав на 17 вересня. Того ж дня командування, що керувало обороною Києва, отримало наказ Ставки залишити місто.

А потім на лівому березі Дніпра мовчазна хвилина прощання з кручами, з Києвом. Сльози на очах. У грудях туга. Пальці стискаються в кулаки від образи й болю за все, що сталося, й за самого себе. Київ, який клялися тримати до останньої краплі крові, доводиться віддавати ворогові.

О! Я теж добре знаю такий стан душі! Ті кручі й небо над Києвом ввижалися мені, коли був у боях під Баришівкою, весь час, коли йшов по ворожій території п'ять сотень кілометрів, ввижалися і мені, і Дубині, і кожному, хто був у Києві до 17 вересня, ввижаються й зараз.

2

Ми виїхали до Сабурова. Та по дорозі генерал-майор Бегма запросив нас пообідати в загоні імені Чапаєва. До того ж, треба було видати там бійцям урядові нагороди.

Настрій у мене був не зовсім гарний. Напевне, від думок про наші справи, які не дають мені спокійно заснути з часу, як почалася війна.

Та ось залунала музика. Нас зустріло троє. Скрипаль, високий симпатичний чоловік з худорлявим інтелігентним обличчям, зразу привернув увагу своєю майстерністю. Пальці його плавали й тремтіли, як у справжнього майстра, що виступав на сцені. Скрипці підспівував могутніми звуками акордеон. І всю цю гармонію таких різних звуків об'єднував бубон з дзвіночками.

Мені пригадався ярмарок у давнину, весілля в уссурійській Білій Церкві. Там теж були такі ж скрипалі, гармоністи й бубністи. Після того, як музика стихла, невисокий, з чорними вусами Василь Іванович Кабанов, командир загону, відрепортував.

— Товаришу Кабанов, де ви роздобули таких музикантів? Чи найняли на честь нашого приїзду?

— Та що ви! Зараз темно, і ви не пізнали. Це ж наш командний склад вас музикою зустрічає! Комісар Зубашев грає на скрипці, начальник штабу Куницький на акордеоні, а заступник командира загону на бубоні креше. Це Петро Масляк.

— Справді. Я не пізнав Куницького, — відповів я.

— А хто у вас готує вечерю, що так приємно пахне на весь партизанський край?

Кабанов переступив з ноги на ногу, прикусив кінчик вуса, ніби роздумував, як би краще відповісти. Потім виструнчився.

— Вечерю готує партизанка Маруся. М... моя дружина. Просимо гостей до столу. У нас, звичайно, всяко буває. Часом з квасом, а порою з водою. Але зараз у партизанському краї є що їсти. Фашисти звідси не можуть нічого взяти. Все залишилося селянам, а значить і нам.

— Це правда, — підтримав Кабанова генерал Бегма.

— А рибу подаєте толлом глушену? — мов ненароком запитав хтось із нас у господарів цього по-заможному сервірованого столу.

— Ні. Не глушимо. Просто ловимо. У нас порядок, — відповів командир загону Кабанов.

— Дивіться. Риба — наше багатство. Фашисти були, їх виженуть, а риба залишиться. Вона потрібна нашим людям.

— Ми теж такої думки,— сказав Бегма.— У нас є одне господарство, де старий рибалка тримає величезних коропів-маток. Доводиться йому, бідоласі, пригощати рибою і німців, і націоналістів, і партизанів. Але ловить він сам, щоб лихе око не побачило пудових маток. «Для Радянської влади,— говорить рибалка,— бережу». Про тих маток признався тільки мені, і то як депутату Радянського парламенту. Я похвалив його і сказав, щоб зберіг він коропів-маток...

Ми попрощалися. Настрій покращав. Не лише тому, що була випита чарка. А тому, що бачив навкруги таких людей, як Бегма, як мовчазний і мужній Федоров ровенський, як комісар-скрипаль Зубашев, котрий не розлучається із скрипкою, автоматом і журналістським блокнотом, як поляк Микола Куницький, котрий серед дня зайшов у німецький ресторан, обеззброїв двох офіцерів, а потім забрав у музикантів акордеон, бо ця річ потрібна партизанам, як і сама музика.

Десь о двадцять другій годині ми вирушили до Сабурова. Нас десятеро вершників. Їхати три десятки кілометрів. Ніч темна. По лісових стежках нас може провести лише розвідник, який добре знає місцевість. Він і їде попереду.

До мене звертається молодий офіцер нашого штабу Василь Бобир.

— Що там? — озвався я.

— А не здається вам, що їхати вночі отакою стежкою — злочин,— сказав Бобир.— Поганенька засада, дві три черги з автоматів — і все. З наших коней можуть залишитися одні копита...

— Це ж партизанський край! Тут зустрічають з музикою. Тут навіть до депутатів Верховної Ради ходять на прийом виборці, як і в Москві. Ти ж чув, як розповідали партизани...

— Все чув. Край краєм, але ж територія окупована ворогом. Думаєте, їхні військові у Ровно не знають, що тут зараз секретар ЦК КП(б)У і начальник УШПР? Знають. І слідкують. Не про себе турбуюся! — ображено промовив Бобир.

— Нічого. Я певен, що німці не знають, що оце ми зараз їдемо від Бегми до Сабурова. А цього досить, щоб не перебільшувати можливостей противника,— відповів я.

— Знаєте, скільки ми уже з вами проїхали по партизанському краю? — запитав Бобир.

— Не рахував.

— Зараз — 138 кілометрів.

— На твоєму коні спідометр? — засміявся я.

— Є у мене звичайнісінька карта. З дитинства я люблю подорожувати по карті й визначати віддаль, — відповів замріяно Бобир.

— Що ж. Сто сорок — це мало. Треба б п'ятсот наїздити. Треба. А потім ще по партизанському краю на Чернігівщині, під Києвом...

Нас зустрів партизанський патруль. Табір ще гомонів. Бійці дивилися кінофільм «Парень из нашего города». Потім розходилися по домівках. Якесь рота заспівала пісню. Певне, командир тої роти уже знав, що ми прибули, і хотів провести своїх бійців чітким строем.

Собирались партизаны,
Нашей Родины сыны,
Собирались на защиту
Молодой своей страны.

Впереди Герой Сабуров,
Командир наш боевой,
От победы до победы
Вел отряды за собой.

Часть народов еще стонет
Под фашистским сапогом,
Так веди же нас, Сабуров,
На последний бой с врагом.

Я спитав у комісара Антона Захаровича Богатиря, чи знає він, хто автор цієї пісні. Він відповів, що не знає.

— А Ковпак знає. А Федоров знає і своїх підривників, і поетів, — відповів я. — Командирам також треба знати й про те, де залишилися рідні й близькі тих, що зараз у могилах, а ще недавно були вашими побратимами, як Рева, Пашкевич, Кочетков, про подвиги яких ви можете розповісти стільки, що вистачить на три серії художнього кінофільму. А от їхнім сиротам навряд чи можете сповістити про подвиг батька-партизана, сина, брата-партизана...

— На жаль, інколи це правда, — погодився Богатир.

— Ми ще не вміємо шанувати людей, які краще од золота, як говорив Руднєв, знаємо їх, поки вони потрібні для подвигів, для загону, з'єднання! Цю несправедливість, цю зверхність над товаришами, нижчими посадою,

яка невідомо звідки чиряком сідає і в армії, і тут, треба геть вирізувати, як болячку. Більше поваги до людей, і вони своє зроблять. Бо ж вони люди соціалізму, нові люди, покликані стати попереду всесвітнього розвитку...

— Це правда, Тимофію Амвросійовичу.

— Відома для нас істина. Але я не перестану її повторювати все своє життя. Все життя...

3

Настав ранок... Біля куреня, нап'ятого з плащ-палатки, в якому жили Дем'ян Сергійович і я, стояв намет працівників ЦК, а поруч розташувалися в одній палатці офіцер Українського штабу з особливих доручень, працівник відділу розвідки, старший лейтенант, письменник Яків Баш, котрий прилетів того ж дня, що і я, але іншим літаком, письменник Анатолій Шиян, лектор ЦК КП(б) України Кузьма Дубина.

Ми задоволені такими сусідами. У тихі вечірні хвилини, а часом і ранком Баш, Шиян і Дубина співають українські народні пісні. Співають, вкладаючи всю душу. І більше тужливих, давніх, про турецьку й татарську неволю, і бойових козацьких, і таких, як «Повій, вітре, на Україну», яку не можна слухати й чимось іншим займатися. Тож коли не гримить поблизу, Дем'ян Сергійович, котрий теж дуже любить пісню, і я просимо наших представників ідеологічного фронту заспівати ще.

Крім виступів перед бійцями і командирами, у письменника Анатолія Шияна є ще й творча робота. Він пише книгу про партизанський ліс. Є у письменника Шияна й в історика Дубини ще й партизанське доручення. Вони готують текст листа «Гітлерові-посіпаці — скаженому собаці». Наші бійці обговорять його і надрукують у партизанській друкарні. Хай знають всі, що радянські партизани не лише б'ють фашистів зброєю, а й вміють сміятися з своїх ворогів, як сміялися в сиву давнину їхні славні й невмирущі предки — запорозькі козаки.

— Посувається діло? — поцікавився я, підійшовши до намету, в якому мешкали Шиян і Дубина.

— Можемо познайомити з фрагментами, — відповів Анатолій Шиян. — Початок, звичайно, той... з перчиком, як і в запорожців... А ось далі буде так:

«А вже ти свою зграю скликав, а вже ти руки криваві потирав, нахвалявся, чорними душами присягався: «...Я розіб'ю партизан, розіб'ю чорним попелом села, кров'ю людською уп'юся та й повеселюся. Та пошлю я машини і танки, щоб дали ворогам прочуханки. А для більшої радції — ще підкину й авіації. Отоді в тилу буде мирно та тихо».

Та тебе, людожере, все'дно спіткає лихо.

Як води з моря не пити, як вітру в полі не спинити, так і нас, партизан, хоч сказися, хоч сто разів навколо себе обкрутися,— не здолати, не розвіяти, бо ми є месники народні, захисники благородні.

І не злякають нас ні машини твої, ані танки, бо є для них партизанські приманки. Самі їх готуєм, непроханих гостей частуєм.

Кобиляча ти голова! Не розум у ній, а трава. Ти, свиняче вухо, нашої ради послухай. У першу чергу не вір генералові авіації Кіцінгеру, не вір нітрохи й рейхскомсарові України Коху. Надсилають вони тобі депеші, надсилають листи, щоб брехню свою замести. А вже доложили, що партизанів перебили, а ми на всіх вас хрест положили...»

— Добре, товариші. А ще вас просять виступити партизани з-під Сарн. Командир загону Саливоненко вершників прислав. Треба поїхати, поки дозволяють обставини,— звернувся я до них.

— Це туди кілометрів з п'ятдесят?

— Майже.

— Що ж. Поїдемо, коли треба.

А поки що Кузьма Дубина пішов у батальйон, що дислокувався поблизу, розповідати людям, що робиться там, по той бік фронту, у нашій країні і в усьому світі. Анатолій Шиян теж ішов до бійців. Шиян міг навіть у небалакучих «вирвати» те, що нашому братові, не письменникові, не вдалося б. На це він майстер. Про це гарний свідок його роман «Гроза», з яким знайома більшість партизанів-українців ще з довоєнних років. Ну, а Баш той щось нищечком пише для себе, для свого «захалавного» блокнота, і більше займається складанням інформацій, аналізом розвідувальних даних для УШПР. А ця робота надзвичайно важлива й потрібна. Баш одягнений у звичайнісіньку гімнастборку, без погонів, у пілотці і в кирзових чоботях з широченними халявами. Справа його. Можна б одягтися було й краще,

як інші офіцери, що прилетіли з Москви. Але він не хоче. Мабуть, заради правил конспірації. Бо в його парашутній сумці — шифри й інші секретні документи нашого штабу, а в такому одязі носити їх і в партизанських таборах, і по селах, куди ми заїжджаємо, надійніше. Врешті, ми не лаємо ні бійців, ні командирів за те, що вони «не по формі». Аби в чистій із усіма гудзиками гімнастюрці чи куртці.

Сьогодні їдемо у Сумсько-Вінницьке з'єднання Мельника — Бурченка. Я покликав офіцера Баша, щоб познайомитися з добутими й обробленими матеріалами. Практика доводить важливість інформаційної служби. Як тільки повернемося у Москву, ми запровадимо в штабі відділ інформації.

Начальником цього відділу міг би бути Яків Баш. У нього зір гострий до всіх, навіть часом непримітних, а потім, виявляється, важливих подій.

— Товаришу старший лейтенант! Коли ми повернемося до Москви, ви підете на відділ інформації. А без інформації нашому оперативному і розвідувальному відділам нема чого робити.

Ми розговорилися з старшим лейтенантом Яковом Башем про командирів партизанських з'єднань, про тактику кожного з них і навіть характер наших визначних командирів.

— Головне, що кожен з них вважає свою тактику найвірнішою, — сказав Яків Баш. — Кожен дотримується своєї стратегії... Це видно і з дій з'єднань та загонів, і навіть з нарад, які провели ми тут. У Ковпака масовість, масштабність партизанського руху, народність. Від його тактики віє чимсь від запорозького козацтва. Сам він і командири у нього люди мудрі і вже бачили в житті смаленого вовка. В небі не витають. Ходять по землі. Стоять на землі міцно, наче коріння пустили в ту землю... У Сабурова тактика — учинити такий шум у ворожому тилу, щоб німці подумали, що тут армія, яка може брати міста, райцентри. Сабуров готовий створити й Головнокомандування партизанською армією... У Федорова — своя особливість у тактиці... Він хоче підкреслити населенню і ворогові, що обкоми партії живуть, мають свої загони, мають зв'язок з фронтом, господарюють в окупованих районах і що перебування німців тут настільки тимчасове, що, врешті, все залежить від Федорова чи Попудренка. Велике діло впевненість. Усміхається! Я не перебільшую. Ось можу прочитати

невеличкий німецький документ, добутий партизанами Федорова. Правда, документ датований ще жовтнем 1942 року.

«Два місяці тому в районі Холми був останній наліт банди Федорова... Коваль, помічник Федорова, керував нальотом. Комісаром був Попудренко.

Сам Федоров має тісний зв'язок з фронтом, його постійно інформують про хід боїв на фронті. Між Федоровим і Червоною Армією існує поживавлене повітряне сполучення.

До цього часу в усіх бойових діях партизани мали завжди перевагу.

Населення знаходиться на боці бандитів і намагається всіляко допомагати їм...»

Баш трохи лукаво усміхнувся й продовжив:

— Повна оцінка дій Олексія Федоровича Федорова. Все-таки не дурні ті німці. Викресли слово «бандити» і... хоч в підручник історії. Недавно розвідники принесли один документ, роздобутий у знищеній штабній машині на шосе Новоград-Волинський — Ровно. Ще не встиг показати вам, бо роботи у вас багато, а сам Наумов ще в Москві і з цим «меморандумом» не горіло. Та коли зайшла така розмова, то ось, прочитайте...

«1943 р. Квітня 4-го. З «Меморандуму німецької розвідки зондерштабу «Р» в Києві».

Наумов — генерал-майор. Командир об'єднання партизанських загонів, які діють головним чином у Київській області. Прагне проникнути в південну, степову частину України.

В лютому і березні з Брянських лісів по завданню Строкача з великою бандою намагався прорватися у Вінницьку і Кіровоградську області, та був розбитий і розсіяний резервними нашими частинами... Війну почав у Карпатах, там потрапив в оточення. Користуючись байдужістю окупаційних властей і жандармерії, легко пройшов до Брянського лісу.

...Користується великою популярністю і славиться винахідливістю тактичних бандитських прийомів. Основний вид його діяльності — переслідування дрібних гарнізонів і штабів, нальоти на них, іноді має в цьому деякі успіхи... Зброєю і боєприпасами постачається з Москви, звідти одержує й інструкції. Дуже небезпечний тим, що може створити раптову загрозу штабам, головним чином — особам... Вік 30—32 роки. Зріст середній, блондин. Чисто

поголений. Завжди носить мундир і генеральські золоті погони, ордени і Золоту Зірку».

— В характеристиці Михайла Івановича Наумова і його тактики, а також його зовнішності німецька розвідка користувалася майже достовірними даними,— промовив я. Яків Баш продовжував:

— А тактика нашого шановного Старинова така, що він ладен розформувати всі загони на групи мінерів, підричників і штурмувати ними залізниці. От і об'єднай їх усіх. Знайди з ними спільну мову. Тяжка робота у вас, Тимофію Амвросійовичу, тяжка.

— Збирайтеся. Зараз поїдемо у з'єднання Якова Івановича Мельника. Перевіримо, яка зараз тактика у нього...

4

Ми вирушили.

Ліс уже прокинувся. Щебетали пташки. Туман ледь снів. Які ж тут могутні дуби!

Через кілька годин вигук:

— Стій! Пароль?

Обмінялися словами пароля, а через кілька хвилин нас уже зустрічали командир з'єднання Мельник і комісар Бурченко.

Мельник Яків Іванович — міцний, м'язистий, з правильними рисами обличчя.

Кажуть, що Мельник складав вірші, хоча про це він не говорив нам, коли працював в Українському штабі партизанського руху.

У Бурченка до гімнастюрки підшитий сніжно-білий комірець, Дмитро Тимофійович підтягнутий, туго підперезаний. На широкому ремені «вальтер». Чоботи начищені до блиску.

Ми привіталися тепло, сердечно.

Сумсько-Вінницьке з'єднання — це молоде формування, створене в Хінельському лісі на початку весни цього року. Партизани здійснили рейд на правий берег Дніпра в тяжких умовах — скресали ріки, містечка й села були переповнені солдатами німецької армії, яка відступила од Харкова, і тими частинами, які йшли на допомогу військам харківського угруповання. Разом з сумськими партизанами труднощі ділили і бійці з'єднання Федорова чернігівського. Під

час рейду партизани Мельника знищили понад 300 ворожих солдатів, захопили чимало трофеїв, в тому числі дві гармати. В ці дні в районі Олевська діяла велика група підричників від з'єднання Мельника — Бурченка.

Але час не жде. З'єднання мусить негайно виступати в рейд на південь. А недоліків у Вінницького з'єднання чимало. Їхнє бойове ядро, що прийшло з Сумщини, розтануло в новому поповненні. Командування погналося за кількістю і фактично втратило якість. А часу на навчання нових бійців уже нема. Багато новаків ще без зброї. Все це разом з великим обозом створює непотрібний, як говорив Ковпак, хвіст для рейдового з'єднання. Видно, що командування ще не відчуло повністю всю складність умов, в яких доведеться діяти їхнім партизанам у районі залізничних вузлів Жмеринка, Козятин.

Про все це говорилося на нараді після перевірки з'єднання. Мельник і Бурченко сказали, що докладуть усіх сил, аби з'єднання стало маневреним, рухливим.

Багаті думками були промови наших товаришів. Говорилось, що деякі з'єднання, в тому числі і Вінницьке, прагнуть створювати великі партизанські угруповання замість організації нових загонів у нових районах. Велике з'єднання не завжди бажане, особливо коли треба виходити в рейд і вести бойові операції на значній віддалі від баз. Погоня за кількістю бійців може породити «утриманців». Це непотрібно. Людям треба не обіцяти зброю, а казати їм, щоб вони самі її здобували, якщо справді хочуть бути народними месниками.

Зараз партизанський рух на високому рівні. Але деякі керівники роблять неправильні висновки: вони перестраховуються, сидять на одному місці і тим самим створюють «німцебоязливість». Треба рішуче кінчати з цим. Більше сміливості. Треба, щоб ворог боявся партизанів. А для цього треба, щоб наші загоны, групи всюди першими помічали противника, треба мати хорошу агентурну розвідку. На великі гарнізони нападати не варто, як не варто в нинішній період захоплювати й райцентри. Партизани повинні жити дружно з селянством. А дисципліна в партизанських загонах мусить бути вищою, ніж в армії.

Після наради ми ще довго сиділи над картою, вивчаючи й уточнюючи маршрут рейду, говорили про інші деталі, які торкалися нового завдання.

Мельник і Бурченко виявили з нами повне розуміння.

— Наше з'єднання молоде,— говорив Яків Іванович Мельник.— Будемо вчитися у Ковпака, Федорова, Сабурова. Нам дала дуже велику користь нарада, проведена в травні ЦК партії з участю командування дев'яти з'єднань. То був справжній партизанський семінар, на якому ділилися досвідом.

— Нинішні збори й наші розмови з участю групи УШПР є продовженням попередньої наради,— сказав Дмитро Тимофійович Бурченко.— Сьогодні ми, можна сказати, ставимо крапки над «і».

— Під час рейду ви підтримуйте по радіо зв'язок з Ковпаком. Треба відчувати лікоть сусіда в такому складному поході,— сказав я командирам з'єднання.

— Нам би батальйонних мінометів.

— Ви їх одержите. Сьогодні літаки повинні доставити ще військовий вантаж...

— Завтра ми з Яковом Івановичем підскочимо до аеродрому,— пообіцяв Бурченко.— Ловимо вас на слові про міномети...

— Будемо кувати залізо, поки гаряче,— додав Мельник.

Поверталися в табір до сабуровських партизанів пізнім вечором. Бобир сповістив, що вже пройдено 150 кілометрів.

5

Ранком я вмився холодною джерельною водою, яка стояла у відрі коло нашої палатки. Вмився до пояса, щоб почувати себе міцнішим, бо ж день обіцяв бути суєтливим, нервозним.

Так і сталося. Одразу вирушити до партизанів Молдавського з'єднання полковника Андреева нам не довелося. Приїхали «кувати залізо, поки гаряче», Мельник і Бурченко, Покровський, Бегма, Федоров ровенський, Чепурний, якого в серпні призначено комісаром Київського партизанського з'єднання, командир підричників Яремчук.

У Яремчука сталося нещастя. Літак, який транспортував його боеприпаси — нові міни, тол й інше мінно-підривне спорядження, при перельоті лінії фронту загорівся. Напевне, збили зенітники. І ось тепер Яремчук змушений заново діставати вибухівку і міни для свого загону,

який уже почав діяти на залізниці Сарни — Коростень — Київ.

Довелося їхати на аеродром. Треба взнати, який ще вантаж доставили літаки і що можна дати з цього вантажу партизанам Мельника і Яремчука.

Понад годину був на аеродромі, лаявся з Горлачем за вантажі. Ще дуже живуче оте «своя сорочка ближче до тіла»! Все ж озброєння і боєприпаси розподілили більш-менш справедливо.

До Молдавського з'єднання їхати було вже пізно. І я пішов до чехословацьких партизанів, які недавно з'явилися у Сабуровському з'єднанні. Це було перше формування чехословацьких патріотів, які воювали разом з радянськими партизанами.

Зв'язок Сабурова з солдатами словацького гарнізону розпочався ще 23 лютого 1943 року, коли Олександр Миколайович написав першого листа словацьким солдатам гарнізону в селі Буйновичі. Переписка тривала понад два місяці, бо за словаками стежила німецька контррозвідка. Нарешті 10 травня генерал Сабуров одержав такий лист від підпоручника Кантіна.

«На відзначення 3-го Всеслов'янського з'їзду, що відбувається в Москві, вас і всіх інших вітаємо і попереджуємо, що ми починаємо другу частину боротьби проти ненависних німців.

Ця частина вже активна. Ми чуємо голос своєї крові і не хочемо ніяким способом ні допомагати, ані дивитися на звірячі розправи німців над нашими російськими братами. Весь розум свій віддамо на службу своїй батьківщині і своє життя на боротьбу за звільнення усіх слов'янських братів.

Одразу повідомляємо про план переходу до вас словацьких бійців і офіцерів. Ми просимо допомогти нам при цьому ділі точно, як ми бажаємо, щоб справа вийшла успішною».

18 травня 1943 року утворився словацький партизанський загін. Партизани обрали командиром капітана Яна Налєпку-Репкіна, начальником штабу став словак Стефан Хованець. Комісаром на прохання бійців-словаків був призначений радянський партизан, комуніст Л. К. Федоров.

Загін словацьких партизанів у складі Сабуровського з'єднання вже учинив напад на колону фашистських солдатів. У бою було вбито три десятки гітлерівців. На дорозі

Тонеж — Сологубове словацькі бійці знищили п'ять грузовиків з солдатами.

Командир загону Ян Налепка — середній на зріст, кременний чоловік років тридцяти. В минулому він учитель. Закінчив до війни офіцерську школу.

В розмові з капітаном Налепкою я сказав:

— Це добре, що ви на боці українських партизанів воюєте за свою вільну Чехословаччину. Можу вас запевнити, капітане, що мине небагато часу і десятки загонів українських партизанів з'являться на чехословацькій землі і, може, у вашому рідному Смижанському районі, щоб допомогти вашим землякам і нашій Червоній Армії викурити фашистську армію з Карпат, з ваших чудесних долин. Українські партизани в боргу не будуть. От тільки впоратися з військами під Курськом, під Харковом, у Донбасі...

— Приціл далекий! — примружив карі очі Ян Налепка.

— До того йдеться, товаришу капітан...

— Коли будете формувати загони в мій рідний край, товаришу генерал-майор, не забудьте про наш загін і про мене особисто. Ми ще порахуємося з фашистами! — сказав командир словацького загону.

— Не забуду. Радий, що з вами познайомився.

Ми міцно потиснули один одному руки.

Я повертався до свого намету і весь час думав про свої ж слова, сказані Яну Налепці.

«В боргу не станемо... Пошлемо українські партизанські загони в Словачію». Я знав уже тоді, перед битвою на Курській дузі, що так станеться неодмінно, бо війну ми перенесемо за рубежі своєї країни. Але я, звичайно, навіть будучи начальником штабу, в ті червневі дні сорок третього року не уявляв, якого розмаху набере оця допомога УШПР братнім народам Чехословаччини, Польщі і скільки бойового запалу, бойової праці вкладуть наші загони партизанів-парашутистів у розгром німецьких військ за рубежами нашої Батьківщини. Заради тої роботи варто було створювати Український штаб партизанського руху. Наші партизани стали одною з тих стратегічних сил, що розгромили фашистські війська під Харковом, на Дніпрі, в битві за Київ. Це було наше велике завдання. І друге подібне завдання — це наша партизанська допомога протягом усього 1944 року і перших чотирьох місяців 1945 року в Чехословаччині, Польщі, в Румунії, в Угорщині...

І знову дорога.

Я помітив, що Бобир якось допитливо зиркає на мене й намагається їхати поруч.

— А правда, у нас з вами гарні оці високі словацькі коні? — почав Бобир.

— Гарні. А що?

— З такими не соромно показатися й перед нашими штабістами у Москві.

— А-а! — вигукнув я. — На цьому б коні та з'явитися перед тими, хто не хотів тебе брати до штабу! Ти б їх зараз приголомшив своїм виглядом.

Я забув сказати ще раніше, що Бобир майже не вмів їздити верхи на коні. Тому він і затіяв розмову про наших коней.

Цю перемовку почув Яків Баш.

— Молодець! Добре тримаєшся на коні, — похвалив він Бобира.

У Молдавському з'єднанні полковника Андрєєва така ж нарада. Така ж церемонія вручення нагород командирам і партизанам. І навіть обід, який всюди готують для бажаних гостей.

Вечором знову виїхав до Сабурова.

Бобир говорить, що у людей з генеральським званням немає ніякої обережності.

А ніч темна. Противник звідси недалеко. Він взагалі з кожним днем все наближається й наближається до району сабуровського аеродрому. Було б дивно, коли б він не помітив літаків, які безперервно гули ночами над лісом. Іноді вночі ми приймали по двадцять літаків з вантажами. Частина їх летіла назад через фронт, частина залишалася днювати, замаскована зеленим гіллям. Так. Нагуркотіли ми тут добряче. Хоча б скоріше спровадити з «Мокрого трикутника», як називають цей район німці, усі загони по своїх маршрутах, щоб не довелося багатьом з них вести тут небажаний бій з карателями. Хоча б скоріше!

Ліс якийсь тривожний. Вітер. Гілки раз у раз зачіпають тебе за плечі, обличчя. Форкає кінь. В небі гриміло різко й розкотисто. Раз по раз спалахували блискавки. Щось було в цій картині казкового. Дощ — мов з відра.

— Не я казав, — зіщулився Бобир, невдоволено блиска-

ючи очима на мене.— Треба було залишитися ночувати в молдаванів.

— Штабні папери не промочить? — запитав я у Якова Баша.

— Сумка надійна. А ось плечі 1 всього самого — хоч викручуй. А сушитися ніде...

— Нічого, хлопці! Вже скоро сабуровський табір. Там підсушимся.

— Якраз,— ледве чутно промовив Бобир.

У нього жив якийсь дух протиріччя з начальством, і він час від часу «підколював» нас. Я сказав йому, що якби знав, що він такий, то не те що не взяв би у німецький тил, а навіть не прийняв би на роботу в штаб. Бобир замовк.

Але він був правий. Хатина, яку розшукали наші розвідники і в яку ми ввалилися, полегшено зітхаючи, не втішила нас. Вона була теж, як у казці ота хижа, що на курячих лапках, серед дикої природи. Та головне не «лапки» — фундамент і підлога. Дірявий тут був дах, і вода лилася патьоками.

Я ліг поруч з Бобирем. Укрилися парашутом. Було трохи зимно.

— Не послухали мене,— ще раз нагадав Бобир.

— Ти б краще не запізнювався на наради. У Мельника запізнився. В Андрєєва теж. Я за тебе протокол вестиму?

Бобир не озвався, принишк, як миша, пригрівшись біля мого плеча.

Розділ четвертий

1

Дем'ян Сергійович Коротченко під час свого перебування у ворожому тилу вже бував у партизанів Житомирського з'єднання. У травні він провів засідання обкому партії з участю секретарів 14-ти підпільних райкомів партії, зустрічався з жителями спалених фашистами сіл Олевського району.

Хтось із селян, які повиходили з хиж та землянок, узнав, що до них прибув не просто партизанський керівник, а секретар ЦК КП(б) України. Зустріч була зворушливою, незабутньою.

З часу розширеної наради членів ЦК КП(б) України разом з командирами і комісарами найбільших з'єднань минуло три тижні. Всі ми цікавилися, чи зросла боєздатність житомирців за ці двадцять днів.

Можна без перебільшення сказати, що з'єднання командира Маликова і комісара Бугаєнка росте і кількісно, і, головне, зміцнюється якісно, перетворюється у тактично бойове і грамотне з'єднання. Найбільша заслуга в цьому Маликова, його заступника по розвідці і начальника штабу Андрія Васильовича Прокопенка та комісара з'єднання Леоніда Григоровича Бугаєнка, які були закинуті сюди на парашутах пізньої осені 1942 року.

Маликов, Бугаєнко і Прокопенко — зрілі організатори, здібні командири.

Зустріч з житомирцями була сердечна й тепла. Я з Маликовим однакового зросту і майже однакової комплекції. Але Степан Федорович так здавив мої плечі, що я почав сумніватися в тому, що колись клав на лопатки ровесників з свого села.

— Ще раз обніму — і не буде в нас начальника УШПР, — гудів Маликов над самим моїм вухом. — Будете знати, як постачати нашого брата-партизана, коли йому голодно і холодно...

І ми почали говорити про тяжкі січневі дні 1943 року.

В ті зимові дні, як відомо, німці проводили прочісування лісів, і особливо вони «чистили» «Мокрий трикутник», у південній частині якого знаходилися житомирські партизани. Загін Маликова — Бугаєнка — Прокопенка ще не встиг, як кажуть, звестися на ноги, окріпнути, а йому вже довелося вести нерівні бої з карателями. Не вистачало боєприпасів, особливо патронів для вітчизняної зброї.

Маликов говорив неголосно, без образи на когось, а з болем, неначе і сам він винен.

— Нестача автоматів ППШ, патронів — це одна біда січневих днів. Нас мучив ще голод, бо села були блоковані прочісниками. Нас мучили ще й обморожені бійці. Їх було в загоні тридцять дев'ять. Для кожного окремі сани. Це цілий обоз! А поранені? Хіба ж не будеш лаятися в радіограмах при такій обстановці! Ми, звичайно, розуміли, що УШПР тільки-но прибув до Москви, що штаб не розгорнувся, що він ще не мав своїх транспортних літаків. Але ж цього не поясниш рядовим, обмороженим, поранилим бійцям, — промовив Маликов.

В ті тижні я не знав ні дня ні ночі, все мотався, щоб добитися для штабу літаків, пересварився з Центральним штабом, писав листи командуванню повітряними силами, Голові Держкомітету Оборони. Але це були дні, коли вся увага командування прикувалася до битви на Волзі. Наче на зло, нам виділили літаки, коли погода була нелютною.

— А скільки треба літаковильотів щоночі, щоб забезпечити з'єднання на Правобережжі, в Сумській області, з'єднання Федорова в Орловській? — говорив я Маликову, а в самого не менше боліло серце і за долю поранених і обморожених, і за непорозуміння, що виникали в штабі в ті перші місяці його існування.

Маликов помовчав, а потім сказав:

— Я уявляю труднощі штабу краще, ніж інші командири, бо сам працював в УШПР, сам літав і знаю, що, крім усіх турбот, пілоти ще мусять донести вантажі крізь щільні протиповітряні заслони німців. І все-таки як образливо буває, коли з бомбардувальника чи транспортного літака скидають не патрони, не бинти, а, з дозволу сказати, повчання деяких наших агітаторів по той бік фронту: «З чого пекти хліб, коли нема борошна». Та й нащо нам подібні базікання. Листівки ми друкуємо самі. Вони складені на конкретному матеріалі і вражають прямо в ціль. Коли вже розмова зайшла про це, то я вам, Тимофію Олексійовичу, зараз покажу кілька таких самодіяльних листівок...

Я познайомився з агітаційними матеріалами Житомирського підпільного обкому, бо Маликов висловив серйозні критичні зауваження на адресу деяких пропагандистів по той бік фронту.

— Ось як підпільники Житомирського райкому комсомолу викривали «новий земельний закон», — звернувся до мене Маликов:

«Працюй, дурний Омельку,
Бо ж вся земля тепер твоя», —
Гукає німець на всю пельку,
Піднявши з дроту нагая.

Працюй, мовляв, як хочеш їсти,
Роби, мовляв, дурний Іван,
Не бійся, ми не колоністи,
Ти просто раб, а я твій пан...

— Просто, зрозуміло і з перчиком,— зауважив я.

— А ось інший вірш нашого поета — Олексія Прокопчука. Рідних у хлопця вбили фашисти. Спалили й село Суховлю, де він жив. І ось тепер Олексій у нас і автоматник, і поет:

Така в грабіжника натура,—
Поки не злізе з нього шкура
І не настане смерть собача —
Він буде грабить, що побачить.
Фашист — грабіжник дуже вмілий.
Він має досвід в цьому ділі,—
Спочатку просто пограбує,
А потім вже й оподаткує.
Оподаткує вашу хату,
Собака є — давайте плату,
А може, є у вас ще кіт —
Так теж податочок платіть.
За те, що ти живеш на світі,
Повинен також заплатити.
Щоб не прийшлося міркувати,
Де цим злодіям грошей взяти,
Щоб не вклоняться більше кату,
Ставайте всі ви на розплату!
Бери у руки свої вила
І бий фашиста прямо в рило
Або іди до партизанів
І будеш бити їх разом з нами.

— Це справді прості й дохідливі листівки. Молодчина ваш автоматник і поет Прокопчук. А тепер ходіте та поговоримо з партизанами...

Ми побували в палатках, де жили бійці, цікавилися їх життям, побутом.

Партизани знали, що ми приїхали не лише обговорити план майбутніх бойових дій з'єднання, а й видати кращим урядові нагороди. Тому багато з них запитували, за що уряд може нагородити орденом Вітчизняної війни, за що орденом Леніна, за які подвиги можуть присвоїти найпочесніше звання Героя Радянського Союзу. Люди є люди. Вони завжди хочуть одержувати те, що заробили.

У квітні з'єднання провело операцію по розгрому гарнізону в районі Кремно і висадило в повітря залізничний і шосейний мости. Після цієї операції залізниця Сарни — Коростень вибула з ладу на півмісяця. Від імені УШПР я тоді поздоровив Маликова з виконанням завдання і побажав з'єднанню дальших успіхів. Про ту радіограму й тепер пам'ятають товариші, а ще більше про саму операцію.

Гарнізон, що охороняв міст, налічував 300 німецьких солдатів і «козаків»-власовців. На озброєнні у них були міномети, п'ять станкових кулеметів і до двадцяти ручних кулеметів. З такою вогневою силою впоратися нелегко. Командування з'єднання укомплектувало зведену групу з різних загонів. Кожен загін мав своє завдання. Штурм моста здійснювали бійці загону імені 25-річчя Радянської України (командир Фільков), загін Агаф'єва блокував солдатські казарми і перетинав сполучення між Кремно і селом Путиловичі. Група загону «За перемогу» (командир Коструба) захопила станцію і прикривала підричників від можливого нападу з містечка Лугини.

14 квітня о 6-й ранку партизани Героя Радянського Союзу Фількова поповзли до мосту. Вони хотіли напасти на охорону раптово, закласти міни і підірвати міст. Та охоронники не спали. Вартовий підняв стрілянина. Його підтримали кулеметники і мінометники. Щільний вогонь притиснув партизанів до землі.

В цей час партизани атакували станцію Кремно. Але ця атака вже не могла покращити шанси на удачу у бійців Фількова. Їм треба було самим знаходити вихід з такого становища й знищувати міст.

— Вперед! — раптом вигукнув командир Василь Фільков. — За мною!

Він став обстрілювати з ручного кулемета ворожу позицію. Стріляв біжучи. Бійці кинулися за ним. На охорону полетіло десятки гранат. Не стихали й фашисти. Вони зосередили вогонь по бійцях Фількова. Трасуючі кулі їхніх кулеметів вогняними цівками неначе пронизували кожного партизана.

Сміливий напад бійців Фількова привернув усю увагу охорони мосту. І цим скористалися мінери. Вони встигли закласти 140 кілограмів вибухових речовин і завершити свою роботу.

Величезної сили вибух струсонув землю. Хвиля повітря, що котилася від мосту, збивала й своїх, і чужих.

Завдання виконано. А недалеко від мосту лежав убитий партизанський командир Василь Миколайович Фільков. Його тіло посічене кулеметними кулями. Його подвиг допоміг партизанам знищити міст...

Тепер перед з'єднанням житомирських партизанів стояли плани на літо. З'єднання діятиме у своїй області.

Партизанам Маликова треба вивести з ладу залізничний вузол Коростень, зірвавши чотири залізничних мости через річку Іршу на колії Коростень — Житомир, через річку Жерев на залізниці Овруч — Коростень, через річку Годич на ділянці Коростень — Новоград-Волинський і через річку Канівець на гілці Коростень — Білокоровичі. Житомирські партизани повинні зірвати мости через річку Іршу на шосе Коростень — Житомир і через Уж на шосе Коростень — Речиця; зруйнувати дорожнє і станційне господарство на залізничних станціях Лугини, Коростень-Подільський, Стремигород, Дров'яний Пост, Ущиця і вивести з ладу залізничний вузол Білокоровичі.

Завдання складні. Але виконати їх треба, бо ці завдання — частка плану воєнних операцій влітку 1943 року, розроблених Ставкою Верховного Головнокомандування.

В командирській палатці запанувала тиша. Усі дивилися на розгорнену на столі карту, і кожен думав про оті лінії, написані олівцем, позначки, які вимагатимуть думки, кмітливості, самовідданості, героїзму командирів і бійців, нових жертв в ім'я виконання цієї потрібної роботи.

Десь гриміли артилерійські постріли. Ледве чулася кулеметна стрілянина. То дають себе знати фашистські каральні загони.

Зайшов начштабу з'єднання Прокопенко. Він кинув задумливий погляд на карту і промовив:

— Все плануємо, як витрясти ешелони з Коростенського вузла. А розвідка ось доповіла, що на нас з півдня йдуть кількома шеренгами карателі, озброєні мінометами й гарматами.

— З'єднанню вашому треба вирватися будь-що з оточення, — сказав я.

— Ми почнемо відхід. Для прикриття залишимо кілька добре озброєних заслонів, — говорив Маликов. — Взимку було важче відриватися від противника. Тепер нема слідів. Та й зброя у нас не та. Якось викрутимося, а на залізниці й шосейних дорогах своє зробимо!

Мені подобалася впевненість Маликова в цей не дуже спокійний час.

— Взимку не така грізна була й каральна експедиція. Німці знають, що тут секретар ЦК і начальник УШГР з товаришами, що тут уже приземлилося кілька сот літаків. І цей «Мокрий мішок» вже дуже намуляв ім очі, — сказав комісар Бугаєнко.

— Якось буде,— сказав Маликов.— По-моєму, наші гості своє вже зробили у партизанському з'єднанні? — звернувся він до мене.

— Ні. Ми повинні ще провести нараду командирів у з'єднаннях Сабурова і Наумова. А головне — треба ще прийняти кілька десятків літаків з вантажами.

Наша група поверталася до сабуровців уже з загону Патружанського Івана Федоровича.

Була спека. Ми їхали повільно. У селах відчувалося пожвавлення. Тут ще не чути кулеметних черг карателів, і люди партизанського краю вийшли на вулиці. Жінки вдягнені по-святковому. Ми здогадалися: сьогодні неділя. Так запрацювалися, що втратили рахунок дням.

2

Минуло ще кілька днів. Майже весь час йшли дощі. Все ж вночі ми продовжували приймати вантажі з Великої Землі, а вдень споряджувати загони і командирів у визначені УШПР райони дій.

Ми встигли побувати у з'єднаннях Покровського, Чепурного, у з'єднанні генерал-майора Наумова. Правда, генерал ось-ось має прилетіти з Москви, і ми обговорювали план дій з начальником штабу Мельником Григорієм Арсентійовичем.

Та ось ми прийняли, можна сказати, останні військові вантажі, які були замовлені УШПР і партизанськими загонами.

Отже, наша робота виконана.

А дощ не вщухає. Видно, не шкодує бог для цього краю, охрещеного німцями «Мокрим трикутником», своїх водяних запасів.

Наступного ранку нас розбудив гуркіт літаків. Але це були, звичайно, не наші, а німецькі літаки. Два їх пролетіло над самісіньким табором. Взагалі, «юнкерси» і «рами» стали навідуватися кожного дня, намагаючись виявити розташування Сабуровського загону.

Перед вечором від Іванова, з'єднання якого знаходилося в рейді, примчав вершник. Він повідомив, що противник великими силами йде в напрямку аеродрому. Надійшло повідомлення, що на півночі карателі вступили в Лельчиці. З півдня од Маликова теж прибув зв'язквець.

Маликов писав:

«Товариш Дем'ян (це Д. С. Коротченко) просив мене приїхати до Собітова (Сабурова), щоб ще поговорити. Ніяк не можу. Не дозволяють обставини. Ми, на жаль, не дуже знаємо, що діється на вашому, північному, фланзі. У нас уже почалося.

Спершу ми вирушили від карателів всім з'єднанням. Це по-дурному. Колона довжелезна. Ми були помічені німецькою авіацією, і вона нас «покропила» на честь другої річниці цієї війни. Потім ми поділилися на кілька клинців і так стали відходити од переслідування. Так зручніше нам і складніше для противника. Виставляємо заслони — роти з групою автоматників і кулеметників. Уже є результати. Один з наших заслонів засів на північному березі річечки після нашої переправи. Німецькі солдати підійшли до річки й вирішили покупатися. Наші мовчали, поки весь батальйон не роздягся. А потім ударили. Які були поранені, й ті загинули, пішовши на дно. Ми нагадали їм у річницю їхнього походу на схід, з ким вони мають тут справу.

Ми докладаємо усіх зусиль, щоб якимось вивернутися од карателів, пройти повз їхні колони й розташування й опинитися в їхньому тилу, в тому ж районі, в якому ми й були до початку каральної експедиції.

Вогнищ не палимо. Говоримо неголосно. А от коні не розуміють, що йдуть на нас карателі. Доводиться їм вибачати.

24. 6 1943 р.

Маликов».

Сорокатисячна армія карателів все ближче й ближче підходила до Сабуровського з'єднання, прагнучи нав'язати йому бій. Затишшя на фронті дозволило німецькому командуванню кинути на партизанів великі сили. Фашисти намагалися будь-що розквитатися з партизанами напередодні своїх наступальних операцій, які вони готували в районі Курська, забезпечити спокій у своєму тилу, на своїх комунікаціях під час рішучого бою з Червоною Армією. Ось чому каральні операції нечуваних розмірів пройшли у Брянському лісі, між Десною і Дніпром і в цьому «Мокрому трикутнику», де ще два тижні тому було велике скупчення партизанських з'єднань Правобережжя.

Сумські, орловські і курські партизанські загони в районі Брянського лісу понесли величезні втрати, бо змушені

вступити в нерівні бої, нав'язані до зубів озброєним і в десятки разів переважаючим кількісно ворогом. Одкритого бою противник чекав і від Сабуровського та інших з'єднань, які були в зоні каральних дій. А такі бої — рівнозначні самогубству. А такі бої — значить повний зрив бойових планів літньо-осіннього періоду, які стояли перед партизанськими загонами України. Тож командування з'єднань доклало всіх старань, щоб уникнути бою, вирватися з залізних лещат каральної армії. Кожне з'єднання виділило не великі, але добре озброєні автоматами і кулеметами групи-заслони, які й стримували карателів у найвразливіших для нього місцях: на переправах, біля річок, на згинах доріг.

Ми відправляли людей з ЦК і УШПР на Велику Землю. Кілька чоловік вирішили летіти останніми. Та коли прибули на аеродром, літак, обстріляний німецькими крупнокаліберними кулеметами, вже знявся у небо. Аеродром перестав існувати.

Баш, Бобир і я залишилися на опустілій галявині. Нічого не вдієш. Треба повертатися назад, у партизанський табір.

Але не було й табору. З'єднання вже вирушило в похід. Ми приєдналися до партизанської колони.

Недалеко гримлять залпи артилерійських батарей. Вони відлунюються в серці знайомою тривожною луною, яку вперше я відчув, коли німецькі війська стояли під Києвом. Вони переслідували наших солдатів, які виходили з того оточення багато днів. І від споминів про ту чорну осінь для нашого народу, для багатьох з нас, що оце тюпають розмоклою од дощів лісовою дорогою, стає моторошно на душі.

До артилерійських пострілів додалося гурчання літаків. Ось вони пролітають майже над головами, скидають бомби. Бомби вибухають, поклавши наповал кілька коней, перекинувши вози. Перші вбиті. Перші поранені.

Йдемо через Марківські хутори. Рубіж. Тут нас знову обстріляла «рама».

Певно, фашисти подбали про те, щоб гуркіт літаків не змовкав над лісом. Вони шугають, мов шуліки, вишукуючи нашу колону. Це нелегко і тому, що вечір, і тому, що ліс ховає нас під своїми зеленими шатами.

«Рами» так і не дають нам іти по дорозі. Довелося звернути на лісові стежки. Це тяжкі стежки і для людей, і для коней...

Потім зробили привал на шість годин. І знову безко-
нечна, тривожна дорога. Ніч темна. Місяць тепер сходить
пізно. Од безперервних дощів грузько. Їхати майже немож-
ливо. Треба вести коня, бо цей друг не для таких боліт.

О дванадцятій — перепочинок. Ми пустили коней на
пашу.

Кашовари зарізали кількох корів і варили м'ясо. Я хо-
тів був зауважити командирам з'єднання, чому м'ясо без
солі, без хліба, але змовчав. Мені ясно одне, що господар-
ники з'єднання були твердо переконані в тому, що їм
не доведеться «драпати» од карателів. Та коли гримнуло,
не встигли подбати ні про хліб, ні про сіль. Ми, звичайно,
не втрачаємо надію, що завтра сіль і хліб будуть. Харчі
десь в обозі. Але зараз ніч.

Бобир і Баш уминають, аж за вухами лящить, і зирка-
ють на мене, як, мовляв, їсться, як апетит. Не вперше!
Посміхаюся. Питаю у них:

— Як там ваш звіт про наше перебування тут? Посу-
вається?

— Щось туго,— обізвався Василь Бобир.

— Доведеться закінчити в Москві,— сказав заклопо-
тано Яків Баш.

— Добре. Закінчите в Москві. А зараз спочивайте.

Приліг і я на постелену плащ-палатку. Кулак під го-
лову. Рівно через два тижні моїй доньці Людочці 14 років.
Чи буду я на той день у Москві?..

3

Вирушили рано-вранці. Йдемо зовсім по бездоріжжю.
Колону ведуть місцеві селяни.

Не забарилися й німецькі авіатори — обстрілювали й
бомбували ліс.

Проходимо через спалене село Топеж Туровського ра-
йону. Частина колони встигла пересікти большак. Але на
її хвіст налетіли фашистські літаки. Хвилин з десять вони
гасали по головах, стріляючи з кулеметів і кидаючи бомби.
Вбито десяток коней, трьох партизанів. З обозом важку-
вато в подібних ситуаціях. Це, мабуть, розуміють й при-
хильники великих з'єднань, в тому числі й командир най-
більшого на Україні з'єднання генерал-майор Сабуров.

Малому загоніві без хвоста-обозу зручніше уникнути бою й оточення.

Обоз маскували. Зробили це вчасно, бо знову з'явилися бомбардувальники і розвідники. Вони викинули свої боезапаси десь недалеко, але нас не помітили. Надто велика у них швидкість, щоб розгледіти людей і коней серед лісу, боліт і озерець.

Літаки ще продовжували гурчати в небі, а ми вкладалися спати. Уляглися на возі, на якому розіслав Бобир парашут.

— Тепер тут буде, як на перині! Відпочивайте. Мені здається, що минулої ночі ви майже не спали,— звернувся Бобир до мене.— Ви або ж у небо дивитесь, або ж підпираете долонею щоку й думаєте про щось.

— Ти дуже спостережливий, Василю. Гаразд. Я буду спати.

28 червня серед дня Сабуровському з'єднанню вдалося встановити зв'язок з загонами Іванова, Наумова і Покровського. Ці загони були позаду нас.

Вогко. У грязюці в'язнуть колеса возів.

Незабаром вийшли на дорогу. Чекаємо, поки підтягнеться вся колона. Палити цигарки дозволяється тільки в кулак. Недалечко село. Раптом різкий вибух, наче з зенітної гармати. Кожен нервується. Можливо, це сигнал для атаки карателів. Знову тиша. Вздовж колони, що розтягнулася на п'ять кілометрів, сюди-туди скачуть зв'язківці.

— Що там за постріл? — запитав я у вершника, що примчав до нас.

— Один віз натрапив на міну.

Йдемо далі. Треба спішити через поля й галявини до лісу.

Десь близько п'ятої години ранку увійшли у лісовий масив. Маскуємо вози, коней. А через хвилин двадцять уже з'являються літаки. Пізно. Нас помітити тепер нелегко.

Але нам від цього не дуже радісно. На болоті вогко, мокро. Неприємно. Цілісінький день ллє дощ. Ввечері, ще до заходу сонця, ми вирушаємо знову.

Поруч зі мною Дем'ян Сергійович Коротченко. Вже кілька місяців він у загонах. Він дуже стомлений. Але виду не подає, бо втома долає всіх бійців. Поклавши руки на плечі товаришів, котрі попереду, багато партизанів сплять на ходу.

— Товаришу Дубина! Просніться, а то впадете прямо в калюжу! — пожартував Дем'ян Сергійович.

— Я не сплю. Тільки дримаю і думаю...— Дубина не договорив і солодко позіхнув.

— Думає Кузьма Кіндратович про ще не написану дисертацію,— обізвався Анатолій Шиян.

— Якраз і ні! Про те, що десь на світі є ліжко, подушка, чисте простирadlo...

— Буття визначає свідомість!

Розмови знову стихли. Стало чути, як чавкали ноги по багnistій дорозі. Хтось голосно вилаявся. Мабуть, щоб не заснути.

О двадцять четвертій пересікаємо кордон між Білорусією і Україною, вступаємо в Ровенську область. Тут теж багниста місцевість. Тричі за день довелося форсувати невеличкі річки. Ці річки й болота ми переходили вбрід. Місточки, які були подекуди, нікудишні, трухляві.

Темрява. І знову дощ. Я веду коня за повід. Йому, сердешному, теж нелегко.

Зупинилися днювати дуже рано, бо стомлені і люди, і коні. Зранку знову ллє дощ. А потім шугали німецькі літаки...

29 червня весь день йшов дощ. Всі промокли до нитки. А сушитися нема де. Вогнища розпалювати не можна, щоб не демаскувати наше розташування.

Але літаки не припиняли польотів навіть у дощ. Мабуть, льотчиків підганяло начальство. Недалеко від нас «юнкерси» скинули десятків два бомб по 250 кілограмів.

Сьогодні вранці їди кандьор. Смачний. Але без хліба.

Приїздили до нас командири місцевих партизанських загонів. Вони доповідали обстановку. В розмові минула вся ніч.

Спати не довелося, та й ніде. Проливний дощ пронизав складений учетверо парашут.

Нарешті 30 червня з'явилося сонце. Всі так скучили за ним.

О 6-й 30 хвилин над табором з'явився ворожий розвідник. Він розвернувся і, коли всі були підняті по тривозі «повітря», зник десь за верховіттями високих сосен.

Опівдні дощ. Як він набрид! Може, десь за півсотні кілометрів сонячна погода. Але тут... Справді, ми знаходимося у «Мокрому мішку», оточеному з чотирьох сторін ворожими військами, а з п'ятої ллється густий безперервний

дощ. На шостій, матінці-землі, ходимо по щиколотки, по коліна, а часом і по пояс у воді.

Це і є «Мокрий мішок».

Від Маликова надійшли гарні вісті. Його з'єднання таки прослизнуло повз позиції карателів і знову з'явилося у тому ж районі, де й було до початку експедиції. Там зараз майже тиша. Як розказали полонені солдати, фашисти на з'єднанні Маликова уже «поставили хрест». Вони підраховали землянки і палатки партизанського табору, підраховали, скільки в них могло жити партизанів, і послали рапорт, що з партизанами Маликова уже покінчено, бо ж табір «прочісаний і розгромлений». Ми щиро раді були за маликовців.

А тут поки що гримлять гармати. Гуркочуть літаки. Лунає стрілянина. І йде дощ... А тут сорокатисячна армія карателів все звужує і звужує кільце навколо з'єднання генерала Сабурова.

Під час цього карального походу гітлерівці спалювали дощенту села, вбивали стариків, дітей, жінок, які не встигли покинути свої хати.

Партизани уникали бою з карателями, а нападали із засад, ставили міни на дорогах, влаштовували нальоти на противника окремими групами або загонами.

Гітлерівці скидали з літаків не лише бомби, а й листівки, написані ними ще в квітні від імені «командуючого армією прориву», в яких партизан закликали скупчувати свої сили й ждати уповноважених армії прориву. Фашистському командуванню зараз було вигідно, коли б усі партизанські загони отак скупчилися в одному місці, як це було тут ще три тижні тому, щоб вони були такими неповороткими, з величезними обозами, яким зараз було з'єднання Сабурова.

Як уже говорилося, активні дії з карателями вели ударні групи з 50—60 партизанів. Група командира Лаборенка і політрука Сокоренка за час нашого відступу спалила 30 автомашин з солдатами, одну легкову, підірвала три танки, завалила ліс на півтора кілометра, знищила майже 500 ворожих солдатів, зруйнувала сім мостів, наведених для переправи фашистськими саперами. Група під командуванням Смирнова із засади біля дороги між хуторами Вілія і Блужки, де ми чекали літаків з Москви, знищила чотири грузовики, на яких було сімдесят карателів.

В оборонних боях фактично приймала участь якась восьма частина бійців партизанського з'єднання. Ударні групи воювали і за себе, і за все з'єднання, ще раз стверджуючи думку про те, що невеликий, маневрений, добре озброєний загін — гарна форма у партизанській боротьбі.

Як би там не було, настрої у мене був непоганий, навіть коли лив безпросвітний дощ і коли ми грузили у болотах.

Федоров уже пускає під укіс ешелони під Ковелем. Ковпак у Карпатському рейді. Мельник у рейді на Вінниччині. Маликов уже вийшов з кільця і осідлує залізниці біля Коростеня. Такі загопи, як Василя Яремчука, пішли по своїх маршрутах. Грабчак знищує ешелони ворога. Робота розгортається.

Заради цього варто було прилітати, мокнути, грузнути в болотах і їсти кандьор без хліба.

Пригадуючи розмови і суперечки між деякими командирами великих з'єднань і командирами менших та малих партизанських загонів про те, які формування потрібніші для боротьби, й про «зони впливу» того чи іншого загону, я змушений сказати, що суперечки ці зайві. Треба всі помисли, всі здібності командирів великих і малих загонів віддавати справі розгрому ворога, його знищенню. Тільки по кількості знищених ворожих солдатів, техніки оцінюється робота партизанів. Що ж до «зон впливу», то треба пам'ятати нашим командирам, що Комуністична партія за 25 років Радянської влади у душах живих людей створила «радянські зони», що і є величезною перемогою соціалістичної революції. А людина з душею і серцем патріота — непереможна, навіть коли вона одна залишається віч-на-віч з ворогом.

4

Нарешті! Нам пощастило прийняти літак. Він сів на полі, витолочивши колесами дві смуги половіючого жита.

З літака вийшли командир корабля Лунц і генерал-майор Наумов.

— Я прибув у «веселу» пору, — сказав Наумов, тиснувши мені руку. — Якраз «котогонка» в розпалі, — натякав він на прочісування лісів фашистськими каральними загонами.

— Як ваше здоров'я? — запитав я.

— Дякую. Зараз добре. — Усміхнувся голубими очима молодий генерал і додав: — Для нового рейду підлікувався. Дали б ви мені, товаришу Строкач, малесенькі танкетки, всюдиходи. Отоді можна б по-справжньому пройтися в степах! Не уявляю, як впораються Мельник і Бурченко у Вінницькому рейді з таким неповоротким з'єднанням, яке звикло до лісової місцевості?.. Я в УШПР читав усі телеграми з мого з'єднання. Й про ваше відвідання передавав мій начштабу Григорій Арсентійович Мельник. А зараз я, мов той Чацький, з корабля на бал...

Наумов став розмовляти з нашими товаришами про партизанську тактику, про рейди.

Обстановка ще була напружена, хоча й не така складна. З'єднання Сабурова своїм маневруванням збило карателів з толку. Та й вони вже, видно, втомилися. Їх стало набагато менше.

Все ж бойові групи вели перестрілку з противником, а в ясному небі шугали «рами» і «хейнкелі». Та наші партизани не звертали на них уваги. Яків Баш організував навіть фотографування біля замаскованого літака.

Тим часом генерал Наумов уже поговорив з товаришами з ЦК. І в розмові, і в поведінці нашого наймолодшого партизанського, але досвідченого й обстріляного генерала була велика впевненість у свої сили, здібності, у своє з'єднання. Це добре. У Наумова хороша риса ще й та, що він прагне в бойовій обстановці нагнати страху на противника. Це якраз те, що підкреслювали ми у своїх виступах — треба, щоб німці боялися партизанів, бо ми воюємо на своїй землі, дома.

Генерал Наумов і є одним з тих командирів, яких не торкнулася така хвороба, як «німцебоязливість», як схильність перебільшувати сили ворога в його тилу. В Наумова поєднуються військова освіта, яку він здобув у Вищій школі прикордонників, бойова практика і намагання шукати нової форми партизанської боротьби...

Я міцно потиснув руку генерал-майору. Наумову, побажав йому:

— Хай щастить вам, Михайле Івановичу, в нових рейдах і походах.

Ми говорили з Сабуровим, Богатирем, Бородачовим, командирами й бійцями, які прийшли на житнє поле нас проваджати.

— Хлопці! Не дуже толочить жито. Його через три тижні косити будуть. Їсти треба і на ту осінь, та й про насіння треба подбати,— нагадав я партизанам.

Минуло ще кілька хвилин.

Ось літак піднявся над полем.

Внизу люди махають шапками. Літак лягає на курс. Ідемо на північний схід. Пролітаємо заслони в районі Го-меля. Зенітні постріли поодинокі.

Минає година, друга...

Я йду до пілотів.

— Як тут у вас? — запитую.

Лунц киває на небо.

— То зоря ранішня?

— Ні. Це щось інше,— відповідає пілот.— Я ось викликаю Москву, щоб дала нам «ворота». Не відповідає.

Хмари, все небо неначе підсвічені полум'ям. Од цього полум'я, здавалося, палахкотіли крила літака.

— Пахне порохом! — повернув голову до мене командир корабля і додав: — Треба бути уважними, штурмане. По небу видно, що почалося...

Через якісь хвилини не лише по небу, а й по землі видно було, що почалося. Земля спалахувала тисячами вогників. Земля горіла. Горіло й небо. За якусь годину у цих місцях зустрічалися сотні літаків німецьких і наших. Тут точилася найбільша в історії повітряна баталія.

Ми летіли в історичні хвилини — початку битви на Курсько-Орловському виступі між арміями німецьких фашистів і Воронезьким та Центральними фронтами. Ми летіли, коли починалася битва, заради якої наші товариші були послані ЦК КП(б) України у ворожий тил, битва, яка поклала початок визволенню України, розчищала шлях на Польщу, на Будапешт, на Прагу, на Берлін, шлях до нашої перемоги.

І на землі, і в небі пахло порохом.

Лунц вів літак між сотнями літаків. Він наче знайшов стежку і нею прослизнув через смугу, яку ще вчора називали лінією фронту і яка тепер прийшла в рух.

Фронтową смугу запеклих боїв минули. Та не встигли зітхнути полеглим, як по нас ударили зенітки.

— Це стріляють наші розтяпи! — вилаявся Лунц.— До цього часу не навчилися розпізнавати свої літаки по звуку!

Пілоти викинули кілька ракет. Не допомогло. Зенітки частували нас вогнем.

— Ми ж не домовилися з нашими, куди можна пролетіти. Та й з ким домовишся, коли отаке твориться на землі і в небі. Будемо надіятися, що свої не зіб'ють,— заспокоював нас Лунц.— В усякому разі, спустимось на парашутах на свою територію.

Зійшло сонце. Воно світило нам в обличчя. То сходило сонце над нашою Україною, над Білорусією, над всією Європою. То було ще лише сонце, а й вогонь помсти нашого доброго і чесного народу, який спопелить німецько-фашистські армії.

ЧАСТИНА ШОСТА БИТВА НА РЕЙКАХ

Розділ перший

1

Стратегічна обстановка, яка склалася на радянсько-німецькому фронті влітку 1943 року, визначилася перемогами наших військ минулої зими. Німецька та армії союзників Німеччини під час зимових і весняних операцій втратили велику кількість живої сили й техніки, залишили всю територію, яку вони захопили у жорстоких, кровопролитних боях 1942 року.

Радянські війська Воронезького, Центрального і Брянського фронтів за цей час оволоділи Курським виступом, глибоко вклинившись у розташування противника.

Наявність цього виступу створювала вигідні умови для ударів по флангах і по тилу німецьких угруповань у районі Орла і в районі Белгорода та Харкова, створювала умови для дальшого розвитку генерального наступу, метою якого було вигнання фашистських загарбників з України та Білорусії.

Німецьке командування добре розуміло, що Курський виступ для радянських військ це «вихідний рубіж і ворота для вторгнення на Україну». В той же час дуги, якими визначилися лінії фронту на північ від Курська в районі Орла і на півдні в районі Белгорода, не могли не привернути увагу ставки Гітлера. Ці дуги можна було використати як плацдарм для німців у їхньому ударі по флангах наших військ на Курському виступі з півдня й півночі.

І фашистське командування розробило операцію, найменовану Гітлером «Цитадель». За цим планом німці стрімким, навальним таранним ударом великих танкових сил при підтримці могутнього повітряного флоту завдають удару в напрямку Курська одночасно з Белгородсько-Харківського плацдарму й з Орловського. 9 липня 1943 року обидва угруповання зустрічаються у Курську, замикаючи кільце навколо радянських військ на Курському виступі. Потім операція «Цитадель» передбачала вторгнення німецьких військ у глиб Радянського Союзу й удар по Москві.

Операція «Цитадель» повинна стати реваншем за поразку німецьких військ на Волзі, за втрату Ростова, за невдачі на інших ділянках Східного фронту. Цією операцією німецьке командування хотіло поправити свій престиж перед сателітами, щоб зупинити розвалювання фашистського блоку, який став давати тріщини, хотіло будь-що довести перед усім світом, що німецькі війська спроможні здобути ефективну перемогу і вести наступальні дії, і тим самим залякати союзників СРСР на Заході і якомога віддалити вторгнення англійських і американських десантних військ на європейський континент...

Фашистське командування стало ретельно готуватися до здійснення свого плану. У Німеччині проведена тотальна мобілізація, яка дозволила сформуванню нових піхотних і танкових дивізій. На цей час німецька промисловість освоїла серійний випуск важких танків «тигр», сучасних самохідних гармат «фердинанд». Цими машинами були дуже

поповнені танкові дивізії. Німцям допомагала перетворювати свій стратегічний план літа 1943 року й ще одна обставина. Це — відсутність другого фронту на європейському континенті.

Готуючись до наступу з Белгородсько-Харківського і Орловського плацдармів, німецьке командування не забувало й про оборону цих плацдармів, передбачаючи можливий наступ радянських фронтів і особливо Воронежського. Ось чому, за висловом представників німецького командування, Белгородсько-Харківський плацдарм був перетворений у «найсильніший бастион німецької оборони на сході». Ось чому «ворота» на Україну були «на замку», висловлюючись їхньою ж термінологією. Ось чому «ключ» до Донбасу, «ключ» до просторів України — Харків — надійно укріплювався німецькими військами. На північних підступах до Харкова німці спорудили сім оборонних рубежів. На схід від Харкова таких ліній було три, а четверта — річка Північний Донець.

Фашистське командування не стало чекати наступу радянських військ. Ранком 5 липня від Вовчанська Харківської області до Малоархангельська Орловської заклотіла одна з найбільших битв Великої Вітчизняної війни. Німці кинули в бій 9-ту, 2-гу і 4-ту танкові армії, які мали в своєму складі 433 000 солдат і офіцерів, 3155 танків, 6763 гармати, 3200 мінометів. З повітря це угруповання прикривалося 4-м повітряним флотом генерал-фельдмаршала Ріхтгофена в складі 1-го, 4-го і 8-го авіаційних корпусів, які нараховували 1850 літаків і серед них 1000 бомбардувальників.

9-та німецька армія займала фронт від Богодухова (Орловського) до Севська, спрямувала удар на Курськ з півночі. Удар з півдня завдала 4-та танкова армія, яка розгорнулася на фронті Краснопілля — Вовчанськ, 2-га німецька армія, яка зайняла двохсоткілометровий рубіж між Краснопіллям і Севськом, повинна скувати сили Червоної Армії.

У складі орловського і белгородського угруповань була велика кількість танків і авіації. Навіть просто кількісна перевага танкових з'єднань над піхотними говорила про те, що німці надіялися на швидкий, блискавичний прорив наших оборонних рубежів, могутніми ударами танкових військ та бомбуванням авіації захопити Курськ, оточивши наші дивізії на Курському виступі.

Верховне Головнокомандування наших військ уже в квітні місяці дало вказівку Центральному і Воронежському фронтам створювати могутню глибоко ешелоновану оборону, яка б могла витримати удари крупних танкових з'єднань ворога. За три місяці наші війська на Курському виступі викопали кілька тисяч кілометрів траншей, кілька десятків тисяч окопів, установили сотні тисяч протитанкових і протипіхотних мін, побудували сотні кілометрів протитанкових і протипіхотних перешкод.

Створюючи систему укріплень і готуючи війська до оборони, наше командування врахувало перспективу переходу наших військ у наступ. Три місяці наші війська використовували не лише на інженерні роботи, а й на бойове навчання солдатів і офіцерів.

Ставка Верховного Командування приділяла особливу увагу обороні Курського виступу й всьому стратегічному плану на літо 1943 року. Наші війська і партизанські загони, які знаходилися в тилу 4-ї танкової, 2-ї і 3-ї армій ворога, організували широку розвідку. Ця розвідка стежила за бодай найменшими змінами у кількості військ, їх дислокації, у системі ворожої оборони. Розвідка ця була здійснена майстерно. Наше командування знало не лише про намір ворога перейти в наступ, а й про напрямки ударів і навіть про початок наступу німецько-фашистських танкових дивізій.

Таким чином, цього разу німці не могли скористатися з такої переваги, як раптовість удару. 2 липня Верховне Головнокомандування попередило війська, що наступ ворога можливо почнеться між 3-м і 6-м липня. 4-го липня вдень наші розвідники помітили дії німецьких саперів. Ті розчищували ворота у своїй обороні для проходу танків і піхоти. В ніч на 5-те липня були захоплені полонені, які ствердили, що ранком обидва німецьких угруповання підуть у наступ на Курськ.

За кілька годин до цього наступу артилерія Воронежського і Центрального фронтів в напрямках майбутнього наступу німецьких військ розпочала артилерійську контрпідготовку. Густий вогонь наших батарей порушив плано-мірність дій німецьких військ. Ворог поніс втрати, ще й не почавши наступу. У такому становищі він опинився перед своїм великим кидком вперше за час війни.

Курська битва має два етапи. Перший — оборонні бої Центрального і Воронежського фронтів з 5-го по 12 липня, і

другий — наступ військ Радянської Армії і розгром орловського і белгородсько-харківського угруповання противника з 12 липня по 23 серпня 1943 року.

Розгорнений на широкому фронті наступ Воронежського, Степового і Центрального фронтів порушив, понівечив усю систему оборони німців, забезпечив умови для грандіозних по своєму розмахові боїв за визволення від фашистських загарбників України і Білорусії.

У цих боях був зірваний не лише план німецького літнього наступу, а й сама Німеччина опинилася перед безоднею. У цій битві німці використали свої основні резерви і змушені були перейти до стратегічної оборони. На белгородських і орловських полях, у яругах і на горбах, поритих ровами, шанцями і траншеями, було доведено, що союзником Червоної Армії може бути не лише російський мороз, а й пекуче літнє сонце і степові простори, які дозволяють обом арміям повністю використати свої механізовані сили й показати своє вміння маневрувати, свою майстерність вести битву за всіма правилами військового мистецтва. Битва на Курській дузі дозволила союзникам на Заході розгорнути проти німецьких військ десантні операції в басейні Середземного моря. Як і баталія на Волзі, битва під Харковом, Курськом і Орлом увійшла в скарбницю військової історії, як одна з найяскравіших сторінок.

Німці називали Белгородсько-Харківський плацдарм «найсильнішим bastіоном», «ворітьми» і «замком» на шляху до степової України, до Дніпра. Тепер ці «bastіони» і «замки» повалились під ударами радянських військ, а вихід Воронежського і Степового фронтів на оперативний простір після взяття Харкова став початком масового вигнання фашистських окупантів з української землі. Попереду Дніпро, Київ. Попереду Правобережна Україна, державний кордон. Попереду бої з гітлерівськими загарбниками у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, в Румунії. Попереду війна на території самих фашистських агресорів.

І все це стало згодом можливим завдяки блискучим перемогам Радянської Армії під Орлом, під Белгородом і Харковом.

Битву на Курській дузі зустріли у всеозброєнні і партизани України, посиливши удари по комунікаціях ворога як у завершальний місяць підготовки фашистських військ до наступу, так і в дні боїв. Дії партизан на комунікаціях

противника були частиною загального плану Верховного Головнокомандування, ці дії ретельно готувалися і добре забезпечувалися матеріально.

Як відомо, план весняно-літньої кампанії, під час якої українські партизанські загони повинні були завдати удару по залізницях ворога, запізнився з тої причини, що фашисти самі стали шалено готуватися до наступу на Курському виступі і наша Верховна Ставка вирішила «дозволити» їм розпочати цю історичну баталію. Тож основні удари партизанських мінерів і підричників припали якраз на час, коли фашистські війська під Харковом, під Орлом потребували найскорішої допомоги резервів. У ті тижні партизанські загони виявилися величезною силою, і її наша Ставка кинула на комунікації ворога. Курська битва — це битва техніки. Ворог гостро відчував уже в перші дні нестачу танків, пального, запасних деталей. А комунікації в цей час безперервно порушувалися під ударами партизанів на Україні, в Білорусії, в західних областях Росії.

Може, декому здасться, що Строкач приділяє надто багато уваги цьому питанню. Але ж боротьба українських партизанів на комунікаціях ворога влітку-восени 1943 року не просто партизанський рух у тилу ворога, а виконання великої важливості стратегічного, замислу радянського командування. У військовій історії битва на Курській дузі взірць військового мистецтва, класична битва, проведена нашим командуванням і військами. Тактично грамотною є й битва радянських підричників у цей час на рейках противника. Ця битва є класичним прикладом взаємодії партизанів з своїми військами.

Баталія під Белгородом і Орлом, а потім визвольні бої за Харків, Суми, Донбас, Полтавщину були сигналом для партизанських загонів України, після якого народна боротьба у тилу ворога на території республіки досягла свого апогею. Партизани України розгорнули справжню війну не лише на залізницях противника, а пліч-о-пліч з частинами Червоної Армії, діючи з тилу, брали участь у форсуванні Дніпра, у битві за Київ, у розгромі нікопольського, курсько-шевченківського угруповань противника, а потім партизанські з'єднання здійснили одну з найефективніших своїх операцій у битві з луцько-ровенським угрупованням німецьких військ. Ще до того, як радянські війська перенесли війну за межі нашої країни, десятки українських партизанських груп і загонів були перекинуті на територію

Польщі, Чехословаччини, Румунії. Всі ці дії наших партизанів, звичайно, були б неможливі без перемоги радянських військ на Курській дузі.

2

Як уже говорилося в цій книзі, одним з найважливіших завдань в період літа — осені 1943 року для партизанських загонів України була битва на комунікаціях ворога, б и т в а на р е й к а х.

Український штаб партизанського руху, наш технічний відділ на чолі з талановитим інженером і організатором полковником Стариновим невтомно працював над вдосконаленням засобів і методів, якими можна було порушити роботу транспорту противника. Технічний відділ УШПР, спираючись на засоби й методи, перевірені практикою, на кінець весни 1943 року створив таку систему мінування, яку не міг швидко освоїти і подолати противник і яка випередила заходи ворога по охороні й розмінуванню залізничних і шосейних доріг.

У цьому питанні Український штаб партизанського руху, наш інженерний відділ зокрема, гаряче підтримав Центральний Комітет КП(б) України. Було створено такі міни, які пропускали перший поїзд і вибухали під другим або й третім ешеломом. Були створені міни, які зривалися не перед вагонами, причепленими попереду паротяга, а під локомотивом або під вагонами, які позаду. Технічний відділ УШПР вдосконалив способи, які утруднювали пошуки поставлених мін або не допускали таких випадків, коли знайдену міну міг зняти противник, не ризикуючи своїм життям.

Немає потреби тут говорити в деталях про новинки у підривній справі, запроваджені в операціях на ворожих комунікаціях українськими партизанами. У цій роботі — смілива думка, наполеглива праця інженерів. Нова справа вимагала великої уваги і сумлінної підготовки мінерів. Ось чому з групою офіцерів УШПР у ворожий тил літав Старинов, де і навчав мінерів працювати з новими мінами. Серед багатьох вантажів УШПР послав кращим загонам і кращим мінерам сотні мін нової конструкції.

На початку липня Центральний штаб партизанського руху видав директиву територіальним штабам, в тому

числі й УШПР, у якій була дана команда розпочати на комунікаціях ворога «рейкову війну».

Операція «рейкова війна» передбачала знищення кількох сот тисяч рейок. Тільки українські партизани за час цієї операції повинні підірвати понад 90 000 рейок. Автори операції «рейкова війна», обгрунтовуючи її перед Верховним Головнокомандуванням, виходили з того, що її можуть здійснювати великі маси партизанів і що знищення рейок не потребує високої кваліфікації, а виконання такої операції одночасно на багатьох залізницях у тилу ворога, в багатьох окупованих районах принесе великий ефект, в результаті якого на кілька тижнів і більше вийдуть з ладу залізниці.

Звичайно, «рейкову війну», як метод боротьби на комунікаціях ворога, треба застосовувати партизанськими загонами особливо у Ленінградській, Смоленській областях і в Білорусії. В Українському штабі партизанського руху були аргументи, які говорили не на користь «рейкової війни», тобто не на користь знищення рейок в умовах, в яких знаходилися партизанські загони України.

Ми не вірили, що Центральний штаб партизанського руху може забезпечити для підризу такої кількості рейок мінно-підризним устаткуванням, бо тільки один раз ЦШПР дав нам літак для транспортування для цієї операції вибухівки. Отже, операція залишалася не забезпеченою матеріальними засобами. Це по-перше.

По-друге. Операція «рейкова війна» могла зжертви на рейках весь запас толу, в той час, як УШПР орієнтував партизанських підризників і мінерів на те, щоб кожен кілограм вибухівки, кожна міна затяжної дії, кожна автоматична й інші міни були використані на знищення мостів, паровозів, вагонів.

По-третє. УШПР, партизанські загони мали на той час нову досконалу мінно-підризну техніку і досвідчені кадри підризників-мінерів, здатних вести диверсійну роботу грамотно, на рівні вимог сучасної техніки і тактики.

«Рейкова війна» — непогано. Але «війна на рейках» — краще. Довести доцільність війни на рейках з військовими ешелонами, паровозами, з мостами перед вищими органами було нелегко вже тому, що операція «рейкова війна» була схвалена Верховним Головнокомандуванням. Все ж ми вирішили стояти на своєму. Полковник Старинов заготував довідку, в якій аргументувалася правильність курсу

Українського штабу партизанського руху на «війну на рейках».

З цією довідкою ознайомилися в ЦК КП(б) України. Центральний Комітет відзначив, що автори операції «рейкова війна» не врахували труднощі для німців поновлення рухомого складу — вагонів і особливо локомотивів і перебільшили результати підриву рейок. Українські партизани згідно з планом операції «рейкової війни» мусили підірвати 90 000 рейок — це близько 2-х процентів усіх рейок окупованої території України і менше 11 процентів їх кількості на недіючих коліях. До того ж, рейки можна швидко замінити. Далі ЦК КП(б) України зазначив, що перебиті пополам або пошкоджені на стиках рейки не можна вважати знищеними. Їх оброблять і знову покладуть на колію, так діяли наші війська під час наступу, і зараз наші поїзди ходять по «знищених» фашистами рейках. І лише ті рейки які перебиті натроє, вже не можна було укладати на колію без заводської обробки. Відбудова, ремонт паровозів, які побували в аварії під час вибухів мін, набагато складніша справа, чим заміна підірваних рейок.

На користь наших доказів говорили й такі факти, що вся німецька промисловість здатна відремонтувати за місяць 400—500 паровозів, і то коли ці локомотиви несерйозно пошкоджені. Як зазначав генерал-майор Федоров Олексій Федорович, вартість одного паротяга приблизно дорівнювала вартості трьох важких танків. До цього ще треба додати, що танки з Німеччини до Харкова не підуть своїм ходом, їх треба доставляти тими ж паротягами. Різке скорочення локомотивного парку привело й до скорочення будівництва танків, через нестачу металу.

У відповідь на доповідну записку технічного відділу УШПР, яку складав полковник Старинов, ЦК КП(б) України відзначив, що у «рейковій війні» ми брати участі не будемо і що Український штаб партизанського руху і його технічний відділ повинні вжити всіх заходів, щоб збільшити число висаджених ешелонів з допомогою найперевіреної сучасної техніки, що під час рейдів треба руйнувати мости, які мають велике значення для противника.

Отже, тактика Українського штабу партизанського руху — це війна на рейках. Де ж не вистачає засобів і досвідчених мінерів для активної диверсійної боротьби з ешелонами ворога, там застосовували «рейкову війну».

Як начальник штабу я дав директиву партизанським з'єднанням, в якій на матеріалах досвіду боротьби на комунікаціях ворога стверджувалася доцільність ударів по поїздах, великих мостах з допомогою техніки, яку передав УШПР партизанським загонам на початку літа і якою постачатиме мінерів і підричників у майбутньому.

3

Великих успіхів у «битві на рейках» домоглося Чернігівсько-Волинське з'єднання генерал-майора Олексія Федоровича Федорова.

Ще в Москві з Федоровим ми не раз розмовляли про війну на комунікаціях ворога, про її значення для допомоги радянським військам на фронті. Федоров виявився одноступнем зі мною і з патріотом підривної справи Стариним, показав себе як військовий і політичний організатор диверсійної справи.

Перед виходом у рейд на операцію «Ковельський вузол» 11 червня 1943 року з'єднання Федорова одержало з радянського тилу чотири тонни вибухівки, п'ятсот нових автоматичних мін зтяжної дії (МЗД), півтори тисячі механічних мін з необхідним для них спорядженням.

Заступник командира Чернігівсько-Волинського з'єднання по диверсійній роботі старший лейтенант Єгоров розгорнув у партизанському краю, як уже говорилося, велику підготовчу роботу до наступних боїв на залізницях. Та й сам Олексій Федорович Федоров, як секретар Волинського підпільного обкому партії, мобілізує на операцію «Ковельський вузол» партійну і комсомольську організації, широку підпільну сітку в області.

Для мінерів і підричників працювали 13 підпільних райкомів партії і комсомолу, бо головним завданням усього з'єднання було виведення з ладу Ковельського залізничного вузла.

Олексій Федорович не лише підняв людей на диверсії. Він був також і одним з авторів нового у тактиці підривної справи. Разом з заступником по диверсійній роботі Єгоровим він розробляв і удосконалював цю тактику. Федоров одночасно посилав на місяць-півтора багато диверсійних груп по 5—7 чоловік. Ці групи мінували полотно мінами раптової і зтяжної дії. Після перших вибухів німці, як і

завжди, посилюють охорону залізниці. Тоді партизанів вичають нові міни затяжної дії — МЗД, які закладаються так, щоб кожного дня їх вибухало під ешелонами три-чотири. МЗД при масовому мінуванні стали завдавати ворогові величезних втрат.

Федоров керував диверсійною роботою оперативно і гнучко. Він сам виїздив у ті групи і загони, де в силу різних причин послаблялася активність підричників. Коли ворог став направляти ешелони в обхід Ковеля, Федоров перекинув з ділянки Ковель — Сарни кращих підричників на дорогу Брест—Пінськ, де вони діяли при допомозі білоруських партизанів. У тих районах побував сам Федоров.

Основні загони мінерів мали в своєму розпорядженні радіостанції. Вони тримали зв'язок з штабом з'єднання і з УШПР. Все нове у диверсійній роботі одразу ж було відоме в Українському штабові партизанського руху. Про кожну новинку у тактиці противника по охороні доріг і в боротьбі німецьких саперів з нашими мінами давали знати негайно в УШПР. Ці відомості узагальнювалися і передавалися в усі партизанські з'єднання і загони, які мали радії.

Скажу одверто, що мені ніколи після створення УШПР не було так приємно працювати, як з часу, коли я повернувся з партизанського краю, коли УШПР став одержувати повідомлення про диверсійну роботу від Федорова, Бегми, Федорова ровенського, Грабчака, Яремчука, інших командирів. Ми в штабі відчували почерк справжньої війни проти гітлерівців. І це було в дні історичної битви під Курськом і Харковом. Я гадаю, що найбільшою заслугою УШПР в цей відповідальний перед Батьківщиною час було те, що ми підготували партизанські загони до боротьби на рейках, забезпечивши їх вибухівкою і мінами, і послали загони в рейди, що УШПР, завдяки радіозв'язку не лише з штабами з'єднань і окремими загонами, але й з багатьма диверсійними групами, міг допомогти підричникам порадою, застереженням, відомостями агентурної розвідки, міг координувати й націлювати загони на головний напрямок удару.

Вибухи на залізницях Ковельського вузла розпочалися якраз у дні наступу фашистських військ на Курській дузі. Майже сімдесят ешелонів на добу проходило по коліях цього вузла в напрямку фронту. До 1 серпня мінерами з'єднання було підірвано, спалено і частково зруйновано 65 ворожих ешелонів. Тепер фашисти змушені уповільнити швидкість своїх поїздів з 50-ти кілометрів на годину до

25—30-ти. На ніч ешелони скупчувалися на великих станціях під сильною охороною. Пропускна здатність вузла і всієї залізниці значно знизилася. Солдати і офіцери, які прямували до місця боїв, тепер по кілька діб тинялися на станціях, а танки, самохідки стояли в ешелонах на запасних коліях. Тисячі тонн хліба, продовольства, награтованого на Україні, лежали на складах.

Підричники з'єднання генерал-майора Федорова організували справжнє полювання за ворожими ешелонами, подаючи приклад активної боротьби на залізничних коліях. Скоро фєдоровці стали висаджувати ешелони не лише вночі, а і вдень. Кількість составів, які проходили через Ковельський вузол, дуже зменшилася, і все ж втрати ворога за серпень місяць збільшилися втричі — до двохсот ешелонів.

За боротьбу з німецькими ешелонами десятки мінерів і підричників було нагороджено урядовими нагородами, а товариші Федір Кравченко, Всеволод Клоков, Петро Мірков, Володимир Павлов, Володимир Бондаренко, Дмитро Резуто, Борис Калач, Олексій Єгоров одержали звання Героїв Радянського Союзу. Мінери Глазок, Кузнецов, Лисенко, Лозбень нагороджені орденами Леніна. За керівництво операцією «Ковельський вузол» командир з'єднання Олексій Федорович Федоров був нагороджений другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Комісару з'єднання Володимирі Миколайовичу Дружиніну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Якраз в день початку операції «Ковельський вузол» я змушений був дати Федорову дуже сумну телеграму. Минулої ночі в боях у районі Злинківських лісів був убитий один з організаторів партизанської боротьби на Україні, секретар Чернігівського обкому партії, командир з'єднання Микола Микитович Попудренко. Він їхав попереду одного із загонів, і ворожа куля скосила славного сина народу, нашої Комуністичної партії. Я питав у телеграмі, кого може пропонувати генерал Федоров на командира Чернігівського з'єднання, що виходить із злинківського оточення. Федоров відповів, що командиром нехай буде Коротков Федір Іванович, а комісаром Новиков Семен Михайлович. Так. У чернігівських партизанів і в нашому УШПР був траур. Але бойові побратими Попудренка як на схід від Дніпра, так і на Ковельському вузлі помстилися за свого улюбленого командира, друга, який так палко любив людей і рідну землю.

З'єднання Федорова чернігівсько-волинського розпочинало найкрупніший в історії воєн партизанський рахунок з ворогом.

Під час битви наших військ за Харків, Дніпро і Київ з'єднання Федорова пустило під укіс 549 ворожих ешелонів з живою силою, технікою, продовольством, устаткуванням, з награбованим добром, не говорячи вже про те, що сотні поїздів не змогли вчасно дійти до фронту, де фашисти так потребували допомоги. Під час операції «Ковельський вузол» було вбито й поранено тисячі гітлерівських солдатів і офіцерів.

Полковник Старинов мав рацію, назвавши операцію «Ковельський вузол» історичною партизанською баталією.

В радіограмі 1 вересня 1943 року генерал-майор Федоров повідомляв у ЦК КП(б) України:

«Залізниця Ковель — Сарни, Ковель — Брест, Брест — Пінськ повністю паралізовані. Колії Ковель — Холм, Ковель — Ровно паралізовані частково. Цих результатів добилися при повсякденній допомозі Центрального Комітету й Українського штабу партизанського руху».

Від ЦК КП(б) України генерал-майору Федорову була надіслана відповідь:

«Ваша телеграма № 706 одержана. Поздоровляємо вас, командирів, комісарів, усіх партизанів і партизанок, які добилися блискучих бойових успіхів по виведенню з ладу ворожих комунікацій Ковель — Сарни, Ковель — Брест, Брест — Пінськ.

Тих, хто відзначився, представити до нагороди. ЦК КП(б) України впевнений, що весь особовий склад керованого вами з'єднання в дальшому завдасть ще відчутнішого удару по ворожих комунікаціях».

Заступник начальника УШПР полковник Старинов писав Федорову.

«Дорогий Олексію Федоровичу!

Ваші липневі й серпневі успіхи відкрили новий етап у справі діяння на залізничних комунікаціях ворога.

Ваше з'єднання вперше за час світової історії завдало таких могутніх ударів по ворожих комунікаціях, які сильно охороняються...

У розгромі ворога й вигнанні його з Лівобережжя України, безумовно, одним із крупних факторів буде повне закриття вами таких найважливіших магістралей, як Брест — Ровно, Брест — Мінськ і Ковель — Сарни.

У найближчий час ми матимемо можливість довести, що в дійсності ваші успіхи були більшими, ніж ви передавали у своїх звітах. Уже й тепер із свідчень полонених ясно, що для перекидання військ з Гамбурга до Харкова противникові доводиться користуватися румунською дорогою, тобто здовшувати шлях ще на тисячу кілометрів...»

Звичайно, що на залізницях у цих важливих районах комунікацій ворога діяли не лише групи підричників Олексія Федоровича Федорова. Ешелон, який проходив далі на схід недобитим, знищувався підричниками з'єднання Василя Андрійовича Бегми, Івана Пилиповича Федорова, Степана Федоровича Маликова, Андрія Михайловича Грабчака, мінерами командира окремої бригади Антона Петровича Бринського та інших партизанських загонів. Не лише Ковельський вузол, часто паралізованими бували також і Сарненський, і Коростенський вузли. До цієї диверсійної роботи треба додати діяльність білоруських, смоленських, орловських партизан, підричників Черкащини, Кіровоградщини, Сумщини, диверсійні дії партизанів Київщини, Чернігівщини.

Внаслідок активності партизанів у травні і в червні гітлерівське командування змушене було відкласти строки свого наступу на Курській дузі. А операція «Цитадель», яку вони розпочали 5 липня 1943 року, закінчилась відступом фашистів по всьому фронту.

4

У своїй чудовій книзі «Підпільний обком діє» О. Ф. Федоров немало приділив уваги діям підричників-мінерів свого з'єднання. Ми ж зупинимось тільки на кількох іменах, яким судилося першими застосовувати нові міни МЗД-5 — «емзедушки», як називали їх партизани і які відіграли найвизначнішу роль у знаменитій операції «Ковельський вузол».

Всеволод Клоков народився у робітничій сім'ї в Усть-Катаві Челябінської області в 1917 році. У 1939 році він закінчив інститут інженерів залізничного транспорту, зібрався був на наукову роботу. Але серце повело його добровольцем на фінський фронт.

На початку Великої Вітчизняної війни Клоков служив артилеристом. Як і багатьом, довелося йому йти багато

тижнів з оточення, в яке потрапили наші частини під Могильовом. Група червоноармійців прагнула пробитися через лінію фронту. Але фронт уже був далеко, і двадцять шість бійців, з якими був і Клоков, приєднались восени 1941 року до кінної групи Лошакова з Чернігівського обласного партизанського загону.

Як тільки у загоні з'явилася вибухівка, Клоков попросився у диверсійну групу Садиленка. Колишній будівник паротягів Клоков тепер став їхнім знищувачем.

Одного березневого дня 1942 року Всеволод Клоков повів групу підривників на залізницю Гомель — Новгород-Сіверський. Шлях неблизький — шістдесят кілометрів. Аж на світанку наступного дня вони вийшли до залізниці.

Підривники закопали й замаскували міну і стали чекати. Коли поїзд наблизиться, тоді закладуть капсуль і смикнуть за шнур.

Зранку здійнялася віхола. Морозний вітер пронизував наскрізь.

А поїзд не йшов.

— Ще почекаємо, — сказав Клоков.

Підривники, щоб не закоцюбнути, притиснулися один до одного. Сніг запорошив їх зовсім.

А ешелон не йшов.

По обіді на колії з'явилися ремонтники у супроводі німецьких конвоїрів. Поколупавшись біля рейок, ремонтники пішли.

А поїзда все ще не було.

— Що ж далі? — спитав боєць у командира, ледве ворущачи губами.

— Заберемо міну і... в табір, — неохоче відповів Клоков. — Це наша поразка.

Підривники були пригнічені. Отак намерзнутися і без толку.

Поверталися глибоким снігом, напівголодні. Всі поморозили ноги.

Клоков боявся, що він не зможе зовсім ходити на диверсії. А без цього не мислив бути партизаном. Його лікували, він сам робив усе, щоб звестися на ноги. В Клетнянських лісах восени 1942 року остаточно вилікувався і повернувся до підривників. І, мабуть, найбільшими ліками для Клокова була його сила волі, прагнення знищувати ворожі ешелони.

Клоков став ходити на диверсії з так званою «міною на паличку», «на шомпол» та міною з спрощеним підривачем на шнур.

Коли ворог навчився розшукувати міни на колії, Клоков сконструював свій варіант «нахабної міни», яку партизани назвали «балалайкою». «Балалайка» мала два заряди, сполучені між собою дротом. Як і всяка «нахабна міна», «балалайка» ставилася лише тоді, коли паровоз був в безпосередній близькості до мінерів, коли гальмовий шлях уже не врятовував поїзд од вибуху. «Балалайка» вибухала у двох місцях, і удар від неї був відчутнішим, ніж од звичайної «нахабної міни». Робота з «балалайкою» частіше проводилася взимку, коли на колії був сніговий покрив, який утруднював мінування іншими видами мін, коли майже неможливо було замаскувати поставлену міну. Мінери-«балалаєчники» — це мужні, спритні, кмітливі партизани. Нерідко їх обстрілює ворог, коли ставлять вони свої міни на очах у машиністів і обслуги поїзда.

Але найбільше Клоков розкрився як підричник під час виконання Чернігівсько-Волинським з'єднанням операції «Ковельський вузол». Клоков був призначений командиром диверсійної групи.

Після приходу з'єднання в район Ковеля заступник командира по диверсійній роботі старший лейтенант Єгоров доручив Клокову на залізниці Ковель — Сарни випробувати нову автоматичну міну затяжної дії. На цю операцію погодився піти і двадцятидвохрічний москвич, студент інституту залізничного транспорту Володимир Павлов.

Павлов у партизанах з осені 1941 року. Він сам розшукав Чернігівський загін. Влітку 1942 року став підривником. Рідко яка диверсія відбувалася без участі Володьки, як по-дружньому називали партизани цього невтомного, сміливого і веселого юнака.

І ось 7 липня 1943 року Всеволод Клоков і Володимир Павлов разом з десятьма підривниками пішли в супроводі групи підтримки установлювати міну нової конструкції.

Клокова і Павлова не могла не хвилювати та обставина, що партизани ще не знали властивостей цієї міни. А тут ще інструктор був поранений.

Опівночі група підійшла до залізниці. Вирубка між лісом і колією закидана сухим ломаччям. Це щоб охорона могла почути хрускіт під ногами підривників. До вихідного семафора од станції Мановичі був якийсь кілометр.

Патрулі час від часу проходили аж за семафор. А в кількостах метрах стояла будка, обнесена земляним валом. В ній перебували солдати охорони.

Партизани залягли й стали спостерігати за колією і німецькою охороною. В напруженій тиші минуло дві-три години. Потім бійці групи охорони розійшлися по визначених місцях. За п'ятдесят кроків від колії залишився зв'язківець.

— Пора,— прошепотів Всеволод Клоков, потиснувши руку Володимирі Павлову.

І вони поповзли до насипу.

Під ліктями, коліньми похрускують сухі соснові гілки. Десь на болотах закричала кимось наполохана горлиця. А Клокову і Павлову здається, що гілочки хрустять не як завжди, а сильніше, що кожен той хрускіт можуть почути патрульні солдати й вискочити сюди. Це не страшно. З охороною можна розквитатися навіть удвох. У Павлова і в Клокова є автомати. Але ж треба поставити нову міну, випробувати її вперше.

Вони повзуть закладати, можна сказати, історичну міну, якщо вона виправдає себе. А якщо ні? То це вже жахливо... Жахливо, бо Український штаб партизанського руху надіється на цю міну. УШПР жде не дідждеться наслідків операції. Застосування цих мін мусить паралізувати залізницю в час, коли фашисти добре їх охороняють і навчилися знешкоджувати міни, які ставилися донині.

Павлов провалився ліктем у яму. Стукнулася об землю міна.

— Обережніше. А то зірвемося на ній, так і не доповзши до колії,— сказав пошепки Клоков.

— Рано нам з тобою вмирати. Треба ще подивитися, як вона вибухне під колесами ешелону...

Ось підрильники вже на колії. Поклали на шпали автомати. Розіслали плащ-палатку. Клоков став лопатою копати під шпалою яму.

Трохи подзвонює лопата, вриваючись у щербинь і пісок, доторкуючись до рейки. Лопату одклали. Взятися вигрібати ґрунт руками. Працювали швидко. Аж піт лився струменями.

«Лише б удалося. Лише б пощастило»,— думав Всеволод Клоков, пригадавши березневу ніч і день на новгород-сіверській дорозі, коли він поморозив ноги, так і не пустивши під укіс ешелон.

Гальку й пісок пригорщами й лопатою клали на розіслану плащ-палатку, щоб не впала навіть пучка свіжого ґрунту на землю, покроплену дощем, запорошену сажею. Робота ця їм уже давно відома. От лише нова міна...

Хоча б скоріше її поставити! Хоча б не вийшов зараз з будки патруль!

Ось Клоков уже «настроює» електроліт міни на заданий термін. Міну обережно опускають у яму і загортають.

Позаду шарудіння і нетерпляче:

— Та скоріше кінчайте. Розвиднюється! — Це голос п'ятнадцятирічного Миколки Слупачка, нерозлучного і вірного побратима Павлова, котрий ходив за Володимиром як його власна тінь.

У голосі тому і пересторога, і невдоволення. Ставити нову міну чомусь не взяли Миколку, а залишили його зв'язківцем. Ще б! Самі інженери! Інтелігенція! А Миколка звичайнісінький поліщук. Де вже йому розбиратися в тому «електролітику», од якого залежить, коли під поїздом вибухнути міні — сьогодні, завтра чи, може, через п'ять тижнів... І все-таки велике бажання у Слупачка бути зараз поруч з Клоковим і Павловим, притулитися руками до тієї міни.

— Замаскували? Я ще покроплю те місце мазутом! — вже вийняв пляшку Миколка Слупачок.

— Іди на своє місце! — обернувся Клоков.

На сході уже жевріє. Грізно бовваніє на тлі неба ого-рожа навколо будки і сама будка.

Клоков ще раз думає, чи все зроблено. Чи так він налаштував міну. Потім киває Павлову, і той підставляє мішок, куди всипають вийняту землю.

Мінери покидають колію. Але роботі не кінець. Вони ще повинні подивитися на результати дії нової міни.

Світає. Вийшли патрулі. Повільно, неначе сонні, вони побрели від будки, минули місце, де поставлена міна. Підривники хвилюються. Лише б не помітили. Пішли далі. Потім солдати повернулися назад.

Та ось від Маневичів на захід йде ешелон. Клоков, Павлов і товариші не одривають очей від місця, де лежить міна. Ешелон промчав. Згодом пройшов ще один. Потім ще і ще прогуркотіли ешелони.

Павлов не витримує.

— Мабуть, щось неправильно ми поставили! Чи несправна міна. Піду. Перевірю.

— Не смій,— застеріг Павлова Клоков. — Будеш виймати, зірвешся сам. Це тобі не «балалайка» і не «міна на паличку».

Бубонить хтось із бійців, скаржиться на винахідників і тих, хто такі міни прислав до партизанів...

Уже день. Над лісом між білими хмарами тепле липневе сонце. Партизани ждуть...

По колії йде обхідник. Він зупиняється й розглядає місце, де закопана міна. Озирається сюди-туди й підтюпцем мчить до будки. Певне, він здивований. Щойно пройшов ешелон і раптом під рейками міна? Коли встигли її закласти?..

Виходу із становища нема. Павлов кидає швидкий погляд на Клокова, і той каже:

— Давай.

Павлов, пригинаючись, побіг по узліссяю, щоб перетнути дорогу обхідникові. Потім він поповз до колії. Ще кілька секунд — і Павлов розстріляв обхідника з автомата. Труп одтяг на те місце, де була закопана міна. Кращого маскуванія не придумати.

Група партизанів тепер змушена відійти від залізниці. Патрулі ударили на сполох. Зацокотіли ворожі кулемети.

Та ось своїх наздоганяє Володимир Павлов.

— Таки несправна міна. Вночі її треба зняти.

Клоков мовчав. Слова Павлова вразили його прямісенько в серце. Може, й несправна. Може, не так поставлена. Може...

Та що там гадати! Клоков ладен поставити нову або поповзти до цієї вночі і перевірити її. Він ладен з нею морочитися й морочитися, аби випробувати, аби довести партизанам її боездатність, її ефективність. Адже сьогодні другий день битви під Курськом! Скільки попереду роботи у партизанських диверсантів. І без таких мін, за які так палко агітували Старинов, Єгоров, в які повірив Федоров, їм не перекрити по-справжньому заліниць.

Раптом — вибух! Обличчя мінерів проясніли від посмішок.

А Миколка Слупачок закричав:

— Ура! Якби я одразу покropив мазутом те місце, то його б обхідник не помітив, і ми б оце бачили, що там за ешелончик полетів з копит!

— Побачимо! Колю, за мною!

І знову невтомний Павлов побіг з своїм Миколою до

залізниці. Треба дізнатися про наслідки вибуху. А наслідки ці непогані. Німецький ешелон з продовольством валявся біля насипу. Автоматична міна затяжної дії — МЗД — спрацювала!

Наступної ночі в районі станції Маневичі було поставлено ще десять мін, які будуть вибухати лише через кілька днів. Повернувшись до табору, підричники Клокова знову взяли міни, тол і пішли на мінування дороги. Це було перше масове мінування залізниці новими мінами.

Третьої ночі у Клокова в руках вибухнув капсуль. Обпекло палець. Але не біль мучив Клокова. Цей вибух викликав недовір'я серед підричників до нової міни, побоювання її. Бо вже раніше зривався капсуль в інструктора Малишева. Як людина досвідчена, інженер Клоков розумів, що таке ставлення багатьох командирів і мінерів до МЗД може згубно вплинути на виконання завдання «Ковельський вузол». А дорогий же кожен день, кожна година. Фашистські ешелони просто сунуть на схід.

— Товаришу Єгоров! — звернувся Клоков до заступника командира з'єднання по диверсійній роботі. — Міна чудесна. Таку міну нам і треба. Капсуль зірвався у мене тому, що не я його готував, а Дмитро Резуто, свого в темряві я не знайшов. Дозвольте мені продовжувати мінувати дорогу!

Цієї ночі група підтримки з тридцяти бійців з двома кулеметами допомагала мінерам ставити міни. Розділившись по двоє, мінери взялися до роботи. Був невеличкий туман, і підричники працювали недалеко від ворожої охорони. Поки їх помітили, перша двійка вже поставила міну.

Тим часом спалахнув бій між патрулем і партизанами. Здійнялися у небо освітлювальні ракети. З кулеметів вогняні пунктири розтинали мряку.

Кулі лопотіли, впиваючись у шпали, подзвонювали об рейки. Клоков немов не чув цього дзенькоту. Він намагався поставити міну. Та бій розпалювався. І йому довелося вийняти міну й одповзти від насипу.

Мінери третьої групи не встигли замаскувати міну.

Клоков невдоволений.

— Ви знаєте, що це значить? Німці виймуть міну і дізнаються про її нутроші. Забрати міну!

Це не так легко. Але треба. І група прикриття розпочала шалений вогонь по будці, по патрулях. Мінери таки встигли замаскувати міну й повернутися до своїх.

На поставлених уночі мінах зірвалося два ешелони. Це була нова перемога взводу Клокова. Міни МЗД прижилися.

Але Клоков цього вечора був стурбований. Він пішов порадитися до свого друга Дмитра Резуто.

Резуто — залізничник з дитинства, бо народився в сім'ї будочника на залізниці біля Києва. У партизанах був у взводі постачання, а під час рейду на Правобережжя України в березні 1943 року став підривною. Як і Клоков, і Павлов, Резуто — досвідчений, сміливий мінер, ентузіаст нових мін.

— Дмитре! — звернувся до нього Клоков. — Цю ніч наші не встигли замаскувати міну. Такі випадки ще траплятимуться. Треба мати гарантію недоторканості нових мін.

— Я вже думав над цим, — відповів Дмитро Резуто. — Треба сьогодні ж сказати Єгорову, всім мінерам... Нам треба думати над тим, як міну зробити недосяжною для ворожих рук.

Про те, що нові міни треба добре маскувати й зробити їх для ворога недоторканими, УШПР раз у раз передавав у своїх телеграмах з'єднанням і загонам.

І мінери з'єднання Федорова стали думати над новим пристроєм, який би не дозволив фашистам виїняти цілою міною з землі. Це «конструкторське» бюро очолювали Єгоров, Клоков і Резуто. Авторами винаходу був весь колектив мінерів — додали ще одне таємне електрополе до міни, яке давало майже остаточну гарантію, що міна цілою не буде виїнята.

Про цей винахід одразу ж федоровці сповістили в УШПР. Ми докладно радіограмою передали про цей пристрій до міни підривникам в інші загоны і з'єднання.

Група Всеволода Клокова за серпень і початок вересня підірвала 33 ворожих ешелони на дільниці Ковель — Сарни. Підривна робота пішла так жваво, що фашисти лише інколи могли провести ешелон, і то через нестачу вибухівки у партизанів.

У вересні ворог став водити ешелони в обхід по колії Брест — Пінськ. І на цю ділянку Федоров послав своїх мінерів на чолі з Клоковим.

Білоруські партизани не давали перепочинку німецьким транспортникам та їхній охороні. Про це свідчили довжелезні вирубки побіля залізниць. А в тих місцях, де ліс

підходив до залізниці близько, фашисти вночі установлювали посилену варту з прожекторами. Мінувати залізницю на відкритій місцевості тими засобами, які були у білоруських партизанів, майже неможливо. Міни ці виймалися ворогом. А ставити «нахабну міну» не завжди вдається. Тож коли білоруси запропонували для мінерів з України групу прикриття і спитали, де буде мінуватися дорога, Клоков відповів:

— Там, де найменше чекають німці. Десь на безлісному перегоні. Міну не помітить обхідник, бо це не «міна на паличку» і діяти вона буде, коли ми захочемо.

Партизани презиралися. Вони вже чули про битву на рейках, яку розгорнули навколо Ковеля, Сарн, Коростеня українські з'єднання. Чули й від ворогів про якісь дивні міни, яких і не знайти, і не вийняти і які вибухають, неначе тільки-но скинуті з літака бомби, вибухають неждано і під самим носом охорони.

— Скільки ж у вас мін? — запитав командир мінерів білоруських партизанів.

— Двадцять. А толу не вистачає,

— «Махнемо». Дві міни на ящик толу.

— Гаразд, — погодився Клоков. — Я дам вам дві міни, а ви нам ящик толу. Я навчу, як ними користуватися.

— От і домовилися.

В першу ж ніч білоруські підричники вирушили в наступ на залізницю у залісненому районі. Спалахнула стрілянина. Од прожекторів і освітлювальних ракет пожевтоло небо.

А тим часом Клоков з друзями виповз на безлісню і досить пряму ділянку залізниці й став її мінувати. Перші міни були поставлені аж на п'ятнадцять днів наперед!

За першу ніч закопано шість мін.

Другої ночі мінери Клокова поставили ще кілька мін уже на ближчий термін. Третьої ночі на тій же ділянці було поставлено ще кілька мін.

Білоруським партизанам за ці ночі так і не вдалося пустити ешелон під укіс, бо довелося тримати бій з охроною, і залізниця пропускала ворожі ешелони.

На четверту й п'яту добу мінери Клокова закопали ще кілька мін МЗД.

На п'яту добу прибув Федоров з України і нагримав на своїх мінерів, на Клокова:

— Коли ж будуть вибухи? Коли?

— Вже скоро,— відповів Клоков.— Цієї ночі мінуємо вже на післязавтра.

— Гляди мені, стратег! — посварився Федоров.— Я зараз поїду до Феді Кравченка, подивлюся, як там у нього справи.

Федір Кравченко, побратим Григорія Балицького, з яким підривав ешелони ще в сорок другому році, сидів на залізниці Брест — Ковель. Зараз його підривна група виросла у міцний загін імені Богуна.

Генерал-майор Федоров поїхав з своїми автоматниками до Кравченка, а Клоков продовжував мінувати дорогу, хоча з кожною ніччю це робити ставало важче. Білоруські партизани вже посміхалися іронічно. Ще б! Ось уже сім днів, як прибули сюди мінери од генерала Федорова, а поїзда ще жодного не зірвали. Навіть після того, як на них нагримав сам Федоров, теж аніякогісінького результату. Що б то могло бути?

Нарешті! З залізничного полотна повернувся у табір білоруського загону Клоков і сказав:

— А тепер можна й закурити, щоб дома не журилися. Вісімнадцять мін стоїть, дві поставлені з участю ваших мінерів.

— І коли ж воно бабахкатиме?

— Завтра, після того, як пройде два поїзди. Тобто зірветься третій,— відповів Клоков, затягуючись димом.

Та ось настало й те завтра. Пройшов на чималій швидкості один, за ним другий ешелон. Третьому судилося звалитися з рейок від вибуху міни. Це сталося опівдні.

І почалося... Не встигали німці розтягти залізничку з колії і полагодити рейки, як під ешелонами вибухали все нові й нові міни. Тепер уже до колії зовсім не підступити. Фашисти кинули цілий легіон запроданців для охорони залізниці й прочіски лісу. Але ешелони продовжували зриватися. Поліцаї порили траншеї, щоб виловити невидимок-підривників. Але на сьомий день щось коїлося на залізниці страшне: спалахнуло чотири ешелони!

Прибув до Клокова генерал Федоров.

— Як там у тебе? — всміхався Олексій Федорович.— Чув. Чув уже. Поліцаїв одправили в концтабір і стали розстрілювати, гадаючи, що вони допомагали тобі мінувати дорогу.

— От що значить мінувати залізницю в запас! — не витримав мінер білоруського загону.— Дивина! Сидимо.

Печемо собі бульбу, а ешелони підриваються, а на колії метушня. Німці аж казяться од злості й свого безсилля...

— Діло зроблено. Мін і толу вже нема,— сказав Клоков командирові з'єднання.— Що далі?

— А про це ми поговоримо удвох,— відповів генерал Федоров.— Ти підеш заступником командира по диверсії на третю дорогу.

— Яку це третю?

— До Балицького,— сказав Федоров.

— До Балицького? Та він же Героя Союзу одержав ще за диверсії 1942 року!

— А зараз сорок третій. Треба нищити ешелони новими мінами, новою технікою.

— Я розумію, Олексію Федоровичу,— зітхнув Клоков.— Важкувато. Григорій Васильович людина з характером. Це видно уже навіть з того, що воює він з тріском, з шиком.

Балицький справді наводив жах на ворожі ешелони. Він не лише їх підривав, а брав штурмом після вибухів мін і толу. У його загоні була велика вогнева здатність, була велика кількість автоматів, кулеметів. Мінерів супроводжував майже весь загін на чолі з Балицьким. І ось можна уявити собі диверсійний почерк Балицького. Після вибуху ешелон обстрілюється десятками, коли не сотнями автоматів. Потім командир гукає: «Вперед!», і партизани штурмують вагони. Деякі бійці біжать з снопами, з в'язками сіна. Солону підкладають під вагони і спалюють те, що не догоріло.

— Загін Балицького дислокувався поблизу табору полковника Медведева, у якого агентурна розвідка, дякуючи роботі ровенського підпілля і розвідників на чолі з Миколою Олександровичем Кузнецовим, поставлена на високий рівень. Григорій Балицький міг знати заздалегідь про рух цінного ешелону і завдати йому смертельного удару, що й робив не раз.

Зовсім недавно Кузнецов сповістив Балицькому, що буде йти важливий ешелон до Ровно. Який саме, точно сказати не міг, але що незвичайний, то про це знали німці, з якими талановитий розвідник мав «зв'язки».

І Балицький повів своїх на перехват цього важливого ешелону. Після вибухів двох зарядів партизани кинулися з вигуками «ура» на вагони. Та на здивування самого

Балицького і його одчайдушних бійців, які за командиром ладні завжди у вогонь і в воду, цього разу фейерверка не трапилося. По партизанах стали бити спершу поодинокими пострілами, а потім автоматними чергами. Довелося залагати. Бійці були здивовані, коли виявили, що по них стріляють жінки з спілки гітлерівської молоді в уніформі есесівців. Чи то від страху, але опір вони чинили партизанам упертий. Пауза продовжувалася недовго. Одна куля поцілила партизанові Василеві Кузнецову у м'яке місце. Він, як казали партизани, не витримав «ганьби», звівся на весь зріст і гукнув закличне, перемішане з лайкою. Бійці подумали, що це сигнал до атаки, й кинулися штурмувати недобиті вагони.

Загін Балицького вже мав на рахунку понад півсотні ешелонів. І ось до таксго одчайдушного командира, одного з перших Героїв-партизанів йти заступником по диверсійній частині, за яку, власне, й отримав високе звання Героя Григорій Балицький.

А йти треба, бо Волинський обком партії виніс постанову про те, що треба будь-що забезпечити виконання завдання Українського штабу партизанського руху і ЦК КП(б) України.

І Клоков пішов заступником до Балицького.

Коли почалися перші масові вибухи на мінах, поставлених задалегідь, Балицький сам захопився новинкою. Зовсім помирився Григорій Балицький з «емзедушками», коли його підричники висунули гасло: «Сто ешелонів — Жовтню!»

Підричники Балицького і комісара Клокова встигли поставити п'ятдесят мін МЗД-5, і перед Жовтневими святами сконав сотий ворожий ешелон.

5

Ще 12 серпня 1943 року в УШПР на моє ім'я як начальника штабу генерал-майор Федоров дав радіограму, в якій повідомляв про те, що з'єднання з 3 липня по 10 серпня знищило 123 ешелони ворога і дороги Ковель — Сарни, Брест — Пінськ і Ковель — Брест цілком паралізовані.

Вже згадувалося, що на магістралі Брест — Ковель працював від з'єднання Федір Кравченко, побратим Ба-

лицького по диверсіях ще в 1942 році. В Кравченкові поєднувалися холонокровність, розрахунок, рішучість і завзятість. Кравченко ніколи не покидав район дій, не виконавши завдання. Він умів знаходити вихід із, здавалося б, безвихідного становища.

Якось у серпні 1942 року на залізниці Брянськ — Гомель в районі станції Закопиття фашисти так посилили охорону, що до колії неможливо підійти. А агентурна розвідка донесла, що ешелон буде з військами. Тоді Кравченко запропонував підірвати цей ешелон з офіцерами танкових і авіаційних частин біля семафора, де ворожа охорона була не такою сильною. Щоб розправитися з ешеленом, було закладено три заряди, які й вибухнули одночасно. Потім партизани обстріляли вагони, які не повалились, кулеметним вогнем. Але набігла охорона, стали відповідати з автоматів і офіцери, які уціліли. Підривномукам довелося туго. Вони не могли підняти голови. Кравченко миттю організував групу, відвернув на себе увагу німців, і це дало змогу основному складу мінерів одійти до лісу.

З листопада 1942 року Кравченко лежав у московському госпіталі. Йому не давала жити виразка шлунка. Повернувся він у тил, коли з'єднання Федорова пішло в рейд, у район Ковеля. Кравченко створив диверсійний загін імені Богуна. Про бойові якості цього загону свідчить факт, що рух поїздів на такій важливій магістралі противника як Брест — Ковель з другої половини липня 1943 року вже був припинений.

Для організації загону імені Богуна немало віддав свого горіння і хисту старшина цього загону Володимир Бондаренко. За станом здоров'я Бондаренка не пускали у тил ворога. Але він просто втік з госпіталю і разом з лікарем Гнідашем приземлився на партизанському аеродромі біля села Борове. Приземлився, щоб на залізниці Ковель — Брест знищити ще десяток фашистських ешелонів.

6 листопада 1943 року група бійців йшла до штабу з'єднання і коло міста Любешів Волинської області натрапила на засідку націоналістичної банди. В цьому бою загинув Володимир Іларіонович Бондаренко, скромний, роботящий і безмежно хоробрий старшина загону імені славного сина українського народу козацького полковника Івана Богуна.

На залізниці Ковель — Сарни працював від Чернігівсько-Волинського з'єднання диверсійний загін імені Щорса. Командиром був двадцятидворічний Борис Калач, вихованець

ФЗУ, токар за спеціальністю. Він брав участь ще у диверсійних операціях в районі Гомеля, де було знищено чотири ешелони, а перед операцією «Ковельський вузол» йому доручено укомплектувати загін підричників на ділянці Ковель — Сарни. Бійцями його загону були юнаки шістнадцяти — двадцяти двох років.

Молодь віддавала диверсійній роботі весь запал, все своє вміння...

Загін Калача підірвав півсотні ешелонів, з них двадцять особисто сам командир, за що, як і мінери Клоков, Павлов, Резуто, Кравченко, Бондаренко, був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Розділ другий

1

На дорозі Ковель — Сарни, поблизу Сарн, працювали групи мінерів з'єднання Федорова ровенського. Влітку 1943 року диверсанти Ровенського з'єднання виводили з ладу залізницю систематично на два-три дні.

Особливо попрацювали вони на колії Сарни — Лунінець, куди підривні групи посилалися кожним загonom. Групи мали на рахунок по кілька ешелонів кожна.

Загін імені Олександра Невського під командуванням Диковицьких — Сергія Івановича, батька-командира, Миколи, сина-комісара, і Андрія, сина-начштабу, в перші ж дні битви під Курськом знищив пором, зірвав чотири мости на залізниці й шосейній дорозі. А загін місцевого патріота Максима Місюри зірвав шість мостів на дорогах у районі Столін — Висоцьк.

Внаслідок цих диверсій на залізниці Лунінець — Сарни і знищення мостів на автомобільних дорогах рух був припинений в напрямку Сарн на тиждень.

Обидва з'єднання ровенських партизанів виконували завдання УШПР по виведенню з ладу Сарненського залізничного вузла. В своїй диверсійній роботі вони користувалися як тактикою «війна на рейках», так і «рейковою війною». Про це свідчать телеграми, передані ровенськими з'єднаннями в Український штаб партизанського руху в період битви на Курській дузі.

«Штабові.

30. VI 1943 року загопи Ровенської області «За Батьківщину» (командир Новиков) і імені Чапаєва (командир Кабанов) здійснили наліт на станцію Біла. Бій тривав дві години. Німці викликали на допомогу бронепоезд із Сарн. Вбито більше 15 солдатів противника, підірване залізничне полотно у різних місцях, знищена лінія зв'язку. На залізниці поставлено міни МЗД. Дорога була виведена з ладу на кілька днів.

Наші втрати — п'ять чоловік убитими й пораненими.
6.VII 1943 року».

«Штаб, Строкачу.

9. VII 1943 року загін імені Кармелюка (командир Шитов), з'єднання Федорова, пустив під укіс ешелон противника між станціями Рафалівка — Антонівка, який ішов з боеприпасами на схід. Розбитий паровоз, пошкоджено 15 вагонів. Убито й поранено кілька чоловік охорони. Боеприпаси ще довго вибухали після диверсії.

Бегма»

«Штаб, Строкачу.

Група партизанів загону імені Богдана Хмельницького (командир Степан Шмат) зірвала шосейний міст довжиною п'ятнадцять метрів біля станції Гулькевичі. Міст мав велике значення для руху транспорту противника.

Групу очолював секретар райкому комсомолу Огнев.
20. VII 1943 року. *Бегма»*.

«Штаб, Строкачу.

Підризна група Олексія Асоскала (загін Максима Місюри) 28.VI 1943 року замінувала дорогу біля станції Колки. Німці помітили міну. Але міна вибухнула, коли її виймали. Вбито шість гітлерівців, у тому числі німецький технік-мінер, за яким наші мінери весь час полювали...»

З'єднання Василя Андрійовича Бегми і Івана Пилиповича Федорова послали своїх підричників також на магістралі Брест — Ковель, Брест — Пінськ, де особливо діяли активно підричники Федорова чернігівського, де проводили диверсійні роботи білоруські партизани.

Між партизанськими командирами іноді виникали суперечки через те, що підричники інших з'єднань і загонів проникали в район дій не «свого» з'єднання і загону. Ці

міжусобиці, звичайно, були не на користь партизанській боротьбі, і саме життя геть відкидало їх. Підричники багатьох загонів просто полювали за ворожими ешелонами й особливо там, де рух ворога поживавлювався.

Підричники з'єднань Бегми, Федорова ровенського, бригади Бринського, яка дислокувалася в Ровенській області, йшли на завдання, як на важливу й почесну роботу.

Помічник командира Бринського Магомет Лев Йосипович так розповідає про підготовку бійців до диверсії.

— Перед тим як йти на завдання, кожен боець диверсійної групи мився, одягав чисту білизну і старанно готував технічні засоби. Потім ми інструктували бійців, ще і ще раз нагадували про нові пристрої до міни, про обережність у поводженні з міною, вимагали від кожного бути дисциплінованим. На завданні горілка — ворог. Це знав кожен підричник... Коли ж група поверталася, її зустрічали, немов гірників із стахановського забою. Підрищикам — смачний обід, кращий шмат баранини, підрищикам наливає чарку сам командир, комісар або заступник по диверсії...

Фашисти не лише вирубали ліс обабіч залізниці на 100—200 метрів. Влітку 1943 року біля мостів, труб для протікання води ставилися огорожі з колючого дроту в кілька рядів. Біля колії споруджувалися дзоти. Фашисти стали використовувати мирних людей, щоб ті знаходили й знешкоджували міни. Це було варварство з боку людоїдів-фашистів.

Як же зробити, щоб продовжувати диверсії і щоб од цього не страждали селяни, яких щодня гнали на колії фашистські бандити? Ця думка й привела диверсантів ровенських з'єднань до створення «нахабної міни», трохи відмінної від тої міни, яка у з'єднанні Олексія Федоровича Федорова називалася «балалайкою»...

Кажуть, що одним із співавторів цієї міни був і шістнадцятирічний Ванько Пикулік з білоруського села Тупциці.

Це було на залізниці Брест — Лунінець, недалеко від станції Парохонськ. Іван Пикулік прийшов туди із взводом прикриття на диверсію.

Ешелони не йшли вночі, і партизани чекали ранку. Неприятно у дощову ніч. Та диверсанти повинні бути якнайближче до колії. Ешелон ось-ось може пройти. А цей ешелон, як донесла агентурна розвідка заступника командира з'єднання капітана Тимофєєва, везтиме солдатів на схід, на фронт.

Осіння ніч довга і холодна, чого тільки не передумаєш за таку ніч. Думав і Ванько Пикулік. Та більше про те, як знищити ешелон, щоб помститися фашистам за розстріляного батька, матір, за спалену рідну хату.

Та ось на залізничній колії з'явилися патрулі. Попереду йшов гурт людей, потім солдати з собаками на повідках. Вони обнюхували шпали, тикалися мордами в рейки, шукали по запаху, чи нема толу. Слідом за охороною промчала дрезина.

Ще згодом прогуркотів контрольний поїзд з порожньою платформою.

До партизанів донеслися вигуки патрулів. Ті кричали, махали прапорцем, що колія вільна, що мін нема.

І в цю ж хвилину Іван Пикулік став готувати міну. Од станції вже йшов ешелон, який ждали з самого вечора.

Пикулік підвівся і побіг до залізниці, пригинаючись мало не до самої землі, притискуючи до грудей міну.

Пикулік схилювся над колією. Його помітила охорона і стала бігти до нього, стріляючи з автоматів. А з іншого боку все наближався поїзд. Мінеру вже не треба маскувати міну. Він працює на виду у машиніста. До паровоза кільканадцять кроків. Паровоз реве, свистить. З-під коліс сиплються іскри: так скриплять гальма.

Та вже пізно. Не допоміг ні контрольний поїзд, ні собаки, ні селяни, яких вигнали шукати міни.

По паровозу б'ють з ПТР, з кулеметів. Вибух.

Пикулік біг, а потім котився, приглушений вибухом поставленої ним міни. Вагони летіли з колії. Навкруг сипалося залізниччя.

Тяжко пораненого хлопця підхопили друзі...

2

Командирові загону імені Кармелюка Василеві Яремчуку не повезло. Літак, який транспортував йому нові міни й вибухівку, загинув разом з пілотами при перельоті через лінію фронту. Ось чому Яремчук змушений деякий час перебувати в районі сабуровського аеродрому, щоб одержати боєприпаси для диверсійної роботи на залізниці. Правда, більшість бійців його загону пішла на визначені рубежі одразу ж після одержання частини боєприпасів. А за два тижні до них прибув і сам командир.

Цікава дегаль — загін імен Кармелюка очолювали люди чотирьох національностей: командир — українець, начштабу Георгій Борисян — вірменин, командир підривної групи, інженер мінної справи Мусій Бреслав — єврей, начальник розвідки Михайло Аксьонов — росіянин. У цьому невеличкому загоні були бійці також білоруської і польської національностей.

З Мусієм Бреславом Яремчук підривав ешелони ще у 1941 році і 1942-му, коли вони були бійцями Харківського загону імені Котовського, яким командували Воронцов і Гутаров. Навесні 1943 року Харківський загін з'єднався з Червоною Армією в районі Охтирки. Бреслав знав, що Яремчук знаходиться в Москві в госпіталі, і коли загін був розформований, попросився, щоб його направили в Москву на лікування. У Бреслава було дуже хворе серце. Та не лікуватися приїхав Бреслав, а до Яремчука, щоб з ним полетіти у ворожий тил.

Я не забуду, як майже перед вильотом зайшли до мене в кабінет Яремчук і Бреслав. Останній дуже схвилюваний. Він сказав:

— Хочу летіти з Яремчуком. Хочу з ними бути до самої перемоги над Гітлером. Моя доля у ваших руках, товаришу Строкач. Образливо, якщо не полечу. Я спеціально прибув до Москви, щоб зустрітися з Яремчуком.

— Пустіть, — замовив слово і Яремчук. — Він — інженер-будівельник. А таких людей треба для нових мін. З Бреславом я не раз бував у бою. Хай він буде дванадцятим у кармелюківців.

— Інженер-будівельник, — повторив я задумливо. — Чого тільки не накоїла війна з такими професіями. Що ж... Бажаю вам, товаришу будівельник, десятків нових знищених ешелонів, нових зруйнованих мостів. Летіть з Яремчуком, товаришу Бреслав...

До початку бойової діяльності в загоні було 14 чоловік. 16 червня група в складі Михайла Лозовського, Мусія Бреслава, Павла Філатова, Михайла Аксьонова і радиста Віталія Чернова одержала завдання. Ось виписка з наказу Яремчука:

«Тов. Лозовському наказую: з групою з 5-ти чоловік вийти на ділянку залізниці Олевськ — Ракитно і здійснити диверсійну роботу.

Старшим мінером призначаю Бреслава Мусія Наумовича. Групі даю радіостанцію з радистом Черновим для

постійного зв'язку з загonom. Збірний пункт — село Гробуно. Повертатися на збірний пункт 30. 6 1943 року.

Про дислокацію групи сповістити по рації в штаб загону.

Командир партизанського загону імені Кармелюка
Герой Радянського Союзу *Яремчук*.

Начальник штабу п/загону лейтенант *Борисян*.
Комісар п/загону *Степанов*».

Ця група 21 червня на ділянці Томашгруд — Ракитно біля залізничного моста поставила дві міни — одна автоматична ПМС (паровозна міна Старінова), а друга керована підривною електромашинкою. Безперервний дощ не дозволив як слід замаскувати керовану міну, і її помітила охорона. Коли біля неї зібрався гурт солдатів з охорони, міна була зірвана. Уцілілі солдати кинулися тікати, але були розстріляні автоматним вогнем мінерів. Убито 13 гітлерівців.

Міна ПМС вибухнула під ешелonom. Знищено паровоз, сім вагонів, з них один — з німецькими солдатами, один — класний — з офіцерами і п'ять вагонів з бойовою технікою. Пошкоджено було 28 вагонів і тисячу метрів залізничної колії. Лозовський рапортував, що група втрат не мала, в операції відзначились Бреслав Мусій Наумович і Хватов Вячеслав Васильович.

Це було перше бойове хрещення загону імені Кармелюка. Воно поклало початок рахункові знищених ешелонів і гітлерівців. Воно запалило всіх бійців і командирів загону на виконання завдання Українського партизанського штабу.

Загін під командуванням Василя Яремчука в окремі періоди нараховував від 40 до 60 чоловік. Загін мав чотири або п'ять підривних груп, які й діяли на протязі півста кілометрів залізниці на захід від станції Олевськ.

Знаходячись у тилу фашистських військ, партизани загону імені Кармелюка з перших же днів завоювали симпатію і шану у місцевих людей. «Не дають тобі їсти в тій хаті — не підвищуй голос, не вимагай, іди далі, — навчав своїх товаришів Яремчук, — і не забувай, що ти захисник тих людей від кривди, від фашистів, від націоналістів». Незабаром селяни, де б не з'являлися підривники Яремчука, самі запрошували їх до себе, ділили шматок хліба з ними і почали любовно їх називати — «наші героїці». На фоні

своїх дій, в яких на кожного бійця був знищений ворожий ешелон, партизани загону імені Кармелюка відзначалися скромністю, і тому вони були такі дійсно героїцями. Мінери Василя Яремчука влітку і восени 1943 року на залізниці Сарни — Олевськ підірвали 48 військових ешелонів противника.

Одного разу загін фашистів з допомогою провідників з націоналістичної банди оточив Віталія Чернова. Радиста хотіли взяти живим. Шістнадцятирічний Віталій став одбиватися. Він розстрілював фашистів в упор, спорожнив усі диски. Чернов викидав на карателів усі гранати. І коли патрони залишилися тільки в пістолеті, запалив димову шашку й побіг до болота. Один проти ста! І цьому одному треба в той 1943 рік учитися в дев'ятому класі. Воістину кожен партизан Героя Радянського Союзу Яремчука був героєм війни.

Банди Тараса Боровця, які дислокувалися з своїми «куреньями» в цих районах, в дні поразки німецьких військ під Харковом перейшли одверто на бік німців і стали завважати диверсійній роботі партизанів. Бійці Яремчука мали кілька сутічок, виходячи на диверсійну роботу. Невеличкий загін підричників міг поринути в боротьбу з бандами і тим самим послабити дії на залізниці противника. Питання ставлення радянських партизанів до націоналістичних формувань переростало в іншу фазу. Поведінка націоналістичних банд примусила Ровенський обласний партизанський штаб і підпільний обком партії вжити рішучі дії проти німецько-фашистських посібників — бандитів з «Поліської січі» Боровця...

3

Під час наступу німецьких військ на Курській дузі й активізації дій партизанських загонів на комунікаціях ворога у Волинській, Ровенській та Житомирській областях змінили свою тактику й банди «Організації українських націоналістів» та «Української повстанської армії».

Ці зграї покінчили з своїм тимчасовим «нейтралітетом» і стали нападати на партизанських мінерів, на окремі бойові групи, на польські партизанські групи, які діяли на боці радянських партизанів. Бандити учинили засідку на групу Федорова — Кравченка із з'єднання генерал-майора

Федорова. У сутичці був убитий Герой Радянського Союзу підривник Володимир Бондаренко.

Генерал-майор Бегма повідомив, що банда з ста вісімдесяти чоловік біля села Майдан учинила напад на польський партизанський загін, який виконував завдання обласного штабу. Бій тривав чотири години. Третину бандитів було перебито. Зазнав втрат і польський загін.

А ось телеграма не просто про сутичку, а про велику трагедію, що сталася в селі Пізне на Ровенщині.

«Штаб, Коротченку, Строкачу.

Українські націоналісти почали силоміць мобілізувати українське населення в свої загони. 10 липня в селі Пізне Висоцького району за відмову людей вступити в націоналісти бандити по-звірячому замучили і зарубали 27 чоловік. В цьому ж селі вони присудили до розстрілу 70 чоловік радянського активу. Населення прибігло в наші загони просити допомоги. Наші групи під командуванням Місюри і Диковицького розігнали загін націоналістів, убили до двадцяти бандитів, в тому числі чотирьох керівників ОУН, розігнали їхні штаби, захопили документи, обоз, зброю. Засуджене на смерть населення нами врятоване.

15.VII 1943 року. Бегма».

Ось що розповідають про цю подію очевидці.

Командир збірної групи двох партизанських загонів Михайло Корчев вів бійців на диверсійне завдання. Раптом тиху липневу ніч розітнули несамовиті вигуки:

— Рятуйте! Убивають! Убивають!

— Бандерівці убивають! Антон Соловей!

Партизани зустріли переляканих чоловіків. Один з них назвався Яковом Бубою, другий Микитою Холодом.

— Ми з Пізного. Біда у нас велика. Ріжуть людей...

В село помчали вершники на чолі з комісаром загону імені Чапаєва Митрофаном Зубашевим. Учинилася перестрілка. Бандити покидали хати й утікали на городи, а потім до лісу.

Партизанів обступили чоловіки, жінки й діти, що трималися рученятами за спідниці матерів і бабусь. Бандити першою вбили Килину Панасівну Хомич, депутата Верховної Ради Української РСР. Партизани зайшли до хати Хомич. Килина Панасівна лежала на підлозі з одрізаними

грудьми. Поруч її тримісячне дитя. В іншій кімнаті мати, брат депутатки. Всюди кров: на підлозі, на ліжкові, на стінах.

Голосять люди. Вони тужать, приговорюючи, що злого скоїла їм, націоналістам, Килина Хомич, її мати, брат і оте немовля. А людям же Килина завжди робила добро. І за те добро, за її розум вона була послана односельчанамі депутатом до Києва, у Верховну Раду.

Чутливий серцем Митрофан Зубашев, комісар, журналіст і музикант, ледве витримував, щоб не розридатися в ті хвилини. Він сказав:

— Ходіте до іншої хати.

І там на ослоні дитина з розкровоною головою. І там калюжі крові, а в них аж горить сяйво від місяця.

— Треба з цим кінчати! — гукнув хтось з селян.

— Треба. Ми тепер знаємо, що робити!

У третій хаті порубані два чоловіки й жінка. У четвертій — сім трупів. В кривавих озерцях місяць наче купався. Партизани вже бачили багато і страхів, і жахів, бо вже побували в усяких перепалках. Але ж ті жахи — поранення, смерть у бою, у ворожому полоні! Але нащо цьому дядькові вибили очі? Чому у другого одрізаний язик, розпоротий кинджалом живіт?..

Виносили з хат на вулицю зарубаних чоловіків, жінок і малих дітей. Ось їх двадцять сім лежать нерухомі, понівечені.

Тужать знову жінки хором. «За що? За що?» Ці слова котяться далеко луною.

А чи чують їх бандерівські отамани, Тарас Боровець, що нишпорять у цих краях з своєю «Поліською січчю»?.. Та Боровець і виконавці цієї різни й не могли почути. Бо націоналізм Бандери, Мельника і Боровця та інших вихованців Євгена Коновальця, гітлерівського годованця, був націоналізмом без роду і племені і ніколи нічого не мав спільного з українським народом. Націоналізм цей здатний перефарбовуватися то на німецький, то на ще якийсь колір в залежності від умов часу. Безсилля такого націоналізму, безплідність його на рідній землі і безнадія породили у цих людців відчай, ненависть до українського народу, що вилилася у пізенську трагедію й інші подібні трагедії.

— За що? За що? — підіймали до неба руки старі жінки й падали на трупи, ридаючи.

За те, що жителі Пізного не пішли у банду. За те, що сорок синів Пізного воюють проти німців у партизанах. За те, що село Пізне мало дочку Килину Хомич, депутата Верховної Ради УРСР. За те, що жителі Пізного серцем і душею на боці своєї рідної Радянської влади навіть при німецькій окупації. Ось за що бандити убили двадцять сім і ще хотіли убити сімдесят жителів села Пізне.

В цю криваву ніч жителі Пізного остаточно переконалися, що, крім німецьких фашистів, є ще іроди, вбивці своїх земляків, бандити Бандери, Мельника і Боровця, начинені тим же духом, що й гестапівці,— фашистським духом.

На ранок Митрофан Зубашев разом з селянами і партизанами складав акт про злочин націоналістів у селі Пізне в ніч з 10-го на 11 липня 1943 року. Акт закінчувався такими словами:

«Хай хоч як не прикриваються націоналісти фразами про незалежну, вільну і самостійну Україну, люди знають, хто є справжні борці за вільну Україну. Цими борцями є ті, хто б'ється з німецьким фашизмом, який топчеться у крові по нашій рідній землі. Цими борцями за український народ є радянські партизани, Червона Армія.

Смерть німецьким загарбникам!

Ганьба і смерть запродавцям з націоналістичних банд, які підняли руки на братів своїх, сестер, штовхаючи народ на' братовбивчу війну!

Акт підписали:

*Митрофан Зубашев, комісар загону імені Чапаєва,
Кирило Оголь, начальник оперативної частини,
Яків Буба, Микита Холод, Іван Кохан, Іван Хомич*
— жителі села Пізне,

*Слава Плужников, комісар загону імені Ворошилова,
Петро Козинець, розвідник загону імені Чапаєва...»*

Отже, в період відповідальних боїв на фронті, коли німецька армія стала відкочуватися за захід, націоналістичні верховоди прагнули допомогти фашистській армії в її глибокому тилу, заважаючи партизанам, бо боялися повної поразки німецької армії. Вони чинили перешкоди радянським партизанам в їхній диверсійній роботі на комунікаціях. Вони тероризували населення, яке допомагало народним месникам.

Ось чому обласний штаб партизанського руху на Ровенщині, а також штаб з'єднання генерал-майора Федорова, який діяв у Волинській області, були змушені прийняти контрзаходи щодо націоналістичних штабів тих загонів, які заважали бойовій роботі партизан і знущалися над місцевим населенням українським і польським. Тільки Ровенське з'єднання розгромило десять таких штабів і 30 баз...

Розділ третій

1

Далі на схід від зони дій ровенських партизанів і підричників Яремчука на магістралі Ковель — Київ в районі міста і станції Олевськ виконували диверсійну роботу мінери з'єднання Андрія Михайловича Грабчака.

Організаторська група Андрія Грабчака була підготовлена ЦК КП(б) України і УШПР наприкінці 1942 року в складі шести чоловік. Командир групи старший лейтенант Андрій Грабчак, комісар політрук Микола Подкоритов, начальник штабу старший сержант Павло Голдовін, розвідник Іван Мороз, мінер Феодосій Задорожний, радист — вісімнадцятирічний Володя Седашов.

Старший лейтенант Грабчак зустрів перший день війни на заставі 97-го Чернівецького прикордонного загону. Він був начальником застави, служив не один рік і був гарним снайпером.

Під час відступу Грабчак потрапив у полон — у табір «Уманську яму». Це був глибокий кар'єр, куди фашисти зігнали кілька тисяч полонених червоноармійців. Лише якась сотня чи дві полонених виходила під конвоєм на роботи з тої «ями». Потрапляли в робочу команду полонені, котрі знаходилися ближче до воріт. Ворота взагалі були єдиним виходом з цього глибоченного, з високими слизькими глиняними стінами урвища. Ворота — єдина надія на втечу.

«Уманська яма» — справжнє пекло. Їсти не давали, воду пили з калюж. Іноді фашисти з обривистих скель у кар'єр скидали напівживих коней. Сотні рук хапали і роздирали тих коней на шматки. Люди їли навіть шкіру.

Якось Грабчаківі пощастило пробитися до воріт, і він

вийшов з робочою командою. В цей час біля табору було багато жінок. Вони поприїжджали сюди дізнатися, чи нема тут їхніх чоловіків, братів. У речовому мішку в Грабчака зберігся цивільний піджак і кепка. У цій одежі він і вийшов з кар'єру.

Грабчак непомітно шугонув з ряду полонених і наблизився до жінки, що стояла біля воза.

— Скажіть, що я ваш чоловік. Ми приїхали навідатися до брата,— сказав Грабчак.

В цю мить до них підходив німецький солдат. Жінка притиснулася до Андрієвого плеча, а потім обняла його.

Але солдатсьві не до того, щоб з'ясовувати, хто цей у сірому піджаку й кепці — чоловік чи брат жінки. Солдат шукав тих селян, які привезли з собою «шпиг» і «яйка».

Так Грабчак врятувався від полону. Через кілька місяців він перейшов лінію фронту. З армії ми взяли Грабчака до себе. Прикордонник, снайпер, бувала людина — таких нам і треба для партизанських командирів.

Микола Подкоритов до 1939 року служив молодшим політруком на заставі 20-го Червонопрапорного Славутського прикордонного загону разом з Грабчаком. Перед війною Грабчака перевели на новий кордон, а Подкоритов залишився у Славуті. Подкоритов теж виходив з оточення. В серпні 1941 року він зустрівся з партизанським загonom, яким командував Іван Копенкін. У загоні імені Будьонного Подкоритов воював на Полтавщині, на Харківщині. В лютому 1942 року загін Копенкіна вийшов у радянський тил в районі Куп'янська. Тож я, як керівник партизанських загонів, і зустрівся вперше з Копенкіним і Подкоритовим. Це були мужні хлопці. Слава про їхній загін гриміла на Миргородщині й Охтирщині. Відпочивши, партизани Героя Радянського Союзу Копенкіна і орденоносця комісара Подкоритова вирушили у ворожий тил. Після другого завдання повернулися вже тільки з комісаром. Копенкін в одному з боїв під Барвенковом потрапив пораненим у полон. Там і був розстріляний цей перший з перших партизанів Героїв Радянського Союзу. Копенкіну Івану Йосиповичу було присвоєно це почесне звання в травні 1942 року разом з командирами партизанських загонів — Ковпаком, Сабуровим, Федоровим.

В радянському тилу Подкоритов зустрівся з давнім товаришем по службі на кордоні Грабчаком. Обоє я їх і взяв в Український штаб партизанського руху.

16 січня 1943 року з Москви ми відрядили групу Грабчака — Подкоритова в далеку дорогу.

Пізньої ночі група опустилася на парашутах в розташування табору Ковпака.

В селах Дедковичі, Ляховичі до Грабчака прийшли добровольці. Під час просування на південь група ще зросла і, коли отаборилася під Олевськом, налічувала вже 37 бійців. У лютому парашутисти Андрія Грабчака й розгорнули свої дії на комунікаціях ворога.

Десантування Грабчака до ковпаківців, коротке перебування серед партизанів, поповнення групи місцевими людьми, комсомольцями, недавніми підпільниками і перші вдалі кроки в бойовій діяльності ще раз говорять про те, як важливо у практиці посилення організаторських груп у ворожий тил десантувати наших парашутистів на партизанські бази, а не наосліп, заради «таємниці» планів, з якими опустилися парашутисти.

Старший лейтенант Грабчак в основу бойової роботи поклав диверсійну діяльність на залізниці і шосейних шляхах. Загін поповнювався новими людьми. Кращим методом перевірки новаків у Грабчака — бойові операції. Своє ставлення було у Грабчака і до полонених поліцаїв. Їм давалася можливість спокутувати свою вину перед радянським народом, витрясти з себе все бридке і послужити справі перемоги над німецькими загарбниками.

Тактика загону полягала в тому, що саме не всі разом, а скрізь і всюди, що головне — диверсії на залізницях та шосейних шляхах і засади. У партизанів Грабчака було правило: на підступність німців відповідати подвоєною впертістю у диверсіях і такими операціями, про які пішов би розголос.

Штаб з'єднання не прагнув бути схожим на штаб військової частини і навіть на штаби інших партизанських з'єднань. Він існував для того, щоб підготувати сміливих мінерів, вести розвідку й керувати диверсіями. Штаб Грабчака міг розміститися під будь-яким кущем і виконувати свою роботу.

Підривна справа була душею всієї організації і визначалася трьома пунктами:

1. Якогома більше;
2. Всюди і скрізь;
3. Будь-якими засобами, грамотними й неграмотними: знайшли снаряд — підсовуй, знайшли бомбу — зривай нею

фашистів, дій настирливо, не соромся! «Тол — наше повітря», — такий закон буття партизанського загону.

Структура загону Грабчака нагадувала розгалужену сітку маленьких загонів з штабом ковалів, слюсарів, які могли дислокуватися сьогодні тут, завтра там, під кожним деревом в прямому розумінні цього слова. Нерідко заслонами для підричників Грабчака служили інші партизанські загони. Ця обставина дозволяла Грабчаку ще більше віддавати уваги диверсіям. Идучи до Олевська з Жашківського району, де приземлилася група, Грабчак послав трьох бійців пустити під укіс перший ешелон.

Посилаючи мінерів на завдання, командир нагадував, щоб за шнур смикали тоді, коли передній буфер паровоза буде кроків за шість від міни. В цьому випадку вона вибухала якраз під паровозом. Відходити треба швидко і на дорогу, де б загубилися сліди, або в населений пункт.

Та на диверсію одразу мінерів послати не довелося. На околиці села Мелячі Столинського району місцевий партизанський загін капітана Каплуна потрапив під атаку трьохсот гітлерівців. Партизанів було не більше сімдесяти. Озброєння погане — гвинтівки та обрізи. Противник став тіснити партизанів Каплуна до відкритого болота, щоб там їх перебити.

Становище було критичне. Але на допомогу кинувся Подкоритов з ручним кулеметом. З ним кілька автоматників. Комісар, незважаючи на вогонь мінометів, пробився до висотки і там установив кулемет. Група автоматників біла по карателях з флангу.

Вогонь комісарового кулемета і автоматників до самого вечора стримував каральний загін фашистів і не дав їм розправитися з напівозброєними місцевими партизанами. А ввечері, прикриваючись димом спаленого карателями села, загін парашутистів Грабчака і великий гурт селян атакували карателів. Вбито й поранено було понад сто гітлерівців, про що говорилось на початку книги.

Це був перший бій нового партизанського загону. Він довів, що карателів можна бити з успіхом, якщо між партизанами живе дух взаємодопомоги. Бій цей також показав, що серед місцевого населення партизани для свого кількісного росту мають величезні можливості.

Героєм дня були комісар Микола Подкоритов, кулеметник Охрімчук, автоматники Рогалевич, Малов, Мачула, Перепелиця і Тимошеня.

Капітан Каплун і його бійці обіймали своїх побратимів, які своєю мужністю врятували загін від розгрому. В цьому бою справжнім воїном показала себе й Оксана Глушеня, котра залишила з своїм чоловіком Олексієм рідний дім, село і пішла з парашутистами знищувати фашистські ешелони.

17 лютого 1943 року Вячеслав Квітинський повів групу робити «почин». В 12-ти кілометрах від станції Білорівчичі висадили в повітря п'ятиметровий місточок у той момент, коли на нього з'їхав поїзд. Правда, паровоз встиг проскочити передніми колесами, бо шнур не був як слід натягнутий. Та все ж від раптової зупинки вагонів, які падали в прогалину моста, забурився. Тендер паротяга одірвався, 15 вагонів з зерном розбилися зовсім.

Через тиждень група мінерів біля Рудні-Радовельської замінувала семиметровий міст. Але міну помітили патрулі, і десантнику Галдобіну нічого не залишалось, як смикнути за шнур, і міст розлетівся на тріски разом з охоронниками.

Наступного дня агентурний розвідник Дем'ян Патюк, «ремонтуючи» на станції свій мотовоз, причепив дві магнітні міни до внутрішньої сторони буксів вагонних коліс військового ешелону. Міна спрацює через 24 години. Такі міни чіпляли партизани Грабчака нерідко. Але про наслідки не знали. Ешелони за цей час проходили чималу відстань.

У квітні вже мало на своєму рахунку військовий ешелон і подружжя Глушенів. Олексій згодом став одним з кращих підричників, знищивши 22 ешелони ворога. Оксана Глушеня підірвала чотири ешелони і тричі брала участь у засадах проти ворога.

Від агентури було одержане повідомлення про те, що з станції Сарни на схід пройде ешелон з солдатами. Грабчак знову звернувся до Вячеслава Квітинського:

— Ти ще до нашого приходу набив руку на ешелонах. Візьми підричників Тимошеню, Мусика, а для прикриття Давидовича й Шмата. Поставте хрест над ешелоном. Толу 8 кілограмів. Слідкуй за тим, щоб заряд вибухнув якраз під тендером паровоза.

— Знаю,— відповів спокійним голосом білоруський юнак.

Квітинський уже досвідчений мінер. В Червоній Армії він був артилеристом, а з осені 1941 року у Новоград-

Волинській підпільній організації. У червні 1942 року Вячеслав з двадцятьма підпільниками пішов до парашутистів-розвідників Петрова Івана Андрійовича, які десантувалися від Генерального штабу армії. На рахунок Вячеслава вже кілька ешелонів. Не раз Вячеслав потрапляв у складне становище, коли його життя висіло на волосинці. Грабчак був задоволений, що зустрів такого загартованого партизана, яким був Квітинський.

Квітинський виконав завдання. Паровоз з розгону зіскочив з рейок. Вагони налітали один на одного й тріщали ламаючись. Лунали крики й зойки солдат.

Це сталося 25 березня о першій годині ночі за сім кілометрів на захід від станції Олевськ.

Ціла серія вибухів поблизу Олевська і станції Пояски спонукала німців до крутих заходів. Багато кого з охорони вони запроторили в концтабір, деяких заарештували. До цих заходів партизанам, звичайно, було байдуже. А от що фашисти довели свої гарнізони на станції Рудня-Радовельська до 90 «козаків» і солдатів, Пояски — до 70-ти, а на залізничному мосту через річку Уборть взагалі замінили «козаків» німецькою охороною, було гірше. В Олевську гарнізон нараховував понад 300 солдатів, жандармів, у Сновидовичах — 60 ворожих солдатів.

Німці перебудували охорону залізниці. Тепер наряди-дозори стали ходити не один за одним, а ланцюжком вздовж колії праворуч і ліворуч від полотна, щоб можна було розгледіти й кущі. Вони ввели також новий вид наряду. Сім і більше солдатів висаджувалися біля місточків або на глухих переїздах та інших передбачених для диверсій місцях і влаштовували засідку на мінерів.

Керованими мінами з спрощеним підривачем на шнур стало користуватися тяжко. Німці розкусили цей спосіб диверсії. Вони навіть пустили чутку серед солдатів охорони залізниці, що партизани прив'язують один кінець шнура до міни під рейками, а другий до ноги селянина, який нібито пораяється на своєму полі біля залізниці, а коли з'являється поїзд, то селянин смикає ногою і ешелон летить під укіс.

3 квітня Грабчак послав Цитовича, Храмця, Таргонського і Альошу Малова висадити ешелон. Замість шнура з парашутних строп був тоненький мідний дріт завдовжки 150 метрів. Дріт цей помітити важко. Ешелон був з гарматами. Його тягли два паровози. Сорок три вагони і

платформи впали з насипу й розбилися. Лежали побиті й обидва паровози. Розтрощений ешелон охоронявся солдатами три дні.

А група Квітінського виявила справжню винахідливість, змонтувавши новий тип «нахабної міни» з чотирма простими зривачами через детонуючий шнур. Ця міна була укладена на дощечці. Щоб не помітили машиністи, міну обгорнули старою сорочкою зеленого кольору.

Група підійшла до залізниці вдень і залягла. Чекати довго не довелося. Почувся стукіт коліс. Квітінський і мінер Мусик приготувалися до кидка. Вирішують секунди: треба поставити міну, приклеїти смолою вільні кінці шнура-детонатора до рейки і на очах в обслуги паровоза відбігти геть.

Стався вибух. Ешелон з продовольством був розтрощений. Вбито десять гітлерівців з охорони поїзда.

В середині квітня підривники Грабчака з двох типів мін сконструювали новий підривач. В цій конструкції був використаний вібраційний замикач з одної міни, а годинниковий механізм з другої. В нову міну була вмонтована суха накальна батарея од радіостанції. Нових зарядів з такими підривачами було виготовлено сім. Ними й була замінована ділянка колії в 1300 метрів на схід від залізничного моста через річку Уборть.

І от... протягом трьох днів, починаючи з 9-ї години ранку 16 квітня, на цій ділянці залізниці підірвалися три ешелони, один допоміжний поїзд з ремонтним обладнанням й інструментами. На п'ятій міні загинув німецький солдат, котрий її виявив. Шосту підірвали німці. Сьому викопали німецькі сапери.

Ось яку оцінку підривникам загону Андрія Грабчака за їхню роботу в квітні місяці 1943 року дає командуючий німецькими військами в тому районі генерал-майор Ноймар. 28 квітня у доповідній записці № 3471/81/43 Ноймар писав:

«Діяльність бандитів у районі посилилася всюди. Вони добре озброєні. Вже на віддалі 5—7 кілометрів від залізниці панують бандити. Цивільне управління тероризоване. Населення не може дати нам ні скоту, ні зерна. Доставляти все це під охороною каральних команд теж не вдається. За останні дні були здійснені вибухи навіть вдень. 24 квітня вибухи сталися на очах у наших солдатів. Місто Олевськ оточене бандитами. Рух по шосейній дорозі Олевськ —

Коростень став неможливий, в Олевськ можна потрапити лише по залізниці... Вийшли з ладу 7 паровозів, бо вони потрапили на міни, розбита велика кількість вагонів... Бандити ведуть постійне спостереження за дорогою. Навіть коли патрулі проходили один за одним через кожні 18 хвилин, під рейками були закладені партизанами міни».

Охорона залізниці ще більше посилилася. Німецькі засади тепер були з кулеметами. Вдень ходив дозор з міношукачем або з собакою, навченою шукати тол. Виставлялися спостерігачі в різних місцях. У смузі залізниці німці запровадили жорстокий режим, бралися заложники у селах. Збільшилася охорона на поїздах. Зменшилася швидкість поїздів. Часто попереду ешелону йшли сапери. Кожен дозор мав свою ділянку і вивчав її. Обходи й обстеження були груповими.

Деякі засоби охорони залізниці швидко розгадали партизани, зокрема засади. Німці на місцях засади накопали окопів. А часом стріляли з кулеметів. Проти собак спершу використовувався тютюн. Але це продукт дефіцитний у тилу ворога, і тому стали дрібнити шматочки толу на «пісок» і розкидати його в багатьох місцях, щоб збити вівчарок з сліду.

Підричники скоро відчули, що толу їм не вистачає. Ось чому вони зайнялися пошуками вітчизняних і трофейних, які не вибухнули, бомб, снарядів. Бомби ці часто приносили, привозили аж з-під Шепетівки, за сто двадцять кілометрів. Часто доводилося складати заряд з маломагнітних мін, перероблювати капсуль-підривач цих мін на спрощений підривач. Розуміючи, що УШПР не завжди може прислати літак на перший поклик, командування загону оголосило боротьбу за раціональне використання толу.

Проводжаючи диверсійну групу на чергове завдання, комісар Подкоритов говорив:

— Ось що, хлопці. Тол — «наше повітря». І цього «повітря» на три «подихи», на три заряди. Використовувати його треба акуратно, щоб Москва «зжалилася» над нами і скинула нам ще. Для нас не така вже й важка річ підійти до залізниці, де через кожні 500 метрів кулеметний дзот із замінованими обочинами. Ми пройдемо всюди! Головне, щоб тол не потрапив до рук німців. Це для нас, підричників, найвища ганьба і невдача. Це — неграмотність, некультурність диверсанта.

Тол — наша зброя і наша політика проти ворога. Саме через цей тол головорізи-фашисти називають нас бандитами. Як же! Ми воюємо «нечесно», бо знищуємо поїзди й ешелони, в яких їздять не наші люди, а німецькі солдати й офіцери, перевозиться військова техніка і награбоване на Україні зерно і покрадені у селян гуси. Фашисти увірвалися, як бандити, у наш дім, ще й кажуть, що ми, а не вони, бандити, бо б'ємо їх і в хвіст, і в гриву.

Тол — велике діло. Це смерть фашистам. Тому їм так не подобаються наші підричники, і вони кленуть нас і вдень і вночі. Вони хочуть, щоб ми перемінили «професію», щоб ми забули про тол, а більше думали, як би краще попоїсти. Ви вже не раз чули про так званого партизана Калашника, про його «подвиги». Недавно цей «герой» з'явився у Вінниці і на державному млині з допомогою німецьких солдатів, яких «одурив», забрав 25 мішків крупчатки і поїхав. Наш Квітинський повернувся з операції і чув там побрехеньку про те, що Калашник з своїми «невловимими» партизанами у Шепетівці виписав на складі три тонни вершкового масла, півмільйона цигарок, півтонни цукерок і зник у невідомому напрямі. А через тиждень цей же «герой» у генеральській формі наказав саперній роті німців вигнати з ешелону кілька сот гусей у ліс. Ось яких «партизанів» хотіли б бачити у своєму тилу фашистські бандити і ненажери. Вони пускають по Україні свої побрехеньки про вигаданого ними Калашника, щоб у вас, підричників, котилася з рота слинка і ви йшли в похід не на знищення ешелонів, а добувати «жратву». Куди? До німців на склад!.. Не таке вже дурне гестапо, щоб виписало нам масла і конфет, як «виписувало» Калашнику. Отже, німці своєю пропагандою хочуть нас штовхнути на селян, щоб наші хлопці наїдалися, як і міфічний Калашник, як обжираються самі фашисти. Ні. З Шепетівки за сто тридцять кілометрів хлопці Вячеслава Квітинського й Олексія Глушені принесли не масло, не борошно, не гусей, а чотири стокілограмових бомби, якими ми знищимо ще два ешелони з ненажерами-фашистами. Проживемо й на бульбі, а тол принесемо, добудемо. Ось наше обличчя перед місцевими людьми, перед Батьківщиною, обличчя месника-підричника.

Ідіть, хлопці, і пам'ятайте, що без вибухівки ми не вояки!..

Підричники Грабчака і Подкоритова були вірними своїй тактиці, що стала їхнім девізом — бити ворога скрізь, бити невеличкими загонами, групами, використовуючи вміння, хитрість, свої і трофейні боєприпаси.

Отримуючи радіограми від Грабчака, ми не раз дивувалися винахідливості у підривних засобах, які застосовувалися мінерами його з'єднання. Полковник Старинов, цей вимогливий педагог і організатор підривної справи, вважав Грабчака одним з талановитих командирів-підривників Вітчизняної війни. У диверсійній роботі мінерів Грабчака було немало не тільки зрілої технічної думки, а й вигадки, на яку здатна людина, наділена природою гумором, до-тепом.

Не можна не згадати без усмішки операцій, яким сам Грабчак дав назви — «Дипломатія з гебітскомісаром», «Сюрприз»...

Коли партизани звалили стовп з телефонними дротами, Грабчак підключив свій польовий телефон і став викликати олевського гебітскомісара. Того розбудили і покликали до телефону. Грабчак сказав через перекладачку:

— Я маю відомості, що каральний загін з Олевська роз'їжджає по селах і навчає селян, як боротися з партизанами. Карателів інструктує особисто пан гебітскомісар. Сам гебітскомісар видає таблетки «отруйні речовини», щоб знищити нас. Якщо тими таблетками буде отруєний хоча б один партизан, я, всупереч міжнародним конвенціям; застосую проти німців і їхніх властей «диверсійний апарат»...

Здивований голос перекладачки кілька разів повторив гебітскомісару слова «диверсійний апарат». Потім перекладачка запитала:

— Що застосує командир Буйний? Повторіть ще. Я запишу.

— «Диверсійний апарат»,— повторив Грабчак-Буйний розгнівано.— Яка ж ти безтолкова.

Грабчак знав, що вдень був посаджений у «холодну» на п'ять діб староста села Кишин за те, що перекинулася підвода з горілкою й побилися пляшки. А староста був вірним шпигуном у фашистів. Користуючись нагодою поговорити з гебітскомісаром, Грабчак-Буйний продовжував:

— У мене в полоні обер-лейтенант 154 піхотного полка німецьких військ Гурцман. А у вас, пане комісар, знаходиться під арештом мій «знайомий» староста села Кишин. Якщо комісар згоден, то я готовий хоч завтра обміняти обер-лейтенанта Гурцмана на пана старосту. Зобов'язуюсь Гурцмана доставити живим і здоровим. Такого ж ставлення я прошу у комісара й до особи пана старости.

Коли секретарка-перекладачка записала все це, Грабчак раптом пригадав ще й про коменданта поліції села Галиш, котрий не раз водив по лісу німецьких карателів, і він сказав у телефонну трубку:

— Прошу гебітскомісара з'ясувати, чому вам не передали пакет, який я особисто вручив коменданту поліції три дні тому в Олевську на Кишинській вулиці ввечері?..

Розвідка незабаром донесла, що обох запродавців гестапівці побили до непритомності. Так партизани помстилися провідникам каральних загонів.

Тим часом мінери готували «подарунок» гебітскомісару. Вони зарядили трьома снарядами металевий сейф, поклали туди ще п'ять кілограмів толу, пристосували чотири підривачі. Міна була поставлена на автоматичний удар. Під сейф Грабчак поклав пакет. В листі говорилося:

«Командирові партизанського загону «Спартак» направляється набір шрифту — 32 тисячі знаків — для редакції «Червоний партизан».

Цей сейф повезли чотири партизани в німецькій уніформі. Недалеко від Олевська була інсценізована засада, в результаті якої партизани «розбіглися», а підвода з сейфом потрапила до рук застави, що стоїть при в'їзді в Олевськ.

Затриманих коней і пакет доставили в жандармерію. Коли відчиняли сейф з «шрифтом», стався величезний вибух. Загинули начальник жандармерії і вісім жандармів і поліцаїв.

Це і був «диверсійний апарат», який обіцяв застосувати партизанський командир. Після цього німці не наважувалися підходити до селянських возів в Олевську і в селах.

Комісар Микола Подкоритов сказав командирові, щоб той у «дипломатії з олевським гебітскомісаром» на вибу-

хові «диверсійного апарата» поставив крапку і щоб про цю операцію не давав звіту в УШПР, бо на з'єднання Грабчака — Подкоритова і так чимало скарг від інших загонів за «всюдисущу» тактику Буйного.

В серпні місяці, поряд з диверсіями на дорогах, з'єднання Грабчака ліквідувало городницький гарнізон, а потім силами резерву стало блокувати ємільчинський гарнізон мінуванням доріг. Справа дійшла до того, що жандармерія і поліція могла спочивати тільки вдень, а вночі сиділа в траншеях до ранку. З Ємільчиного у Новоград-Волинський такі продукти, як яйця, кури, сало, німці змушені возити... на літаках, бо на дорозі автомашина пройти не могла.

Там проходили «практику» молоді мінери партизанського загону.

Щоб тільки провести заготівлю хліба, м'яса й інших продуктів, фашисти прислали в Ємільчине до зубів озброєний загін есесівців в 90 чоловік. Есесівці розташувалися у великому дерев'яному будинкові колишніх дитячих ясел.

З таким нахабством німецьких заготівельників Грабчак миритися не міг і запропонував мінерам Кисюку, Чижу й Аразажнєву підготувати операцію «Сюрприз». І ті зайнялися ділом.

Для операції знайшли найгіршу пару коней. На віз поклали дві авіабомби з сконструйованою коробкою-підривачем. З моменту висмикнення чеки годинниковий механізм спрацьовував через п'ять хвилин. На авіабомби поклали мішок з вівсом і притрусили його сіном. На сіно посадили п'ять курей з перев'язаними лапами.

«Бомбардувальник» був готовий. Затримка за «льотчиками», як казав Грабчак.

«Льотчиків» знайшов Кисюк. Він привів у табір двох кумів, які частенько бігали в жандармерію з доносами на партизанів, за що й одержали від властей «преміальну» землю.

Мінер Кисюк терпеливо розтолковував цим прихвостням, що їм треба зробити, щоб змити з себе ганьбу перед односельчанами і партизанами. Про те, що вибуху одразу не станеться, Кисюк доводив візникам на холостій бомбі з годинниковим механізмом.

— Я вас чекатиму за маслобойкою нагородах. Оддасте вантаж есесівцям — і до мене, — говорив Кисюк. — Не бій-

теся. За п'ять хвилин можна пройти півкілометра. Ви зараз у нас «льотчики», що кидають бомби на голови фашистам. Ми б і без вас обійшлися, але ж ваші обличчя патруль на мосту знає, а наші ні. Словом, вибирайте самі...

Ті зітхали, переглядалися, але погодилися.

Варта на мосту справді пропустила їхню підводу з курми без розмов. Ці люди були добре відомі поліцаям і солдатам комендатури.

В'їхали у містечко. Коли до будинку, де розмістилися есесівці і зараз стояла автомашина, було з сотню кроків, один «льотчик» не витримав. Він зіскочив з воза і пішов назад, увібравши голову в плечі.

Другий залишився на возі. Він зупинився в кількох кроках од будинку. Прив'язав коней до паркана й став поратися коло курей.

Кури здійняли крик. До воза підійшли солдати від машини. Виходили й з будинку. Кури були гарною приманкою для есесівців!

— Скільки? — запитав один.

— Не продаю... На сіль міняю... На сіль,— відповів тремтячим голосом візник, вхопивши курку, на лапі якої висів мотузочок з мідною чекою від підривача.— На сіль...

Він позадкував за риг будинку. Потім побіг, не озируючись, біг між хлівами на городи.

Раптом здригнулася земля од могутнього вибуху. Він упав, стискуючи руками нещасну курку...

З цією куркою візник зустрів Кисюка.

— А ти боявся. У нас розрахунок точний! — говорив мінер Кисюк.— Курку ти все-таки задавив!

— А чека... Ось. Приніс! — промовив «льотчик».— Я хотів би, щоб партизани сповістили усім жителям мого рідного села Болярка, що відтепер я ненавиджу німців і поліцаїв, як і всі селяни.

— Неодмінно скажемо. Ходімо в табір.

Бомбовий вибух зруйнував будинок, де поселилися фашисти, завалив приміщення поліції і маслоробний пункт. Жертв серед місцевих жителів не було, бо люди не звикли тинятися біля есесівців і поліції. А фашистів було вбито стільки, що трупи не могли одразу вивезти й чотири грузовики. Більше в цьому районі фашисти заготівель не провадили.

Як розповідали селяни, німці у них запитували: «Скільки треба вчитися на партизана?» Ця операція кінчилася

тим, що з Новограда-Волинського прибув великий загін піхоти і вивів «панів-завойовників» з цього українського містечка під своєю охороною, бо тут далі жити вони не можуть. Міни і бомби партизана Буйного вже довели їх до божевілля...

3

Ще в дні, коли представники ЦК КП(б) України й Українського штабу партизанського руху проводили наради в партизанських з'єднаннях і загонах, готуючи ці загони до нових завдань на час літньої кампанії на фронті, загін Грабчака вже виріс майже до 500 бійців. У Грабчака не було «баласту». Майже всі бійці побували на диверсіях, засадах. В загоні не було постійних груп підричників. Їх склад весь час мінявся. Залишалися лише командири, старші груп.

В один з травневих днів командир з'єднання Грабчак звернувся до Квітинського, який уже знищив особисто 11 ешелонів.

— Бери з собою, Вячеславе, сім мінерів і піди осідлай залізницю Новоград-Волинський — Шепетівка, Шепетівка — Бердичів і Шепетівка — Здолбунів. Людей знайдеш там. У Корці, Яруні, Городниці — міцне підпілля. Не мені тебе вчити. Ти знаєш добре ті райони. Роботи там багато. Шепетівка — вузол стратегічний. В трикутнику Городниця — Корець — Новоград-Волинський заснуєш поблизу села Кіровка базу. Там гарний ліс. Вибухівка, міни наші, з Великої Землі... Біля Шепетівки залишився великий склад наших авіабомб. Хоч тол з них не такий сильний, як у спресованих штуках, але можна в разі чого використати і бойові заряди.

— Розряджувати бомби ми вміємо. Піду туди, Андрію Михайловичу!

— Зв'язок тримай через посильних. Приїжджай до нас і сам. Командировка у тебе дуже почесна, — говорив Грабчак. — І я вірю, що твої груди, Славо, прикрасить ще не один орден. Так що ти тепер командир загону... Як назвеш?..

— Придумайте самі, — сказав Квітинський.

— «Червоний фугас», — одразу ж відповів Грабчак. — З такою назвою загін твій вже не сплутати з іншим...

Квітинський засміявся й промовив:

— Ви мастак давати назви. Патюку, коли той був у підпіллі, дали прізвисько Бікфорд, а нам ось «фугас».

— Щоб не забували, для чого тут, у ворожому тилу, знаходимося. Ну!.. Збирайся, товаришу командир «Червоного фугасу». Час і пора.

— Єсть...

І Квітинський створив «Червоний фугас», який у дні Курської битви і під час наступу наших військ до Дніпра висадив у повітря 40 військових ешелонів ворога на залізницях Шепетівка — Бердичів, Шепетівка — Здолбунів і Новоград-Волинський — Шепетівка. Умови, в яких діяли підричники, були складними вже навіть тому, що місця ці не дуже заліснені...

18 вересня група з «Червоного фугасу» з семи чоловік (старший мінер групи Самосюк) отримала завдання поставити міни на перегоні Хролін — Полонне залізниці Шепетівка — Козятин.

Вночі група під час спроби мінувати колію була обстріляна. Тоді мінери перейшли на той бік залізниці до села Анусино. Розташувалися у хліві, звідки було видно залізницю на її згині. Там працювали ремонтники, яких охороняли солдати. Проникнути на залізницю вдень не було можливості.

Але мінерам уже не раз доводилося знаходити вихід з усяких ситуацій. Для нинішньої операції партизани купили чемодан у хазяйки, де вони приютилися. У чемодан поклали автомат, заряд толу. А потім мінери Редько і Колупаєв в одязі німецьких есесівців пішли з цим чемоданом вздовж колії Анусино — Юсупці.

Редько і Колупаєв розмахували руками, ніби сперечалися. Насправді вони стежили за трьома німецькими солдатами, які були на насипу. Колупаєв раз у раз перекидав чемодан з руки на руку, щоб ті бачили, що це таки дійсно йдуть німці-пасажири. Коли ж солдатів не стало видно, Редько спецножем, а Колупаєв руками стали копати під рейкою яму. Землю зсипали в чемодан. В яму поставили міну і замаскували її. Забравши чемодан, Колупаєв і Редько одійшли кроків на сто і залягли.

За півгодини з'явився ешелон, навантажений залізною рудою. Паровоз наскочив на міну і геть полетів, перевертаючись, а тендер з кількома вагонами ще пострибав по колії, а потім перекинувся впоперек залізниці.

Ворожа охорона негаймо оточила місце аварії. Підійшла дрезина з солдатами і двома собаками. Ремонтно-відбудовний поїзд товкся тут до півночі.

Тим часом решта партизанів перед вечором покинула сховище і по городах вийшла до залізниці за кілометр від місця катастрофи. Почекавши, поки пройде патруль, Самосюк перевів групу на протилежний бік залізниці, де були густіші кущі.

Самосюк з одним партизаном установлював міну, а трьом бійцям доручив охорону. Підричники поставили міну перед самим проходом ремонтного поїзда. За поїздом пройшли ремонтники, затоптавши сліди партизанів біля міни.

Третю міну вже перед світанком підричники поставили на місці вчорашньої аварії. Ремонтники залишили на колії немало сміття й слідів від черевиків. Так що цю міну не треба було дуже замаскувати.

На першій міні, поставленій вночі, підірвався ешелон, що йшов до Полонного. Розбито 11 вагонів з зерном і паровоз. Того ж дня потерпів тяжку аварію ремонтний поїзд. Рух знову припинений на добу.

Мінери з'єднання Грабчака, а також підричники з'єднання кам'янець-подільських партизанів Одухи, Олексенка, інших загонів раз у раз своїми диверсіями припиняли рух поїздів на ділянках Полонне — Шепетівка, Шепетівка — Новоград-Волинський. Фашисти стали покладати надію на автотранспорт і особливо в час боїв за Дніпро і Київ. Та партизанські диверсанти не дрімали й на шосе. Така магістраль, як Ровно — Київ, вночі зовсім бездіяла. Вдень могли проходити машини тільки колонами з 10—15 грузовиків. У цей період підричники Грабчака стали застосовувати тактику засад на шосейних дорогах.

Одна з таких засад була на шосе Корець — Новоград-Волинський. Засадою керували Вячеслав Квітинський і Марко Тополь.

Знайшли вигідне місце на північний захід від села Володимирівка. Були виділені групи для прикриття флангів. Основна ударна сила партизанів окопалася на чистому місці, щоб ліс не став для ворога укриттям. Ланцюг партизанів простягся на 300 метрів. Віддаль до дороги була 40—50 метрів. З цією групою були бронебійники на випадок, коли йтимуть танки. Групам, які прикривали фланг, Квітинський і Тополь дали завдання вести вогонь ще й по кювету.

Цього разу на засаду натрапила величезна колона автомашин, що йшли на схід. Більшість грузовиків були з прицепами.

Коли машини опинились навпроти автоматників і кулеметників, ударили крайні бійці. Бронейники одну за одною запалювали машини. Кулеметники сікли по кузовах і прицепах. Згоріло вісім грузовиків. Десятки трупів валялося на шосе, у кюветах, де ворогів добивала група, що прикривала фланг. Багато солдатів утікало до залізниці, і там їх зустрічав вогонь самих німців.

Батальйон Квітинського — Тополя уник від переслідування.

Ця операція — приклад того, наскільки партизани є грізною силою на шосейних дорогах, навіть коли в автоколоні було кілька сот ворожих солдатів, якщо, звичайно, цю операцію організовано з врахуванням всіх обставин.

4

Вже коли наші війська вийшли до Дніпра вище і нижче Києва, ми з УШПР звернулися до Грабчак з шифрованою, в якій говорилося, щоб Грабчак висловив свої міркування щодо знищення моста через річку Уборть, того самого моста, біля якого було здійснено підриг десятків ешелонів. Але тих диверсій в дні битви за Київ було замало, тим більше, що німецьке командування прагнуло будь-що втримати Київ, підкидаючи в цей район резерви. Грабчак дав радіограму-відповідь, що його мінери подумують, як це зробити. А через два-три тижні УШПР одержав від Грабчак телеграму: «Міст через Уборть ми бомбардували».

В штабі не раз дивувались з повідомлень Грабчак і тому перепитали, що означає — «міст бомбардували»?

Ось про це й розповів нам учасник тієї славної операції, начальник штабу з'єднання Кукін Василь Васильович...

Міст через річку Уборть, що протікала поблизу Олевська, давно вже мулив очі не лише нам, партизанам з'єднання підригників, а й Українському штабові партизанського руху. Це відчували й вороги.

Фашисти поставили навколо мосту чотири зенітних гармати, побудували чотири дзоти. По кутках мосту були

кулеметні вогневі точки. На північ від бровки насипу було гніздо з трьох полкових мінометів.

Високий насип і відкрита місцевість давали змогу вести прицільний вогонь навкруг усього моста. Дно річки та її береги на п'ятдесят метрів від моста були заміновані. Мінована зона обнесена колючим дротом у чотири ряди. Навіть залізничне полотно з боку Білоторовичів уночі зачинялося дротяними воротами. Міст охороняло шістдесят есесівців.

Ось така оборона була мосту через Уборть. Хто з піхоти мав справу з зенітними гарматами, які б'ють не в небо, а по піхоті, той знає, які скорострільні ці гармати і як щедрі їхні снаряди-шрапнель на осколки.

Грабчак, заклавши руки назад, під розстебнуту безрукавку, слухав останні повідомлення, принесені розвідкою, і ходив по землянці.

— Ну, як ти візьмеш цей клятий міст! — додав від себе розвідник.

Грабчак узяв карту-кілометровку і вийшов з землянки.

Сонце було вже при заході. З болота тхнуло мохом. Шуміли сосни. Перемовлялися партизани біля вогнища. Присів на пеньок і командир. Він розіслав карту й довго дивився на неї.

— Міст ми візьмемо! — раптом вигукнув Грабчак і покликав свого ординарця: — Піди в кавескадрон і скажи Задорожному нехай сідає коней. Для мене Аллаха.

— Єсть, — відповів той і подався, як йому й сказано.

Грабчак повернувся до землянки.

— Микола Михайловичу, — звернувся він до комісара з'єднання Подкоритова. — Я поїду до Сергія Куделька. А ти вишли в Шепетівку Адама Шмата із взводом охорони. Нехай звідти Шмат доставить півдюжини авіабомб...

Ці бомби знаходилися в Баранівському районі за 120 кілометрів на південь від Олевська. Адаму Шмату доведеться з підводами і взводом охорони пересікти залізничну лінію Сарни — Коростень і автомобільну дорогу Новоград-Волинський — Ровно. Обидві магістралі дуже охороняються фашистами. Це я сказав, так би мовити, для довідки: звідки треба привезти бомби...

В Коробельському заповіднику, в п'яти кілометрах від Шебедихи, знаходився партизанський загін командира Куделька. Туди й подався наступного ранку Грабчак, щоб провести нараду керівного складу.

— Вже стало звичкою, що революційні свята і телеграми з УШПР про посилення боротьби ми зустрічаємо «подарунками». Слово тепер за вами, товариші. Треба подарувати німцям АМ-1,— говорив командир Грабчак.

— А що це за АМ-1? — несміливо поспитав начальник штабу загону Синовець.

— Це така штука, про яку не повинен знати ані один житель у межах дії вашого загону. АМ-1 ще треба спорудити. А називається вона «Адською машиною номер один».

Куделько спитав:

— А хто ж будуватиме цю «пекельну машину»?

— Про це й мова,— відповів Грабчак.— Пам'ятаєте, як весною ви зірвали трактор гебітскомісара? Двигун, як говорили ви тоді, закопали...

— Закопали,— ствердив Куделько.

— Добре. Тепер ще треба дістати дрезину. Хто у вас мастак на це діло? Що скаже Бікфорд? — звернувся Грабчак до колишнього підпільника з станції Пояски Дем'яна Патюка, який мав конспіративне прізвище Бікфорд. Нині Патюк комісар цього загону.

— Дістанемо,— запевнив Патюк.— Дрезину ми викрадемо на станції Пояски.

— А ось хто може змайструвати цю «торпеду»? — запитав Грабчак і розіслав на столі великий аркуш паперу.

На ньому накреслена принципіальна схема сухопутної «торпеди». Командири обступили Грабчача.

— Дивіться. На рейки ми ставимо колеса дрезини. Зверху дерев'яна рама. Бруски рами повинні мати шість метрів завдовжки. Спитаєте, нащо така рама довга? Скажу. Для того, щоб вибухові матеріали, покладені на передок машини, проскочили вперед ближче до центра моста. «Торпеду» рухає двигун з трактора ХТЗ. Знизу дрезини вмонтовуємо бачок для подачі керосина у двигун. Тепер ще скажу я вам, що довжина шість метрів не достатня, щоб АМ проскочила на середину моста. З тильної сторони дрезини ми ще повинні покласти рейку метрів на шість. Рейку закріпимо дротом, щоб під час ходу вона не билася об шпали. До вільного кінця рейки ставимо жердину метрів чотири заввишки. Зверху на цю жердину наб'ємо планку упоперек. Цю другу рейку ми закріплюємо міцним шпагатом. Вільні кінці шпагату або дроту йдуть до запобіжної чеки капсуля підривача. На торпеді авіабомби, снаряди, ящики з толом. Спереду ліхтар. І ось

«торпеда» мчить до мосту. Рейка на чотириметровій жердині б'ється об ферму, одлітає назад, і висмикує через шпагат запобіжну чеку з капсули. Вибух. Ну, як?..

В землянці схвальний гул. Всі дивляться один на одного, а потім на автора такої конструкції Андрія Михайловича Грабчака.

— Але ж фашисти часто на ніч зачиняють міст дротяними воротами. Крізь них і собака не проскочить, не те що наша «торпеда»,— слушно зауважив командир загону Сергій Куделько.

— Попереду «торпеди» ми змонтуємо спеціальний «ніж», який проріже ворота, якщо ті будуть зачиненими,— сказав Грабчак.

— Згоден з твоїми доказами,— погодився Куделько.— Думаю, що будівництво очолить мій комісар Патюк. Він механік.

— Як, Дем'яне? — запитав Грабчак у Патюка.

— Один не справлюся. У селі Тепениці живе коваль Гнат Михайлович Єремєєв. Правда, йому вже за шістдесят. Але на таку справу він піде. Він і буде помічником у ковальському ділі. Дозвольте його взяти, Андрію Михайловичу?

— Якщо ти віриш, що він нас не підведе, запрошуй на роботу.

Грабчак пройшовся по землянці, а потім сказав, щоб покликали командира розвідгрупи Задорожного.

— Поїдь з п'ятьма бійцями у село Тепениці. Там живе коваль Єремєєв. Треба, щоб він був тут з інструментами.

— Буде зроблено,— відповів Задорожний.

Грабчак ще довго розповідав командирам про деталі наступного плану дій з АМ-1.

Ввечері у землянку разом з розвідниками зайшло двоє сторонніх. Один старий, з бородою. У нього за спиною торба з чимось важким. Другий молодий з молотом на плечі.

— Це ви і є Гнат Михайлович? — звернувся Грабчак до старого.

— Так то так. Але твої хлопці, Андрію Михайловичу, прийшли і ні з того ні з сього заарештували мене,— промовив старий.

— Я не Андрій Михайлович,— заперечив Грабчак, дивуючись, звідки міг коваль знати його ім'я й по батькові, бо ж навіть прізвище у нього партизанське було Буйний.

— Не хитруйте. Народних месників вже і в Німеччині знають. Як же нам про вас не знати?

— Що ж. Це я і є,— сказав Грабчак, взявши старого за плече.— А на хлопців не ображайся. Війна. Тебе заарештували умовно.

— Як це? — не розумів старий коваль.

— Якщо тебе схопить гестапо, то ти скажеш, що заарештовували тебе партизани. Село буде свідком. І кінці у воду...

— Добре придумано,— повеселішав Єремеев.— А чим же можу я послужити партизанському воїнству?

— А це хто? — запитав у Єремеева Грабчак, кивнувши на молодика.

— Мій молотобоець. Яків Беленков. Без нього я нікуди не ходжу.

Грабчак невдоволено скривився. Він не чекав, що коваль прийде з молотобійцем, за якого, напевне, не могли поручитися партизани, як поручаться за самого Єремеева.

— Хочете — приймайте на роботу, хочете — ні. Потюпаємо додому. Робота буде і в селах,— торгувався коваль.— Це парняга наш,— кивнув він на Якова.

— Гаразд. Приймаємо вас на роботу,— погодився Грабчак і став розповідати про конструкцію «торпеди».

Єремеев почухав за вухом.

— Складна справа. З місяць роботи. Хто допомагатиме, хто буде начальником?

— Вашим механіком буде Дем'ян Патюк. А всією підготовкою керуватиме Сергій Андрійович Куделько.

— Патюка я знаю. Це добре, що він за інженера.

— А зірвемо міст, до нагороди вас представляю, Гнате Михайловичу,— подав руку ковалеві Грабчак.— Товаришу Куделько, з завтрашнього ранку приступайте до підготовки операції. Я повернуся до вас через тиждень. Зверніть увагу на розвідку. Залізниця від Олевська до Поясків повинна бути вивчена, як п'ять пальців. Установіть години проходження дозорів по колії, рух міношукачів, розташування секретів, графік проходження поїздів. Все це треба записати і вивчити, як колись дід Єремеев учив «отчеш»...

І закипіла робота.

З-під села Шебедихи привезли партизани двигун. Інша група партизанів принесла деталі од трактора. Теслярі тесали раму для «торпеди». Єремеев з Патюком у кузні

готували трубки, циліндри, болти, гайки. З ста двадцяти партизанів загону жоден не залишився без діла. І вдень і вночі партизани приходили до командира Куделька і висловлювали свої пропозиції, сумніви, поради, як краще будувати «пекельну машину». Всюди відчувалася бойова, робоча обстановка.

Частина бійців працювала на відбудові Шебедиської залізничної вітки, що з'єднувалася з Поясками. Цю колію рихтували для випробування «торпеди». Інші партизани були в розвідці, у засадах на дорогах і стежках. Підступи до будівельної галявини, де споруджувалася «торпеда», пильно охоронялися. Група Задорожного, яку прислав у загін Грабчак, ходила на розвідку до залізниці.

Незабаром партизани привезли до кузні дрезину.

Робота продовжувалася. На дев'ятий день будівництва прибув командир з'єднання Грабчак. Цього ж дня була закінчена трикілометрова «магістраль» для випробування «торпеди». Рейки лежали по шаблону і по рівню.

Хвилювалися і Куделько, і Патюк, і коваль Єремеев з молотобійцем Яшком, як хвилювалися б усюди робітники і техніки, які створювали нову машину.

Завели двигун.

— Давай!

І «торпеда» (поки що без зарядів) рвонулася з місця й помчала по партизанській залізниці. Результати чудові!

Нарешті після трьох тижнів відрядження повернулася з-під Шепетівки група Адама Шмата. На двох возах — авіабомби, снаряди. Це була удача партизанів. Боєприпаси для «торпеди».

Ранком наступного дня зв'язківець від розвідувальної групи Задорожного прибув у загін, щоб доповісти Грабчаку обстановку.

— Комендант мосту з 15-ма охоронцями поїхав до станції Пояски на моторній дрезині.

Грабчак відповів:

— Скажи Задорожному, нехай він вишле посильного до Тепеницького кар'єру. Ми готові...

Загін вийшов до Тепениць. Йшли вдень і вночі. Це була ніч з 30-го на 31 жовтня.

Ще в обідню пору рота партизанів захопила село Тепениці під Олевськом і закрила всі виходи з села, щоб не вислизнув жоден лазутчик і не сповістив про партизанську

«торпеду». Окрема група бійців вдень почала спостереження за мостом. В разі необхідності ця група була готова блокувати міст.

Партизани цієї групи вночі виразно чули, як біля зенітних гармат перегукувалися німецькі солдати.

Та ось знялася над Убортю ракета, освітивши ферми моста. Якусь мить ракета висіла в повітрі, потім опустилася й згасла.

У забороненій зоні з хвилину було тихо. Потім залунала музика. Хтось грав на губній гармонії. Інші заспівали сп'янілими голосами. У солдатів нагода повеселитися — комендант поїхав. Міст ось уже два роки недосяжний для партизанів!

О другій годині ночі через село Тепениці три пари волів провезли на возах розібрану «торпеду».

Грабчак став нервувати, бо з залізниці ще не було зв'язківця. Вислав розвідку.

Темрява довкола. Стомлені тридцятикілометровим переходом партизани мовчать. Хто хоче кашляти, затикає рот шапкою. До переїзду звідси з півкілометра.

Грабчак ходить між возами. Кожна вісь, кожне колесо добре продьогтили ще в таборі. Ще раз нагадує:

— Змажте колеса солідолом.

Поки їздові мастять колеса, повернулася розвідка.

— На переїзді спокійно. Задорожний з людьми там. А зв'язківця не вислав тому, що ви дали наказ розвідникові бути на кар'єрі о третій годині, а зараз тільки друга, — пошепки доповів партизан. — Ми прийшли скоріше, ніж думалося.

— Підіймайте людей!

Командири будили бійців, які прикимарили.

— Кінчай ночувать! Поруч «железка». Воли онде й ті не хничуть! — говорив начальник штабу загону Синовець.

Воли знехотя побрели до переїзду з важкою ношею.

Головний взвод увійшов у ліс. Задорожний, почувши наближення своїх, вислав назустріч розвідника.

— На «железці» порядок. Комендант моста не повернувся, — доповів розвідник. — Міст зачинений воротами.

Підводи, на яких була «пекельна машина» і боеприпаси, не дійшли до залізничного полотна. Зупинилися, бо колеса загрузли, засмокталися у грязюці. Сотні рук вхопилися за дрезину. Її перенесли до колії.

Скоро «торпеда» була поставлена на рейки.

Біля двигуна поралися комісар Патюк, Беленков і Шмат. Треба поспішати і треба нічого не забути. Мінер помиляється раз! Цей афоризм, як ніколи до нинішньої ночі, став девізом усієї роботи, підричників, творців «торпеди».

Тиша. Кожен знає, що йому робити. Кожен не раз робив це вночі у таборі, тренуючись.

Уже лежать на торпеді чотири авіабомби, вісім снарядів, кілька протитанкових мін і тол.

Патюк прив'язував кінці шпагату до запобіжної чеки підривача.

Порожні підводи повертали до лісу. Волів стьобали хворостинами, і вони, як могли, поспішали від залізниці. На возі сидів і старий коваль Єремеев. Серце його в цю мить було там, коло «торпеди», якій віддав він своє вміння, хист, працю рук своїх.

Десь недалеко валували собаки, порушуючи тишу.

— Начальника штабу сюди! — раптом прошепотів Грабчак.

— Я тут... Що таке?..

— Розпорядись, щоб оті кляті собаки замовкли...

Так, на такий жарт був здатний тільки Грабчак. У хвилини, коли нерви кожного напружені до краю, — раптом отакі слова! Бійці пирснули зі сміху, забувши про те, що треба бути «тихішими води».

Але їх виручили Адам Шмат і Микола Рябий. Вони крутнули заводну ручку двигуна, і мотор зачхав, потім заревів. «Торпеда» рушила до моста, освітлюючи дорогу електроліхтарем. На «торпеді» сиділо четверо.

Проїхавши метрів з двісті, Патюк упевнився в чіткій роботі двигуна і звернувся до товаришів:

— Машина не підведе! Стрибайте...

Шмат, Беленков і Рябий зіскочили з «торпеди», попадавши з настипу. Останнім покинув «пекельну машину» комісар Патюк. Він летів з колії сторчка.

Німецький патруль, почувши торохтіння мотора й побачивши сніп світла ліхтаря, заходився відчиняти ворота. Охоронники були абсолютно переконані, що це повертається на дрезині їхній гауптман, комендант моста...

Величезної сили вибух струсонув землю. Захмарене небо раптом спалахнуло од полум'я, що випорснуло з мосту. Ліс гудів од вибуху. Дзвеніли уламки чавуну й заліза. Небо ще горіло, кидаючи світло на багато кілометрів.

Ударили зенітні гармати. Загарчали кулемети в бік, звідки принесла «торпеда» смертоносний вантаж. Засвистіли міни...

Та діло зроблене. Це був подарунок партизанів з'єднання Андрія Грабчака наступаючим частинам Червоної Армії і святові Жовтневої революції. Завдання УШПР виконане...

Ось що значили у телеграмі слова Грабчака — «Ми бомбардували міст». Це була одна з відомих і оригінальних диверсійних операцій українських партизанів, і тому довелося зупинитися на ній більш детально, використавши розповідь начальника штабу з'єднання Кукіна.

Олевський міст не був повністю зруйнований лише тому, що його обидва кінці стояли на «клітках» з шпал. Ці клітки й стали буфером мосту. Рух по мосту був припинений надовго. Тепер німцям доводилося перевантажувати ешелони, що прибували на західний берег, у ті, що підходили з східного берега Уборті.

Німці пустили чутку, що «торпеда» була доставлена з Москви і що під час вибуху загинуло два одчайдушних партизани, які повели «торпеду» на ціль.

5

Під час наступальних боїв наших військ диверсійний батальйон з'єднання Грабчака, знаходячись у Славутському районі, тісно взаємодіяв з частинами Червоної Армії, допомагаючи їм просуватися на захід.

Наші війська вже підходили до Славуті. На ділянці залізниці між Могильно і Корцем бронепоезд дуже обстрілював радянські війська. Командир дивізії звернувся по радіо до партизанів Грабчака, щоб підривники знешкодили бронепоезд.

Підірвати бронепоезд було доручено командирові групи Олексію Глушені, мінерам — Охрімчуку, Редьку, Жолуденку, Єргембедєєву і Фурманову, розвідникам — Белозерову і Власюку. Партизани в маскувальних халатах вийшли на завдання, захопивши з собою 8 кілограмів толу і двокнопкову міну.

Щоб вийти на залізницю, треба ще перетнути шосейну дорогу, по якій безперервно рухалися колони машин, піші підрозділи, обози. Підривникам довелося понервувати, поки дочекалися «щілини», крізь яку можна було проскочити на той бік автостради. Це сталося о 9-й вечора.

Глушеня обрав позицію недалеко від кулеметного дзота. Іншого місця не було, бо до села Кривин один кілометр і там повно ворожих солдатів.

Белозеров і Власюк одійшли од мінерів на сотню кроків. Позаду, з боку шосе, теж був патруль. Глушеня і Редько розпочали найвідповідальнішу й найнебезпечнішу роботу.

Вони викопали лунку і поклали туди два снаряди. Зверху голіві шашки, а на них ящикок двокнопкової міни. Засипали ямку з зарядом. На відтискну кнопку поклали дощечку і теж засипали щебенем. Редько тримав кінець дроту від натискної кнопки весь час, поки Глушеня засипав лунку. Місце над міною Глушеня не встиг утрамбувати, як пролунав голос розвідника Белозерова:

— Бронепοїзд!

Поїзд йшов повільно, неначе підкрадався до мінерів. З екіпажу поїзда вже помітили партизанів і вдарили по них з кулеметів.

Мінери скотилися з насипу і, звівшись на ноги, побігли до шосе, петляючи й падаючи.

Та ось і довгожданий вибух. Бронепοїзд з ревом упав з насипу.

Командир Радянської дивізії Герой Радянського Союзу Петренко виніс подяку партизанам-підри́вникам за здійснення цієї сміливої операції.

Тут у книзі довелося більш детально зупинитися на роботі підри́вників з'єднання Андрія Михайловича Грабчака з кількох причин. Ядро цього загону, як уже відомо, було сформоване Українським штабом партизанського руху, у нас воно й пройшло підготовку як спеціальну, так і військово-партизанську.

Вилітаючи в тил ворожих військ, група мала своє завдання. Ось чому в нарисі про Грабчака хотілося прослідкувати, як виконувалося те основне завдання УШПР, які засоби застосовували підри́вники в перший період роботи, у більш складний період, коли німці пильно охороняли залізниці і, нарешті, коли вже підходили радянські війська. Те, що робили мінери Грабчака, було спільним для багатьох підри́вних груп, загонів і груп, які виділялися із з'єднань. Але щоб не розпоршуватися, не повторюватися на методах роботи мінерів в інших з'єднаннях, й була зосереджена увага на загоні Грабчака, який виріс з 6-ти чоловік до 1037 бійців, не рахуючи великої групи

людей, що працювали в легальних умовах як агентурні розвідники на партизанський загін і розвідділ УШПР.

Історія з'єднання Грабчака і Подкоритова — ще один вагомий і яскравий доказ народності по своїй природі, масовості по розмахові і комуністичності по ідейності партизанського руху на Україні. Такий можна зробити політичний висновок з діяльності цього з'єднання.

Про тактику з'єднання Грабчака — Подкоритова уже говорилося. Вона полягала в тому, щоб використати всі умови й можливості для активної диверсійної роботи з'єднання, незважаючи на те, подобається чи ні ця діяльність сусідам-партизанам, яких теж іноді використовував Грабчак як свій заслон. Звичайно, деякі командири з УШПР і командири партизанських загонів, прибічники «армійського порядку» у партизанах, не могли не помітити в тактиці і в діях Грабчака «анархізм». Докази для цього, якщо хто хоче, може знайти і в операціях «Дипломатії з гебітскомісаром», і в «Сюрпризі», і, нарешті, в небажанні Грабчака прислухатися, придивлятися й рівнятися на інших. Але «анархізм» цей лише зовнішній, і його може помітити тільки людина, у якої уявлення про ведення партизанської боротьби звужене, замкнене в колі окремих відомих, установлених понять. У бійців з'єднання Грабчака була висока свідомість і залізна дисципліна, зцементована міцною партійною, комсомольською організаціями і невсипущою роботою комісара Подкоритова, який і словом, і подвигом міг запалити людей. Про рівень дисципліни говорить той факт, що у з'єднанні карався не лише той, хто «заліз у скриню» до селянина, а й брехун.

Отой штаб Грабчака, з ковалями і слюсарями, що міг розташуватися під дубом і кущем, підготував сотні мінерів для дальшого розгортання диверсійної війни на території західних областей України, Білорусії, дав таких командирів, як двадцятидворічний Герой Радянського Союзу Вячеслав Квітинський, кстрій очолив у Чехословаччині прославлену партизанську бригаду імені Климента Готвальда.

З'єднання підричників Грабчака пустило під укіс 163 ворожих ешелони. Під час цих операцій було знищено й пошкоджено 228 паровозів, знищено 1400 вагонів, в тому числі платформ з танками — 71, з тягачами — 23, з кавалерією 25 вагонів, з катерами — 23 платформи, знищено 7 ешелонів з військами і боеприпасами, пущено під укіс два бронепоезди, знищено із засад і на мінах понад дві

тисячі ворожих солдатів, 25 разів підривався підземний кабель Київ — Берлін, Берлін — фронт, знищено 119 автомашин, два літаки і таке інше.

За цими цифрами не лише звитяжна робота підричників, а й їхні жертви, невдачі...

11 вересня 1943 року на перегоні Миропіль — Полонне на залізниці Шепетівка — Козятин група старшого сержанта Малиша підірвала ешелон — у 16-ти вагонах були солдати, у 4-х коні. Група мала завдання знищити ще два ешелони. Але потрапили двічі на засідку біля сіл Слобідка і Понінка. Малиш був пробитий чотирма кулями — дві в груди, одна в руку й плече. Поки група вийшла із засади, Малиш вже біля лісу впав, втративши свідомість. Два дні бійці з місцевими людьми шукали свого командира, ризикуючи вмерти під кулями фашистів. І знайшли. Малиш ще був живий. Якийсь пастушок перев'язав йому рани. А в таборі, під крилатим дубом хірург Іван Хизький долотом видовбав у Малиша два перебитих ребра і ще два тижні сидів над ним, рятуючи його життя... І врятував воїна, що особисто знищив чотири ешелони і сорок солдат...

Фросина Зінченко на своїх худеньких плечах винесла від колії знепритомнілого від вибуху в руці капсуля командира групи.

Як герої поводила себе і в розвідці, й на диверсіях Антоніна Максимець, яка прийшла в загін разом з своїм чоловіком. На рахунок сім'ї Максимець не один десяток знищених фашистів.

Тоня Чернуха і Соня Утюгова — сироти. Їх приютив загін. Дівчата були гарними розвідницями. Одного разу фашисти влаштували засаду. Тоня Чернуха була вбита розривною кулею. Кулі потрошили обидві ноги у Соні Утюгової. Фашисти схопили тяжко поранену дівчину й кинули її в кузов грузовика.

Партизанку привезли у містечко Городницю.

— А тепер іди до комендатури! — примушували кати.

Людодіи-гітлерівці дико реготали, бачачи перед собою дівчину з понівеченими, облитими кров'ю ногами.

Соня Утюгова поправила волосся. І, зціпивши зуби, пішла на колінах, в оточенні натовпу солдатів.

— Пам'ятайте, негідники й бандити! Загін, в якому я служу, і наша Червона Армія скарає вас усіх, і в комендатуру ви мене ведете даремно. Я вам, мерзотники, нічого

не скажу. Нічого! — кричала Соня Утюгова, йдучи на колінах у комендатуру.

А з понівечених ніг все текла кров...

За сотнями знищених ешелонів — досвід, хист, сміливість і жертви наших бійців і невдачі, на яких училися. Герой Радянського Союзу Андрій Михайлович Грабчак писав в УШПР:

«На своєму рахунку червоні диверсанти мали й невдачі. Там, під дубом, ми не оплакували ті невдачі, а миттю ж їх виправляли по закону — за око — два ока, за зуб — усю челюсть, за ребро — ламали хребет ворогові».

6

Далі на схід району дислокації штабу Грабчака діяли партизани з'єднання Маликова Степана Федоровича.

Житомирська партизанська дивізія під командуванням Маликова, виконуючи план весняно-літніх боїв, 11 серпня зірвала міст через річку Іршу на станції Турчинка. В операції взяли участь два загони.

План знищення стометрового мосту через річку розробив Костянтин Ареф'єв. Він повів болотистим лісом загін з 140 партизанів на Турчинку. За три дні партизани пройшли майже сто кілометрів.

Перед світанком вони залягли біля річки. Ареф'єв розділив загін на групи й дав кожній окремі завдання. Одна з них підкрадалася до казарм, де був гарнізон охорони моста, інша готувалася до штурму. Ареф'єв ще з п'ятнадцятьма бійцями мав висадити міст у повітря й керувати атакою.

Партизани пропустили ешелон і, коли повз них прошигнув останній вагон, кинулися слідом за цим вагоном ховаючись від очей охоронників. Так група мінерів вискочила на міст. Охоронники розгубилися. Отямитися їм уже не довелося. Вогонь з автоматів скопив їх. В цей час під насипом розпочався штурм казарм. Одна казарма загорілася. Солдати вискакували в самій близькі.

Міст був узятий. Ареф'єва спустили на кам'яну опору під ферму. За ним «приземлилися» командир роти Медведєв і мінер Рубльов. Потім до них спустили ще 125 кілограмів толу і бікфордові шнури.

Бійці підіймають Ареф'єва вгору, а потім покидають

міст. Ареф'єв залишається, щоб підняти Медведєва і Рубльова, які пораяються внизу.

— У мене не горить! — раптом вигук з-під мосту.

Минає напружена секунда. Дві.

— Горить! — гукає мінер Рубльов.

Ареф'єв уже витягнув на міст Медведєва і наказав Рубльову:

— Стрибай у воду!

Рубльов кидається майже з двадцятиметрової висоти у річку. Вибух наздоганяє його в польоті. Ледве встигає скотитися з насипу й Ареф'єв з Медведєвим.

Дим розвіявся. Партизани побачили один кінець ферми у воді.

— Рубльов! — гукнув хтось, вже не надіючись, що той може залишитися живим.

Мовчанка.

— Я тут, товариші! Я живий! — почувся голос од берега.

Інший загін під командуванням Волинчука зірвав шосейний міст через річку Іршу на ділянці Коростень — Житомир. Бійці цього загону вбили у бою дев'яносто ворожих солдатів.

На відбудову цих мостів гітлерівці витратили п'ять тижнів.

У відповідь на телеграму Маликова ЦК КП(б) України й УШПР про успішне проведення операцій Центральний Комітет КП(б) України відповів:

«Маликову, Бугаєнку.

Поздоровляємо вас, командирів і комісарів, партизанів і партизанок з блискуче здійсненою 11 серпня великою бойовою операцією по виводу з ладу залізничної ділянки Житомир — Коростень. Клопочемо про нагородження тих, хто відзначився. Бажаємо успіхів у посиленні боротьби з німецькими загарбниками».

Через три тижні Житомирська партизанська дивізія розгромила Ігнатпольський залізничний вузол, зірвала Путилівський міст, залізничний міст на ділянці Коростень — Мозир, міст по шосе Коростень — Овруч. Через цю диверсію поїзди не ходили понад два тижні.

В боях під Ігнатполем виняткову мужність виявили бійці роти автоматників, якою командував політрук Федір Саєнко. Саєнко — доброволець комуністичного батальйону з

з перших днів війни. Недалеко від західного кордону пораненим він потрапив у полон і перебував у таборі на території Польщі. Коли рана зажила, Саєнко втік з полону, прийшов з Польщі на Житомирщину, де з групою підпільників налагодив зв'язок із загonom імені Кутузова, яким командував Олексій Кулешов. Після операції на Ігнатпольському вузлі командир з'єднання Маликов призначив Федора Саєнка комісаром одного з найбільших загонів імені 25-річчя України. Саєнко по професії будівельник. Ось чому на його плечі під час походів припадала й нелегка робота по введенню переправ, з якою Федір Іванович Саєнко завжди справлявся.

Якщо зважити на те, що всі ці великі диверсійні акти житомирських партизанів відбувалися в дні, коли німці напружували всі зусилля, щоб підкинути до фронту боеприпаси, техніку і людську силу, а також вивезти з цих країв награване добро перед своїм відступом, то стане зрозуміла ціна допомоги партизанів радянським військам, Ставці Головнокомандування.

Житомирські партизани, можна сказати, діяли біля воріт Києва з його тилового боку, через які німці сполучалися з глибоким тилом. Тому робота в цьому районі підричних партизанських груп мала пряме відношення до оборони німцями Києва й до його взяття нашими військами. Із своїм завданням партизани на магістралі Київ — Ковель — Хелм в основному впоралися.

В період літа — осені 1943 року успішно діяли підричники з'єднань Сабурова, Андреева, Одухи, Кота, Олексенка, Скубка, Ушакова, які дислокувалися на Правобережжі України.

Самовіддано діяли в степових умовах мінери молодіжного загону імені Пожарського під командуванням Дмитра Гарячого і комісара Івана Жиліна. Партизани цього загону пустили під укіс і спалили на рейках 16 військових ешелонів з нафтою, людською силою й технікою на перегонах Цвіткове — Шевченкове, Шевченкове — Знам'янка і Шевченкове — Помічна — Одеса.

Партизанські загони під командуванням Скирди, Дубового, Діброви, Куценка завдавали удари по комунікаціях ворога в районі залізничного вузла Знам'янки... Тільки протягом травня — серпня 1943 року групою партизанських загонів Кіровоградської області було пущено під укіс 46 ешелонів противника.

В складних умовах перебувало з'єднання Ковпака і Руднева, здійснюючи історичний Карпатський рейд. Підіймаючи населення західних областей України на партизанську боротьбу, засновуючи там нові й нові підпільні організації, партизанські групи, вступаючи раз у раз в бої з гарнізонами сіл і окремих містечок, прославлене з'єднання ковпаківців не припиняло диверсійної роботи.

Мінери груп Платона Воронька, Віри Нікольської, Якова Давидовича та інших підричників-командирів висадили в повітря 52 мости на залізницях і шосейних дорогах, пустили під укіс 19 військових ешелонів, підірвали міст на колії Тернопіль — Гречани через річку Гніздечна, який мав велике значення для противника і який відбудовувався два тижні. І це було в розпал боїв на Курській дузі. На шосейних дорогах партизани Сидора Артемовича Ковпака знищили понад триста автомашин противника, Битківський і Яблунівський нафтопромисли, підірвали нафтопровідні труби, спалили 30 нафтоосховищ, 41 нафтову вежу, два нафтоперегінних заводи, нафтолабораторію. Це був величезної сили удар по ворогові. Тепер нафтопродукти він міг транспортувати на фронт тільки з Румунії.

Німці в багатьох районах розклеїли відозви до населення, скидали з літаків листівки й газети, в яких оббрихували партизанське з'єднання і закликали населення допомогти властям і військовим схопити Ковпака, обіцяючи за партизанського командира маєток і сто тисяч злотих. Коли ж ковпаківці підійшли до нафтових промислів, сума винагороди за Ковпака підскочила до 250 тисяч злотих.

Жителі Гореденківського, Надвірнянського, Яремчанського та інших прикарпатських районів розповідали нашим розвідникам у ті дні:

«Про партизанів ми знали, ще коли вони були далеко за Львовом. Німці нас лякали, що йде банда, саранча, яка грабує і вбиває мирних жителів. Але правди ніде не сховаєш. Ми відповідали німцям і поліцаям, що ніхто з жителів, крім вас, не утікає з сіл і міст, коли підходять партизани, і ніхто з місцевих людей ще не чув про випадки грабежу. Навпаки, партизани допомагали людям, роздаючи їм хліб, крам, який награвували шваби...»

Про винагороду в сумі 250 тисяч злотих за голову Сидора Артемовича Ковпака галичани говорили так:

«От знайшли німці дурників! Ще й розклеїли оголошення, де пишуть, який-то є Ковпак. У німців сила, у німців зброя, і вони чомусь не спіймали Ковпака. А ми що? Більшість селян такої думки, що ми б самі зібрали ці гроші для того, щоб побачити, який же той, від кого німчики із зброєю та панцирниками розбігаються, як миші, забачивши kota...»

Населення прикарпатських районів з приходом Ковпаківського партизанського з'єднання зрозуміло, що німці не мають достатньої сили боротися з таким масовим народним рухом. З цього часу почалася тяга у людей чути правду про Червону Армію, тяга до боротьби проти окупантів.

Після Ділятинського бою в село Білі Ослави прибув німецький каральний загін в складі 250 солдатів. Фашисти оточили село і розстріляли 70 мирних жителів — стариків, жінок, дітей, хазяїв багатьох дворів. Німці склали акта і хотіли примусити селян підписатися під цим актом і ствердити, що ці злочини здійснили нібито партизани. Але населення відмовилося підписатися. Фальшивка провалилася. А підлий і звірачий злочин фашистів був викритий у звіті, як там називають, складеному 19 серпня 1943 року священником Володимиром Пилипцем, головою українського повітового комітету в Ділятині, і старостою общини села Білі Ослави Михайлом Лейбюком. В розділі IV звіту говориться:

«Німецькі частини в мундирах і сталевих шоломах увійшли в село Білі Ослави і його долинну частину. В цей час у селі вже не було партизанів. Окремі групи озброєних німців приходили на подвір'я і до хат місцевих ославських селян, проводили ревізії в хаті, чи нема партизанів, і тут же виводили мужчин, які потрапляли їм у руки. Їх розстрілювали перед хатами, на подвір'ї, під деревом, біля ставу, на городах. Німці не подавали ніякої причини і нікого не допитували. Вони викликали господаря хати чи його сина словами «ком-ком», виводили на двір і стріляли. Подаю кілька зізнань наочних свідків.

Параска Чуревич, вдова по розстрілянім Федорі Чуревичу з Білих Ослав, українка, 1908 р., в Ославах мешкала в буд. 407, показує:

«В середу 4 серпня 1943 року, коли вже партизани ввійшли з села, ми були цілою родиною в хаті. Чоловік Федір, я і наші діти. Крім нас, була сусідська дівчина Параска Гринюк, дочка Петра. Близько 10-ї години ранку прийшло

на подвір'я двоє німців в одностроях (мундирах) і сталевих шоломах, викликали нас усіх словами: «Ком, ком». Коли ми вийшли на подвір'я, німці, не сказавши й слова, застрелили мого чоловіка Федора. Я з дітьми — Явдохою та Василюю — кинулася до хати. Василина зі страху сховалася під лаву, а Явдоха з Параскою Гринюк стали ховатися під постіль. Увійшов до хати німець і застрелив біля мене дочку Василину під лавкою. Стріляв і в мене і тяжко поранив. Я не рухалася, і він вже не стріляв, думав, що я вже нежива. Відтак підійшов до постелі і застрелив другу доньку Явдоху, а дочці сусіда Парасці Гринюк прострелив обличчя, ніс і праву руку, але не забив. За що застрелили чоловіка і двоє дітей, за що прострелили тяжко мене і Параску Гринюк, не знаю».

Ганна Стефанюк, хвора жінка з немовлям, дружина місцевого листоноші Семена Стефанюка говорить: «Мого чоловіка і сусіда Миколу Дячука забили коло хати. Його поштову легітимацію (документ-посвідчення) подерли, гроші, які були, забрали, а опаску листоноші кинули на трупа. За що забили, не знаю. Залишилася я вдова, троє малих дітей від першої жінки мого чоловіка і одномісячна дитина від мене».

Василина Тирська розповідає, що перед тим, як розстріляти її чоловіка Івана, німці вийняли з табівки (гуцульської торби) гроші і забрали собі. «Трупа мого чоловіка знайшли сильно понівіченого. Лице понівечене, плечі і живіт прострелені, око виколоте багнетом, два пальці на лівій руці відрізані, один палець зламаний, стегно правої ноги пробите багнетом. За що забили, за що замучили старого вояка, що разом з німцями в роках 1914—1918 воював проти руських і так багато дав німцям контингенту збіжжя, худоби, молока, я не знаю».

«Таким чином, без усяких причин, без усякого слідства німці розстріляли 70 осіб місцевих українських селян», — говорить в звіті.

«Ціла долішня (нижня) частина села Білі Ослави у тяжкій розпуці й жалобі. Перелякані смертельно жінки і діти не вмюють дати собі ради в цьому нещасті, що спіткало їхні родини. Панічно бояться німців і при появі німецького авто чи німецького мундира в селі люди втікають у ліси. З гіркою кажуть, що за наші хліб, м'ясо і молоко німці постріляли без суду найкращих людей, навіть жінок і дітей.

У многих господарствах пропадає жниво, збір хліба і сіна, бо повбивані робочі руки.

Підписали: голова українського повітового комітету в Ділятині і парох Білих Ослав разом з місцевим начальником громади стоять зовсім безраді супроти того страшного факту, якого ані вяснити, ані виправдати рішуче не дасться.

Ділятин, дня 19 серпня 1943 року.

Михайло Лейбюк, начальник громади Білі Ослави.

Отець Пилипець Володимир, голова УПК Ділятина».

Говорячи про криваву трагедію в Білих Ославах, учинену німецько-фашистськими бандитами, я навмисне зупинився не на відомостях партизанської розвідки тих часів, а на документі, складеному в ту пору людьми, далекими від партизанської боротьби, людьми, які займали визначні посади в Білих Ославах під час німецької окупації, людьми, які стали безпорадними супроти страшного факту, якого ані вяснити, ані виправдати, як пишуть вони, рішуче не вдасться. Цей факт можна пояснити тільки ненавистю німецько-фашистських головорізів до радянських партизанів, до українського населення в західних областях республіки. Над цим звітом голови повітового комітету в Ділятині і начальника громади в Білих Ославах варто задуматися й тим з націоналістів, які заgravали з окупантами, служили їм і аж з шкури вилазили, прагнучи кинути тінь на радянських українських партизанів...

Після виконання завдання Українського штабу партизанського руху з'єднання Ковпака потрапило в складне становище. Проти партизанів фашисти кинули три гірсько-стрілецькі полки, що прибули з Норвегії і Угорщини, 4-й і 13-й полки СС, три поліцейських полки, підрозділи дивізії СС «Галичина». Партизани маневрували, мужньо оборонялися, з'являючись то в одному, то в іншому районі. У них вже було 200 пораниених бійців. А ворог обснував партизанів, немов удав, кільце за кільцем. В нерівному бою загинув прославлений комісар, один з піонерів партизанського руху на Україні, Герой Радянського Союзу генерал-майор Семен Васильович Руднев. Він очолював роту, яка прикривала відхід усього з'єднання. Він загинув, щоб жило рідне з'єднання, щоб діяло воно й несло далі прапор перемоги над гітлерівським фашизмом. Помер незабаром тяжко

поранений і дев'ятнадцятирічний син Руднева Радій Семенович...

Генерал-майор Ковпак після ділятинського бою вирішив пробитися на північ шістьма різними маршрутами, що нагадували промені або віяло. Ці шість груп дезорієнтували німецьке командування, і воно розпорошило свої сили. Хоча ковпаківцям і довелося іти з боями, все ж партизани дісталися до хутора Конотоп Житомирської області, як і було домовлено перед походом.

З'єднання Сидора Артемовича Ковпака пройшло рейдом понад дві тисячі кілометрів, знищило в боях дивізію ворожих солдат. Карпатський рейд з'єднання під командуванням генералів Ковпака і Руднева був одною з героїчних сторінок в історії партизанського руху на Україні.

Рейд Сумсько-Вінницького з'єднання під командуванням Якова Івановича Мельника і Дмитра Тимофійовича Бурченка, секретаря Вінницького підпільного обкому, партії, розпочався 19 червня з Марківських хуторів Лельчицького району. Як тільки з'єднання дійшло до Шепетівських лісів, його безперервно стали переслідувати карателі. В Кам'янець-Подільській області проти загонів Мельника була кинута дивізія СС, танкова частина, авіація. Бої тривали по кілька годин. Партизани відбивали психічні атаки гітлерівських молодчиків. В цих умовах підривні групи цього з'єднання провадили диверсійну роботу на залізниці Проскурів — Шепетівка, Шепетівка — Козятин — Жмеринка.

Оцінка діяльності з'єднання Мельника — Бурченка дає в листі Центрального Комітету КП(б)У на ім'я Верховного Головнокомандуючого від 9 жовтня 1943 року «Про бойові дії партизанів України з 1 серпня по 1 жовтня 1943 року»:

«З метою дальшого розвитку партизанського руху в південних і південно-західних областях України за вказаний період часу здійснені рейди двох великих партизанських з'єднань тов. Ковпака із Житомирської області в Прикарпатську Україну і тов. Мельника із Житомирської області у Вінницьку і Кам'янець-Подільську області, до річки Дністер. Під час цих рейдів з'єднаннями тт. Ковпака і Мельника проведена велика політична і масова робота серед місцевого населення, а також завданий удар по комунікаціях і військових об'єктах у глибокому тилу, противника».

Нелегко доводилося партизанським підриwnикам Чернігівщини, лівобережної Київщини, Полтавщини. УШПР не мав змоги висадити туди таку кількість досвідчених мінерів-інструкторів, як це було на Правобережжі. Підриwnикам Лівобережжя доводилося самотужки опановувати нову підриwnу техніку, а часом і самим її готувати. Тож ми з повним правом можемо сказати, що кожен зірваний ешелон, міст, водокачка на схід від Києва — подвиг.

Сміливо і часто підриwnали ешелони на магістралі Київ — Ніжин — Носівка підриwnики Носівського загону із з'єднання «За Батьківщину», де командиром був двадцятирічний Микола Симоненко, а комісаром старий більшовик, учасник партизанської боротьби в роки громадянської війни Омелян Петрович Хахуда. Партизани цього загону домоглися того, що влітку 1943 року німці майже припинили рух поїздів на ділянці Дарниця — Ніжин. Підриwnики Іванов, Чоп, Якименко на чолі з командиром загону Симоненком, який безпосередньо брав участь у диверсіях, скинули з насипів і пустили під укіс 48 ешелонів противника. Про їх винахідливість свідчать факти, коли під ешелonom одночасно зривалися три міни. Трьома вибухами був зірваний бронепоїзд і ешелон з живою силою ворога. Після кожного з цих вибухів залізниця не працювала по три дні.

Підриwnики загону «За Батьківщину» були гарячі патріоти своєї справи. Комісар Хахуда розповідає про такий епізод.

Якось підриwnика Чопа послали на підводі за картоплею. Підриwnик образився від такого «приниженого» завдання, але все-таки поїхав до села, де була заготовлена картопля. Переїжджаючи через залізничну колію на переїзді, Чоп не втримався від спокуси. Він пішов до будочкика, узяв інструменти і розкрутив болти на рейках. У цей час пройшов ешелон. Аварії не сталося. Чоп зрозумів, що мало розгвинтив болти, треба ще й підняти рейки й одсунути їх так, щоб не помітив машиніст. Це він зробив на другій колії на цьому ж місці.

Дочекавшись, поки проїде поїзд, і впевнившись, що всі його вагони звалилися з насипу, Чоп на своїй конячині під виглядом селянина приїхав у загін, забувши, що його послали за картоплею. Картоплю наступного дня привезли

інші іздові, а Чоп за невиконання завдання, як кажуть, відбувся «легким переляком».

Фашисти багато подбали, щоб перегін Ніжин — Брянськ був невразливим.

Вони вирубали ліс обабіч залізниці на 200—300 метрів. Не допомагало. Ешелони летіли під укіс. Тоді була організована крупна каральна експедиція. Загін врятувався лише тому, що про намір фашистів сповістили радіограмою з УШПР, і з'єднання «За Батьківщину» пішло за Десну в розташування партизанів Юрія Збанацького. Через кілька тижнів загін Миколи Симоненка і Омеляна Хауди знову повернувся до залізниці.

Під час наступу наших військ Воронежського і Степового фронтів на Харків загін «За Батьківщину» почав підривати залізничне полотно й робив це протягом двох тижнів.

На перегоні Ніжин — Носівка одної ночі з'явилася група мінерів на чолі з Миколою Симоненком. Почекавши, доки пройде патруль з п'ятдесяти солдатів, диверсанти вийшли на колію. Вони на підводах привезли 50-кілограмові бомби. У цих авіабомбах були одгвинчені головки й одрубані стабілізатори, а в хвостовій частині зроблені гнізда, в які вставлені тротилові шашки з підривачем гранати Ф-1.

Авіабомби заклали коло рейок на десятиметровому мосту. До кілець гранат, вставлених у бомби, прив'язали шнури і одвели їх в укриття, метрів за сто двадцять від колії.

Ще до того, як мали пройти патрулі вдруге, з'явився поїзд. Мінер смикнув рвучко за шнур, і міст розвалився перед самим паровозом. Рух на цьому перегоні був припинений на три доби.

9

Ще в першій частині цієї книги згадувалося село Рокитне Новобасанського району. Так. У тому селі місцеві підпільники допомогли нам, групі працівників Наркомату внутрішніх справ.

Я був радісно вражений, що командир одного з найвідоміших на Лівобережжі загонів Олександр Кривець був земляк тих мужніх і добрих людей, котрі, ризикуючи своїм життям, допомогли мені і моїм друзям в дуже скрутні для нас осінні дні 1941 року.

Тої ж осені 1941 року літак-штурмовик вилетів бомбувати й обстрілювати переправу противника через Дніпро в районі Черкас. Літак був збитий німцями, і штурман Кривець приземлився на парашуті.

Як і всі оточенці тих днів, Кривець попрямував на схід, щоб перейти лінію фронту, яка вже була за Харковом. А всюди по дорогах автомашини з німецькими солдатами, в містечках гарнізони ворожих солдатів, у селах поліцейські стани, якими командують німецькі комендатури. І у Кривця виникла думка: «Чого йти через фронт, до якого ще п'ять сотень кілометрів, коли всюди фашистів стільки, що тільки бий їх і бий!» Кривець вирішив партизанити в своєму рідному Новобасанському районі.

Зима пішла на те, щоб зібрати зброю, знайти людей. Вже коли група Кривця була готова вийти до лісу, його раптом заарештували по доносу одного з оточенців.

Всю ніч Кривець просидів у коморі. Наступного дня заарештованого викликали гестапівці. А за годину до того, як вирушити під конвоем з рідного села, Кривець одержав передачу, а в ній папірець. Друзі писали, щоб він був готовий до втечі. На конвой вони учинять напад.

Та ось семеро на конях затупцювали навколо Кривця у льотчицькому комбінезоні. На вулицю вийшли майже всі односельчани, щоб попрощатися з Олександром. Дома в Кривця залишалися батько і чотирнадцятирічний брат. Їх доля найбільше турбувала його в ці хвилини. І все-таки вирішив, що живим до райцентру він не дійде: спробує втекти, навіть коли й не буде засади. Краще вмерти під час втечі, ніж потрапити в пазури гестапівців.

Грузькою дорогою, яка буває в березні, побрів Кривець, оточений озброєними вершниками.

Минули село. Кривець поглядає на кущики. Звідси можна ударити по конвоеві. Але пострілів не чути. Де ж ще можуть засісти товариші? Над дорогою височить оже-ред соломи. Якщо там не буде своїх, значить, їх уже ніде не буде...

Не встиг подумати про це Кривець, як раптом пролунала кулеметна черга. Потім ще. Поліцаї од страху, сторчма летіли з коней, рачкували до канави, покидавши гвинтівки. Злякані коні заїржали й ушкварили до села вже без вершників. Кривець встиг схопити дві гвинтівки і теж став стріляти по поліцаях, які побігли по розгрузлій ріллі.

Друзі обіймалися. Кривця виручили Іван Головка і Андрій Бойко. Того ж вечора до них ще приєднався Павло Євенко. Так створилося ядро загону. Ще через два тижні з ними було двадцять чоловік.

У травні партизани узнали, що в радгосп Дєдове приїздить чернігівський комендант. Його й вийшли зустрічати двоє — Олександр Кривець і Павло Євенко. Решта товаришів була коло лісу. Обидва одягли поліцейську форму, бо своя вже обносилася. Зупинили машину. Там сиділи підполковник, майор і лейтенант. Шофер був у цивільній одежі.

Після операції Кривець, Євенко з трьома переодягненими партизанами заїхали цією ж машиною в радгосп, куди не доїхав справжній комендант. За рахунок місцевих офіцерів партизани там добре озброїлися і поїхали до лісу. Коменданта радгоспу вони не зачепили, бо перекладачка сказала, що той ненавидить Гітлера і може ще стати партизанам у пригоді. Берта Павлівна (так звали вчительку, що працювала у коменданта) не підвела. Вона і комендант-німець стали у партизанів розвідниками.

Тим часом партизанам сподобалося діяти на машині. Виникла ідея створити механізований партизанський загін. І тільки тоді партизани згадали, що їм, нарешті, треба обрати командира. Ним і став Олександр Кривець. Іван Головка — комісаром, а Павка Євенко командиром розвідки.

Так під самісіньким Києвом виник досить оригінальний, невловимий і могутній загін імені Щорса. Можна уявити, яке враження справляла на дрібні німецькі гарнізони, не кажучи вже про поліцейські стани, автоколона з 40 грузовиків, 2-х броньовиків, з 20—30 мотоциклістів. Справжня моторизована частина! Кривець з своїми партизанами наводив жах на місцеве командування. Сім великих каральних експедицій довелося витримати загонові!

Сім походів проти загону імені Щорса! Тільки один раз фашисти нав'язали партизанам Кривця бій. В шести інших випадках бійці механізованого загону встигли ховати техніку й відходити від району дії карателів на 80—100 кілометрів.

Як же це їм удавалося?..

Відповісти на це можна одною фразою. У загоні Кривця на високий рівень була поставлена агентурна розвідка. Розвідка ця не впала з неба як дар божий чи як випадковість

у збігові обставин. Ні. Розвідкою займався командир, все командування загону, шукаючи кращі можливості і знаходячи їх.

Агентурними розвідниками у щорсівців були німецький комендант радгоспу Дєдове і його перекладачка Берта Павлівна. На залізничну станцію Бобровиця Кривець послав Миколу Печонкіна, який добре знав німецьку мову, знався трохи і в розвідці і який в силу обставин 1941 року не зміг вийти з оточення, а залишився партизанити. Печонкін влаштувався перукарем. У нього голилися десятки офіцерів як з Бобровиці, так і проїжджих на фронт. Там, у перукарні, Печонкін і «виривав», як говорили партизани, відомості у німецьких військових. Печонкін так себе поводив, що про нього дізнався сам полковник Бібрах і узяв до себе циркульником і особистим перекладачем. Микола Печонкін їздив з своїм оберстом до Києва, бував на нарадах, на яких обговорювалися плани каральних операцій проти партизанів. Микола Печонкін за два-три дні міг сповістити через зв'язківців про намір фашистів покінчити з загonom імені Щорса. Так було зірвано протягом двох років шість каральних походів проти невлвовимого механізованого загону Олександра Кривця.

В Новій Басані на радіовузлі працював Іван Потенко. В дні, коли радіоприймач у партизанів був пошкоджений, Потенко передав Кривцю приймач якогось коменданта, а тим часом узявся полагодити партизанську «Родину». З того часу Потенко й подружився з Кривцем.

Знаючи про те, що німці умовляли Потенка стежити за партизанами і Кривцем особисто, командир загону імені Щорса сказав юнакові, щоб той згодився. «Відомості» про себе і загін дав для німців сам Кривець. Потенку повірили. Щоб ще краще використати довір'я ворога, Потенко змушений, за згодою Кривця, піти на курси в чернігівську школу, де готували лазутчиків проти партизанських загонів. Це була велика перемога розвідки загону імені Щорса.

Через три місяці Потенко повернувся з навчання і був посланий гестапівцями в загін. Кривець робив усе, щоб обдурити гестапівців і якнайбільше взяти від них через свого розвідника Потенка. Потенко допоміг знешкодити дванадцять шпигунів, які прагнули прослизнути в загоны з'єднання Бовкуна, в загін імені Щорса. Вже коли ошалілі гестапівці стали підозрівати Потенка, він залишився в загоні як звичайний розвідник.

Своя людина від щорсівців була й серед поліцейського начальства в райцентрі Згурівка. Розвідників, які працювали легально і навіть в окупаційних установах, не перелічити. Вони були очима й вухами партизанського загону. Вони допомагали механізованому загону Кривця бути невразливим, невловимим і блискавкою шугати під самим Києвом по ґрунтових та шосейних дорогах.

Роботу розвідки Кривця високо цінив УШПР. Робота розвідників цього загону — приклад того, як можна розумно вести спостереження за ворогом, знати його наміри. Але, на жаль, після не обійшлося без перегинів. Мені і Кривцю довелося немало доводити працівникам «смершу», що такі люди, як Іван Потенко, — радянські патріоти, безстрашні розвідники, котрі заради справи партизанського загону пішли навіть в німецьку школу, щоб звідти завдати удару по фашистських карателях, і зробили це блискуче.

Взагалі у нас робота розвідників не була по-справжньому оцінена і в роки війни, і згодом. Може, від цього й справа розвідки у нас шкутильгала у партизанських загонах, а це знижувало їхню боєздатність, збільшувало шанси карателів на успіх під час каральних операцій проти партизанських загонів.

Вище згадано про Згурівку. Операція в Згурівці відбулася десь на третій день після початку битви на Курській дузі. Партизани механізованого загону знищили гарнізон, забрали двадцять грузовиків, кілька мотоциклів. Серед наших бійців було два поранених і один убитий — Олександр Маковій, соратник Кривця, один з зачинателів партизанської боротьби в Новобасанському районі.

Населення Згурівки радо вітало партизанів, вважаючи їх передовим моторизованим загonom Червоної Армії. Виник мітинг. Потім партизани посідали на автомашини, мотоцикли й покинули Згурівку, виїхавши звідти вже другою дорогою.

Одною з найважливіших робіт Олександр Кривець вважав підривну справу. Знаходячись поблизу залізничних і шосейних доріг на схід від Києва, Кривець розпочав диверсійні дії ще в 1942 році. Тоді ще в партизанів не було зв'язку з Великою Землею, не було мін, вибухівки. Але воювати треба, і партизани ключами й «рачками» одгвинчували гайки і виймали костилі, якими прибивалися рейки до шпал. Рейки розсовували на стиках. Аварії, що траплялися після цього, були не дуже ефектними. Багато вагонів

залишалося уцілілими. Колію швидко відбудувала бригада з ремонтного поїзда. Треба шукати інші засоби, шукати щось нове у диверсійній роботі.

Якось Олександр Кривець йшов лісом з своїм другом Павлом Євенком, зачинателем багатьох операцій, сміливим і тямущим партизаном. Вони наткнулися на штабель з снарядів, залишених ще в сорок першому році.

— Треба подивитися, справні ці снаряди чи ні,— сказав Павло Євенко.— Спробуємо, чи бабахне?

Вони одійшли подалі од штабеля. Потім залягли за товстеньке дерево. Євенко прицілився й вистрілив.

І загриміло слідом за автоматною чергою. Гілки, листя, шмаття землі — все летіло кудись угору, затуляючи небо.

— З таких розкішних дубів залишилися одні віники,— промовив Кривець.— Скажи, Павко, хто може нас назвати розумними людьми? — витирав він рукавом забруднене обличчя і з сумом дивився на понівечені дерева.

— Ти навіть не розумієш, що ми винайшли «чудо»! — відповів Євенко.

— Яке «чудо»?

— Жаль, що всі снаряди вибухнули. Та ми ще знайдемо не один такий штабель. Тут, у лісах, їх залишилося ще з сорок першого немало. Ми, Олексю, створимо «чудо».

— Що ти маєш на думці? — не терпілося Кривцю.

— Ось побачиш!

Артилерійські снаряди були знайдені, і Павло приступив до монтажу «чуда». Великий снаряд він обшив дошками. Потім в цьому кориті вмонтував обріз од гвинтівки. Ствол націлив якраз на капсуль. До спускового крючка прив'язав кабель од телефонного дроту і... апарат готовий.

Вночі підрильники викопали канавку під рейкою, заклали туди снаряд з обрізом, а шнур вивели за дерево.

Чекали недовго. Але вже здалека було чути, що йшла дрезина. Її пропустили. А за п'ять-десять хвилин застугоніли рейки. Мчав ешелон. У вагонах світилося. Кривець знав, що це за ешелон. Перекладач Бібраха Микола Печонкін передав, що на Брянський фронт ідуть офіцери.

І «чудо» спрацювало. Куля з обріза ударила в капсуль. Вибух важкого снаряда геть підняв у повітря паровоз, і той полетів, перевертаючись. Вагони розносило на тріски.

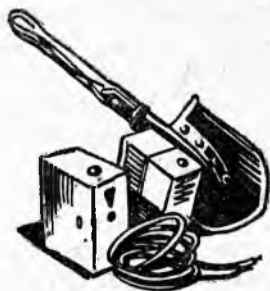
Ранком розвідники доповіли, що жоден з офіцерів не залишився живим, бо після катастрофи ешелон ще був обстріляний крупнокаліберними кулеметами.

З допомогою винаходу Павла Євенка партизани не раз учиняли грізні диверсії. Загін імені Щорса міг вирости у величезне з'єднання. Але командування вирішило не захоплюватися кількісним ростом. Триста бійців — найбільше. Новаків, які приходили до щорсівців, Кривець озброював і передавав у з'єднання Бовкуна.

Під час боїв наших військ за Харків Кривець виділив із загону дванадцять підривних груп, які працювали на залізничних ділянках Бобрик — Кобижча на Київсько-Брянській магістралі, а також на залізниці Київ — Полтава. Крім того, підривні групи Івана Сидоренка, Миколи Герасименка, Миколи Матузова, Івана Солобкова, Василя Стригуна контролювали рух на шосейних дорогах в напрямку Полтави, Прилук, де безперервно руйнувалися малі й великі мости. Загін Кривця знищив 28 військових ешелонів противника, не рахуючи незначні аварії поїздів.

Фашисти весь час полювали за Кривцем, влаштовували засади, підсиляли найманців. Але їм не вдалося вбити цього невловимого і безстрашного командира. А от батька Кривця, брата Андрійка і ще двадцять сім рідних і близьких Олександра Єлисейовича гестапівці закатували.

В цій книзі ми не могли навіть перелічити кращі підривні групи українських партизанських з'єднань, загонів, підпільних організацій. Та це й неможливо. Їх було так багато і вони завдали такого удару по ворожих комунікаціях, що уже в серпні 1943 року пропускна здатність ряду залізниць на окупованій території України зменшилася на дві третини. Це була значна допомога українських партизанів військам Червоної Армії, справжня битва на рейках.

ЧАСТИНА СЬОМА ПОПЕРЕДУ-ДНІПРО І КИЇВ

Розділ перший

1

На черзі дня бойових дій — Дніпро. Виходячи з конкретних можливостей та існуючої обстановки, Український штаб партизанського руху у вересні 1943 року розробив план взаємодії українських партизанських загонів і з'єднань з радянськими військами в районі Дніпра.

План цей розроблявся у відповідності з завданнями військ Воронежського (Першого Українського) фронту і за-

тверджувався командуючим цим фронтом генералом армії Ватутіним Миколою Федоровичем.

В плані були визначені завдання партизанських загонів і з'єднань у поданні допомоги військовим частинам Червоної Армії під час форсування Дніпра й визволення столиці Радянської України — Києва.

Цим планом передбачалися операції по захопленню існуючих переправ через Дніпро в Сваром'ї і Окуніновому, через Десну у Свиноїдах і біля Остра, а також поромні і заново споруджені переправи на згаданих ділянках. Ці переправи треба було втримати до приходу Червоної Армії і тим самим забезпечити перехід наших військ через Десну й через Дніпро.

Другим пунктом плану був удар партизанських загонів із заходу, допомога частинам Червоної Армії в боях за Київ. У плані був визначений порядок перекидання озброєння, боєприпасів і особового складу з аеродромів, які були в нашому розпорядженні. Транспортування вантажів здійснює УШПР і Штаб партизанського руху при Військовій Раді Воронежського фронту.

Для захоплення переправ через Дніпро і Десну, і утримання їх до підходу Червоної Армії перед партизанськими загонами стояли такі завдання:

1. З'єднанням Короткова і Силая під загальним командуванням Короткова зосередитися в районі Косачівка, Новосілки, Виползове. Захопити переправу через річку Десну біля Остра і поромні переправи на ділянці Остер — Жукин.

2. З'єднанням «За Батьківщину» Бовкуна, загонам Ярового, Чепіги під загальним командуванням командира з'єднання зосередитися в лісі коло села Жукин, захопити переправи через Десну біля Свиноїдів і поромні переправи на ділянці Жукин — Новосілки.

3. З'єднанням Таранушенка, Збанацького залишатися в районі Рудня-Вересня, Федорівка, Красилівка, захопити переправу через Дніпро коло Окунінового і поромні переправи на ділянці Окунінове — Новосілки.

4. З'єднанням Хитриченка і загону Кривця захопити переправу через Дніпро біля Сваром'я і здобути поромні переправи на ділянці Чарнин — Сваром'я.

Для подання допомоги частинам Червоної Армії в оволодінні ними містом Києвом, а також на випадок необхідної підтримки загонам, які утримуватимуть переправи,

створити дві ударні групи. Перша група під загальним командуванням генерал-майора Сабурова. В склад цієї групи увійшли з'єднання Сабурова, Іванова, Ушакова і Покровського. Зосередитися на річці Тетерів на північ залізниці Київ — Коростень. Завдання — ударом з північного заходу сприяти Червоній Армії оволодіти Києвом. Вести наступ в межах залізниці Київ — Коростень, шосе Київ — Димер — Іванків. Бути готовими для подання допомоги загону Тарануценка в здобутті й утриманні переправи біля Окуніного.

Другій групі під загальним командуванням генерал-майора Наумова в складі з'єднань Наумова, Шитова, Скубка і загону Одухи зосередитися по річці Тетерів в районі станції Тетерів, Радомишль, Макарів на південь залізниці Київ — Коростень і завдати удару з заходу і південного заходу, допомагаючи частинам Червоної Армії оволодіти Києвом. Вести наступ в межах залізниці Київ — Коростень, шосе Київ — Житомир до мосту через річку Ірпінь. Бути готовими для подання допомоги Хитриченку в здобутті переправи в Сваром'ї та її утриманні до приходу наших частин.

В наступному розділі цього плану говорилося про диверсії на комунікаціях. Партизанським загонам і з'єднанням, які діяли на території південної частини Київської, Житомирської, Ровенської, Кам'янець-Подільської і Волинської областей, починаючи з 20 вересня 1943 року, посилити масові диверсійні дії на комунікаціях, щоб перешкодити противникові підвозити резерви до Києва, Кременчука і Дніпропетровська.

Групі партизанських загонів, що діють в районі Чигирин, Знам'янки, Канева на ділянці залізниці Кам'янка — Миронівка — Біла Церква, — треба ще й перешкоджати судноплавству по Дніпру між Кременчуком і Каневом. Ці загоони посилити диверсійними групами, які є в розпорядженні Штабу партизанського руху при Військовій Раді Воронезького фронту, а також необхідною кількістю боєприпасів і вибухівки.

З'єднанню Маликова — посилити диверсії на залізницях Коростенського вузла; з'єднанню Бегми — на залізницях вузлів Сарни й Здолбунів; з'єднанню Федорова — на залізницях Ковельського вузла. Загонам Скубка, Шитова і з'єднанню Андреева — на залізницях Шепетівського вузла. Загонам Грабчака і Мельника діяти на залізницях

Новоград-Волинського вузла, а також на дільниці Бердичів — Полонне.

Загонам з'єднання Ковпака завдати ударів у районах залізничних вузлів Коломия і Станіслав.

З усіма загонами, які братимуть участь в операції, буде постійний і упевнений радіозв'язок через УШПР. Великі з'єднання мають внутрішні радіостанції. План бойових дій кожному командирові з'єднання вручатиметься особисто, коли його викличуть в Український штаб партизанського руху, або ж через офіцерів зв'язку УШПР і штабу Воронезького фронту.

На час бойових дій у з'єднаннях Сабурова, Наумова, Хитриченка, Короткова і Бовкуна мати представників штабу фронту або УШПР. Організацію розвідки переправ, визначення часу, сил і засобів, предислокацію загонів до переправ, а також здобуття цих переправ і їх оборону командири з'єднань здійснюють самостійно, виходячи з обстановки і керуючись сигналом початку дій. Час сигналу для захоплення переправ визначає Військова Рада Воронезького фронту з врахуванням, що для виходу загонів до переправ і здобуття їх необхідно 4—5 діб з часу подачі сигналу. Враховуючи, що ударні групи Сабурова і Наумова будуть зосереджені в 60—70 кілометрах од Києва, сигнал про виступ їм треба дати за 3—4 дні до початку дій. Для координації дій при Військовій Раді Воронезького фронту мати оперативну групу УШПР в кількості двох-трьох чоловік з радіостанцією.

Для дублювання зв'язку з партизанськими загонами під час проведення операції закріпити за Штабом партизанського руху при Військовій Раді Воронезького фронту три літаки У-2. До цього плану додані — карта операцій і таблиця сигналів.

Ось такий план підписав я як начальник Українського штабу партизанського руху. Цей план і був затверджений 15 вересня.

В день затвердження цього плану Центральний Комітет КП(б) України передав усім командирам і комісарам партизанських загонів і з'єднань телеграму-блискавку. В ній говорилося:

«Червона Армія успішно веде наступ на всіх фронтах. Настав час, коли партизани України повинні подати ще більшу, безпосередню допомогу Червоній Армії в остаточному розгромі німецьких окупантів.

Найближчими днями ви одержите від УШПР вказівки по виконанню бойових завдань Головнокомандування.

ЦК КП(б) України впевнений, що ви, партизани і партизанки наших з'єднань, виконаєте це завдання з честю».

2

З плану, який був розроблений УШПР, видно, що в здобутті переправ найголовнішу роль мали зіграти загони, що дислокувалися на північ від Києва. Звичайно, обстановка весь час змінювалася, ускладнювалася. Не всі загони північно-західного напрямку могли вийти своїми маршрутами.

Але з'єднання чернігівських партизанів Збанацького, Таранущенко і Бовкуна дислокувалися ближче до водних рубежів і змогли вчасно вийти на виконання цього важливого завдання.

Юрій Збанацький є одним з тих представників командного партизанського складу, які на своїх плечах несли тягар підпільної і партизанської боротьби від перших днів окупації до завершальних, розгромних операцій проти фашистських загарбників у районах дії того чи іншого загону.

Уперше я почув про Юрія Збанацького від командира розвідувальної групи Кузьми Савелійовича Гнідаша, який був посланий у ворожий тил Генеральним Штабом Червоної Армії і який перебував у з'єднанні Збанацького. Гнідаш передав про дії партизанів і їхнього командира в Головне розвідувальне управління, через яке УШПР і налагодив радіозв'язок з Збанацьким. Потім ми відрядили Збанацькому радиста, і з тої пори у нас був міцний і надійний зв'язок.

Віч-на-віч я зустрівся з Збанацьким, коли оперативна група Українського штабу партизанського руху разом з Військовою Радою Воронежського фронту передислокувалася ближче до Києва в район Нової Басані, Броварів. Потім він працював у нашому штабі.

До Великої Вітчизняної війни Юрій Збанацький працював учителем і сам учився заочно в пединституті. Війна застала його на посаді редактора Остерської районної газети. Райком партії залишив Збанацького керувати підпіллям. Секретар райпарткому не забув додати: «Бійцями підпілля не родяться, а стають ними в боротьбі». Зауваження цілком

слушне, бо, як уже говорилося, підпілля на тимчасово окупованій території Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни далеко не схоже ні на підпілля часів царизму, ні на підпілля років громадянської війни.

Збанацький вирішив послати на легальні роботи в райцентр своїх людей, щоб дістати відповідні документи, з допомогою яких було легше пересуватися по області. Такою людиною був Грабовський, бургомістр Остра. У кількох селах старостами також були свої люди.

Збанацькому було важко. Адже його знали в селах як вчителя. Треба мати неабияку витримку, щоб знайти побратимів для боротьби і не бути викритим. Та ось у Старій Гуті він створює групу.

Згодом ще більшу групу організовує в своєму рідному селі Борсуків.

Пізньої осені 1941 року Юрій Збанацький зробив спробу налагодити зв'язок з Чернігівським підпільним обкомом партії. Але, дізнавшись, що загін обкому партії пішов на північ, змушений був повернутися назад. Виснажений, стомлений і простуджений, він ледве живий прийшов до рідного порога.

Потім тюрма в Острі.

Потім у Чернігові.

Але Збанацький відкидає звинувачення: «У мене нема спільників. Заарештували мене поліцаї по давній злобі».

Минають тижні й місяці, схожі, мов близнюки, у напівтемній камері, в кімнаті слідчих, долівка і стіни якої забризкані кров'ю.

Збанацького перевели в Яцківський концентраційний табір. Він ждав, коли ж його заберуть в якусь робочу команду.

Така нагода трапилася. Конвоїри погнали гурт полонених і в'язнів крити соломою хлів, який німці хотіли обладнати на складське приміщення.

З даху виднівся далекий ліс. Збанацький вдивлявся в синю далечінь засмученими очима. Гірко. Гірко у нього на душі. Як він хотів бути зараз там. Він би тоді доказав тюремникам, є в нього спільники чи нема. Він би...

— Що ти витріщився на той ліс? — раптом почув голос Збанацький. — Ще конвоїр помітить. Тоді чорта лисого тебе ще раз пошлють на роботу!

Це говорив товариш по нещастю.

— Більше вони мене вже ніколи не пошлють...

Поки конвоїри смоктали щось з своїх фляг, Збанацький непомітно вийшов з хліва й подався до бур'янів.

Озирнувся. Чути голоси полонених. Все, як і хвилину тому. Збанацький побіг. Серце як не вискочить з грудей. Адже дев'ять місяців він майже не рухався. Але мусить витримати. Інакше ж навіщо райком партії залишив тут його. Щоб гнити в таборі? Ні. Це буде дурна смерть.

Він повинен помститися за матінку, яка востаннє давала йому в холодну зимову ніч перепічку з печі, яка вчила його любити людей. Повинне витримати серце, хоч як воно там не калатає!

І він біг не озираючись. Біг, не прислухаючись до пострілів. Він не боявся, хоч кулі й посвистували десь поблизу. Він думав про отой синій, як радісне марево, ліс.

— Тримайся, серце! — сказав голосно, неначе вірному другові. — Тримайся.

В грудні 1942 року група народних месників прийшла в урочище Червоні Казарми.

— Дорогі мої побратими! Коли мене допитували слідчі, я говорив їм, що у мене немає спільників. Вони не вірили й знову кували, а потім запитували, хто ж мої однопумці і в яких селах. Ними були ви, мої вірні товариші! Та мені пощастило втекти, і тепер я радий гукнути так, щоб почули й вороги, що сьогодні ми проголошуємо себе партизанським загоном імені нашого славного і мужнього земляка, борця за свободу народу Миколи Щорса, — звернувся Збанацький до бійців.

І партизани його загону розгорнули свою бойову роботу.

«У мене нема спільників...» А ранньої весни 1943 року у загоні імені Щорса було 500 бійців. Партизани Збанацького контролювали становище в п'ятдесяти селах межиріччя Дніпра й Десни. Загін Юрія Збанацького з'явився біля села Ревнового, оточив його і знищив солдатів і поліцаїв гарнізону. Зруйнував патронний завод, лісопилку, електростанцію. Спалахнули склади.

Після цих операцій фашисти збагнули, хто ж був отой чорнявий, мовчазний і на диво спокійний в'язень, що твердив, як «Отче наш»: «У мене нема спільників».

Та це був початок. Як тільки зійшла крига, бійці Збанацького біля села Євминка «торпедували» цілий караван суден і перекрили фарватер для німецьких катерів і барж.

«У мене немає спільників...» Бойовими побратимами Збанацького стали брати Науменки з своїм партизанським загonom. Об'єднавшись, партизани вчинили напад на гітлерівський гарнізон у селі Пирнів, де засіло багато есесівців і поліцаїв. Бій розпочався на світанку. Партизани знищили кулеметні точки ворога й увірвалися в містечко, виганяючи напіводягнених солдатів з будинків, з казарм.

Того ж 24 квітня 1943 року в Острі й Чернігові кусали собі лікті гестапівці, що не змогли у тюрмі «розколоти» Збанацького, що не могли втримати його в концтаборі. І вже через тиждень німецьке командування кидає в межиріччя з двох напрямків — від Чернігова й від Києва — кілька дивізій, щоб покінчити з партизанами, ліквідувати партизанську зону.

Понад два тижні тривала каральна експедиція ворога. Горіли села. Вмирали сотні радянських людей. Живих фашисти хапали й кидали до товарних вагонів, щоб потім одвезти на каторжні роботи в Німеччину.

З боями партизани Збанацького відходили в лісові хащі, до боліт. Командир добре розумів партизанську тактику й вирішив у цей критичний час виходити з оточення групами по два, три і п'ять чоловік.

Каральна операція ще провадилася, хоча до Києва і Чернігова фашисти подали відомості про «розгром» більшовицьких загонів у межиріччі. Загін Збанацького не лише зберіг свої сили після зняття ворогом облоги, а й незабаром значно виріс.

Межиріччя знову стало партизанським краєм.

Колгоспники поралися на полях, у школах вчителі навчали дітей за радянською програмою. І це було за якихось 50—100 кілометрів од Києва! В усій цій діяльності велика заслуга партизанського командира, секретаря Остерського підпільного райкому партії Юрія Олефіровича Збанацького, його енергії і сміливості, його розсудливості і безмежної любові до своїх земляків, пекучої ненависті до фашистів і місцевих запродавців.

Під час наступу радянських військ на Київ особливе значення мав бій партизанів Збанацького з танками і мотопіхотою противника біля села Максим на Десні. Німці хотіли захопити село і тим самим контролювати переправи.

До Максима вони послали шість середніх танків. Не було сумніву, що за танками примчать автомашини з піхотою. Треба було негайно прийняти рішення і діяти. Діяти!

З'єднання переправлялося через Десну.

— Не встигнемо! — гукнув хтось із партизанів-штабістів. — Танки! Танки мчать!

Становище справді тривожне. Кіннотники ще не перепливали річку. Не всі човни причалили до берега. Треба поспішати. Збанацький сказав командирові загону імені Щорса Адаменкові, щоб той якнайшвидше виступив з бійцями-петеєрівцями, зайняв підступи до села. Втрата Максима — означала втрату переправ. А сам він готував велику групу партизанів, щоб піти в обхід й перерізати дорогу, по якій могла примчати сюди мотопіхота.

Адаменко на коні попереду щорсівців. Бійці йшли на весь зріст, незважаючи на кулеметний і гарматний вогонь танків. Партизани знали, що до берега танкістів підпустити не можна. І тому вони йшли за своїм командиром Адаменком без страху. Партизани стріляли на ходу з петеєрівських рушниць, з ручних кулеметів термітними кулями.

— Вперед! — гукає Гаврило Адаменко і тут же падає з убитого коня.

Спокій Адаменка, його впевненість запалює і веде бійців. Тепер він біг, піднявши гранату.

— Вперед!

Кулеметники б'ють по машинах термітними бронебійними кулями. Стріляють з ПТР. Одна машина спалахнула. До іншої вже підскачів партизан із зв'язкою гранат і жбурнув їх під гусениці. Це був Олекса Чумак. Там же він і упав мертвий. В упор розстрілював танкістів, які залишали другу машину, кулеметник Михайло Дерев'яно. І теж упав в кількох кроках від ворогів.

— Вперед! — лунав голос Адаменка.

Бій уже точиться якихось двадцять-тридцять хвилин. А скільки вже вбитих, поранених партизанів! А скільки витримки, сили волі повинен мати кожен від командира з'єднання до бійця, щоб вистояти, щоб перемогти, щоб примусити танкістів відступити.

Танкісти в уцілілих машинах не витримали такої «психічної» атаки партизанів. Танки відійшли, супроводжені залівою куль і вибухами гранат.

У бою під Максимом з'єднання Збанацького знищило два танки, спалило кілька грузовиків, знищило більше ста гітлерівців. Партизани витиснули противника на лівий берег Десни, в Остер. Десна на 50 кілометрів була під контролем з'єднання імені Щорса. Інші загони цього з'єднання

були перекинуті до Дніпра в район Окунінове — Навози й там контролювали берег.

У цей час з'єднання імені Коцюбинського, яке дислокувалося в білоруських лісах на північ від залізниці Чернігів — Овруч, захопило чималу частину дніпровського берега і прагнуло розширити плацдарм в бік міста Брагин. Але в бою з гарнізоном села Перки понесло тяжкі втрати і одійшло на попередній рубіж.

По коридору, який відбили партизани у фашистів, на захід пішли з'єднання Салай і Щукаєва, форсувавши в один день Десну і Дніпро. Салай і Щукаєв мали від УШПР завдання пробитися далі на захід і там розгорнути боротьбу на комунікаціях ворога.

Гітлерівське командування в глибокому тилу вже готувало війська для «Дніпровського валу». Ці частини були в дорозі. І партизани робили все, щоб закріпитися на водних рубежах, щоб скоріше прийшли сюди радянські війська, допомагаючи їм засобами переправи, забезпечуючи плацдарми обороною. Дякуючи партизанам, військові частини нашої армії уникли багатьох кровопролитних боїв під час форсування Десни, Дніпра і Прип'яті.

Нелегко було партизанам на переправах. Про це говорять скупі фрази радіограм, надіслані командирами загонів до УШПР. 26 вересня ми одержали й таку: «З'єднання організувало в районі сіл Сивки і Навози переправу для Червоної Армії через Дніпро. Переправа обороняється. Ведемо бої з німецькою армією. Боеприпасів майже нема. Ждемо вказівок. Збанацький».

3

Перед виходом на нове відповідальне завдання батальйони 2-го полку з'єднання «За Батьківщину» вишикувалися. Перед партизанами виступає комісар полку Омелян Петрович Хахуда. Він поправив окуляри і окинув поглядом шеренги бійців.

— Товариші партизани і командири! Ми вже немало зробили, щоб розбити німецько-фашистські армії, щоб вигнати їх з нашої рідної землі. Але все, здійснене нами, є вже вчорашнім днем, хоча ми його повік не забудемо...

Голос Хахуди схвильований і трохи піднесений, урочистий.

Є що сказати загартованому в боях, у житті більшовику Хахуді своїм побратимам. Його слухали з затамованим подихом. Комісар був для них прикладом хоробрості і відданості Батьківщині.

Омелян Петрович ось уже другу війну пліч-о-пліч з вірним своїм другом — дружиною Марфою Тимофіївною — йде через бої й негоду. У 1918 році вони обоє були червоними партизанами. Тоді свій шлях вони теж почали з боротьби проти німецьких солдатів кайзера. Німці конфіскували у Хахуди все майно, вбили батька в ніжинській тюрмі, вбили брата, стратили чотирьох племінників. Потім прийшли денікінці. Спалили хату і все, що було на подвір'ї. Згодом налетіла зграя петлюрівців. У Марфи Тимофіївни на той час був на руках малесенький син. Але вона не залишилася дома, а в годину нападу сховала Колю в стіжок сіна й узяла карабін. Марфа Хахуда пішла боронити село від жовтоблакитників. Потім Хахуда став бійцем Таращанського, а згодом Богунського полків прославленої дивізії Миколи Щорса. А потім. Знову доводиться стріляти Марфі Тимофіївни. Місцеві бандити, дізнавшись, що Хахуда поїхав до Чернігова на курси, вирішили розправитися з його дружиною і малим сином. Бандити примусили сусідів підійти до Хахудиної квартири і викликати на подвір'я Марфу. Почувши голос, Марфа Тимофіївна гукнула з сіней:

— Чого це вам надумалося прийти в таку пізню пору? Приходьте ранком.

Марфа Тимофіївна напружила слух. На ганку було чути перемовку між двома чоловіками. Здається, голос знайомий. Так і є — сюди прийшов хитрий сільський бандит Петро Гаврильчук. І вона сказала:

— Приходьте завтра.

— Хм!.. Вона ще й голос подає! — таки не втримався бандит і став ламати двері.

Марфа узяла карабін і загнала в патронник набій. Прогримів постріл. Другий. А потім залопотіло по двору. Бандити втекли, залишивши труп свого отамана біля Хахудиного порога.

І ось тепер ця тиха, спокійна чорнява жінка знову партизанка. Марфа Тимофіївна разом з Веклою Скотаркою, Уляною Марухою куховарить у Носівському партизанському загоні, нині 2-му полку. Скільки разів, бувало, німецькі літаки бомбували табір, обстрілювали його з мінометів, з

гармат. Куховарки ховалися за стовбури високих сосен, припадали до землі, але кухню не кидали. І тільки-но стрілянина вщухала, як вони вже над казанами. Кухня — їхній бойовий пост, і жінки його не залишали. Їм треба бути особливо пильними, бо агенти гестапо не раз намагалися підсипати отруту в казани.

Син Марфи Тимофіївни і Омеляна Петровича десь на фронті, в лавах Червоної Армії. І всю материнську любов жінка віддає тепер бійцям-партизанам, підривному, які так і називають її — матінка. «Мамо! — говорив узбек Вася Бальбуров. — Мені нічого не треба. Дайте тільки шмат сала і гречаного хліба». «Підсипте ще, мамо!» — «Їжте, хлопці, їжте на здоров'я. Я для вас залишила найкращий шматок м'яса. Ви ж ешелон пустили під укіс з гітлерівськими головорізами. Омеляне! Налий підривному чарку! Вони її заробили». І комісар — ворог пияцтва — наливав з особливої сулії чарку безстрашним підривному, які повернулися з успішно виконаного завдання.

А зараз Марфа Тимофіївна стоїть трохи поодаль з жінками-куховарками і слухає комісара. Для неї ця хвилина урочиста, бо Омелян був не просто її чоловіком, а орлом, що поведе партизанський полк на ще один бій з німецькими фашистами.

На початку Вітчизняної війни Носівський райком партії залишив Омеляна Хахуда на підпільну роботу. Десь за тиждень після приходу окупантів Хахуда пішов на зв'язок з Чернігівським обкомом партії. Та потрапив у біду. На дорозі він наткнувся на гурт німецьких автоматників, і вони одвели його в колону військовополонених, яку гнали до Пирятина.

Хахуда добре знав натуру ще солдатів кайзера. А про гітлерівських солдатів годі й говорити. Вони вже встигли за перший місяць війни показати своє звіряче обличчя убивць. Треба втекти з полону. І якнайшвидше. При найменшій можливості.

Довжелезну колону полонених супроводжували по шляху автоматники й солдати з карабінами. Понад ровом стояло багато жінок, що вийшли з сіл подивитися, чи нема в тій нещасній шерензі близьких, односельчан. А деякі жінки вийшли просто дати голодним полоненим шматок хліба.

Одна жінка з дитиною на руках стояла біля самісінької колони. Хахуда протиснувся крізь натовп і став крайнім. Вона перехопила його благальний погляд і раптом віддала

йому на руки свою дитину. Хахуда вийшов з рядів. Мати дитини кивнула головою, куди йому йти далі. А коли він одійшов метрів на чотириста від колони, вона наздогнала його і взяла дитину. Жінка розповіла, як краще пройти, щоб не натрапити на німців.

— Спасибі, добра жінко! Я ніколи тебе не забуду. Я вже не полонений. Я солдат. І фашисти це відчують на своїй шкурі,— як клятву промовив ці слова Омелян Хахуда.

Повернувшись у Носівський район, Омелян Петрович Хахуда зустрівся з секретарем підпільного райкому партії Стратилатом Михайлом Івановичем. В ту пору носівські підпільники, як і багато партизанів інших районів, стали пробиватися на схід, до своїх. Але перейти лінію фронту не пощастило. Групи повернулися у рідні ліси. Кілька місяців переховувався Омелян Петрович Хахуда у сім'ї Красницьких. Потім установив зв'язок з підпільною групою Миколи Симоненка, якого добре знав ще до війни. Хахуда прийшов до Симоненка шостим. Так утворилося ядро Носівського загону.

— Де ми будемо діяти? — запитав Симоненко у Хахуди.— З чого почнемо?

— Будемо висаджувати ешелони ворога. Ми знаходимося біля залізниці. Тут наша й робота.

Партизанська група Хахуди і Симоненка налагодила міцний зв'язок із залізничниками. А ті повідомляли партизанам про цінні ешелони. Першою диверсією було знищення шести паровозів, які переганялися з Києва в Харків. Вибухівки ще не було, і партизани одгвинтили чотири рейки правого боку й одсунули їх так, щоб не помітив машиніст. Колія була пошкоджена на глибокому відкосі між станцією Носівка і Ніжин. Всі шість паровозів геть полетіли один на одного. До весни 1943 року, коли Носівський загін Симоненка і Хахуди приєднався до загону Бовкуна — Стратилата, підричники Симоненка пустили під укіс двадцять ешелонів.

В одному бою партизани Симоненка і Хахуди зняли з підбитого танка гармату й установили її на віз. За пропозицією секретаря Носівського райкому партії Михайла Івановича Стратилата перший постріл по ворогові здійснив комісар загону Хахуда. Цей постріл був не лише урочистий акт, а й випробування змонтованої на селянському возі гармати. Експеримент виявився успішним.

Цією гарматою партизанські артилеристи розбили паровоз, бронепоезд, з якого було знято ще дві гармати. Так виникла в Носівському загоні артилерійська батарея, яка нагнала немало страху на фашистів.

Тепер Носівський загін Симоненка і Хахуди став 2-м полком з'єднання «За Батьківщину».

Комісар говорить перед бійцями. А ті пригадують своїх товаришів, вчинки яких назавжди кожен збереже в своїй пам'яті.

Коли загін, уникаючи каральної експедиції, йшов за Десну, довелося залишити багато стариків, дітей і поранених партизанів. Цих людей замаскували в болоті. Разом з іншими жінками з пораненими була й медсестра Коваленко Олександра Гаврилівна. Фашисти не знайшли поранених, хоча й пройшли, стріляючи, поруч. Коваленко показала себе в ті критичні часи мужньою. Вона заспокоювала поранених, вселяла в них упевненість, що все обійдеться, що карателі не здогадаються пройти через це болото.

— Ви пам'ятаєте, як взимку четверта рота нашого полку прийняла на себе удар карального загону, давши змогу всьому з'єднанню одірватися на п'ять кілометрів. У тому бою наші партизани автоматним вогнем і гранатами набили карателів стільки, що фашисти весь день вивозили з лісу трупи. А скільки разів нам після того, як підривали ешелон, доводилося битися з каральними загонами?..

— Ми не забули, товаришу комісар! — відповіли бійці.

Хахуда говорив про старого селянина Покиньюбороду Сергія Павловича. Покиньюборода партизанів ще в роки громадянської війни. У 1918 році німці замучили батька Покиньюбороди. А взимку 1942 року фашисти наказали Покиньюбороді, щоб він повів карателів на табір нашого загону.

Сергій Павлович довго мовчав, почувши таке від своїх смертельних ворогів. Він знав, що це буде остання його подорож до лісу.

Покиньюборода сказав своїм ворогам:

— Я поведу вас. Але дозвольте сказати жінці, що я відлучуся з села.

Йому дозволили. Покиньюборода прийшов додому, переодягнувся в чисту білизну, надів свіжу сорочку і пішов до ворогів, святково вдягнений.

— Я готовий.

І він повів карателів. Та так, що їх помітили наші

партизанські секрети й встигли підбати про свою оборону. Покинборода завів фашистів у тряске болото, яке навіть узимку не замерзало.

— Ось тепер все! Звідси вам живими не вийти. А хто спробує, того доконають партизанські кулі,— сказав фашистам старий Покинборода.

Сергій Покинборода здійснив те, що в сиву давнину Іван Сусанін. Розлючені фашисти роздягли його, потім прив'язали до дерева й стали обливати болотною водою, яка відразу перетворювалася на лід.

— Скажи, як нам вийти?

Але даремно казилися ошалілі гітлерівці. Покинборода не сказав їм ні де партизани, ні як вийти з цієї пастки. Так, прив'язаний до дуба і покритий кригою, загинув цей чоловік з кришталевою душею і такою ж любов'ю до рідної землі.

Так віддав життя Сергій Павлович Покинборода, про якого партизанські поети складають вірші.

Григорій Падун та Іван Соловей поверталися із завдання і були убиті поліцаями. Наступного дня поліція Носівського району забрала сім'ю Падуна — жінку, трьох хлопчиків і дівчину — і закопали їх усіх живими в одну яму із загиблим чоловіком-батьком. Батька і матір Івана Солов'я розстріляли. Дружину партизана Кривші і двох дітей убили гестапівці. В партизана Худолія вбили дружину. Дитя, яке прожило тільки два тижні, гестапівець узяв за вушко і вистрілив у голову.

Всіх злочинів не перерахувати й за рік, так багато їх учинено німецькими фашистами та їхніми поплічниками. Командування Червоної Армії і Український штаб партизанського руху ставить перед нами завдання, що має стратегічне значення. Воно, може, найскладніше з тих завдань, що нами зроблені. Ось чому я сказав, що все нами пройдене — вчорашній день. Новий день вимагає більших зусиль від нас, більшої впертості. Попереду — Дніпро і Київ! Більшого водного рубежа вже не буде до самісінького Берліна. Нам треба захопити переправи й утримувати їх до приходу частин нашої армії. Втримати, що б там не було. Комуністи й комсомольці! Будьте і в цій операції прикладом безстрашся і сумлінного виконання обов'язку перед Батьківщиною, перед історією!

Вперед же! До Дніпра-Славутича, до Києва! Вперед, до нашої остаточної перемоги над гітлерівськими арміями!..

І партизани 2-го полку пішли захоплювати переправи біля села Сорокошиці. Фашисти кинули на плацдарм чималі сили. В бій вступили ворожі танки, авіація. Становище раз у раз мінялося — перемагали то партизани, то німецькі підрозділи. Поранених наших бійців, яких не встигли винести з поля бою, фашисти спалювали на вогнищах. Але батальйони й роти 2-го полку знову йдуть в атаку, вибивають ворога з плацдарму на правому березі. Особливо одчайдушно билися партизани роти командира Коби. Майже всі бійці цієї роти і командир загинули, але переправу втримали до підходу свіжих партизанських сил.

Такі запеклі бої тривали протягом тижня. Партизани 2-го полку під командуванням молодого командира Героя Радянського Союзу Миколи Симоненка і комісара Хахуди обороняли плацдарм одчайдушно. Дякуючи цій витримці, передові частини Червоної Армії перейшли на правий берег і погналі противника далі на південь і захід.

4

19 вересня командир з'єднання «За Батьківщину» Іван Бовкун дав наказ 1-му полку командира Шеверьова організувати дві переправи через Дніпро біля Доманитова. Наступного дня передові підрозділи 1-го полку з боєм форсували Прип'ять в районі Аташева, Крутняків, зайняли оборону і в жорстоких боях утримували її, поки переправлялися через річку, частини 70-ї і 322-ї дивізій.

А 21 вересня на переправу біля Теремців проти двох батальйонів 1-го полку фашисти кинули дуже великі сили. Партизанів з повітря атакувало 50 літаків. На березі не залишилося живого місця після такого жорстокого бомбардування. Але бійці 1-го полку з'єднання «за Батьківщину» відстояли переправу ціною 150-ти загиблих партизанів.

23 вересня 1-й батальйон цього полку зайняв позиції в районі Аташева на лівому березі Прип'яті, а 1-й батальйон 2-го полку укріпився на правому березі Прип'яті біля Штомиць і Клітовиць. Так була забезпечена переправа радянських військ у районі Чорнобиля. Безперервним потоком йшли радянські частини на правий берег Прип'яті. До 26 вересня на правий берег уже було переправлено п'ять тисяч червоноармійців з технікою.

Бойові операції на водних рубежах 1-го і 2-го партизанських полків з'єднання «За Батьківщину» високо оцінені командуванням військових частин нашої армії.

«Идучи з боями на захід, наші частини зустріли на своєму шляху велику організовану силу партизан з'єднання «За Батьківщину», які своїми діями сприяли швидкому форсуванню річок Десна й Дніпро частинами дивізії.

2-й партизанський полк організував допомогу передовим нашим частинам, які форсували річку Десна, і тим самим забезпечив успішне переслідування ворога, який відступав.

Особливо велику допомогу 2-й полк подав під час другої зустрічі на Дніпрі. Партизани силами своїх людей і транспорту допомогли в доставці лісоматеріалів і в організації засобів для переправи.

За подану допомогу, умілу організацію дякуємо партизанам 2-го полку та їхнім командирам, які приділили багато уваги частинам, що форсували Дніпро, особливо командирові полку тов. Симоненку М. Д., комісарові полку Хахуді О. П. і начальнику штабу полка тов. Ярмоленку М. К.

Прощаючись, бажаємо вам, товариші партизани, дальших бойових удач у спільній справі по вигнанню німецьких загарбників з нашої Батьківщини.

За подану допомогу велике гвардійське спасибі.

Командир частини
гвардії капітан Соловйов».

Дії всього з'єднання відзначені командуванням 17-го стрілецького корпусу.

«Український штаб партизанського руху, тов. Строкачу.

Через Десну і Дніпро з'єднання «За Батьківщину» повністю забезпечило переправу бойових частин 17-го стрілецького корпусу.

Генерал-лейтенант Бондарев».

23 вересня 1943 року з УШПР була надіслана така радіограма командирам полків і батальйонів з'єднання «За Батьківщину»:

«Тов. Бовкуну.

Вітаю партизанів і партизанок вашого з'єднання з виконанням винятково важливого бойового завдання, яке

поставлене Ставкою перед українськими партизанами,— захоплення переправ через річку Дніпро для переходу Червоної Армії на правий берег Дніпра.

21 вересня 1943 року».

5

Операцію по забезпеченню двох переправ для частин Радянської Армії в районі Переяслава готувало кілька партизанських загонів на Лівобережжі під загальним оперативним командуванням Олександра Тканка, який був десантований партизанським штабом при 3-му Українському фронті.

Біля одної з переправ у районі Черкас на лівому березі скупчилися ворожі військові частини — багато грузовиків, бронетранспортерів, мотоциклів, возів. Німецькі офіцери намагалися перекричати один одного й довести, що саме він, а не хто інший, має право першим переправитися на західний берег ріки. На березі галас і суетола.

Та ось до переправи примчала легкова машина «опель-адмірал». В машині німецький полковник і майор у супроводі охорони.

Полковник вийшов з «опеля» і, оглянувши переправу, став кричати на офіцерів і лаяти їх. Офіцерство притихло, зиркаючи невдоволено на полковника та майора.

А полковник продовжував:

— Ви збилися тут, неначе отара овець! Боягузи! Панікери! Через таких вояк, як ви, доводиться відступати. Пане майор! Запишіть їхні частини. Я буду доповідати ставці!

Офіцери зовсім опустили голови.

— Я цього так не залишу! — репетував розлючений полковник.— А зараз машини, обози — геть звідси! Першими переправлятимуться на правий берег танки. Ясно?

— М... ми... — заїкнувся один з офіцерів.

— Одведіть свої частини у ліс за три-чотири кілометри. Там ждіть дальших розпоряджень! — наказував німецький оберст.— Добре замаскуйте техніку, щоб не помітили більшовицькі авіатори!

Серед офіцерства пронісся гомін. Дехто хотів заперечити панові оберсту. Все-таки ці військові частини дісталися до берега першими, і раптом одійти на три-чотири кілометри! А танкової колони ще й не чути.

— Мовчати! Не перечити. Танки насамперед! Це наказ вищого командування!

І весь берег знову закопошився. Грузовики, бронетранспортери, мотоцикли, коні з возами повертали назад у ліс. Гурчання моторів, вигуки офіцерів, лайка — все, що й буває біля переправ, коли противник наступає на п'ятки. А тут цей полковник з своєю танковою колоною!

«Опель-адмірал» поїхав від берега з полковником, майором і охороною. А через півгодини після їхнього від'їзду по лісові, де скупчилися німецькі автоколони й обози, ударила радянська артилерія, гвардійські міномети. Вогонь був густим і влучним. З великого скупчення техніки і людей на лівому березі майже нічого не залишилося. Переправлятися на той бік Дніпра було нікому.

Ось чого вартий візит на «опель-адміралі» командира партизанського з'єднання Олександра Тканка, який був одягнений у форму німецького майора, старшого лейтенанта партизана Роберта Клейна, котрий був у формі німецького полковника, і переодягнених партизанів.

Доповівши артилеристам і мінометникам про координати скупчення німецьких бронетранспортерів, грузовиків і мотоциклістів, «полковник» і «майор» з охороною помчали далі на схід зустрічати колони фашистських військ.

На шляху екіпаж «опель-адмірала» знищив штабний автобус з двадцятьма офіцерами. Автобус Тканко доставив у штаб фронту полковникові Асмолову. Полковник сказав сміливцям:

— Спасибі за службу! Я доповім в УШПР про вашу сьогоднішню операцію.

Передавши автобус штабу, Тканко, Клейн з трьома автоматниками повернулися в Переяславські плавні, в розташування свого загону. Того ж дня до Дніпра підійшли розвідники регулярних частин наших військ.

22 вересня о 17 годині в табір партизанів Тканка прибув начальник штабу 6-го танкового корпусу і попросив партизанів допомогти корпусу форсувати Дніпро.

На нараді командирів було вирішено, що партизани до підходу піхотних частин в ніч на 23 вересня займуть село Григорівку на правому березі, організують переправу. Весь бензин, що був на партизанських базах, передається арміям. На весь час бойових дій по організації переправ і закріпленню плацдарму на правому березі Дніпра партизани дають військовим частинам провідників.

120 партизанів під покровом ночі перепливали на човнах і раптовим ударом захопили Лукавицю. За ніч партизани з допомогою місцевих жителів підтягнули 15 дубів, шість понтонних човнів і на ранок переправили на правий берег багато автоматників і легку артилерію. А ввечері плацдарм в районі Григорівка — Лукавиця був закріплений регулярними армійськими частинами.

В бою за села Григорівку і Лукавицю загинуло 26 партизанів. Малесенький п'ятачок під Григорівкою поклав початок Букринському плацдармові радянських військ на правому березі Дніпра.

Одночасно партизани продовжували наступ на південь від Переяслава, перерізаючи шлях до переправ противнику. З'єднання Тканка розгромило ворожий гарнізон в райцентрі Хоцьки, затримуючи рух противника до дніпровських переправ і підставляючи ворожі частини під удари Червоної Армії.

Олександрю Тканку і Роберту Клейну, німцю, уродженцю міста Енгельс, за героїзм і винахідливість у боях в районі дніпровських переправ на південь від Переяслава Указом Президії Верховної Ради СРСР було присвоєно звання Героїв Радянського Союзу.

Розділ другий

1

В дні наступу радянських військ до Дніпра з'єднання київських партизанів у складі шести батальйонів своїми діями відтягувало на себе значну кількість військових частин ворога. Проти партизанів в районі Фастова, Білої Церкви, Богуслава фашисти раз у раз організовували каральні операції. Незважаючи на тяжке становище на фронті, гітлерівці, щоб блокувати дії партизанів, змушені тримати в районі Фастова чималу кількість своїх солдатів й весь час посилювати охорону Фастівського залізничного вузла і залізниць Фастів — Київ, Фастів — Біла Церква.

Вже на початку 1943 року підпільні організації Димерського, Бородянського, Розважівського, Новошепелицького, Чорнобильського та Іванківського районів на північній захід від Києва і підпільники Бишівського, Васильківського,

Фастівського, Білоцерківського, Сквирського, Богуславського, Таращанського, Медвинського районів на південному заході і півдні області утворюють партизанські загони, район дій півкільцем охоплював Київ. Ось чому дуже важливо було розгорнути партизанські дії навколо Києва й особливо в південно-західній і південній частині області, де немає великих лісових масивів, а тільки паркові ліси, де переважає степова зона і де знаходиться такий залізничний вузол, як Фастів, і залізничні ділянки з Фастова на Вінницю, на Білу Церкву й Смілу, на Київ.

Створення поблизу Києва міцних, боєдатних загонів було доручено Центральним Комітетом КП(б) України товаришам Ковпаку, Рудневу і Сиромолотному ранньою весною 1943 року, коли з'єднання Ковпака рейдом прийшло на територію Київської області. В рішенні ЦК КП(б) України говорилося:

«Для оперативного керівництва підпільними партійними організаціями, бойовими групами і партизанськими загонами в районах Київської області затвердити штаб керівництва в складі: начальника штабу тов. Ковпака, членів штабу тт. Руднева і Сиромолотного. Всі партійні підпільні організації, бойові групи і загони, які не мають зв'язку з центром, підкоряються штабові керівництва».

Сидір Артемович Ковпак і члени штабу знайомилися з командирами і комісарами бойових груп і загонів, провели велику організаційну роботу. Її результатом і стало створення з'єднання київських партизанів.

Командиром з'єднання був призначений Хитриченко Іван Олександрович, комісаром Пікалов. Пізніше Український штаб партизанського руху призначив комісаром цього великого з'єднання уповноваженого ЦК КП(б) України Чепурного Івана Федосійовича.

З'єднання Хитриченка об'єднало понад двадцять місцевих партизанських загонів Київщини, в тому числі 4-й батальйон, в склад якого увійшли Фастівський, Бучанський і Васильківський загони, а також 6-й батальйон, утворений з Богуславського, Медвинського і Миронівського загонів.

4-й і 6-й батальйони знаходилися на найважливішій комунікації, що сполучала Київ з півднем і південним заходом. Ці два батальйони діяли у виключно тяжких географічних умовах, і тому на їх бойовій роботі треба зупинитися.

Влітку 1941 року в бою під селом Павлівкою на Білоцерківщині був тяжко поранений і контужений старший

лейтенант Червоної Армії Антон Грисюк. Але в госпіталь пораненого відправити не пощастило. Санітари й поранені потрапили в оточення. Грисюка взяла до себе родина Савченка Степана Яковича з села Кошіївка Фастівського району. Згодом пораненого Грисюка забрав рідний брат Петро, інвалід праці, без руки. Петро Грисюк служив у лісництві на хутарі Вишняки. Ще хворим Антон Грисюк думав про підпільну боротьбу з фашистами. Його однодумцями й співниками у цій боротьбі стають його брати Петро та Микола. В лютому 1942 року група Грисюка виросла до двадцяти чоловік. Так створилося перше ядро майбутнього загону.

Тої ж весни в село Дорогинку прибув колишній секретар комсомолу Ленінського району Києва Федір Павлов. Він улаштувався у лісництві бондарем і з військовополонених створює групу. Павлов з товаришами одразу ж починають збирати зброю, боєприпаси. Незабаром він зустрічається з Антоном Грисюком, і вони об'єднуються в організацію.

Залишивши частину підпільників у селі, Грисюк і Павлов у 1943 році з бойовою групою вийшли в макарівські ліси.

Тим часом у лісі вже була група з двадцяти чоловік на чолі з батальйонним комісаром Гнатом Іванниковим. Цих людей Іванников підготував у селах Томашівка і Ярошівка. Бійці Іванникова розгромили куш поліції, спалили Веприківський лісопильний і смологінний заводи, безперервно знищували телефонний зв'язок між селами Фастівського, Бишівського і Брусилівського районів. Серед організаторів підпілля в селі Томашівка був і професор медицини Буйко Павло Михайлович.

У травні 1943 року бійці комісара Іванникова і група Грисюка й Павлова утворили загін імені Кармелюка. Це був новий крок для створення 4-го батальйону.

Батальйон сформувався через місяць. Командиром його став Іван Дмитрович Дубинін, а комісаром Григорій Григорович Кухар. Після того, як в бою був убитий Дубинін, представники загонів призначили командиром політрука Шміля Мукагова.

За кілька днів до початку Вітчизняної війни Шміля Мукагова обрали секретарем райкому партії в одному з районів Північно-Осетинської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Молодий секретар їздить по гірських

аулах, проводить мітинги, закликає джигітів іти до Червоної Армії, закликає земляків посилювати допомогу фронту. Осетинські чабани іноді з докором дивилися на молодого, сильного Мукагова. Вони не знали, що він подав заяву в обком партії ще в перший день війни, щоб його послали на фронт.

І ось 26 червня Шміль Мукагов на пероні вокзалу попрощався з дружиною, п'ятирічною донькою і поїхав на захід.

Мукагов не міг бути дома в такий грізний для всіх народів Радянського Союзу час, бо всім серцем Шміль був патріотом. З десяти років він наймитував у куркуля, заробляв для всієї сім'ї, бо батько помер на заробітках. Комсомол послав Шміля Мукагова в фабзауч, потім на робітфак. Односельчани обрали Мукагова головою сільської Ради. Потім він працював секретарем райкому комсомолу. То був тяжкий час. Бандити вбивали комсомольців. Мукагов не раз одержував записки з чорними черепами. Але комсомольців не залякати ні записками, ні кинджалами, ні пострілами. Комсомольці й самі були озброєні і чергували на гірських луках, охороняючи табуни коней. Вночі виникали сутички з бандитами, і постріли луною відгукувалися в горах до самого ранку.

В 1941 році Мукагов їде назустріч пострілам, що вже гримлять на українській землі.

Понура осінь. Відступ. Переправу весь час обстрілювали німецькі артилеристи й мінометники. Через міст ніяк не пройти нашим підрозділам. Мукагова покликав якийсь полковник і запитав:

— Ви комуніст?

— Так.

— І це ваш батальйон?

— Наш.

— Тоді заткніть пельку німецьким артилеристам!

За годину фашисти замовкли. Наші війська продовжували переправлятися на східний берег. А батальйон під командуванням політрука Мукагова вибивав німців з села Дернівки. Бійців в атаку вів політрук Мукагов. Він навіть не признався, що тяжко поранений у бедро. Під час атаки Мукагов стік кров'ю.

Його винесли товариші, а потім всі й потрапили в полон.

Полонених замкнули в хліві. Але лікар Микола Козав, дізнавшись, що серед них є поранені, прийшов туди, зробив

операцію Мукагову і перев'язав рани іншим пораненим бійцям. Того ж дня Одарка Дармостук з села Черкас Васильківського району взяла з табору Мукагова, ніби він був її чоловік.

Коли Мукагов одужав, то пішов працювати на млин біля залізничної станції у Василькові. Млини обслуговували полонені, і вся територія млина була обнесена колючим дротом. Були там і цивільні люди, яким тепер вважався і Шміль Мукагов.

Товариші бачили, що цьому високому худому чоловікові важко поратися біля мішків з зерном і борошном, бо рана ще давала себе знати. Робітники влаштували Шаміля, як називали вони Мукагова, на склад.

Робітники, котрі працювали на млині, заснували підпільну організацію, в яку увійшли Павло Бубнов, Іван Дубинін, Костянтин Яремченко, Іван Лейман, Дмитро Сумароков. Явочна квартира була на території млина у технорука Шелестуна. Зв'язківцем між підпільниками став шістнадцятирічний Микола Статін, кмітливий і спритний хлопчина. Статін тримав зв'язок з Павлом Торським і Самараєм, які слухали радіопередачі з Великої Землі й писали листівки до населення.

Скоро підпільна організація стала нараховувати кілька десятків чоловік. Підпільники доручили Мукагову втертися в довір'я до шефа млина Ганса Прюллера. Тим часом Прюллер сам шукав такого, який міг би бути очима й вухами серед робітників млина й полонених, бо знав, що підпілля вже діє. Око шефа впало на Шміля, «азіата», який міг бути невдоволеним Радянською владою. Мукагову вдалося взнати для товаришів цінні відомості у Прюллера. Та як не маскувався Мукагов, його заарештували гестапівці.

На допитах його нещадно били. Як розповідав Іван Бабин, який сидів з Мукаговим в одній камері, Шміль по три доби стояв на колінах, бо не міг ні сісти, ні лягти. На його тілі не було живого місця. Але мужній і гордий, як гірський орел, син Осетії, й стоячи на колінах, був незламним і високим у своїх мріях, у своєму бажанні мстити гітлерівському фашизмові.

У гестапо так нічого й не домоглися від Мукагова. На прохання шефа млина Прюллера, його випустили з тюрми через три тижні.

Мукагов вийшов з тюрми, щоб продовжувати боротьбу — знищувати ешелони й мости під Фастовом і

Радомишлем, щоб вбивати окупантів під Мотовилівкою і Дорогинкою...

Щоб завдати ударів по Фастову, 4-й батальйон Мукагова й Іванникова обрав місцем дислокації ліси біля сіл Дорогинка, Пришивальня і Кошіївка. Своїми діями батальйон ліквідував вплив окупаційних властей у десятках сіл, не давав виганяти радянських людей у Німеччину, зривав заготівлю сільськогосподарських продуктів, паралізував роботу на лісорозробках.

Ще в 1942 році у висілку Борова Фастівського району згуртували підпільну групу Віктор Головка і Микола Панасик. В групу увійшли Дмитро Соколов, Георгій Босий, Марія Крюковська, Лариса Дідківська, Іван Сагін, Андрій і Раїса Гриценки. Панасик полагодив радіоприймач, і підпільники стали слухати передачі з Москви. Група вела не лише інформаційну роботу серед населення, а й розбивала німецькі грузовики, виводила з ладу сільськогосподарські машини, перешкоджала окупантам вивозити хліб до Німеччини. Згодом група Головка — Панасика влилася у Васильківський загін. Микола Панасик і Лариса Дідківська залишилися в Боровій як розвідники від загону.

Бійці боровської групи одразу ж зарекомендували себе в бойових операціях. Віктор Головка став одним з кращих розвідників. Якось на станцію Мотовилівка прибув поїзд з карателями. Про це завчасно доповів командуванню загону Головка, і наші бійці влаштували засаду. Більшість бійців стріляло по фашистах з одного флангу. Віктор Головка викопав собі окоп на протилежному боці колії. Ворожі солдати, втікаючи, бігли прямо на Головка. А Віктор стріляв влучно. Після бою він приніс трофеї — десяток автоматів, і став героєм дня, бо у партизанів на той час було мало автоматів, а цю зброю хотів мати кожен...

Немало ризикованих завдань виконував у Васильківському загоні Павло Торський. Торський зустрічався вічно з ворогом ще в перші тижні війни. Під час оборони Києва у серпні 1941 року біля Віти-Поштової він був тяжко поранений і його підібрали жителі села. Тільки через два місяці Торський зміг піднятися. Він переїхав до Василькова й там став членом підпільної групи. У партизанському загоні Торський був у, розвідці, брав участь у диверсійних операціях на залізниці.

Якось Торський доповів командирові загону Героєві Радянського Союзу Антону Грисяку і комісарові Дмитру

Сумарокову про те, що по залізниці пройде ешелон з солдатами. Мін на той час загін з Великої Землі не одержував, і Грисюк та Головка вирішили приготувати заряд самі. Вони взяли німецьку ручну гранату з довгою ручкою, вмонтували її у ящик і обклали толовими плитками. Зверху прибили кришку. Ручну гранату з'єднали з телефонним кабелем завдовжки сімдесят метрів.

Ешелон з солдатами було підірвано.

Говорячи про патріотів Васильківського загону, згадаймо й Марію Крюковську. Ця дівчина виносила з поля бою й подавала першу допомогу пораненим. Коли ж поранених не було, вона воювала нарівні з усіма. Комсорг загону Петро Ковшевацький був поранений у голову. Маруся кинулася йому на допомогу, та ворожа куля звалила відважну санітарку.

У ту пору фашисти заарештували партизанських розвідників у Боровій Миколу Панасика і Ларису Дідківську. На допитах підпильники трималися мужньо. Під час очних зустрічей заперечували свою належність до партизанів і говорили, що не знають одне одного. Фашисти присудили Панасика і Дідківську до страти і одвезли їх у Бабин Яр.

Микола Панасик уже стояв у шерензі смертників, яка чекала розстрілу, та раптом катам знадобилися люди, щоб прибрати трупи тисяч, уже розстріляних.

Фашистські звірі намагалися замести сліди своїх кривавих злочинів. Панасик разом з десятками інших в'язнів потрапив у команду по спалюванню трупів.

То була тяжка, жахлива, нелюдська робота. Серед мертвих, яких привезли «душогубкою», Микола упізнав і труп свого вірного товариша по підпіллю Лариси Дідківської. Ще не так давно їх обох допитували гестапівці, але вони ні слова не сказали про своїх товаришів у лісі і в Боровій. В ті хвилини Панасик посивів. Та все ж знайшов у собі сили, щоб боротися. Він згуртував навколо себе групу полонених. Товариші вирішили втікати, незважаючи ні на що. «Краще померти, втікаючи, ніж чекати смерті в Бабиному Яру!» — цим жив Панасик і його товариші.

Темної осінньої ночі в'язні рушили в останню для більшості з них тяжку дорогу.

По них стріляли кулеметники, за ними гналися солдати з собаками, дорогу їм перетинав колючий дріт. В'язні гинули десятками од куль, їхні тіла рвали на шмаття собаки.

Та люди, котрі ще залишалися живими, бігли далі й далі, щоб боротися, щоб помститися фашистам за Бабин Яр.

І Микола Панасик таки втік — дістався до свого партизанського загону. Товариші не пізнали його: він був схожий на привид. Та в кволому тілі Панасика ще знайшлися сили, щоб продовжувати боротися з фашистськими катами. А по війні Панасик як свідок дав свої свідчення судові над фашистськими заправилками в Нюрнберзі.

2

24 липня 1943 року 4-й батальйон отримав наказ штабу з'єднання вийти рейдом в район Радомишля для участі в розгромі комунікацій і гарнізону міста. Того ж дня батальйон вирушив у похід.

Загони йшли різними маршрутами. На Васильківський загін ранком напала поліція і жандармерія з Брусилова, підтримана німецькими мінометниками. Напад цей був раптовий. Про впертість брусилівської поліції в сутичках з партизанами вже відомо давно. Ці запродавці й злочинці мали за свою підлу службу подяку від самого фюрера, і тому банда брусилівських поліцаїв завжди добре озброєна автоматичною зброєю і мінометами.

Влучним вогнем васильківські бійці вбили кілька десятків поліцаїв, а молодий партизан Олександр Гордецький пострілом з карабіна поклав самого начальника жандармерії Гофмана. Бій під селом Фасова точився довго. Партизани вирвалися з кільця. Але вже йти на виконання завдання штабу з'єднання не змогли. Загін повернувся під Фастів.

Але два загони 4-го батальйону — Бишівський і Фастівський — пройшли через ворожі заслони і біля Радомишля з'єдналися з іншими формуваннями київських партизанів і взяли участь у бойовій операції.

Гарнізон Радомишля нараховував понад 1000 ворожих солдатів. Командування з'єднання виділило для операції півтори тисячі партизанів, в тому числі і загін кіннотників імені Котовського.

4 серпня о 24 годині партизани увірвалися в Радомишль і після бою, який тривав годину, оволоділи містом. Недобитий гарнізон був розсіяний. Партизани визволили з тюрми 70 ув'язнених радянських людей, знищили вузол

зв'язку, радіовузол, електростанцію, водокачку, ливарний завод, два гаражі, сінопункт, німецьке підсобне господарство, склад з паливом. Підричники зірвали міст через Тетерів довжиною 480 метрів. В цій операції відзначився взвод Арсена Орленка, кулеметник Петро Сиченко.

Ранком партизанські загони і батальйони Київського з'єднання, вишикувані в колони, з піснею покинули місто.

Ця смілива операція паралізувала рух по шосейній дорозі Житомир — Київ. Вона примусила німців кинути на прочісування лісів кілька тисяч солдатів військових частин і поліції. І ця каральна експедиція не мала успіху.

Український штаб партизанського руху виніс подяку всім командирам і партизанам Київського з'єднання, які брали участь у розгромі ворожого гарнізону і комунікацій Радомишля.

Після виконання цього завдання два загони 4-го батальйону повернулися на південь, у свій район, з великими трофеями.

Здобута в боях з окупантами зброя допомогла розгортанню боротьби на ґрунтових дорогах, на залізниці. Партизанські загони 4-го батальйону щодня обстрілювали військові ешелони ворога на перегонах Фастів — Боярка, Фастів — Біла Церква. Підривали поїзди з живою силою ворога.

На річці Ірпінь партизани знищили кілька мостів.

А двадцять років тому, у 1923 році, мости у Соснівці і Макарові будував тесляр, потім десятник, Гнат Іванников, нині комісар 4-го батальйону. І ось знову він зустрівся з мостами. Гнат Михайлович знайшов навіть тесані ним колоди! Тільки цього разу мости треба було знищувати, щоб затримати рух автотранспорту ворога.

Не дивно, що після таких операцій фашистське командування кидало на партизанів свої військові частини. Фронт тепер уже був недалеко, і кожна тисяча ворожих солдатів, послана на партизанів, впливала на стабільність лінії фронту, на міць німецької оборони. Але іншого виходу у ворога не було. Київські партизани стали настільки загрожувати близьким тилам фашистів, що ті раз у раз на три-чотири дні посилали на партизанів по кілька тисяч карателів. Нерідко для організації нової облави на станціях між Фастовом і Мотовилівкою розвантажувалися одночасно по три-п'ять ешелонів німецьких військ. Ці підрозділи разом з гарнізонами фашистів, каральними групами СС,

жандармерією і поліцією Фастова, Бишева, Василькова, Білої Церкви нараховували чималу кількість солдат. Всюди, і навіть на околиці Києва, фашисти влаштовували засади на партизанів.

Командування 4-го батальйону вирішило влаштувати контрзасаду на ворожий загін з 200 чоловік у лісі біля станції Мотовилівка. На допомогу оточеним фашистам прийшло підкріплення з півтисячі солдатів і поліцаїв. Але партизани вже встигли розгромити раніше оточену колону ворога. В цьому бою загинув і перший командир 4-го батальйону Іван Дубинін.

30 серпня група партизанів на чолі з начальником штабу батальйону Героєм Радянського Союзу Грисюком розгромила куш поліції в Оленівці. Поліцаї цього села завжди були провідниками у карателів. В бою відзначилися Грисюк, Павлов, комісар батальйону Іванников, розвідник Калембет і боєць Туловський.

31 серпня під керівництвом командира батальйону Мукагова Васильківський, Фастівський і Бишівський загопи вчинили напад на Бишів. Партизани заблокували комендатуру, військову охорону складів. Були розгромлені важливі об'єкти, база постачання, спалений маслозавод.

Таких операцій батальйон провадив дуже багато і майже без втрат. Саме за такі бої в райцентрах малими силами, представники ЦК КП(б) України й Український штаб партизанського руху, й говорили, коли перебували у партизанських загонах на півночі України. Ми також говорили, що такі операції дадуть ефект тоді, коли буде поставлена добре агентурна розвідка.

Ця розвідка була на висоті в 4-му батальйоні з'єднання. Немало попрацював для створення розвідувальної сітки один з ініціаторів партизанської боротьби у Фастівському районі Федір Павлов і керівник підпільної групи Петро Резниченко.

В багатьох вдалих операціях 4-го батальйону брав участь і шістнадцятирічний розвідник Микола Статін.

Майже безперервні сутички з карателями «поїдали» партизанські боеприпаси. В кінці жовтня настала необхідність будь-якою ціною добути патрони для гвинтівок і трофейних автоматів. Командир батальйону Мукагов вирішив відрядити у Васильків Колю Маленького — Статіна, який уже не раз виконував подібні завдання.

— Коля! Ти повинен пройти у Васильків. Зустрінешся

з Самараєм. Передай рішення штабу. Треба доставити в ліс зброю і боєприпаси. Машину знайдете на місці. Сам розумієш, що без патронів ми пропадемо. А йти приймати радянський літак у штаб з'єднання не з руки, далеко.

— Я піду.

Комісар Іванников, начштабу Грисюк, комісари Сума-роков і Яременко, які були при цьому присутні, попередили хлопця, щоб той був обережним.

Ранком, переодягнений у жіночу одягу, Микола Статін був уже у Василькові.

Біля явочної квартири Микола побачив свого рідного батька, але той не пізнав переодягненого сина, аж поки Микола не заговорив до нього. Батько розповів про обстановку у місті, і син пішов.

На квартирі у Зиміна й відбулася зустріч з підпільниками.

Микола залишився чекати вечора, а товариші пішли на виконання завдання.

Частина боєприпасів і зброї у них уже була зібрана в одному місці. Але підпільники вирішили роздобути ще зброї і припасів з складу поліцаїв. Така можливість була.

Але трапилося непередбачене. На цю квартиру по якомусь доносу прийшли німецькі жандарми. Будинок був оточений.

Становище, в яке потрапив юний розвідник, скрутне. У кімнаті робили обшук жандарми, нищпорили попід ліжками, у закутках, у ящиках столу. На подвір'ї розмовляв з вартовими німецький офіцер. Миколину долю могли вирішити якись секунди. Треба якось діяти. У Миколи був пістолет ТТ, знайдений ним ще в липні 1941 року. З цим пістолетом хлопець не розлучався ось уже два роки. І поки що німці не знають, що цей непоказний на вид, малорослий хлопчина має зброю.

Вирішено. Микола розбив ногою вікно. Німці кинулися до розбитої шибки. А він стрибнув у протилежний бік і вискочив у двері на подвір'я.

Майже одночасно пролунало два постріли. Партизан стріляв з пістолета в офіцера, а той в нього. Хапаючись руками за груди, фашист упав. Микола перестрибнув через паркан і, супроводжуваний пострілами, зник між людьми, які були на базарі.

Статін зупинився аж у Пісках. Але надвечір він повернувся у Васильків.

Підпільники використали переполох біля базару на свою користь. З допомогою Лілії Краховець, яка працювала в гебітскомісаріаті і була одною з активних бійців підпілля, наші патріоти забрали на складі, з якого постачалася боеприпасами поліція, багато патронів, гвинтівок і вивезли все це в надійне місце.

А вночі з млина шофер-партизан і Микола Статін пригнали автомашину. На грузовик була навантажена вся зброя і патрони. Незабаром автомашина в супроводі групи підпільників, які з цього дня стають бійцями загону, поїхала околицями, глухими дорогами до лісу.

Опівночі штаб 4-го батальйону одержав трофейну зброю і боеприпаси. Молодий розвідник Микола Статін з честю виконав і це складне завдання.

3

Після знищення партизанами трьох гестапівських офіцерів, які їхали з Києва на Бишів легковою машиною, гестапівці організували нову облаву в районі сіл Пришивальня, Томашівка, Ярошівка, Соснівка, Кошіївка. До Дорогинського лісу фашисти послали багато карателів. Командування батальйону вирішило одночасно бити по карателях у різних місцях, щоб створювалося враження широкого фронту партизанських позицій. Батальйон розчленився на дрібні, маневрені групи, які роззосередилися по всьому лісі.

Фашисти оточили ліс. Після інтенсивної артилерійської і мінометної підготовки карателі вирушили трьома шеренгами, одна за одною. На лісових дорогах, на просіках з'явилися броньовики, кілька танків, партизани знали, що допомоги їм чекати ні від кого, і тому кожен бився за трьох, за десяткох.

В цьому бою партизанів врятувало те, що вони розділилися на дрібні маневрені групи. Вже перша шеренга ворога була дружно зустрінута вогнем з кількох сторін. Партизани вже звикли до розривних куль ворога. Ці кулі вибухали, зачіпаючи навіть гілочки. Шум від них величезний, діє на психіку. Але наші бійці вже загартували свої нерви.

Виняткову мужність і витримку проявили в бою з карателями командир батальйону політрук Шміль Мукагов, начальник штабу старший лейтенант Смирнов, командир

розвідки Шамрай, командир Бишівського загону Михайличенко і командир взводу Кірі. Фашисти оточили п'ятірку командирів. Нерівний бій тривав кілька годин. Кожен партизан був по кілька разів поранений, і кожен продовжував битися з ворогом до самого вечора. Командир батальйону Мукагов мав десяток осколочних ран.

Коли зовсім стемніло, карателі помилково розпочали стрілянину між собою. Спершу пролунали поодинокі кулеметні черги. А потім з двох напрямків застрочили кулемети поблизу окопів п'ятох партизанів. Товариші порадилися і вирішили пробиватися в село, використавши стрілянину, що здійнялася між карателями.

Шамрай, Михайличенко, Смирнов і Кірі поповзли, тягнучи на плащ-палатці тяжко пораненого командира батальйону.

Мукагов навіть не стогне. Він такий же, як і герой повісті Льва Толстого Хаджі-Мурат, земляк Шміля Мукагова, живучий, незламний, хоч і весь у кривавих ранах.

— Ми все одно вийдемо! — шепотів Мукагов, коли захекані поранені товариші зупинялися перевести дух, поправити пов'язки на своїх ранах.

— Вийдемо!

І вони вийшли до групи партизанів. В цьому їм допомогли темрява, перестрілка, що зчинилася між самими карателями, і велика воля до перемоги, впевненість у себе, якою завжди жив їхній командир Мукагов і вони самі.

На ранок люди сказали партизанам, що Мукагов, Смирнов, Шамрай, Михайличенко і Кірі в учорашньому бою вбили понад сто гітлерівців. Тепер командиром батальйону став старший лейтенант Антон Грисюк.

Та ось не стало боєприпасів. Командування батальйону дало наказ вночі дрібними групами вийти в населені пункти. Іншого порятунку не було. Вся надія на місцевих жителів. І ця надія справдилася. Люди сховали партизанів у хлівах, на горищах, в погребках:

Коли ж фашисти зняли облогу лісу, партизани покинули села і стали продовжувати бойові дії проти німецько-фашистських військ.

В дуже складних умовах степу і невеликих лісів перебував і 61-й батальйон Київського з'єднання в складі Богуславського, Миронівського і Медвинського партизанських загонів. 6-м батальйоном командували Іван Нужний, один з організаторів підпілля в Чеповецькому районі, і комісар

Михайло Нікітенко, який залишився у ворожому тилу пораненим у голову, а одужавши, теж боровся проти окупантів у підпільній організації.

6-й батальйон як бойова одиниця народився в бою з'єднання під Радомишлем. Батальйон здійснив рейд у Богуславські паркові ліси і відтоді майже безперервно переслідував силами німецьких карателів. За півтора місяця 6-й батальйон витримав двадцять облав, відтягуючи на себе чималу кількість ворожих солдатів регулярної армії, а також місцевих військових і поліцейських гарнізонів.

В одному з боїв карателі хотіли взяти в полон пораненого лікаря Івана Маркова, недавнього бійця підпільної групи професора Буйка. Марков вже готовий був пристрелитися, як раптом на тих, що переслідували партизана, дружно полетіли гранати. Це група командира Нужного виручила свого лікаря. Маркову пощастило вийти в поле. А тридцять партизанів з Нужним одійшли по рову, в якому було по пояс води. Цей рів і збив вівчарок зі сліду, а надвечір карателі припинили операцію.

В урочищі Гапчине фашистські карателі знову оточили групу партизанів 6-го батальйону. Одинадцять поранених бійців потрапили до рук гітлерівських солдатів. Гестапівці не збиралися направляти партизанів у госпіталь для військовополонених. Ні. Вони запалили величезне вогнище і, як середньовічні інквізитори, спалили напівживих одинадцять партизанів за кілька днів до своєї ганебної втечі з Богуславщини! А трохи раніше в цьому ж лісі кати живою закопали в землю комсомолку з села Михайлівки Марину Гризун, партизанку-зв'язківця.

Ганьба вам, гітлерівці! Ви боїтеся навіть наших поранених, ви боїтеся навіть убитих. І ви палите тіла наших синів і дочок на вогнищах. Ви боїтеся духу нашого. Як писали англійський генерал Ч. О. Діксон і доктор О. Гейльбрунн: «Німці були майже безсилі в боротьбі проти партизанів. Навіть такий в'юнкий чоловік, як «доктор» Геббельс (він любив, щоб його так називали), не знав, як боротися з цією загрозою. Привид Маркса виявився сильнішим живого Геббельса». Ганьба вам, фашистські подонки Гітлера і Геббельса, за спалених одинадцять поранених партизанів 6-го батальйону, за закопану живою в землю Марусю Богуславку 1943 року — Марину Гризун.

Буде вам розплата! —
Ліс старий гуде,—

Це слова з пісні, складеної молоддю Богуслава над могилою Марини Гризун і могилою одинадцяти спалених партизанів.

І знову... І знову каральний похід...

Біля села Бисайки фашисти схопили дев'ятнадцятирічного партизана Василя Синицина. Кати допитували його, де партизани Нужного і Нікітенка. Юнак мовчав. Тоді вони повикручували йому пальці. Потім вуха. Потім садисти одкрутили носа. Та партизан не виказав своїх побратимів. Тоді годованці «доктора» Геббельса стали вибивати у хлопця зуби — з фашистською педантичністю зуб через зуб, щоб більше мук принести цьому незламному синові комсомолу.

— Де партизани?

— Навкруг вас, всюди, — така була відповідь Василя Синицина.

Потім кати, як останні боягузи, вирвали у комсомольця язик і повісили понівечене тіло героя, бо «привид Маркса» вже давно перестав бути «привидом». Маркс став живим прапором нашої держави, радянського народу, й під цим прапором нас не здолати ніколи й ніяким ворогам.

Синицин закатований напередодні 26-ї річниці Великої соціалістичної революції. Це було в день, коли радянські війська вступали в столицю Радянської України Київ. У цей день проти 160-ти партизанів загону Нужного і комісара Нікітенка фашисти знову кинули понад дві тисячі своїх солдатів, поліцаїв, жандармів.

Нерівний і тяжкий бій богуславських партизанів з карателями в день визволення Радянською Армією Києва ще раз свідчить про партизанську силу в південних районах Київщини, яка постійно відтягувала на себе немалі сили ворога, навіть коли ці сили йому були так потрібні для оборони Києва.

Хоробро боролася з фашистськими зайдами 27-ма партизанська бригада імені Кірова під командуванням політрука Володимира Петровича Яромова. Разом з кількома червоноармійцями із 6-ї Чонгарської дивізії генерала Константинова, які потрапили в оточення, Яромов розпочав війну з окупантами в білоруських лісах. У серпні 1942 року його загін виріс у бригаду і виконав важливе розвідувальне завдання нашої Ставки в районі Києва. Восени цього ж року

бригада, громлячи ворога під Наровлею, Красівкою, допомагала загоні «За Батьківщину» і з'єднанню Сабурова здійснювати їхній історичний рейд на Правобережжя України.

14 лютого 1943 року Яромов дав у УШПР телеграму, в якій просив скинути озброєння, вантажі, щоб потім піти бригадою з дев'ятисот бійців у район Шепетівка—Полонне. УШПР не мав змоги одразу скинути вантажі бригаді, яка на той час була підпорядкована Генеральному Штабові. А жаль, бо присутність крупного партизанського формування біля Шепетівки була конче потрібна. А Володимир Яромов зарекомендував себе в боях сміливим, здібним партизанським командиром, організатором, гідним учнем славного Військово-політичного училища імені Леніна, яке в роки війни було нагороджене двома бойовими орденами за подвиги своїх вихованців.

Восени 1943 року бригада імені Кірова вже нараховувала понад тисячу бійців. Вона взаємодіяла з 8-ю дивізією 13-ї армії, учиняла диверсії на залізницях Коростень—Житомир, Коростень—Київ, виконувала розвідувальні завдання навколо Києва і в самому місті. Імена підричників Володимира Клейсона і Федора Волкова стали відомі в УШПР після операції, під час якої ці два мінери знищили 45 цистерн з паливом. Хоробрими розвідниками була сім'я робітника «Ленінської кузні» Олександра Шохіна. Фашисти вбили дружину Шохіна, на міні підірвався син піонер Юра, та Олександр Васильович, як і раніше, виконував партизанські завдання. Розвідники Олександр і Юлія Корнієнки, словак Яків Шинянський безперервно постачали штаб бригади цінними відомостями про ворога, які передавалися по радіо за лінію фронту. Не можна не згадати добрим словом і про невтомного лікаря бригади Михайла Меломедова, вихованця Вінницького медінституту, учня професора Буйка. В тяжкій обстановці Меломедов один перевіз на 14 підводах за лінію фронту сорок поранених партизанів з бригади Яромова. У 1944 році загін під командуванням Володимира Яромова виконував бойові операції проти фашистських військ на території Польщі.

В дні битви за Дніпро і Київ активно діяли всі загони Правобережжя.

У південних районах Житомирщини сміливо нападав на ворожі комунікації невеликий загін кіннотників комсомольця Василя Земляка із з'єднання Пилипа Шуляка.

Під час рейдів крупних партизанських з'єднань влітку і восени 1943 року велику допомогу подав нашим партизанам спецзагін імені Дзержинського під командуванням Федора Сергійовича Манзієнка, здійснюючи глибоку агентурну розвідку тилів противника.

4

25 вересня партизанські з'єднання під командуванням Ушакова, Покровського і Чепурного розпочали наступ на Новошепеличі. Партизани повинні завдати гітлерівцям удар і, оволодівши містечком, допомогти регулярним військам Червоної Армії форсувати Прип'ять і вийти в Київську область.

«До полудня партизани оточили містечко,— розповідає учасник цієї операції із з'єднання Ушакова молодий розвідник Валентин Дідківський.— По північно-західному березі Прип'яті вели наступ бійці з'єднання Хитриченка і партизани загону підполковника Покровського. Протилежний берег контролювався білоруськими партизанами. Німецькі солдати окопалися на високих прибережних схилах, надіючись відбити наступ радянських військових частин, які ось-ось мають підійти до Прип'яті.

Партизани йшли по рихлій землі, з якої недавно викопали бульбу. Йшли врозсіп, пригинаючись до самої землі. Місцевість рівна, жодного горбика. Тож треба остерігатися німецьких кулеметів.

Попереду, на віддалі кілометра-півтора, заблищали проти сонця залізні дахи, з'явилися невеличкі постаті ворожих солдатів, які перебігали від дзота до дзота, метушилися біля траншей, зникали кудись у підземелля.

Фашисти вже знали, що містечко оточене партизанами, і готувалися до бою, розраховуючи на підкріплення, що мало до них підійти. Їхня оборона була справді міцною. Од лісу побудовані дзоти, бліндажі, з'єднані між собою ходами сполучення. В цегляних будинках були встановлені кулемети. Високий берег створював для противника зручну вогневу позицію. Мало укріплена ділянка була лише з боку самого містечка. Противник, звичайно, менше всього думав, що до них доберуться партизани саме з цієї, відкритої сторони.

Рота партизанів Ляпушкіна і група Савицького повільно просувалися вперед, щоб не зазнати одразу великих втрат. Ця група партизанів розраховувала, що загін Устинова зайде в тил противникові і прийме на себе удар. Цим і скористаються партизани Савицького і Ляпушкіна.

Так і сталося. Устинов з боєм увірвався в містечко і, долаючи слабкий опір противника, вів наступ до центру. В цей час над Прип'яттю здійнялася стрілянина — то німці відбивали атаку київських партизанів Чепурного і Покровського.

Напевне, окупанти твердо надіялися на цей укріплений район з боку річки і тому залишили тут невеликі свої сили. Тепер же їм довелося маневрувати, частину сил кинути на бій з київськими партизанами. Скориставшись цим, партизани Ляпушкіна і загону імені Боровика вдарили прямо в лоб тим, які оборонялися в укріпленнях. Один за одним брали партизани дзоти, бліндажі, стріляючи на ходу з ручних кулеметів, закидаючи окопи гранатами.

Крок за кроком наші бійці відтискували противника. Бій точився в траншеях, між будинками. Лунала стрілянина з підвалів. То там, то там гестапівці кінчали з собою, пристрілюючись.

До полудня містечко було повністю звільнене від гітлерівців. На вулиці вийшли жителі. Вони радо зустрічали партизанів, кожен кликав своїх визволителів до себе в гості.

Та не до гостей зараз. Командири трьох з'єднань турбувалися про головне — треба якнайшвидше навести переправу. Партизанам допомагали сотні людей. А роботи чимало. Треба рубати ліс, привезти його до берега, готувати пором, лагодити човни. З складів вивозили зброю й розподіляли по загнах. Треба потурбуватися й про 500 тонн зерна, яке залишилося на складі.

Розвідка партизанів весь час у русі. У льохах, темних кутках ще позалишалися німецькі солдати, їх треба витягти звідти. Та головне — скоріше укріпитися на правому березі. Тепер кожен розумів, що противника така поразка в Новошепеличах аж ніяк не влаштовує. Він неодмінно кине сюди нові сили, щоб знищити партизанів, вигнавши їх з цього плацдарму.

А на переправі лунає передзвін сокир, дружні вигуки наших саперів-партизанів і жителів містечка. Наступного дня переправа була готова.

І ось зустріч партизан з передовими підрозділами радянської піхоти. Машини ще не дійшли сюди по грузьких болотних дорогах. Але гармати на кінній тязі, міномети, вози вже стугоніли по дерев'яному настилу з круглих колод. Було дивним, що під час переправи піхотних частин Червоної Армії в небі не з'являвся жоден німецький літак. Цей факт ще раз стверджує, що німці не чекали партизанського удару в спину, а збиралися зупинити підрозділи червоних військ десь попереду річки. Але Прип'ять вже форсована!

Та скоро фашисти отямилися. Дізнавшись, що під Яновим партизани об'єдналися з передовими армійськими частинами, ворог став «вирівнювати» лінію фронту. Проти партизанських загонів Ушакова, Покровського, комісара Чепурного і підрозділів 8-ї стрілецької дивізії були кинуті танки і літаки. Сили ворога значно переважали наші сили на плацдармі. Противник став тіснити партизанів і армійців.

Тяжко. А тут ще дощ! Голодні й мокрі партизани стримували шалений натиск, але їм не вперше мати справу з великими силами ворога. Впевненість відчувається в доповідях командирів взводів, рот. «Наші витримають!» «Ворог не скине нас у річку!» «Переправу відстоїмо!» Такі короткі фрази чути від командирів.

Гітлерівці продовжують штурмувати плацдарм з землі і з неба. Та бійці-партизани й червоноармійці стоять на смерть. Прорватися з цього півкільця не таке вже й складне завдання. Та головне — витримати, зберегти переправу до підходу основних сил.

Ще кілька таких атак, як були вчора, і не стане патронів. Ось чому командири попереджають, що стріляти тільки по цілі, берегти набої.

Ще один бій. Та ось на правий берег Прип'яті прийшло підкріплення. Ми вистояли. Відстояли плацдарм. Німці були відкинуті на кілька кілометрів. Завдання Українського штабу партизанського руху виконане!

Командування Донецького (шахтарського) з'єднання пішло в радянський тил. Туди ж пішли й командири Київського з'єднання. У них буде зустріч з керівниками УШПР, і частина підрозділів цих з'єднань поповнить лави Червоної Армії.

Київський же загін командира Устинова і рота Ляпушина знову пішли у ворожий тил. У них своє завдання.

З'єднавшись із загоном Віктора Карасьова, ці три формування утворили батальйон. Загін імені Боровика на чолі з Савицьким теж пішов по фашистських тилах діяти самостійно...

Із загоном Карасьова пішов і шістнадцятирічний розвідник Валентин Дідківський, який розповів про взяття партизанами плацдарму в Новошепеличах. А рейд партизанів Карасьова далекий — аж на територію братнього польського народу.

За це завдання командир був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Лунає командирський, упевнений голос:

— Вперед, хлопці! На захід!

5

Командир 8-ї дивізії гвардії полковник Гудзь так говорив про бої в Новошепеличах:

— Прип'ять ми форсували з допомогою партизанів. Кілометрів за 30 до Прип'яті нас зустрів партизанський взвод. Приїхав сам командир, двічі орденоносець. Він сповістив про те, що партизани побудували міст для переправи, дав нам тридцять партизанів-провідників. Вони й провели наші підрозділи до переправи. За одну ніч ми пройшли 50 кілометрів і ранком досягли Прип'яті. Міст був чудовий, побудований з дощок, колод і бочок...

Міст той був шириною в п'ять і довжиною 170 метрів. Крім того, партизани підготували багато човнів, два пороми. Партизанське командування з'єднань, які брали участь у взятті Новошепеличів 29 вересня, надіслало в УШПР таку телеграму:

«Знаходимося в Новошепеличах. Утримуємо переправу, побудовану нами. Вже переправлена 8-ма дивізія 15-го стрілецького корпусу. Завдання виконали. Одержали подяку від Рокоссовського.

Чепурний, Покровський».

В ті ж дні дії наших партизанських з'єднань були відображені в ряді телеграм командування частин Радянської Армії на адресу Центрального Комітету КП(б) України й Українського штабу партизанського руху.

«Повідомляю, що партизанське з'єднання Київської області, де командир Покровський, комісар Чепурний, командир Ушаков, комісар Волков, під загальним керівництвом УШПР до приходу наших частин зайняло з боєм райцентр Новошепеличі, а також побудувало своїми силами міст через Прип'ять, два пороми, приготувало 50 човнів. Ці заходи забезпечили переправу тринадцяти частинам 15-го стрілецького корпусу.

Оборону переправ, безпеку в цьому районі забезпечили партизани.

Заступник командира 15-го стрілецького корпусу
полковник *Іванов*».

Розділ третій

1

Ось уже десять днів, як, за рішенням Центрального Комітету, я знаходжусь при армійській Військовій Раді Воронезького фронту. Моя робота — ув'язка дій партизанських загонів з діями армійських частин. Зі мною оперативна група Українського штабу партизанського руху. У нас є радіостанція, і ми тримаємо прямий зв'язок з партизанськими загонами, з Москвою і штабом Воронезького фронту.

Оперативний план, який ми розробили на початку вересня, тепер виконується українськими партизанськими загонами. Після телеграми Бовкуна про здобуття 21 вересня трьох переправ на Дніпрі й гирлі Прип'яті, по ефіру стали надходити добрі вісті з інших з'єднань і загонів. З 20-го по 27 вересня нашими партизанами за неповними даними зайнято 24 переправи. З них три на Десні, десять на Дніпрі і одинадцять на Прип'яті. Здобуті переправи утримуються партизанами до підходу частин Червоної Армії. Один за другим підрозділи наших військ форсують Дніпро. Одночасно з операціями по оволодінню переправами партизанські загони визволяють десятки населених пунктів, в тому числі й райцентри, як Новошепеличі, Хоцьки та інші. Щоденно ми одержуємо радіограми від армійського командування, в яких високо оцінюється бойова діяльність українських партизанських загонів у битві за Дніпро.

Серце радіє, бо труд, вкладений у розвиток партизанської війни, не даремний. Плоди дворічної роботи військового часу видно, вони відчуються з дня на день все відчутніше.

30 вересня я інформував про бойові дії партизанів вищий командний склад штабу Воронезького фронту.

Дехто з фронтових командирів після моєї доповіді були здивовані силою і могутністю партизанського руху й стали широко заздрити такому розмахові боротьби, такій злагодженої в діях з регулярними частинами Червоної Армії. Я теж був трохи здивований, що наші генерали ще мало знають про партизанів і мають далеко не повне уявлення про масштаби партизанської боротьби.

А для деяких командирів фотокарточки, які я привіз з «Мокрого трикутника» і які я показав їм, були зовсім несподіванкою.

Ці десять днів збіглися з другою річницею мого перебування у цих краях. Так. Два роки тому полк НКВС і рештки армійських частин з боями проривалися з злочасного «оточення» після героїчної оборони Києва. Два роки тому біля Борисполя, Переяслава, Баришівки, Нової Басані відчув я всю гіркоту ситуації, в яку потрапили наші військові частини, що останніми покинули Київ. Але й тоді я знав, що наша армія повернеться в ці місця неодмінно. Але й тоді я всім серцем вірив, що скільки б не довелося йти по території, окупованій ворогом, все одно дійду до лінії фронту. Та віра, та надія збулася!

Сьогодні вирішив їхати на газику по місцях запеклих і трагічних боїв 1941 року.

Зі мною інженер капітан Яків Кравчук, новак у нашому штабі. Він прибув до нас з Москви. Воював на Західному, на Волховському фронтах. Там керував оперативною групою 1-ї гвардійської бригади мінерів.

Такі спеціалісти нам потрібні, бо коли й розформуються партизанські загони Лівобережної України, наш штаб не згорне роботи.

Кравчук у нас всього кілька днів, але я встиг помітити, що цей молодий, симпатичний капітан має чесне й одверте серце. Вчора виникла неприємність, в якій винуваті старші офіцери штабу, а не Кравчук. Але капітан навіть не заїкнувся, що йому дали на виконання тієї роботи не півтори доби, а одну годину. Коли я дізнався про це, то спитав у нього: «Чому ви не сказали, що вам дали термін одну

годину?» — «А я ніколи не звалював вину на когось іншого. Так і живу...» Що ж, це непогано, коли людина готова прийняти на себе навіть чужі прорахунки. Це зовсім не те, що кивати на іншого. Ось я і взяв сьогодні в цю подорож капітана Кравчука.

Машина мчить ґрунтовими дорогами, залишаючи за собою хвіст куряви. Знайомі села визирають у степу, як острівці. Далекі тополі врізаються в синяву неба. Степ. Запах стерні. Запах золотої осені.

А ось і Баришівка.

Водокачка, з якої нас у сорок першому обстрілювали фашистські автоматники, зрівняна з землею. Перед відступом її підірвали німці. Зруйнований і міст через Трубіж, який ми брали штурмом два роки тому. А онде подзьобане кулями і гранатами станційне приміщення. На його даху тоді вместилися було автоматники, і ми їх «вигурювали» того вересневого дня 1941 року.

Йду далі понад окопами, порослими травою. Знайшов і знайомий командний пункт. Звідси група чекістів і червоноармійців 22 вересня 1941 року чотири рази ходила в атаку проти ворожих солдатів, які нас оточили. Тут загинули десятки й десятки наших бійців.

Знову траншеї. Але чому вони засипані свіжою землею?.. Це нові сліди злочинів фашистських недолюдків. Окупанти розстрілювали місцевих жителів, які не хотіли евакуюватися на захід разом з німецькими військами. Розстріляних вони закопували у траншеї, вириті ще два роки тому. Звірі, звірі ви, гітлерівці! Чи ж буде кара на вас?!

Ми поїхали далі в напрямку Нової Басані.

Проїжджаємо село Піски. А села нема. Тільки поодинокі сумні явори з обпаленим гіллям жалісливо шумлять, як шумлять дерева на кладовищах. Всюди купи битої, обгорілої цегли. Неначе й зараз пахне згарищем. Чорні стовбури димарів здалека здаються людьми, що закам'янили в скорботі над понівеченими вогнем хатами.

Я сказав шоферу, щоб він зупинив машину навпроти одного подвір'я. У вічі кинулася незвичайна деталь. На подвір'ї два стовпи і перекладина з металевого прута — турнік. А під ним лежала двопудова гиря, перекинута набік.

На сусідньому городі поралася з картопляним бадиллям бабуся. Я запитав у неї:

— Хто тут живе? Чий це турнік?

— Це турнік нашого Сашка. Ще коли студентом був, то все викручувався на ньому та гирями грався,— відповіла стара.

— Силач ваш Сашко,— сказав я.

— Ще б! Він німців перебив видимо-невидимо. От вони й спалили за це не лише його хату, а й все наше село. От вони і вбили його батька, братика і усіх як єсть тіток, дядьків і навіть троюрідних сестер! — тремтливим голосом промовила бабуся й витерла очі.— Сліз уже нема. Всі виплакала, поки оце ви там десь під Волгою були...

— Хто ж цей Сашко?

— Командир партизанський. Олександр Єлисейович Кривець. Може, чули? Він все на машинах та мотоциклах страху наганяв на німців.

— Чув, бабуся! Ваш Сашко справжній герой.

— Авжеж! Якби не такі, як він, то й німців би не вбити звідси. Геройський парняга!

— Я знаю його добре! Хай гордяться ваші односельчани й земляки Олександром Кривцем. Бувайте здоровенькі, бабуся!

— Ходить і ви здорові,— побажала стара й побрела збирати картопляне бадилля.

Та ось і радгосп під селом Рокитне. У мене по тілу проходить морозець. Як склалася доля у Стригуна Гаврила Ілліча?

І це село теж спалене фашистами дощенту. Жодної уцілілої хати, жодного хлівця.

Ось тут стояла хата Стригунів. У бур'яні, яким заросли руїни, посвистує вітер. Недалечко в осиротілому садочку ходить дівчина років сімнадцяти, височенька, боса.

— Добрий день, дівчино,— привітався я.

Вона підвела голову і тугіше зав'язала хустку.

— Здрастуйте.

— Хто тут жив? — спитав я.

— Люди тут жили.

— А прізвища цих людей — Стригуни?

— А ви хто? — підійшла ще ближче дівчина.— Людоньки добрі,— сплеснула в долоні.— Та це ви? Товариш нарком! Товариш Строкач!

— Я не нарком. Здається, Наталкою тебе звать...

— Так. Наталка Стригун. Тоді я була, мабуть, ще малою, і ви не впізнали мене.

— А татко де?

— Татка незабаром після того, як ви з своїми товаришами покинули наші краї, забрали в Нову Басань в гестапо. А потім у Ніжин. Хтось доніс, що ви були у нас, що наші вам дали одержу. Татка присудили до розстрілу. Та він за п'ятнадцять хвилин до того, як повинні прийти по його душу, наклав на себе руки. А потім фашисти спалили наш дім і все село. На страх людям,— розповідала крізь сльози Наталка.

— А мама?

— Мама зараз прийдуть...

Та ось і Євдокія Панасівна. Вона дуже змарніла. Тоді, в 1941-му, проворна й струнка, вона зараз була наче зсутулена. Це зігнуло її велике горе, принесе гітлерівцями в її рідний дім, в її сім'ю. Вона з хвилину мовчала, немов щось пригадувала, а потім промовила:

— Повернулися? Ми знали, що ви повернетесь, товаришу Строчак! А наших багатьох і Гаврила вже нема. Якби тоді в нас був партизанський загін, як це сталося навесні сорок другого, то мій чоловік був би там, разом з Олександром Кривцем, Дмитром Ревіцьким. Пам'ятаєте голову сільради, що вам розшукував одяг? Він політруком воював у загоні Кривця... Та що там говорити! Бачите, що прокляті скоїли з селом!

Я ще довгенько говорив з матір'ю і донькою, записав прізвища людей, які нам допомагали. Серед них була і Оксана Миколаївна Єрепа, тітка командира партизанського загону Героя Радянського Союзу Олександра Кривця, вона теж поселилася в цьому спаленому селі.

Я попрощався з цими милими людьми й сказав капітану Кравчуку:

— Ви вже здогадалися, хто ці люди для мене. Фактично вони врятували мене і моїх товаришів з Наркомату внутрішніх справ у ту осінь.

— Уявляю, як би зраділи німці, коли б схопили вас живим чи мертвим,— сказав Кравчук.

— Так от... Я буду цим людям завжди допомагати, чим зможу. Поки живий, не забуду цих людей. Зараз наші командири загонів і з'єднань все торгуються, кого вносити в списки партизанів. Це особливо помітно зараз, коли з'єднання Ушакова, Хитриченка, Покровського, Збанацького, Таранушченка, Бовкуна розформовуються і більша частина партизанів передається Червоній Армії.

А хто ж внесе в список Євдокію Стригун? Її чоловіка, що загинув у тюрмі? Оксану Єрепу, що віддала пальто моєму напарнику. А скільки таких Стригунів і Єреп в кожному селі, у кожному місті?

— Це правда, товаришу генерал-майор! На Україні весь народ, за виключенням поліцаїв, партизани чи просто бійці опору, як величають месників у Франції. Мільйони!

2

В той час, як частини нашої армії вже наближалися до переправ, зайнятих партизанами, в оперативній глибині на захід від Києва противник став посилювати свої гарнізони, скупчувати охоронні частини біля залізничних станцій, у населених пунктах, біля шосейної магістралі Київ — Житомир. Це ворог здійснив за добу, півтори. Цього часу виявилося достатньо, щоб перетнути партизанським загonom Шитова, Скубка і Олексенка шлях в район Києва, де вони мали діяти під командуванням генерал-майора Наумова.

Крім того, згадані формування поблизу Олевська чекали вантажів з радянського тилу. Тепер ці загопи вже не могли вчасно прийти найкоротшим маршрутом в район Макарова і Радомишля, як було вказано в плані УШПР, затвердженому командуванням і Військовою Радою 1-го Українського фронту. Ударна група генерал-майора Сабурова зосередилася на захід від залізниці Овруч — Мозир. Але не перейшла цю залізницю в напрямку Києва через великі ворожі заслони. Сабуров посилив диверсійну діяльність навколо Овруча.

Незважаючи на несприятливу обстановку, що склалася в просуванні партизанських загонів, генерал-майор Наумов вивів своє з'єднання і 22 вересня досяг села Майданівка за 57 кілометрів від Києва. Противник кинув проти партизанів крупні сили піхоти, яку підтримували танки, броньовики.

Бої точилися протягом 23 і 24 вересня. Партизани втратили майже всі боєприпаси і ввечері 24-го відійшли на захід, за річку Тетерів, для прийому вантажів з радянського тилу.

У ці дні УШПР дав Наумову завдання: діяти на залізниці Київ — Коростень і на шосе Київ — Житомир.

15 жовтня перед з'єднанням Наумова постало нове завдання: разом з частинами Червоної Армії увірватися в Київ. Для здійснення цього завдання партизанам треба було ближче підійти до Дніпра.

І Наумов повів своїх кіннотників на схід.

Цей похід супроводжувався безперервними боями з противником. До партизанів присмокталася, як п'явка, 213-та охоронна дивізія гітлерівців, посилена поліцейськими і власовськими батальйонами, окремий Бранденбурзький полк СС. Але партизани продовжували йти до Києва, витримавши 16 жовтня важкі бої під Великою Криницею і 22 жовтня в селі Вишковичі.

Кіннотники Наумова зайняли Клавдіївські лісні дачі з населеними пунктами Нова Гребля, Красногірка, Плахтянка, Миколаївка, Козинці, Діброва Леніна. Партизани вийшли на західний рубіж у 25 кілометрах від Києва. З'єднання було готове вступити в Святошино і Київ і таким чином допомогти частинам Червоної Армії в здобутті столиці України.

До складу ударної групи під командуванням Наумова увійшли такі загони: партизанський загін командира Сипливого, Конотопський загін «Смерть фашизму» (командир Туров), Червоний загін (командир Боров), Вірменський загін імені Мікояна (командир Овсепян), Київський загін (командир Кузнець), Київський місцевий загін (командир Миколаєнко), Третій Бородянський загін (командир Миндич), Білоцерківський загін (командир Шелест), Макарівський загін (командир Коротюк), Радомишльський загін (командир Жудра), Другий Макарівський (командир Плаксіні), Другий Коростишівський загін (командир Кучеренко-Волков).

Генерал Наумов привів під самий Київ грізну партизанську силу з 3200 бійців, переважно вершників. Ця сила дуже непокоїла, нервувала німецьке командування, і воно стягувало й накопичувало навколо Козинських лісів чималі сили піхоти, артилерії і бронетанкових частин, готуючи операцію знищення партизанського з'єднання.

Наумов під Києвом подав велику допомогу місцевим партизанським загонам — Київському, Потіївському, Радомишльському, Чеповецькому, які зробили немало для нашої армії під час визволення цих районів.

Ще до початку боїв за Дніпро штаб Воронежського (1-го Українського) фронту послав в район Києва розвідгрупу

парашутистів під командуванням офіцера Забіяки. Київський місцевий загін Миколаєнка і Третій Бородянський командира Миндича за наказом Наумова одразу ж стали співпрацювати разом з розвідниками-офіцерами Радянської Армії для штабу фронту і паралельно для УШПР.

Наші розвідники, а їх було десятки й сотні, добре знали місцевість, людей. Вони використовували зв'язки через рідних і мешканців Києва. Так, наприклад, вся сім'я Чебукіна Василя Федоровича, підпільника, тепер працювала на розвідку. Чебукін і його дружина Ганна Михайлівна збирали відомості, а одинадцятирічний син Володя односив їх до партизанів. Дома у цієї сім'ї по бульвару Шевченка лікувалася поранена радянська парашутистка. В ту пору багато ходило розвідників під виглядом рознощиків продуктів, бували вони в різних місцях Києва, у Ворзелі, Бучі, Ірпені, Гостомелі, Пуші, Горенці, Святошині, Боярці. І скрізь у них були свої люди, свої «вуха і очі». Розвідкою займалася навіть дівтора. Всі відомості партизанів і підпільників розвідгрупа по радіо передавала в штаб фронту. Ми мали найточніші відомості про опорні пункти, траншеї, розташування дотів і дзотів, про місця скупчення артилерії, танків, про мінні поля, яким німці особливо приділяли увагу в районі Клавдієво і в тетерівських лісових масивах.

На північ від Києва активно вів розвідку в районі Ясногородки і Сухолуччя Димерський партизанський загін Київського з'єднання. Начальник штабу цього загону ветеран підпілля Ємець Андрій Васильович прибув в цей район ще в 1942 році за завданням керівників підпільної організації «Арсеналець» Нестеровського Данила Яковича і Гайцана Миколи Івановича. В Манулівському лісництві Ємець створив підпільну групу, яка знищила багато приготованого німцями для шахт лісу. Група Ємця врятувала сотні людей від вигнання в Німеччину, роздавши їм німецькі паспорти, добуті в Києві відважною підпільницею Коломойцевою Ніною Модестівною. Тож не випадково у Димерському й Іванківському районах на час наступальних боїв Червоної Армії у начштабу загону Ємця було немало людей, які збирали розвідувальні дані про противника. Андрій Ємець, Володимир Нужнов, Олексій Шкаленко кілька разів перепливали Дніпро на рибальських човнах, переходили лінію фронту й передавали розвідувальні дані штабові Першої гвардійської дивізії. Відомості партизанських розвідників добре послужили нашим військам, бо на

території Димерського району саме і був здобутий плацдарм для кидка на Київ.

Це величезна допомога народних месників своїй армії, командуванню. Її ціна — тисячі врятованих життів бійців і офіцерів Червоної Армії, які б могли загинути під час боїв за Київ, не знаючи такої детальної схеми німецької оборони. Та й без добре налагодженої розвідки важко розраховувати на серйозну перемогу в такому районі, яким був Київ для німецько-фашистського командування.

Але не лише розвідкою допомогли нашій армії київські партизани. Вони виділили спеціальні групи і одиноких бійців, які під час нальотів радянської авіації були біля оборонних об'єктів, укріплень і ракетами показували ціль нашим штурманам. Партизанські «ракетники» добре послужили під час бомбардування нашими літаками нафтобаз і складів з боєприпасами.

Щоб не допустити дальшого грабування Києва і вивезення народного майна та жителів міста, з'єднанню Наумова було доручено знищити міст через Ірпінь на залізниці Київ — Коростень. Це завдання виконали Київський загін Миколаєнка і Бородянський загін Миндича.

Треба сказати, що генерал Наумов ще місяць тому вислав групу з сорока вершників під командуванням Курріяна Марченка з великою кількістю трофейних документів і розвідувальними даними про тили противника. Сміливі розвідники-кіннотники форсували Дніпро, Десну і передали цінні матеріали УШПР і штабові фронту. Ці відомості добре послужили армії і партизанам під час наступу наших військ.

25 жовтня наші війська перейшли в наступ на Лютізькому й Димерському плацдармах, спрямовуючи удари на Святошино, щоб перерізати шлях для відступу німецьких військ на захід. В такій обстановці потреба штурмувати Київ силами партизан відпала. Командування 1-го Українського фронту скасувало раніше поставлене завдання з'єднанню і наказало Наумову відходити на захід.

З'єднання кіннотників вирушило в рейд, тягнучи за собою хвіст з двох дивізій ворога, а Київський і Бородянський загопи продовжували діяти як розвідники і диверсанти навколо Києва, допомагаючи нашому командуванню і військам.

Ми не назвали й десятої частини кількості партизанських загонів, які півкільцем діяли навколо Києва і своєю

активною боротьбою сприяли тим партизанським з'єднанням і армійським частинам, які безпосередньо брали участь у здобутті переправ через водні рубежі і взятті плацдармів на правому березі Дніпра.

З'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, І. П. Федорова, В. А. Бегми, О. М. Сабурова, І. Я. Мельника, С. Ф. Маликова і десятки інших з'єднань і загонів мають теж відношення до битви за Дніпро. Всі ці загони завдавали відчутних ударів по ворожих залізницях і шосейних комунікаціях у тих місцях і в той момент, які були вказані керівництвом партизанського руху. Ці удари припадали на період боїв під Белгородом і Орлом, в час наступу наших військ на Україну, при форсуванні Дніпра й виходу на плацдарм західного берега великої ріки.

Партизанські удари по комунікаціях ворога є складовою частиною плану розгрому фашистських військ на Лівобережній Україні.

Не можна скидати з рахунку й ту обставину, що дії наших партизанських загонів проти німецьких гарнізонів у прифронтовій смузі, в близькому і в глибокому тилу відтягували на себе великі сили ворога. Противник, влаштовуючи каральні експедиції, змушений був розпорозувати свої сили в такий напружений для себе час.

Отже, діяльність партизанських загонів України влітку й восени 1943 року становить собою одну комплексну операцію, спрямовану на успішне форсування Радянською Армією великих водних рубежів.

Якщо в перший період війни партизанські загони допомагали регулярним частинам виходити з оточення, то тепер, влітку й восени 1943 року, партизани вводили регулярні частини у ворожий тил, тепер партизанські загони брали участь у боях разом з військами в операціях по здобутті плацдармів.

3

Український штаб партизанського руху і штаби при фронтах, що займали позиції від Брянських лісів до Чорного моря, ще до початку Курської битви десантували багато груп партизанів-парашутистів. На місцях ці групи швидко виростили у загони, у з'єднання. Вже згадувалася група під командуванням Салая. Вона виросла до 650 партизанів і, форсувавши водні рубежі, пішла на захід рес-

публіки. Десантники полковника Михайла Іларіоновича Щукаєва, приземлившись на базу з'єднання «За Батьківщину» під Ніжином, переправилися через Десну, Дніпро, Прип'ять і вийшли в район залізниць Шепетівка — Ровно, Житомир — Бердичів. Уже в жовтні місяці Щукаєв створив 45 диверсійних груп. За два з половиною місяці підірвали Щукаєва пустили під укіс 139 військових ешелонів з технікою, живою силою, продовольством. Комсомолец Володимир Горячев особисто знищив 12 ешелонів ворога. З'єднання Щукаєва на кінець сорок третього року нараховувало три тисячі бійців і завершило свій похід на території Польщі.

Організаторські групи парашутистів Рудича, Слюсарєва, Корчагіна теж вирости в крупні бойові одиниці. Тільки за першу половину 1943 року наші десантники створили 40 нових партизанських загонів і з'єднань, десятки підпільно-диверсійних груп.

Щукаєв приземлився з шістьма бійцями, а зустрів Червону Армію з шістьма тисячами! Хіба це не доказ народності і масовості нашого партизанського руху! Я назвав цифру не так для наших читачів, бо вони самі або від батьків і старших братів знають, хто такі на Україні партизани й скільки їх було. Я назвав цю цифру для тих зарубіжних авторів, які намагалися сказати, що у нас на Україні було не так уже й багато партизанів. Я не збираюся давати точні відомості про кількість партизанів, підпільників. Хто уважно читав цей нарис, той не міг не зрозуміти, що під час фашистської окупації України партизанами був весь наш великий, волелюбний український народ.

Наші десантники були тією іскрою, що запалювала вогонь у багатьох районах, силою, що об'єднувала й скеровувала вже готові місцеві групи й загопи в русло тактично грамотної партизанської війни, підіймала партизанську війну на рівень завдань Ставки Головнокомандування по розгрому ворожих армій.

Партизани-десантники — це справжній успіх Українського штабу партизанського руху і всіх партизанських штабів, які керували народною боротьбою від Балтики до Дунаю й Чорного моря. Безперечно, що в роботі десантників величезну роль відіграли ті з'єднання й загопи, які на своїх майданчиках приймали парашутистів, допомагали їм у здійсненні перших кроків. Але було б неправильно думати, що і в 1943 році наші десантні групи опускалися

тільки на «розчищені доріжки» партизанських аеродромів, на широкі галявини у лісі. Багато партизанських груп десантувалися не на аеродромах інших з'єднань, навіть не на територіях, які знаходилися під контролем партизанів, а безпосередньо в районах, де був слабо розвинений партизанський рух, де були провали партійно-комсомольського підпілля і де треба було поновити втрачений зв'язок з партизанами і підпільниками, де треба було виконати інші спеціальні завдання для Червоної Армії як розвідувального, так і диверсійного характеру.

Постійними районами, яким ЦК КП (б) України і УШПР та його представництва при Військових Радах 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів (за новою назвою) приділяли особливу увагу, були прифронтова зона, а також західна і південна степова частина України.

В серпні 1943 року полковник Асмолов, наш представник при 3-му Українському фронті, послав у Полтавську область загони Шейченка (Тараса) і Соболева. Ці загоны стали організаторами активної боротьби в Оржицькому, Чорнобаївському, Іркліївському, Золотоніському районах. За короткий строк партизани розправилися з штабом есесівської частини, унтер-офіцерською школою, пустили під укіс 8 ешелонів, знищили гестапівське начальство в Лубнах, а при підході армії до Дніпра брали участь у здобутті переправ.

Начальник штабу партизанського руху при 3-му Українському фронті полковник Асмолов підготував 60 кращих десантників для висаджування їх окремими групами в стратегічно важливий район Ірдинського лісу (між Смілою і Черкасами). Групи висаджувалися по 7—10 чоловік. Парашутисти-партизани налагоджували зв'язки з місцевими партизанськими групами, з підпільниками й стали формувати партизанські загоны. За якийсь тиждень у цьому районі виникло сім загонів на чолі з такими досвідченими командирами, як Гарячий, Прокін, Хрустальов, Галка, Манько. З цих загонів виділилося з'єднання «Грізний», яке пішло в рейд і розгорнуло активну боротьбу в районі залізниць Фастів — Козятин, Фастів — Житомир. В дні битви за Київ з'єднання «Грізний» нараховувало 14 загонів.

Як і завжди, для нової парашутно-десантної групи наш представник від УШПР при Південному (4-му Українському) фронті підполковник Метельов підшукував доброволь-

ців. Але на цей раз група лейтенанта Гарячого і комісара Жиліна сама відшукала нашого представника.

— У нас вже є група, товаришу підполковник! Ось рекомендація Краснодонського комітету партії. 25 чоловік готові вилетіти у ворожий тил. Ми створимо там загін і допомагатимемо армії. Ось з такою проською я і звертаюся від імені своїх товаришів,— сказав Жилін.

— А ви хіба не в армії?

— Ні. Ми працюємо на відбудові шахти 1—2-біс. Я за електровозами стежу. Тимофій Литвин наваловідбійник, а лейтенант Гарячий у нього підручним. Алекс Шолтес теж на шахті,— продовжував Жилін.

— Значить, всі ви — командний склад майбутнього загону?

— Так. Є така думка,— сказав Гарячий.— Тимофій Литвин буде начальником розвідки. Це діло він знає добре ще з армії. Шолтес — начальник штабу. Комісаром буде Жилін. Він три курси пединституту закінчив. Ну, а мене обрали командиром. Служив у кавалерії. Був часто у розвідці. Тричі поранений. В армію поки що не беруть. А в тилу не сидиться. Не відмовте, товаришу полковник! Ну, а Жилін — снайпер,— сказав після паузи Гарячий і опустив погляд.

— Звідки ви родом?

— Литвин з Придніпров'я, Гарячий з Вінниччини, я з Курської області. Шолтес з Литви,— відповів за всіх Жилін.

— Значить, ви всі бували люди і хочете стати партизанами?

— Так.

— Ми подумаємо. Але наперед кажу, що двадцять п'ять — дуже багато. Полетіти може лише сім. Серед них і наш мінер, наш радист і наш інструктор по роботі з комсомолом. Адже якщо ви полетите, то у вашому загоні буде переважно місцева молодь.

— Ми згодні й на сім,— відповів Гарячий після того, як перемовився з своїми товаришами.

— За відповіддю прийдете через три дні,— сказав підполковник Метельов, прощаючись з новими добровольцями.

Зайвих ускладнень не було в прийнятті рішення десантувати групу Гарячого у ворожий тил. Міський комітет партії за. Всі люди перевірені і по паперах, і в боях.

15 серпня о другій годині ночі з Азова на транспортному літаку група вилетіла на захід. Вона мала десантуватися в районі Холодного Яру, де дислокувалися партизанські з'єднання Дубового, Коршикова, а потім піти в район Сміли — Черкас.

Підполковник Метельов у ту ж ніч подзвонив мені по телефону в Москву, де знаходився УШПР, що група лейтенанта Гарячого і Жиліна десантувалася.

— Правда, в літаку виявилось, що... — став натякати на якусь пригоду Метельов.

— Що виявилось?

— Виявилось, що комісар Жилін без руки...

— Як без руки?

— А так. Утаїли всі. Не знаю, відомо було це Краснодонському комітету партії, що рекомендував їх? Я говорив з ним не раз. Але не помітив. Той же Гарячий ще й снайпером називав Жиліна. Інструктор, який супроводив їх, заборонив Жиліну стрибати з літака. Але вони, як один, стали на захист комісара. Вони давно про це змовилися і берегли таємницю. Сказали, що якщо інструктор ще буде чіплятись до них, то скинуть його на землю без парашута. Самі знаєте, що за народ ці десантники!

— А вжеж знаю! — відповів я. — Слідкуйте, коли вони вийдуть на радіозв'язок. Поцікавтеся, як приземлилися? Як комісар? Я вірю, що ця група зробить своє там, коли вже тут зуміла обдурити вас.

— Головне, що самі прийшли проситися. Якби не цей факт, то ми б дізналися, що у комісара нема руки, — продовжував Метельов.

— Що нема у людини руки — це погано. А от саме те, що така людина полетіла в тил ворога створювати партизанський загін, ризикуючи розбитися в першу ж хвилину приземлення, це вже факт на користь високих духовних якостей того комісара.

Я довго не спав у ту ніч і все думав про того, як сказав Метельов, студента-комісара, що «одурив» усіх і полетів з товаришами за лінію фронту. Справді, горде почуття неповної душі, коли чуєш про таких, коли бачиш таких зовні непомітних, але внутрішньо великої краси і сили людей, як отой молодий комісар Іван Жилін.

Група Гарячого — Жиліна приземлилася і в ту ж ніч зустрілася з партизанами загону Коршикова. Але вже на

ранок, як часто буває в степових районах, німці послали проти десантників і партизанів каральний загін.

Групі вдалося вийти в район Сміли, станції Шевченкове (Бобринська), й там сформувати загін імені Пожарського. В цей загін влилося кілька сот молодих патріотів з Смілянського підпілля, з підпілля на ПРЗ, депо станції Шевченкове, з комсомольців сіл Білозір'я, Балаклія, Буда-Орловецька, Велике й Мале Старосілля. Вже через місяць загін імені Пожарського разом з місцевою підпільною партизанською групою нараховував понад 700 бійців. Загін зростав і далі. І не випадково. Ще в 1941 році тут діяв 2-й партизанський полк Щедрина, місцеві загони братів Савченків і Пальохи, ще в 1942 році тут діяло міцне і велике підпілля, створене комсомольцями Юрієм Канарським, Надією Забеліжною, Олександром Мищенком, Миколою Атамановським, Володимиром Ткаченком, Женею Хижняк, яких по-звірячому вбили фашисти. Але й після смерті керівників підпільники продовжували боротьбу і з появою десантників одразу ж поповнили ряди організованого ними загону. Недавні підпільники Іван Гаджієнко, Віктор Плагодар і Леся Вовченко стали кращими розвідниками загону імені Пожарського, яким командували Дмитро Гарячий і Іван Жилін.

За два місяці загін знищив навколо Сміли півтора десятка ворожих військових ешелонів з технікою і живою силою ворога. Чотири ешелони маломагнітними мінами знищив Леонід Беренштейн, підпільник з 1941 року, якого в жовтні 1943 року УШПР затвердив начальником штабу загону імені Пожарського і якого згодом УШПР послав командиром цього ж загону в Східну Словаччину. На захід полетів з бойовими побратимами невтомний і мужній партизанський хірург Леонід Ревенко.

Цьому партизанському загонові судилося відігравати певну роль і під час десантування червоноармійських груп в район Ірдинського лісу, і в боях за здобуття плацдарму на Дніпрі.

4

Наприкінці вересня командування фронтів стало висаджувати на Правобережжя Дніпра групи десантників-червоноармійців з 3-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад. Ці бригади в районі Канева та Ірдинського лісу за задумами

командування повинні об'єднатися з партизанськими загонами і завдати удар по німецькій обороні на Дніпрі з тилу, допомогти нашим частинам очистити від фашистів дніпровський берег для нових широких плацдармів.

То були напружені дні й ночі у бойовому житті десантників цих двох бригад. Особливо під Каневом багато парашутистів-червоноармійців загинуло. Деякі потрапили прямо в німецьке розташування. З проською допомогою десантникам-армійцям командування звернулося до УШПР.

Ми розуміли всю складність обстановки, в яку потрапляли десантники регулярних частин. Адже вони були вперше на території, захопленій ворогом, не вміли як слід орієнтуватися на місцевості, не знали, де добути собі їжу. Ось чому УШПР дав телеграми усім партизанським загонам в районі Сміли, Знамянки і Черкас, щоб вони допомогли десантникам зібратися, допомогли їм продовольством.

Ось над цим і думають зараз командир загону Гарячий, комісар Жилін, начштабу Беренштейн і командир групи Цаплук. Гарячий нервується. Він тільки вислухав лейтенанта-десантника, якого зупинили патрулі. Лейтенант виснажений, почорнілий.

Лейтенант прийшов з Мошнянських горбів через Ірдинську пойму на бочилих лижах. Становище у них скрутне. Десантників оточили німці. Їсти нема чого.

— Ми самі на постачанні в німців,— сказав комісар загону Жилін.— Запасів муки й гороху у нас небагато. Але вам допоможемо. Товариші,— звернувся він до командирів,— треба подумати, як добути продовольство для десантників.

— У Млієві є продовольча база городищенського гебітскомісара. Там працює наш чоловік Олег Денисов. Він може дістати бланки перепусток, і ми без бою проникнемо на подвір'я бази. А там все залежить уже від тих, кого ми туди пошлемо,— висловив думку Цаплук.

— А як з транспортом?

— Там є конюшня і автоколона.

— Але там є і два піхотних батальйони і танковий полк.

— І все-таки іншого виходу нема. Треба ризикувати!

Гарячий довго дивився на виснаженого лейтенанта-десантника, а потім сказав:

— Такому, як він, треба йти в бій!.. У Старосілля німці пригнали великий табун худоби. Треба конфіскувати корів для наших червоноармійців. Оце і буде наша допомога.

Наступної ночі дві групи вийшли на завдання. Кілька переодягнених партизанів наблизилися до воріт мліївської продовольчої бази. Вартовий освітив постаті ліхтариком. Один подав йому папірець-перепустку. Ще мить... З вартовим покінчено...

На подвір'я тепер зайшла група партизанів.

— Тільки без галасу! Без вигуків! — ще раз попередив командир своїх бійців.

Біля караульного приміщення командир зупинився і кинув у відкриту квартиру папірець. У короткому посланні партизани повідомляли німецький караул про те, що база оточена партизанською бригадою, що всім караульним дарується життя, якщо ті не будуть стріляти, поки останній партизан не покине базу. Заборонялося виглядати у вікно, інакше в караульне приміщення полетять протитанкові гранати. Якщо солдати згодні на умови, то нехай викинуть через квартиру білу хустку. (Листа цього заздалегідь склав партизан Михайло Імас, який чудесно знав німецьку мову).

Командир чекав відповіді з караульного приміщення. Тим часом було усунено ще дві варти, відчинено конюшню, склади.

Нарешті. Караульні викинули білу хустинку.

Минуло півтори години... Партизани навантажували на підводи мішки з борошном, крупою. Поставили на віз і бочку з медом. У підвалі знайшли вино. І це пригодиться. Що не могли взяти, те розсипали, поцсували, щоб не залишилося ненажерливому гебітскомісару.

Частина партизанів побігла до автомашин і почала ломати розвертати радіатори, різати шини, виймати акумулятори.

Німецький караул поки що виконував умови «перемір'я». Але час не ждав. Один з караульних уже пробував дзвонити по телефону. Та дроти були одрізані партизанами в перші ж хвилини опсрації.

Командир знову з'явився біля своїх вартових:

— Як тут?

— Їм теж не хочеться бути розірваними на шмаття гранатами.

— Як тут? — спитав командир вже біля воріт.

— По дорозі проїжджали грузовики. Проходили солдати. А так ніби все нормально, — відповів вартовий.

Було пів на третю. Скільки нервів, хвилювань, а може, й сивого волосся з'явилося у людей за ці години!

— Пора відчалювати, — пошепки доповів Олег Денисов, підпільник. — Караул німецький під польовий суд піде після цього, а нам і подавно не бачити завтра сонця.

— Так. Рушаймо.

— Куди правувати? — спитав перший їздовий, весь білий від борошна, мов снігова баба.

— Чуєш, хлопче! — звернувся командир до молодого партизана. — Передай по ряду, щоб на першій розвилці повертали не на Буду, а на Городище.

— Не розумію. Там же гебіт! А нам же треба до лісу.

— Погоня буде неодмінно, і німці підуть на Буду, до великого лісу, а ми ближче до їхніх розташувань. Розмови зайві.

Валка рушила. А скоро на базі здійнялася тривога.

— Гоніть коней. Гоніть!

Ворожі вартові таки насправді подумали, що базу оточила бригада в півтори тисячі партизанів, і не ризикнули одразу вдарити на сполох. Здійняли тривогу, коли валка вже пройшла з півкілометра.

— Міни поставили? — спитав командир у бійця, який прибіг від товаришів, що були позаду.

— Не до мін. Хлопці немов віхті викручені.

— Послати нових мінерів, а цих до возів.

— Єсть.

Валка звернула праворуч, в бік Городища. А по дорозі з Млієва на Мошни вже гуркотіли танки, бронетранспортери, виляскуючи гусеницями. На бронетранспортерах солдати. Згодом танки помітили попереду колону й відкрили вогонь. Але противником їхнім виявився батальйон німців, що теж вийшов назустріч партизанам з протилежного боку.

Ще земля не охолола від гарячого дихання моторів бронетранспортерів і танків, як цю дорогу пересікла валка і опинилася в лісі.

Де-не-де крізь густі хмари визирали зорі, такі ж холодні, як і підморожена земля. Ступали тяжко коні. Порипували колеса возів під вантажем. Парували спини у бійців.

Партизан, що йшов попереду, зупинився. Принишк і весь обоз.

Серед дерев сонячним зайчиком гасав сніп світла від

кишенькового ліхтарика, Чулося гупотіння, коров'яче него-
лосне «му-у» й вигуки.

— Куди ж тебе несе!

—...Освітили ж дорогу!

— ...А ти норовиш убік! — погейкував хтось на худобу.

— Це наші хлопці женуть корів із Старосілля. Видно, корови не йшли, і хтось дотумкав показувати їм дорогу ліхтарем!

— Робота зроблена! — гукнув партизан. — Тепер харчі для десантників є!

Наступного вечора партизани загону імені Пожарського відрядили велику валку з хлібом, цукром і сухими фруктами до десантників, які блокувалися на Мошнянських горбах. З боєм партизани і десантники пробили «ворота» і провели крізь них валку й табун корів.

Загін червоноармійців з бригади десантників підполковника Сидорчука був врятований від голоду і, значить, залишився боєздатним.

Нарешті в УШПР від нашого представника при 2-му Українському фронті полковника Бондарева надійшла радіограма, в якій він повідомляв, що партизанські загони допомогли чотирьом батальйонам десантників зібратися в район черкаського лісу — біля Єлисаветівки, Руської Поляни і Білозір'я. Тепер можна було давати сигнал десантникам і партизанам про виступ у бій за плацдарм на Дніпрі...

5

У жовтні 1943 року на партизанські загони, які дислокувалися в районі вузлових станцій Шевченкове і Знам'янка, фашистське командування кинуло величезні каральні сили, прагнучи будь-що забезпечити собі спокій у тилу поблизу дніпрового берега.

Загін імені Пожарського під командуванням Гарячого і комісара Жиліна одбив кілька атак ворога і вирвався з оточення, форсувавши «непроходиме» для фашистських солдат болото. Проти загонів, якими командував секретар Кіровоградського підпільного обкому Скирда, фашисти кинули у Чорний ліс дивізію своїх солдат і поліцейські групи з Кіровограда і навіть з Миколаєва. Гітлерівці мали тридцять танків, багато гармат, мінометів. Ліс бомбували десятки літаків. Бій тривав п'ять днів. Здавалося, що ось-ось

петля навколо партизанів зашморгнеться. Та мужні бійці не лише прорвали кільце, а й знищили понад триста гітлерівців. Партизани загону, яким командував Семен Довженко, витримали п'ятнадцять атак.

Прочісники стріляли по партизанах розривними кулями. Це страшні кулі, від них багато поранених вмирало. Але наші бійці перестали їх боятися, побачили і слабкість цих куль, які вибухали від бодай найменшого дотику до гілки і навіть листя. Чорний ліс золотої осені хоча й не значний за розмірами, але густий, гіллястий. Могутні дуби, свідки гайдамацьких таборів Залізняка і Гонти, і молоді дерева стали вірними побратимами партизанів Скирди, Діброви, Дубового і Довженого під час каральних походів фашистів у жовтневі дні.

Під час одного з боїв з села у кам'янський ліс крізь німецькі застави пройшла вчителька Оксана Сіряк. Вона разом з своїм чоловіком вступила в партизанський загін ще в серпні 1941 року, потім працювала в підпіллі, писала листівки й розповсюджувала їх. В неї була конспіративна квартира, знаходилися поранені й хворі партизани. Оксана не раз була в боях з фашистськими загарбниками. Й цього разу, дякуючи її повідомленням, загону вдалося вийти з оточення.

Але сама Оксана Сіряк потрапила до рук фашистів. Її посадили в тюрму. Незабаром партизанка таємно передала для командира партизанського загону Куценка записку.

«Андрій Степанович!

Шлю палкий більшовицький привіт Вам і всьому партизанському загонові. Я одна відірвана від Вас. Я працювала з Вами два з половиною роки. Тепер сиджу в тюрмі під загрозою розстрілу. Але мені хочеться працювати на користь Радянської Батьківщини все більше й більше. Працювала з Вами, а як прийдеться помирати, то помру з вами: «За Батьківщину!» Прошу лише, не забудьте моїх дітей, зробіть все, щоб вони знали, що їхня мати боролася за їхнє щасливе життя до останньої краплі крові. Якщо маєте змогу визволити, то не затягуйте, тому що через днів два мене розстріляють.

З привітом. Ваша Саня. Всім партизанам привіт. А як все ж доведеться помирати, то помру чесно, не викажу нікого».

Цей лист прочитали всі партизани. Вони зуміли визволити з фашистської катівні свою мужню розвідницю Оксану

Сіряк, і вона знову продовжувала битися з ненависним ворогом.

Хіба могли фашистські карателі зламати таких партизанів, як Оксана Сіряк, як друзі, які визволили її з в'язниці, як розвідники Арсен Живогляд, Микола Пшенишний, Іван Ткаченко, які виконували в ці скрутні дні завдання секретаря обкому партії Скирди і командирів Діброви та Довженка?! І все ж офіцерство з експедиції наперобій почало доповідати вищому командуванню, що каральні сили в районі залізничного вузла Знам'янки розгромили партизанів Скирди, що залишилися тільки окремі групки, які не мають ніякої сили.

Забігаючи на місяць-півтора вперед, ми спростуємо ці заяви німецьких карателів деякими фактами з історії партизанських боїв під Знам'янкою.

Командир 31 танкової бригади полковник Новиков повідомив штаб кіровоградських партизанських загонів, що механізована стрілецька бригада буде атакувати село Дмитрівку і що партизани повинні захопити село Богданівку і вийти на околицю Дмитрівки.

Секретар підпільного обкому партії, командир партизанських загонів Чорного лісу, Михайло Скирда, одержавши таку радіограму з армійського штабу, вирішив атакувати Богданівку загонами, що знаходилися у Чутянському лісі. Для підтримки партизанів арміїці пообіцяли кілька танків. Командувати операцією штаб кіровоградських загонів призначив Іллю Діброву, посланця нашого Українського партизанського штабу, який спустився на парашуті в свої рідні місця, на Кіровоградщину, ще в січні 1943 року.

Ранком противник атакував партизанів двома батальйонами піхоти при підтримці бронемашин. Партизани відбили напад ворога й стали атакувати Богданівку під прикриттям танків. Богданівка була зайнята партизанами, а механізованої стрілецької бригади ще не було видно. Тоді партизани пішли в наступ далі, на Дмитрівку, що була для фашистів важливим стратегічним пунктом, ворітьми до важливого залізничного вузла Знам'янки.

Ворог кинув на захист Дмитрівки піхоту, 14 танків, вісім самохідних гармат і чимало артилерії та мінометів.

Наступальні дії знам'янських партизанів виявилися великою несподіванкою для фашистського командування, бо, як вже говорилося, воно було впевнене в тому, що партизанські зағони розгромлені під час осінніх каральних

операцій. Єдиним противником вважались регулярні війська 2-го Українського фронту, що націлювали удар на ці села зі сходу. Саме з цього боку будувалися укріплення.

Вийшовши на західну околицю Дмитрівки, партизани не стали чекати підходу регулярних частин, а повели наступ далі і оволоділи Дмитрівкою. Противник незабаром вислав із Знам'янки підкріплення. Протягом дня Дмитрівку бомбувала німецька авіація, село обстрілювали з гармат, мінометів. Обстріл припинявся тільки тоді, коли ворожі піхотинці слідом за танками розпочинали черговий наступ. Таких атак було шість.

Партизани опинилися в скрутному становищі. озброєння в них було слабким, щоб воювати з німецькими «тиграми» і «фердинандами», а чотири наших танки, які прорвалися у ворожий тил і діяли разом з партизанами, вийшли з ладу. В такій ситуації Скирда, Діброва, Сабанський і Роздобудько дали наказ усім бійцям сховатися в хлівах, клунях, на городах і звідти зустріти автоматно-кулеметним вогнем піхоту, як тільки пройдуть уперед фашистські танки.

До такої тактики могли вдатися тільки партизани. Німецькі танки пройшли без опору. Коли ж рушила піхота, по ній зненацька вдарили з гвинтівки, автоматів, кулеметів. Ворожі піхотинці не витримали й відступили.

Прийшли могутні дуби, ясени, клени, липи Чорного лісу, мряка й туман оповили землю, і гіллясті дерева наче в диму. Падає листя кленів. Тиха грибна пора у лісі. Тихо й на величезній галявині, що розкинулася біля старих будівель лісництва. В таку пору тільки мріяти в цьому, мабуть, найпрекраснішому у світі Чорному лісі під Знам'янкою.

Закінчилася й неголосна розмова між командирами кіровоградських партизанів Скирдою, Дібровою, Довженком, комісаром Сабанським.

— Ви передали розпорядження загонові у Плоскому, щоб він не забарився перетнути дорогу, коли ми вдаримо по ворожій колоні звідси? — запитав Скирда у вершника.

— Так. Загін номер два готовий. Кажуть: «Нехай віє вогонь тихий з Холодного Яру!» — додав Арсен Живогляд, один з багатьох зв'язківців, що воює поруч з секретарем обкому з серпневих днів 1941 року.

«Вогонь тихий з Холодного Яру...» Ці слова з поеми Тараса Григоровича Шевченка про славних народних месників XVIII сторіччя — гайдамаків — були у знам'янських

партизанів як позивний клич до помсти, як благословення перед битвою.

— Нехай знову віє,— промовив засмученим голосом Діброва, командир з'єднання.

Той смуток серцем відчув Скирда і спитав:

— Ти занедужав, Ілля?

— Ні, просто... Дивлюся на могили наших партизанів під старими яблунями в цьому лісництві. А скільки їх на узліссях Холодного Яру? А скільки їх буде там, на заході...

Глянув на ті могили й Михайло Скирда. В ту хвилину він, звичайно, не думав, що через рік, 11 жовтня 1944 року, в далекій Чехословаччині в бою під Явориною загине його друг, організатор 2-ї партизанської бригади, безстрашний і талановитий командир Ілля Данилович Діброва, що потім, після війни, його прах перевезуть на батьківщину в місто Олександрію і він покоїтиметься вічно під тихим шелестом рідних дерев.

Минула година. Десь далеко погуркувала артилерія на фронті.

Та ось по слизькуватій дорозі на горбок поповзли грузовики, обоз.

— Пора, товариші. Першими рушать два танки. Потім ударимо ми. Треба загнати машини і обозників у балку. Там їх і спопелить «вогонь Холодного Яру».

Постріл розітнув туман, заглушивши гурчання моторів. На машини й обоз помчали танки. По ворожій колоні вдарили партизанські кулеметники, автоматники, стрільці. Напад партизанів був нищівний. Ворог став відходити до Плоского, кидаючи машини, вози. Але звідти їх зустріли дружним вогнем партизани загону № 2. Фашисти змушені зайняти кругову оборону. Та партизанське командування не збиралося тримати облогу і, поки не розвіявся туман, підняло бійців в атаку. Фашисти були відкинуті у балку.

Там їх і доконали наші бійці. Деякі партизани вбили в цьому бою по десятеро фашистів на брата. Як не згадати героя шевченківських «Гайдамаків» Ярему Галайду!

А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе.

А праправнук Яреми, партизанський командир Ілько Діброва, поклав особисто в бою під Дмитрівським лісництвом два десятки гітлерівців. Було знищено й захоплено

понад сто автомашин, сім мінометів, три гармати, взято більше трьохсот коней, взято в полон шістдесят п'ять солдат і вбито чотириста.

Після боїв в районі Дмитрівки, де партизанські загони завдали дошкульного удару фашистам, член Військової Ради 5-ї гвардійської танкової армії генерал-майор Гришин і начальник штабу цієї армії генерал-майор Баскаков дали наказ командирові загонів Кіровоградської області товаришу Скирді про сумісні дії по взяттю міста і вузлової станції Знам'янки. Згідно з цього наказу партизанські загони Діброви, Кришталя, Петрова та Володіна повинні співдіяти з підрозділами генерал-майорів Кириченка та Фірсова. Це було складне завдання, бо ворог дуже укріпив Знам'янку. Два дні основною силою в боях з танками, піхотою й численною артилерією ворога були партизанські загони. Місто й станція були взяті після багатьох атак штурмом партизанськими загонами та частинами 2-го Українського фронту, які підійшли аж на третій день. Тільки під час цієї нічної атаки було вбито півтори тисячі гітлерівців і захоплено двадцять танків.

Участь кіровоградських загонів у боях під Знам'янкою і за саме місто та залізничний вузол — славна сторінка в партизанській боротьбі на Правобережній Україні восени 1943 року...

6

А зараз повернемося в село Свідівок на північ від Черкас, що розкинулося на добрі сім кілометрів од лісу до крутих берегів Славутича.

Цієї листопадової ночі у крайній хаті під лісом збиралися командири партизанських загонів і командир десантної бригади підполковник Сидорчук.

Сам господар Федір Заболотний стояв на подвір'ї, прислухаючись до шелесту й шумовиння вітру. Він зустрічав гостей. Скільки вже перебуло в його хаті партизанів за два роки! Була тут і явочна квартира секретаря Черкаського райкому партії Пальохи, який і зараз знаходиться тут.

Ще йдуть люди. Заболотний запитує в них пароль. Ті відповідають.

Хаті Заболотного судилося пережити незвичайну ніч. Тут остаточно уточнювався план взяття партизанами й десантниками Червоної Армії укріпленого німецького пункту

Свідівок. Через десяток днів це село згадає у своєму повідомленні Радянське Інформаційне Бюро. Ось витяг з тої інформації від 19 листопада 1943 року: «На Черкаському напрямку наші війська, успішно форсувавши Дніпро, оволоділи на правому березі сильно, укріпленими пунктами воєнограда Єлисаветівка, Будище, Свідівок, Дахнівка, Василиця, Соснівка, Геронимівка і, продовжуючи тиснути його частини, вели бої на підступах до Черкас. Подолати водний рубіж допомагали радянські підрозділи, скинуті з літаків на правий берег Дніпра. Ці підрозділи разом з партизанами завдали німцям раптовий удар».

«Водний рубіж. Правий берег. Сильно укріплені пункти. Разом з партизанами завдали раптовий удар...» А скільки людського напруження криється за цими зовні звичайнісінькими словами! Скільки крові нашої й чужої знову поніс Дніпро до моря в ті осінні дні й ночі 1943 року.

А почалося між Каневом і Черкасами з Свідівка, якщо не вважати оті оборонні бої з карателями, які змушені були вести черкаські партизанські загони, й оті продовольчі операції, які здійснив загін імені Пожарського, щоб врятувати від голоду десантників, яких згодом Радянське Інформбюро назве «підрозділами, скинутими з літаків на правий берег Дніпра». Почалося тут з Свідівка.

Командири, комісари і начштаби партизанських загонів вивчали маршрути руху своїх бойових груп, їхнє місце в цьому, можна сказати, історичному бою за плацдарм в самісінькому серці України.

Місцевість добре знали і командири партизанських загонів Гарячий і Прокін, і підполковник Сидорчук, і капітан Ведясов з його підрозділу.

— Загін Сергія Наумовича Пальохи і рота Ведясова спершу б'ють на Лозівок, — говорив підполковник Сидорчук. — Частина загону Гарячого, загін Прокіна і наша бригада йдуть на Свідівок. — Далі Сидорчук звернувся до Гарячого: — Ваших більше тисячі і тому залиште міцні групи заслону на лісових і ґрунтових дорогах з тилу. Бо може статися так, що ми витуримо противника геть у Дніпро, а він вимете нашого брата десантника й партизана в крижану воду. Дніпро вже й так напився крові...

Настала мовчанка. Було чути дихання дітей, що покомом лежали на полу. На стіні зігнута постать матері. Її рука доторкується до дитячої голівки.

Ніч. Діти. Мати біля них. Тиша.

Як не гармонує з усім цим «кров».

Тихо гомонять у хаті партизанські командири.

— Біля берега й на кручі заривються в землю десантники, потім взвод із загону товариша Пальохи, а тоді ваші...— говорив підполковник Сидорчук.

— Там відкрита місцевість. Треба надійних,— сказав заклопотаним голосом Жилін, комісар пожеарців.

— Взвод Анатолія Горницького і є надійним. Сьогодні Горницький повернувся з Борисом Богатирьовим, Віктором Харченком, Іваном Кучеренком з Білозір'я. Ранком хлопці підірвали ешелон з боєприпасами,— втрутився Пальоха.— Шелесту наробили чимало, хоча ешелон навіть не звалився з рейок. Зате всі стрілки були геть понівечені вибухами. Я послав їх туди, щоб німці хоча б на день не встигли підкинути через Білозір'я на дубіївську колію бронепоезд. Бо вже раз було таке, і ми з десантниками дорого заплатили за бронепоезд у своєму тилу.

— Німці завезли у село цілі штабелі мін. Не всі встигли розставити. Це теж нам на руку,— промовив хтось з командирів, показавши на план села.— Тут є щілина... І тут...

— Де ще є проходи між мінними полями, Гребенюк? — запитали у місцевого розвідника.

— Я проведу бійців,— відповів партизан.— У селі є їхніх з двадцять танків, є дзоти. Але більшість обернуті амбразурами до Дніпра.

— Бо німці ждуть головного противника з лівого берега,— сказав підполковник Сидорчук.— Вас, партизанів, і нас, десантників, вони, мабуть, скинули з терезів після каральних походів. Їхня справа. Плацдарм у районі цього придніпровського села, товариші, має неабияке стратегічне значення у планах Верховного Головнокомандування на Правобережній Україні. Наше завдання будь-що відбити його у фашистів і тримати до приходу військових частин з лівого берега. Це повинен знати кожен партизан, кожен червоноармієць. Звіримо годинники...

— Єсть звірити...

І на Свідівок широкою лавиною, завдовжки в три кілометри, пішла партизанська сила. По центру села гатили міномети десантників. Партизани виганяли ворожих танкістів з хат, захоплювали танки.

«Тигри», «фердинанди» і «пантери» есесівської дивізії «Вікінг», яких ще ввечері готували танкісти, щоб зустріти

в лівого берега червоні війська вогнем, щоб розчавити гусеницями перших же червоноармійців, які б насмілилися вийти на правий берег, тепер вже нічого не могли вдіяти. По них ударили з тилу і так раптово, неждано, що грізні машини зараз виявилися німецькими.

Наполохані солдати військових частин одбивалися безладно, утікали з села, знову поверталися, погано тямлячи, де ж ворог, де свої. На вулицях, на дорогах фашистських солдатів зустрічали партизани із засідок.

Цієї ночі фашистське командування зрозуміло, що саме село Свідівка має стати плацдармом для радянських військ на правому березі Дніпра. Всупереч сподіванням фашистського командування наша Ставка основною силою для здобуття плацдарму використала десантні підрозділи і партизанські загони, яких так і не могли знищити великі каральні війська протягом кількох місяців. І ось тепер ці загони ударили в спину німецько-фашистській армії, звівши нанівець оборонні укріплення біля Черкас.

Гітлерівське командування дало наказ будь-що вимести партизанів геть із Свідівки у води Дніпра. Воно кинуло сюди авіацію, танки і кілька батальйонів піхоти.

Тяжко було партизанам і десантникам. Петерівці били по танках. Але більшість машин продовжувала йти вперед. Наші партизани тулилися до стінок окопу, затуляли голови руками. Обдаючи жаром і грязюкою з-під гусениць, танки переповзали через окопи. Ще не всі отямилась, розплющили злиплі очі, як з'явилися німецькі автоматники.

Ворожих солдатів зупинили кулеметники взводу Горницького, і порідилій ланцюг відступив.

Танкісти, збагнувши, що залишилися без піхотинців, розвернулися, але одна машина продовжувала немилосердно поливати кулями партизанів. На цій ділянці не було протитанкових рушниць. Кинуті гранати не заподіяли шкоди. Танк сунув майже на беззбройних бійців.

Та ось хтось поповз до ворожої машини. Гусениці ось-ось накриють його і перемелють, як гвинт м'ясорубки. Партизан звівся на ноги, заніс руку з гранатами. Ще мить — і його зсутулена постать подалася вперед.

Танк струснуло вибухом. Обгорнена димом ворожа машина залякла. Помер біля чотирнадцятого з підбитих танків на плацдармі відважний партизан Яків Гребенюк з придніпровського села Свідівка.

Бій не вщухав і наступного дня.

На західний берег на гумових і дерев'яних човнах переправився перший взвод червоноармійців лейтенанта Пилипенка...

З села залишилось згарище. Поріділи й ряди партизанів, десантників і червоноармійців з перших взводів, що переправились на рибальських і гумових човнах з сорокап'ятками.

Тяжка оборона.

Обшарпані, голодні, з незліченними ранами на тілі стояли смілянські й черкаські партизани на одбитих у ворога рубежах і другого, і третього дня...

Ріка кипіла од вибухів, почорнів од воронки і берег.

Із сивої далини виринули назустріч німецьким бомбардувальникам яструбки. А на західний берег все виходили нові й нові підрозділи Радянської Армії. Плацдарм здобуто, і вони йшли туди, на захід.

Туди. На захід.

Йшли частини Радянської Армії, щоб незабаром в районі Корсунь-Шевченківського оточити угруповання німецьких військ, щоб продовжити наступ на Кіровоград і Вінницю, Миколаїв і Одесу, Кишинів і Чернівці, на Ровно і Луцьк, Тернопіль і Львів, щоб завершити вигнання фашистських орд з нашої радянської землі і понести далі на захід священний прапор визволення народів.

Туди. На захід.

Йшли піші бійці й обозники, артилеристи, мчали танкісти.

Туди. На захід незабаром виступлять у рейди українські партизанські з'єднання й загони. На захід полетять партизанські десанти...

Кінець першої книги

З М І С Т

	Стор.
Частина перша. Київські комуністичні	5
Частина друга. А ліси шуміли	56
Частина третя. По велінню совісті	110
Частина четверта. Наш штаб	183
Частина п'ята. У партизанських загонах	281
Частина шоста. Битва на рейках	348
Частина сьома. Попереду — Дніпро і Київ	428